

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 3006-1377 (online)

№2 (113)

Астана
2026

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– саяси ғылымдар кандидаты, алқа төрағасы (Қазақстан)

ИБРАЕВА
Ақмарал Ғосманқызы

– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жәкен Қожахметұлы

– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

АЯҒАН
Бүркітбай Гелманұлы

– ҚР ҰҒА құрметті академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Еңбек сіңірген қайраткері (Қазақстан)

ОҢҒАРҰЛЫ Ақан

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ
Ұлан Үмітқалиұлы

– тарих ғылымдарының кандидаты, профессор (Қазақстан)

ИСМАИЛОВА
Жанат Хамидовна

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Өзбекстан)

ЦЗИ Сяофен

– PhD докторы (Қытай)

ВОЛЬФРАМ Сабине

– PhD докторы (Германия)

ШТЕЙН Гил

– PhD докторы (АҚШ)

ОУТРАМ Алан

– PhD докторы (Ұлыбритания)

ШОМФАЙ Иштван

– PhD докторы (Венгрия)

ӘБДУАҚАП Қара

– PhD докторы (Түркия)

ДАВЫДОВ
Владимир Николаевич

– әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, PhD докторы (Ресей Федерациясы)

АҒАТАЙ
Өткірбай Мылтықбайұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

ДУВАНБЕКОВ
Руслан Сабырұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

ИСКАКОВ
Қуаныш Алдабергенұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

EDITORIAL BOARD:

Berik Abdygaliuly	– candidate of Political Science (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Ayagan Burkitbay	– Honorary Academician of the NAS RK, doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of RK (Kazakhstan)
Ongaruly Akan	– candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Umitkaliev Ulan	– candidate of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Ismailova Zhanat	– doctor of Historical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Ji Xiaofen	– PhD (China)
Wolfram Sabine	– PhD (Germany)
Gil Stein	– PhD (USA)
Alan Outram	– PhD (UK)
Somfai Istvan	– PhD (Hungary)
Abdulvahap Kara	– PhD (Turkey)
Davydov Vladimir	– candidate of Sociological Sciences, PhD (Russian Federation)
Agatay Otkirbay	– PhD (Kazakhstan)
Duvanbekov Ruslan	– PhD (Kazakhstan)
Iskakov Kuanysh	– PhD (Kazakhstan)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ӘБДІҒАЛИҒҰЛЫ
Берік

– кандидат политических наук (председатель коллегии) (Казахстан)

ИБРАЕВА
Акмарал Госмановна

– заместитель председателя коллегии, Академик Казахской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жакен Кожаметович

– академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашевич

– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

АЯҒАН
Буркитбай Гелманулы

– Почетный академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор, Заслуженный деятель РК (Казахстан)

ОНҒАРУЛЫ Акан

– кандидат исторических наук (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ
Улан Умиткалиевич

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

ИСМАИЛОВА
Жанат Хамидовна

– доктор исторических наук, профессор (Узбекистан)

ЦЗИ Сяофен

– PhD доктор (Китай)

ВОЛЬФРАМ Сабине

– PhD доктор (Германия)

ШТЕЙН Гил

– PhD доктор (США)

ОУТРАМ Алан

– PhD доктор (Великобритания)

ШОМФАЙ Иштван

– PhD доктор (Венгрия)

КАРА Абдукап

– PhD доктор (Турция)

ДАВЫДОВ
Владимир Николаевич

– кандидат социологических наук, PhD доктор (Российская Федерация)

АГАТАЙ
Уткирбай Мылтыкбайулы

– PhD доктор (Казахстан)

ДУВАНБЕКОВ
Руслан Сабырулы

– PhD доктор (Казахстан)

ИСКАКОВ
Куаныш Алдабергенович

– PhD доктор (Казахстан)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Музей ісі / Museology / Музейное дело

<i>Әбдіғалиұлы Б., Кадримбетова Н.</i> Музей кеңістігіндегі тас мүсіндер: ғылыми зерттеу және экспозициялау мәселелері	
<i>Әбдіғалиұлы Б., Кадримбетова Н.</i> Каменные изваяния в музейном пространстве: вопросы научного изучения и экспонирования	
<i>Abdighaliuly B., Kadrimbetova N.</i> Stone statues in museum spaces: issues of scholarly research and exhibition...	8
<i>Каженова Г.Т., Акжасарова А.К.</i> Визуальные стратегии Национального музея Республики Казахстан в контексте формирования национальной идентичности	
<i>Каженова Г.Т., Акжасарова А.К.</i> Ұлттық бірегейлікті қалыптастыру контексіндегі Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің визуалды стратегиялары	
<i>Kazhenova G.T., Akzhasarova A.K.</i> Visual strategies of the National museum of the Republic of Kazakhstan in the context of the formation of national identity.....	24
<i>Тынайқұлова М., Мұхтарова Г., Кадримбетова Н.</i> Reconstruction and museumification of the remains of the Golden Man: contemporary methods of research and digitalization	
<i>Тынайқұлова М., Мұхтарова Г., Кадримбетова Н.</i> Алтын адамның қанқа сүйегін жаңғырту және музейлендіру мәселелері: заманауи әдістері мен цифрландыру	
<i>Тынайқұлова М., Мұхтарова Г., Кадримбетова Н.</i> Реконструкция и музеефикация останков золотого человека: современные методы исследования и цифровизация.....	37
<i>Асылбекова Н.О., Баудиярова Қ.Б., Кистаубаева А.Қ.</i> Қазақ кесеқабы: көшпелі тұрмыстың музейлік бейнесі	
<i>Асылбекова Н.О., Баудиярова К.Б., Кистаубаева А.К.</i> Казахский кесеқап: музейное отражение кочевой бытовой культуры	
<i>Asylbekova N.O., Baudiyarova K.B., Kistaubayeva A.K.</i> Kazakh keseqap: the museum image of nomadic lifestyle.....	51

Археология / Archaeology / Археология

<i>Таймагамбетов Ж.К., Алипова С.Б.</i> О некоторых методах естественно-научных дисциплин применяемых в исследовании палеолита Казахстана	
<i>Таймагамбетов Ж.Қ., Алипова С.Б.</i> Қазақстан палеолитін зерттеуде қолданылатын жаратылыстану-ғылыми пәндердің кейбір әдістері туралы	
<i>Taimagambetov Zh., Alipova S.</i> On some methods of natural science disciplines applied in the study of the paleolithic of Kazakhstan.....	62
<i>Талеев Д.А.</i> Келес өңірі қалалары мен қоныстарының типологиясы	
<i>Талеев Д.А.</i> Типология городов и поселений Келесского региона	
<i>Taleev D.A.</i> Typology of cities and settlements of the Keles Region.....	75
<i>Бисембаев А., Калдыбаева Г., Ахатов Г.</i> Средневековый форпост Жезды на северных чинках Устьурта: предварительные итоги исследования	
<i>Бисембаев А., Калдыбаева Г., Ахатов Г.</i> Үстірттің солтүстік жартастарындағы ортағасырлық Жезді бекеті: зерттеудің алдын ала нәтижелері	
<i>Bisembayev A., Kaldybayeva G., Akhatov G.</i> Medieval outpost Zhezdy on the northern escarpments of Ustyurt plateau: preliminary results of the study.....	89
<i>Иманғалиева М., Акымбек Е.</i> Природный фактор в выборе трасс караванных путей средневековья в Талас-Асинском бассейне	

- Иманғалиева М., Ақымбек Е.** Талас-Аса алабындағы ортағасырлық керуен жолдарының бағыттарын таңдаудағы табиғи фактор
Imangaliyeva M., Akymbek Ye. Natural factor in the selection of medieval caravan routes in the Talas-Asa basin..... 99
- Мурғабиев С., Бахтыбаев М., Малдыбекова Л., Серікбай Ә.** Қаратау жартаc суреттерінің ішкі семантикалық сипатын саралау
Мурғабиев С., Бахтыбаев М., Малдыбекова Л., Серікбай А. Анализ внутренней семантики наскальных рисунков Каратау
Murgabaev S., Bakhtybaev M., Maldybekova L., Serikbay A. Analysis of the Semantic Properties of the Karatau Rock Pictures..... 112
- Шағирбаев М.С., Ганиева А.С., Сәкенов С.Қ., Идришева Б.У.** Археозоологическая характеристика хозяйственного уклада казахской зимовки Тажегүл-2 XVIII–XIX вв.
Шағирбаев М.С., Ганиева А.С., Сәкенов С.Қ., Идришева Б.У. XVIII–XIX ғғ. Тәжіғүл-2 қазақ қыстауының шаруашылық құрылымының археозоологиялық сипаттамасы
Shagirbayev M.S., Ganiyeva A.S., Sakenov S.K., Idrisheva B.U. Archaeozoological characterization of the economic structure of the kazakh wintering site Tazhegul-2 of the 18th–19th centuries..... 125
- Бекзатқызы И.** Цифровые 3D-модели керамики как источник морфометрических данных (на материалах Костанайского областного историко-краеведческого музея)
Бекзатқызы И. Керамиканың цифрлық 3D-модельдері морфометриялық деректер көзі ретінде (Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейінің материалдары негізінде)
Bekzatkyzy I. Digital 3D models of ceramics as a source of morphometric data (based on the materials of the Kostanay regional museum of history and local lore)..... 148
- Этнология / Ethnology / Этнология**
- Somfai Kara D.** Kipchak-Turkic (Kuman) speaking peoples and Hungarian prehistory
Шомфай Кара Д. Қыпшақ-түркі (құман) халықтары және мажарлардың арғы тарихы
Шомфай Кара Д. Кыпчакско-тюркские (куманские) народы и предыстория венгров..... 162
- Әшбекова Г.У., Үмітқалиев Ұ.У., Саутбекова А.Г.** Қазақ халқының зергерлік бұйымдарындағы космологиялық символдар мен сакралдық түсініктер (Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі материалдары негізінде)
Әшбекова Г.У., Умитқалиев У.У., Саутбекова А.Г. Космологические символы и сакральные представления в ювелирных изделиях казахского народа (на основе материалов Национального музея Республики Казахстан)
Eshbekova G.U., Umitkaliyev U.U., Sautbekova A.G. Cosmological symbols and sacred concepts in the jewelry of the Kazakh people (based on the materials of the National Museum of the Republic of Kazakhstan)... 168
- Ермекбаева М.А.** Қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр бейнесінің этномәдени семантикасы
Ермекбаева М.А. Этнокультурная семантика образа волка в казахских пословицах и поговорках
Yermekbayeva M.A. Ethnocultural semantics of the wolf image in Kazakh proverbs and sayings..... 179
- Жумадилова К.А., Әкиджи М., Утепов О.Т.** Түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы «Жер-Су» ұғымы: мифологиялық негіздері мен мінәжат тәжірибелері
Жумадилова К.А., Әкиджи М., Утепов О.Т. Концепт «Жер-Су» в традиционном мировоззрении тюркских народов: мифологические основы и ритуальные практики
Zhumadilova K.A., Ekici M., Utenov O.T. The concept of «Yer-Sub» in the traditional worldview of Turkic peoples: mythological foundations and ritual practices..... 191

Тарих / History / История

- Сыдықов Е.Б., Дүйсен С.Ж., Жұманбай Р.Н.* 1920–1930 жылдары Қызылорда қаласында арнаулы орта және жоғары оқу орындарының құрылуы
Сыдықов Е.Б., Дүйсен С.Ж., Жұманбай Р.Н. Создание средних и высших учебных заведений в городе Кызылорда 1920-1930 годы
Sydykov E.B., Duysen S.Zh., Zhumanbay R.N. Establishment of secondary and higher educational institutions in the city of Kyzylorda 1920-1930 years..... 202
- Baigabatova N. K., Ishkalova G.I.* Labor market adaptation strategies of repatriates in the Zhetysu region
Байғабатова Н.К., Ишкалова Г.И. Репатрианттардың Жетісу облысының еңбек нарығына бейімделу стратегиялары
Байғабатова Н. К., Ишкалова Г.И. Стратегии адаптации репатриантов к рынку труда области Жетысу... 216
- Примкулова Г.Ж., Динашева Л.С., Орынбасарова Г.Ж.* Дәруіштер мұрасының Түркістан қаласының рухани-мәдени келбетін қалыптастырудағы рөлі мен маңызы
Примкулова Г.Ж., Динашева Л.С., Орынбасарова Г.Ж. Значение наследия дервишей в формировании духовного и культурного облика города Туркестан
Primkulova G.Zh., Dinasheva L.S., Orynbasarova G.Zh. The role of dervish heritage in shaping the spiritual and cultural identity of Turkestan..... 225

Шолу / Review / Обзор

- Жунисханов А., Маслов Х.Б., Құрманғалиев А. Ә.Т.* Төлеубаевтың «Раннесакская Шиликтинская культура» монографиясына шолу
Жунисханов А., Маслов Х.Б., Курманғалиев А. Обзор на монографию А.Т. Толеубаева «Раннесакская Шиликтинская культура»
Zhuniskhanov A., Maslov Kh.B., Kurmangaliev A. Review of A.T. Toleubayev's The Early Saka Shilikti Culture..... 238

Музей ісі/ Museology/ Музейное дело

FTAMP 13.51

<https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.01>

Әбдіғалиұлы Б., *Қадрибетова Н.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан

*e-mail: n.kadrimbetova@gmail.com

МУЗЕЙ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ТАС МҮСІНДЕР: ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ЭКСПОЗИЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Тас мүсіндер музей коллекцияларында әртүрлі дәуірлердің көркемдік, рухани және әлеуметтік көріністерін бейнелейтін бірегей артефактілер ретінде ерекше орын алады. Бұл жәдігерлер бірнеше дәуірді, атап айтқанда ерте темір дәуірінен бастап этнографиялық кезеңге дейінгі мәдени-тарихи процестерді қамтиды. Музейлік ортада олар бір мезгілде ғылыми зерттеу нысандары және кең аудиториямен көрнекі байланыс құралы ретінде қызмет етеді. Аталған қос функция тас мүсіндерді ғылыми айналымға енгізу, олардың сақталуын қамтамасыз ету және экспозициялық кеңістікте ұсыну мақсатында дәстүрлі әдістер мен заманауи тәсілдерді кешенді пайдалануға мүмкіндік береді.

Осыған орай мақалада Қазақстан музейлерінің қорларында сақталған тас мүсіндер музей заттарының ерекше тобы ретінде қарастырылып, оларды ғылыми зерттеу және экспозицияда ұсыну мәселелері талданады. Атрибуциялау мен мерзімдеуге қатысты проблемалар, құжаттау және типологиялық, иконографиялық талдау әдістері, сондай-ақ тас ескерткіштердің «in situ» күйіндегі және музейлердегі сақталу жағдайлары талданады. Тас мүсіндердің ұзақ мерзімді сақталуын қамтамасыз ету мен көрермендерге ұсынуда заманауи технологияларды қолданудың мүмкіндіктеріне басымдық беріледі.

Сонымен қатар осы топтағы ескерткіштердің музейлерге кезең-кезеңімен жинақталу алғышарттары қарастырылып, Қазақстандағы тас мүсіндер коллекциялары сақталған музей қорлары мен оларға қатысты ғылыми жарияланымдар талданады. Музей коллекцияларындағы және жалпы елімізден табылған тас мүсіндерге қатысты библиографияға шолу жасалады. Экспозициялық интерпретация мәселелеріне ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: музей, ескерткіш, жәдігер, тас мүсін, экспозиция, ғылыми зерттеу, атрибуция, коллекция, сақтау.

Дәйексөз үшін: Әбдіғалиұлы Б., Қадрибетова Н. Музей кеңістігіндегі тас мүсіндер: ғылыми зерттеу және экспозициялау мәселелері // Мәдени мұра. 2026. № 2 (113). бб. 8-23 (қаз.)

DOI:<https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.01>

Кіріспе

Тастан жасалған мүсіндерді, соның ішінде археологиялық жәдігерлерді жинақтау дәстүрі адамзат тарихындағы көне мәдени құбылыстардың бірі болып табылады. Бұл үрдіс ерте дәуірде билеуші ақсүйектердің білім деңгейі мен эстетикалық талғамын көрсету мақсатында артефактілерді жүйелі түрде жинау тәжірибесінен бастау алып, Қайта өркендеу кезеңінде өзінің институционалдық дамуын тапты. Алғашында жекеменшік сипаттағы коллекциялар уақыт өте келе мемлекеттік және

қоғамдық жинақтарға айналды. Нәтижесінде көшпелі халықтардың тас мүсіндерінен бастап кейінгі өркениет шедеврлеріне дейінгі әртүрлі тарихи кезеңдерге жататын ескерткіштер бүкіләлемдік музей қорлары қалыптасуының негізін қалады. Осылайша, музейлік қызметтің жекелеген элементтері сол кезеңде-ақ көрініс тапты. Сондай белгілердің біріне коллекцияларды орналастыру қағидаттарын (экспозициялау) жатқызуға болады. Мәселен, мүсіндік туындылардың көбіне бақтар мен

саябақтарға қойылғандығы, ал коллекциялық заттардың көп жағдайда сән үшін емес, белгілі бір мағыналық сипатта көркемдік образ қалыптастыра отырып орналастырылғандығы тарихи деректерден мәлім. Бір сөзбен айтқанда, тас ескерткіштерді сақтау және көрерменге ұсыну алғышарттары тарихи процесс барысында қалыптасып, бүгінгі музей кеңістігіндегі тас мүсіндерді ғылыми тұрғыда зерделеу мен экспозициялау қағидаттарын айқындауға негіз болды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеудің деректік негізін Қазақстан музейлерінің қорларында сақталған тас мүсіндер құрайды. Атап айтқанда, республикалық және өңірлік музейлер коллекцияларындағы ерте темір дәуірінен бастап орта ғасырлар мен этнографиялық кезеңге дейінгі тас мүсіндер, антропоморфты және зооморфты бейнелер, сондай-ақ құлпытастар зерттеу материалы ретінде қарастырылды. Зерттеу барысында тас мүсіндерді экспозицияда ұсыну, олардың есепке алу-құжаттамалары, ғылыми экспедиция материалдары, реставрациялық актілер мен фотоқұжаттар пайдаланылды. Музей экспозицияларының тұжырымдамалары мен оларды ұйымдастырудың тәжірибелік ерекшеліктері де талдау нысанына айналды.

Сонымен қатар, зерттеудің дереккөздік базасын тас мүсіндерге, түркі дәуірі ескерткіштеріне, музей ісі мен экспозициялық қызмет мәселелеріне арналған отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері, монографиялары мен мақалалары құрайды. Олардың қатарында қазақ даласындағы тас мүсіндерді кешенді түрде зерттеуге елеулі үлес қосқан Ә.Х. Марғұлан, С.М. Ахинжанов, Ф.Х. Арсланова, А.А. Чариков, М.К. Қадырбаев, Л.Н. Ермоленко, Ж.К. Құрманқұлов, А.М. Досымбаева, З.С. Самашев және басқа да зерттеушілердің еңбектері бар.

Зерттеу барысында тарихи-мәдени мұраны музейлік тұрғыда зерделеуге бағытталған кешенді, пәнаралық әдістемелік тәсіл қолданылды. Жүйелік әдіске сүйене отырып тас мүсіндер тарихи-мәдени контекст, музейлік жинақтау, сақтау және экспозициялау үдерістерімен өзара байланыста қарастырылды. Бұл ретте музейлік практикаға тән бақылау, сипаттау және құжаттамалық талдау әдістері тас мүсіндердің сақталу жағдайын,

реставрациялануын және экспозицияда ұсынылу ерекшеліктерін зерделеуге мүмкіндік берді. Зерттеуде заманауи музейлік-коммуникациялық технологияларды қолдану тәжірибесін бағалау мақсатында талдамалық және салыстырмалы әдістер пайдаланылды.

Талдау

Жалпы түркі дәуіріне тән тас мүсіндердің сомдалуы мен орнатылуына байланысты ғалымдар арасында екі түрлі пікір қалыптасқан. Олардың бірі – тас мүсіндерде түркі батырларының соғыс даласында мерт қылған жаулары кескінделген десе, екіншілері – мүсіндер қайтыс болған адамдардың құрметіне немесе сүйегі өртелген жерге орнатылған түркілердің өздерінің бейнесі деп пайымдайды. Мүсіндерге хронологиялық классификация жасап, оларды типологиялық тұрғыдан талдаған А.А. Чариков оларды «о дүниелік» болған ата-баба құрметіне, құрбандық шалу мақсатымен «ғибадатханаларға» тұрғызылған дейді (Чариков, 1979: 190).

Ғылыми тәжірибеде осы салада зерттеудің екі негізгі бағыты қалыптасқан. Солардың бірі ескерткіштерді бастапқы орналасу ортасында (in situ), мәдени ландшафт пен археологиялық контекст аясында кешенді зерттеу. Аталған тәсіл мүсіндердің функционалдық мақсатын, семантикалық мәнін және олармен байланысты тарихи-мәдени үдерістерді неғұрлым толық әрі объективті пайымдаудың негізін қалайды. Екінші бағыт – музей қорларында сақталған тас мүсіндерді зерттеуге негізделеді. Бұл тәсіл ескерткіштердің морфологиялық құрылымын, иконографиялық ерекшеліктерін, дайындалу технологиясын, сондай-ақ олардың типологиялық және салыстырмалы сипаттамаларын жан-жақты талдауға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңде археологиялық барлау және қазба жұмыстары нәтижесінде анықталып, бастапқыда орналасқан қалпында зерттелген тас мүсіндер жөніндегі ғылыми деректер қоры баршылық. Ал, музей коллекцияларындағы тас мүсіндерді жүйелі түрде ғылыми саралау, оларды ғылыми айналымға енгізу және деректік мүмкіндіктерін кешенді тұрғыдан ашу мәселесі өзекті күйінде қалып отыр.

Соған қарамастан, Қазақстан музейлерінің коллекцияларында сақталған тас мүсіндерді зерттеу ісінің қалыптасуы ХХ ғасырдың екінші

жартысынан бастау алады. Осы кезеңде музей қорларында жинақталған ескерткіштерді тіркеу, сипаттау, жіктеу және ғылыми айналымға енгізу бағытында алғашқы зерттеулер жүргізіліп, Павлодар, Семей, Ақтөбе, Жамбыл және басқа да өңірлік музейлерде сақталған тас мүсіндер ғылыми айналымға енгізілді.

Мәселен 1979-1991 жылдары А.А. Чариковтың Омбы, Павлодар және Семей музейлерінде сақталған 12 мүсінге (Чариков, 1980: 213-222), Жамбыл облыстық өлкетану музейінің қызметкерлері тапқан 24 және 5 мүсінге байланысты мақалалары жарық көрді (Чариков, 1980: 301-307). Бұған қоса зерттеуші 1981 жылы Жамбыл облысы, Шу ауданының Шоқпар ауылынан табылған тас мүсінді ғылыми айналымға енгізді. Аталған жәдігер Жамбыл облысы музейіндегі экспонаттардың ішіндегі ерекше үлгілерінің бірі болып табылады. Бір қарағанда өзгелерден еш ерекшеленбегенімен, мүсіннің қолына ұстаған сегмент пішінді садаққа ұқсайтын заты өзіне назар аудартпай қоймайды (Чариков, 1981: 289-291). Орындалу стилі мен қолдарының орналасу қалпы бойынша зерттеуші ескерткішті қыпшақ мүсіндерінің қатарына қосады. Ал қолында бейнеленген затты музыкалық аспап монохордқа балайды. Өкінішке орай мұндай аспап тас мүсіндерде бұрын-соңды кездеспеген. Бұған қоса 1991 жылы Жетісу және Ертіс бойынан табылған 14 стелаға арналған мақаласы жарияланған болатын. Бұлардың алтауы Жамбыл облысынан табылған. Мақалада мүсіндердің орналасқан жері Тараз қаласындағы облыстық өлкетану музейі деп көрсетілген (Чариков, 1991: 41-52).

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің экспозициясында түркі дәуіріне жататын бес тас мүсін қойылған. Аталған ескерткіштерді археолог А. Бисембаев зерттеп, 2000 жылы ғылыми айналымға енгізді (Бисембаев, 2000: 78-83).

2004 жылы Л.Н. Ермоленконың «Қазақ даласының ортағасырлық тас мүсіндері» атты монографиясы жарық көрді. Монографиясында автор Қырғызстан, Қазақстан, Ертістік Омбы, Оңтүстік Еділ аумақтарындағы 526 мүсіндердің мәліметтерін пайдаланған. Бұлардың 150 данасы «in situ» күйінде зерттелсе, едәуір бөлігі музей коллекцияларынан зерттелген. Сондай-ақ, монографияда бұрындары жарияланбаған 92 орталық қазақстандық мүсіндерге сипаттама берілген (Ермоленко, 2004).

Археологиялық зерттеулер барысында «in situ» күйінде ғылыми тұрғыдан зерттелген тас мүсіндердің бірқатары кейіннен еліміздің музей қорларына жеткізіліп, сақтауға қабылданған. Аталған ескерткіштерге қатысты мәліметтер Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты әзірлеген «Қазақстан тас мүсіндерінің тізілімінде» жүйеленіп берілген (<https://archeo.kz/media/blog/fileitem/TR4MUQ24SNGWPI2VS5K6QSDLMM.pdf>).

Жоғарыда аталған тас мүсіндер ғалымдар тарапынан археологиялық және тарихи тұрғыдан зерттелгенімен, олардың музейлік экспозициядағы ұсынылу ерекшеліктері мен экспозициялық интерпретациясы арнайы зерттеу нысаны ретінде жеткілікті деңгейде қарастырылмаған.

Мақаланы әзірлеу барысында Қазақстан музейлері ұсынған деректер негізінде музей экспозицияларында көрсетілген тас мүсіндер зерделенді. Зерттеу аясында қарастырылған тас мүсіндердің жалпы саны 151 бірлікті құрайды. Олардың ең көп бөлігі Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінде (52), Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде (31) және Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінде (30) сақтаулы. Қалған жәдігерлер еліміздің басқа музейлері мен музей-қорықтарының қорлары мен экспозицияларында орналасқан (Кесте 1).

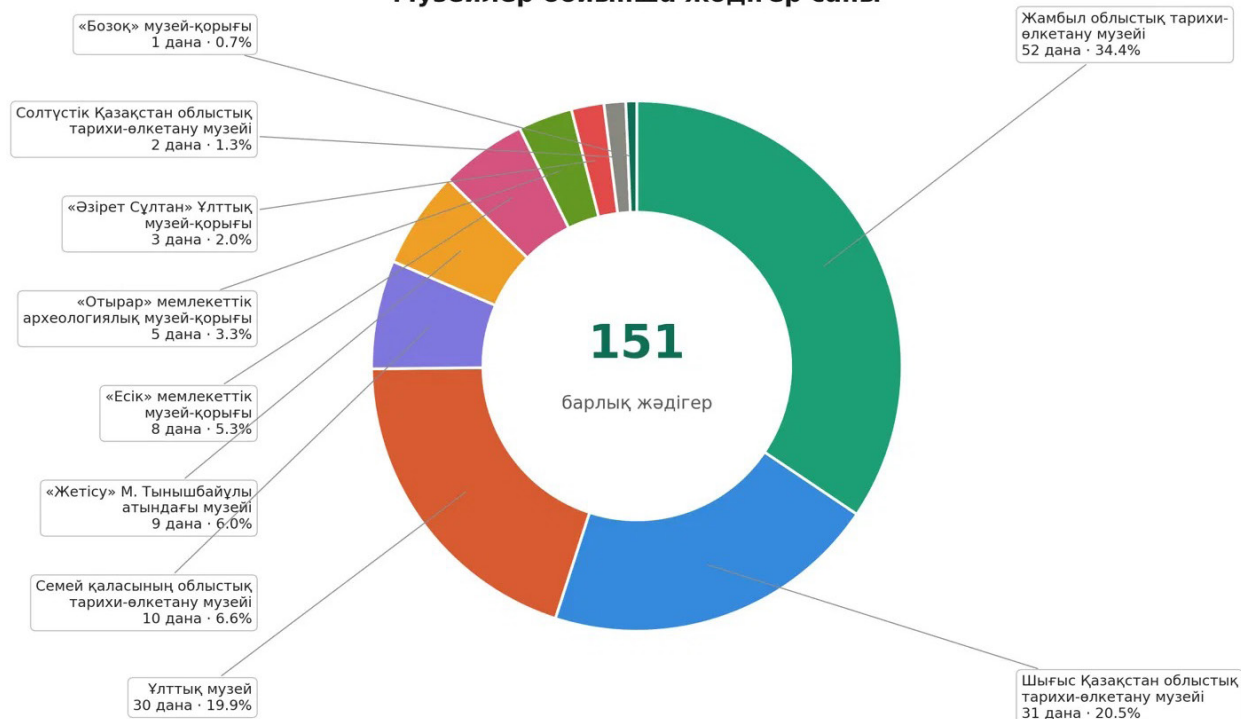
Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорында әртүрлі кезеңдерге жататын 30 тас мүсін сақталған. Бұл жәдігерлер елдің оңтүстік, орталық, шығыс, солтүстік және батыс өңірлерінен жинақталған, осылайша түркі мәдениетінің аймақтық және көркемдік дамуын кешенді түрде танытуға мүмкіндік береді. Музей қорына ескерткіштер әр жылдары жеке коллекционерлерден, археологиялық экспедициялар мен ұйымдардан қабылданған.

Музей қорындағы тас мүсіндер барша түркі жұртына белгілі, «аң стилін» дүниеге әкелген сақ дәуірінен бастап этнографиялық кезеңге дейінгі хронологиялық шеңберді қамтиды.

САҚТАР

Қазақ даласында ерте темір дәуірінде тас мүсіндер мен адам бейнесі әлсіз бейнеленген меңгірлер кеңінен тарала бастаған. Олар сақ тайпалары қалыптастырған Тасмола мәдениетінің ерте кезеңімен мерзімделеді. Алғашқы зерттеу кезеңдерінде мүлдем белгісіз болған бұл артефактілер қазіргі таңда маңызды дереккөздер санатына енді. Қазіргі уақытта

Музейлер бойынша жәдігер саны

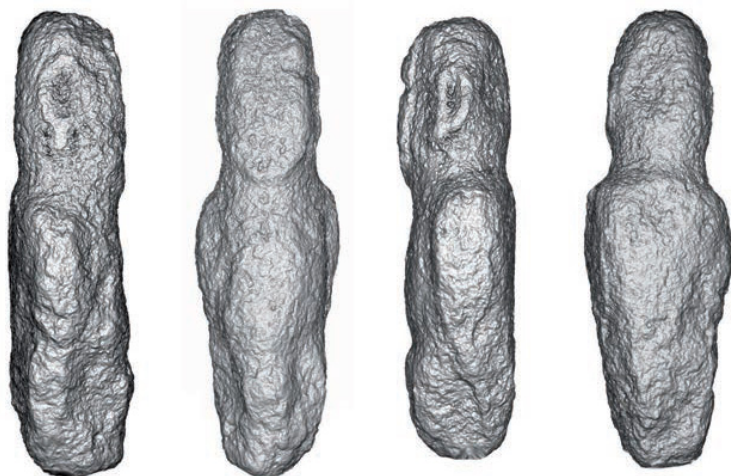
Кесте 1. Қазақстан музейлеріндегі тас мүсіндер саны
Table 1. Number of stone sculptures in museums of Kazakhstan

тасмола мәдениеті таралған аумақта шамамен 30 шақты мүсін белгілі. Олардың басым көпшілігі Сарыарқаның орталығында кездеседі. Сонымен қатар, тас мүсіндер батысында Торғай өңірімен шектеседі. Уақыты жағынан сақ дәуірінің тас мүсіндері б.з.д. VII-V ғасырлармен мерзімделеді. Мазмұны және салу дәстүрі жағынан сақ дәуірінің тас мүсіндері ортағасырлық үлгілерге ұқсас (Ермоленко Л. Н., Касенова, А. Д., и др. 2024: 182-197. Сур.1.).

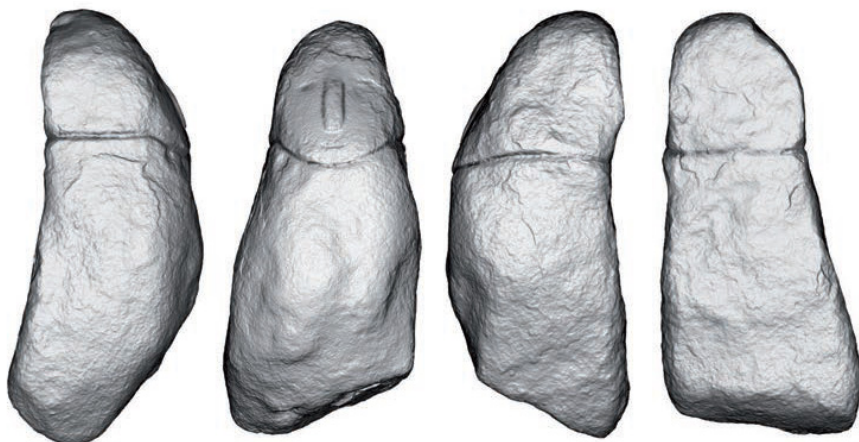
САРМАТТАР.

Сарматтар Қазақстанның батыс өлкелерін, оңтүстік Орал алқаптарын мекендеген. Олардың үлкен тобы Еділден батысқа қарай өтіп, солтүстік Қара теңіз өңірлерін жайлаған тайпалардың шартты атауы.

Ұлттық музей қорындағы сармат дәуірімен кезеңделетін (б.з.д. IV-II ғғ.) тас мүсінде сармат жауынгері бейнеленген. Сармат мәдениетін Қазақстанның батыс өңірі далаларын мекендеген

Сур. 1. Ұлытау облысы. Лакпай тас мүсіні
Fig 1. Ulytau Region. Lakpai stone sculpture

Сур. 2. Ақмола облысы. Қотырқол тас мүсіні
Fig 2. Akmola Region. Kotyrkol stone sculpture

көшпелі тайпалар қалдырғанын ескерсек, Бәйте-3 қорымынан табылған сармат жауынгерінің мүсіні сол дәуірдегі реалистік бейнелеу дәстүрінің айқын үлгісі болып табылады (Сурет 3, 4.).

ТҮРКІЛЕР.

Музей коллекциясындағы тас мүсіндердің негізгі бөлігі көне түркі тайпалары өмір сүрген кезеңге (V-VIII ғғ.) тиесілі (Сурет 5, 6). Бұл кезеңде тас өңдеу техникасының өзіндік дәстүрі қалыптасты: нүктелі өңдеу, қашау, жону, тегістеу және рельеф жасау тәсілдері кең қолданылған.

Көптеген мүсіндер ер адам бейнесінде, қолында ыдыс немесе қару ұстаған түрде бедерленген. Мұндай атрибуттар тұлғаның әлеуметтік мәртебесін, қоғамдағы орнын және наным-сенім жүйесін көрсетеді.

Материал ретінде гранит, құмдақ және өзге табиғи тастар пайдаланылған. Тастың түрі жергілікті геологиялық ерекшеліктерге байланысты болса, өңдеу сапасы шебердің кәсіби деңгейін танытады.

ҚИМАҚ-ҚЫПШАҚ кезеңі.

Сур. 3. Маңғыстау облысы. Бәйте-3 ғибадатханасы (б.з.д. IV-II ғғ.)
Fig. 3. Mangystau Region. Baite-3 sanctuary (4th–2nd centuries BCE)

Сур. 4. Маңғыстау облысы. Бәйте-3 ғибадатханасы. (б.з.д. IV-II ғғ.)
Fig. 4. Mangystau Region. Baite-3 sanctuary (4th–2nd centuries BCE)

Сур. 5. Оңтүстік Қазақстан. Көне түркі жауынгерінің мүсіні (VI-VII ғғ.)
Fig. 5. South Kazakhstan. Sculpture of an ancient Turkic warrior (6th–7th centuries CE)

Сур. 6. Оңтүстік Қазақстан. Ыдыс ұстаған мүсін (VII-VIII ғғ.)
Fig. 6. South Kazakhstan. Sculpture holding a vessel (7th–8th centuries CE)

Ортағасырмен (IX-XII ғғ.) мерзімделетін рухани-символдық мазмұндағы музей қорындағы ескерткіштердің көрнектісі әйел адамдардың мүсіндері болып табылады (Сурет 7, 8).

Әйел мүсіндерінің пластикалық кара-

пайымдылығы оның философиялық мәнін арттырады. Бұл үлгілер шебердің дүниетанымын, материалмен жұмыс жасау мәдениетін және түркі қоғамындағы рухани сабақтастықты паш етеді.

Әйел бейнелі тас мүсіндер – түркі

Сур. 7. Ақмола облысы. Томдыкөл-3 (IX-X ғғ.)
Fig 7. Akmola Region. Tomdykol-3 (9th–10th centuries CE)

Сур. 8. Ақмола облысы. Томдыкөл-3 (IX-X ғғ.)
Fig 8. Akmola Region. Tomdykol-3 (9th–10th centuries CE)

мәдениетінің аналық бастауларға деген құрметін танытатын сирек археологиялық артефактілердің бірі. Олар көбіне граниттен қашалып, нәзік пропорциясы мен пластикалық шешімінің үйлесімі арқылы ерекшеленеді. Бұл мүсіндерге тән ортақ белгілер – кеуде бөлігінің бедерленуі, қол қимылының сакралды мәні және әшекей бұйымдарының айқын бейнеленуі. Әсіресе алқа мен әшекейлердің болуы әйелдің әлеуметтік мәртебесін және рулық құрылымдағы ерекше орнын білдіретін маңызды иконографиялық элемент болып табылады.

Ұлттық музей қорында сақталған түркі мәдениетіне, оның ішінде қимақтардың әйел бейнелі мүсіндері Қазақстан аумағында әйел бейнесінің кең таралғандығын және оның түркі дүниетанымындағы архетиптік мәнге ие болғанын көрсетеді. Бұл мүсіндер сонымен қатар қасиетті энергияның, құт пен берекенің иесі саналатын Ұмай ана культімен тығыз байланысты.

ҚАРАХАН ДӘУІРІ (942-1212 ж.ж.)

Қазақ даласында XI-XII ғғ. ислам дінінің орнығуы мен түркілік дәстүрдің тоғысуы нәтижесінде тас мүсіндер мемориалдық және діни сипатқа ие бола бастады (Сурет 9, 10). Қарахандықтар кезеңінен бастап тас мүсіндерді күмбезді кесенелер мен тас сәулет нысандары ығыстырды. Мұндай ескерткіштердің жарқын көрінісі Айша бибі мен Бабажа хатун, Қарахан

баба кесенелерін атауға болады.

АЛТЫН ОРДА.

XIII-XV ғасырларда тас ескерткіштер Қарахан, Қыпшақ және Алтын Орда кезеңдеріне сәйкес келеді. Ескерткіштер бұрынғыдай адам бейнесінде емес, кесене түрінде одан әрі жетілдіріліп, орнатылды. Эпиграфика дамып, араб жазуымен жазылған мәтіндер пайда болды. Құлпытастарда ру таңбалары, құран аяттары, жыл санауы, марқұмның есімі және өнер өрнектері қашалып жазылды (Сурет 11).

Қазіргі құлпытастардың арғы тарихы сақтар мен ежелгі түркілердің тас мүсіндерімен, сондай-ақ көне түркілер жазуы қашалған бітіктастармен байланысты екендігі анық. Құлпытастардың даму эволюциясы Батыс және Оңтүстік Қазақстанда сақталған ескерткіштерден көрінеді.

Құлпытастармен қатар кесене тұрғызу мәдениеті де жалғасын тапты. Мәселен, Алаша хан кесенесі (XIV ғ.), Жошы хан кесенесі (XIII ғ.) және т.б.

XVI-XX ғасырлардағы тас ескерткіштер қазақ халқының этностық қалыптасуы аяқталып, рулық таңбалар орныққан кезеңге сәйкес келеді. Тас ескерткіштер енді халықтық және этнографиялық сипатқа ие болды. Мүсіндердің пішіні, ою-өрнегі және жазу стилі аймақтық ерекшеліктерге қарай түрленді. Әр ру өз таңбасын тасқа түсіріп, ата-тек тарихын сақтаудың бір түрі ретінде қолданды. Тастар көбінесе әдемі ойымшталған,

Сур. 9. Павлодар облысы (IX-XII ғғ.)
Fig. 9. Pavlodar Region (9th–12th centuries CE)

Сур. 10. Орталық Қазақстан (IX-XII ғғ.)
Fig. 10. Central Kazakhstan (9th–12th centuries CE)

Сур. 11. Абай-Байтақ қорымындағы құлпытасар. XVIII-XX ғғ.
Fig. 11. Kulpytas (gravestones) at the Abai-Baitak necropolis. 18th–20th centuries

Сур. 12. Атырау облысы. Қошқар тас. XIX-XX ғғ.
Fig. 12. Atyrau Region. Koshkar-tas (ram-shaped stone monument). 19th–20th centuries

көркемделген түрде бедерленді. Ұлттық музей қорында сақталған бұл кезеңнің жарқын мысалы – қошқар тастар. Қошқар бейнесінің өсімдік өрнектерімен безендірілуі исламға дейінгі түркілік нанымдар мен кейінгі халықтық дәстүрдің өзара сабақтастығын дәлелдейді. Жалпы алғанда қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде молшылық пен қорғаныштың, өмірдің және ұрпақ жалғастығының символы ретінде сипатталады (Сурет 12).

Экспозицияларды құру тәжірибесін талдау тас мүсіндерді музей кеңістігінде ұсынудың ерекшеліктері мен заңдылықтарын айқындауға мүмкіндік берді. Экспозициялау жағдайларына қарай тас ескерткіштерді көрерменге ұсынудың екі негізгі түрі қалыптасқан: музей залдарында экспозициялау (Сурет 13) және ашық аспан астында демонстрациялау (Сурет 14).

Өз кезегінде музей ғимараты ішінде экспозицияланған тас мүсіндерді ұсынудың да екі негізгі бағыты ерекшеленеді. Біріншісі – жәдігерлерді уақытша көрмелер мен тұрақты экспозициялар құрамында көрсету (Сурет 13,15), екіншісі – арнайы экспозициялық кеңістік қалыптастыру (Сурет 16). Аталған тәсілдер ескерткіштердің ғылыми мазмұнын ашуға, олардың хронологиялық дамуы мен көркемдік ерекшеліктерін көрсетуге, сондай-ақ келушілердің қабылдау деңгейін арттыруға бағытталған.

Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі тәжірибесінде жүзеге асырылған арнайы экспозициялық кеңістік қалыптастыру қағида-тын неғұрлым тиімді экспозициялық шешім

ретінде қарастырады. Себебі мұндай тәсіл тас мүсіндерді жеке экспозициялық кешен ретінде ұсынуға мүмкіндік беріп қана қоймай, оларды хронологиялық тәртіппен экспозициялау арқылы тарихи-мәдени контекстін және типологиялық даму ерекшеліктерін кешенді түрде ашуға жағдай жасайды. Сонымен қатар арнайы ұйымдастырылған кеңістік келушілердің ескерткіштерді тұтас қабылдауына және олардың мәдени мұра ретіндегі маңызын тереңірек түсінуіне ықпал етеді.

Сонымен қатар, кей музейлерде мүсіндердің дала жағдайындағы бастапқы орналасу сипатын көрсету мақсатында қоршау ішіне топырақ үйіліп, табиғи ортаның шартты имитациясы жасалады да мүсіннің төменгі бөлігі топыраққа көмілген күйде экспозицияланады. Алайда мұндай экспозициялық шешім ескерткіштің төменгі бөлігінде сақталған бедерлі бейнелердің көрерменге көрінуін шектейді. Бұған қоса, мүсіндерді қабырғаға жанастыра орналастырған мысалдар да кездеседі. Мұндай тәсіл олардың артқы және бүйір қырларындағы детальдар мен өңдеу ерекшеліктерін толық қарауға мүмкіндік бермейді. Нәтижесінде көрермендер мүсіннің көркемдік ерекшеліктері мен мазмұнын толыққанды қабылдай алмайды. Сондықтан экспозицияны ұйымдастыру барысында мүсіннің барлық бөліктері мен бедерлі элементтерінің көрінуін қамтамасыз етіп, оны әр қырларынан еркін қарауға мүмкіндік беретін шешімдерді қолдану қажет (Сурет 13, 17).

Айта кету керек, тас мүсіндердің ашық ауа жағдайында көрсетілуі олардың табиғи тозуына немесе бұзылуына айтарлықтай ықпал етпейді

Сур. 13. Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінің тұрақты экспозициясы

Fig. 13. Permanent exhibition of the Zhambyl Regional Museum of History and Local Lore

деген көзқарас музейлер тәжірибесінде жиі кездеседі. Осындай көзқарастың қалыптасуына музей ғимараттарының алдындағы мүсіндік саябақтарды ұйымдастыру, сондай-ақ тас мүсіндерді кіреберіс аймақтарда және музейдің өзге де қосалқы кеңістіктерінде орналастыру тәжірибесі әсер етуі мүмкін. Бұл экспозициялық тәжірибелер тас мүсіндерді коллекциялау тарихымен қатар, олардың тұрғын және қоғамдық

Сур. 14. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің ашық аспан аясындағы экспозициясы

Fig. 14. Open-air exhibition of the East Kazakhstan Regional Museum of History and Local Lore

ғимараттардың кеңістіктік-эстетикалық ортасын қалыптастыру мақсатында пайдаланылу дәстүрін де көрсетеді. Алайда мұндай тәжірибе жәдігерлердің сақталуын қамтамасыз ету үшін ылғалдан қорғау жүйелерін, қорғаныш шатырларын және қоршауларды орнатуды, сондай-ақ тұрақты реставрациялық күтімді талап етеді.

Экспозицияларды ұйымдастыру әдістері

Сур. 15. Гиме Азия өнерінің ұлттық музейіндегі «Қазақстан: Ұлы Дала жауһарлары» атты уақытша көрме

Fig. 15. "Kazakhstan: Treasures of the Great Steppe" temporary exhibition at the Guimet National Museum of Asian Arts

Сур. 16. Қазақстан Республикасы
Ұлттық музейінің «Ұлы даланың тас мүсіндері» залы
Fig. 16. "Stone Sculptures of the Great Steppe" Hall of the
National Museum of the Republic of Kazakhstan

тұрғысынан алғанда, тас ескерткіштер музей тәжірибесінде негізінен жүйелі және тақырыптық экспозициялар құрамында көрсетіледі. Жүйелі экспозицияларда жәдігерлер типологиялық белгілеріне қарай топтастырылса, тақырыптық экспозицияларда белгілі бір тақырыпты ашуға қызмет ететін экспозициялық кешеннің құрамында ұсынылады. Демек, жүйелі экспозицияларда құлпытас, тас мүсіндер және басқа да тас ескерткіштер, әдетте, типологиялық және хронологиялық қағидаттар негізінде топтастырылып көрсетіледі. Мұндай экспозициялардың айқын үлгілерінің бірі – Қазақстан Республикасы Ұлттық музейіндегі «Ұлы даланың тас мүсіндері» залының экспозициясы.

Сонымен қатар белгілі бір музей қорындағы тас ескерткіштердің типологиялық алуан түрлілігін келушілерге таныстыратын ашық аспан астындағы экспозициялардың басым бөлігі де осы тәсілмен ұйымдастырылған. Бұл тәжірибенің айқын көрінісі Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі (27), Семей қаласының облыстық тарихи-өлкетану музейі (7), «Есік» музей-қорық ауласында (8) ауласында орналасқан экспозициялық кешендерден байқалады.

Тақырыптық экспозициялар тұжырымдамасы анағұрлым күрделі сипатқа ие. Тас ескерткіштердің ақпараттық әлеуетінің көпқырлылығы оларды мазмұны әртүрлі музейлік жобаларда пайдалануға мүмкіндік береді. Көп жағдайда тас ескерткіштер музейлердің археология залына, қандай да бір өңірдің тарихын ашып көрсететін, белгілі бір кезеңге арналған тарихи экспозициялардың

Сур. 17. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану
музейінің Археология және этнография залы
Fig. 17. Hall of Archaeology and Ethnography of the East
Kazakhstan Regional Museum of History and Local Lore

құрамына енгізіледі. Мұндай тәжірибе Ұлытау музей-қорығы (1), М. Тынышбайұлы атындағы Жетісу облыстық тарихи-өлкетану музейі (9), Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі (2), Семей қаласының облыстық тарихи-өлкетану музейі (3) және Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі (3) экспозицияларынан көрініс табады.

Тас мүсіндерді экспозициялау тәжірибесі әртүрлі тәсілдердің қолданылатынын көрсеткенімен, олардың сақталуын қамтамасыз ету мәселесі әлі де жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Археологиялық жәдігерлерді сақтаудың басты ерекшелігі – консервациялық шараларды археологиялық қазба жұмыстары барысында (далалық консервация) да, жәдігерлер музейге тұрақты сақтауға тапсырылғаннан кейін де жүзеге асыру қажеттілігі.

Тас мүсіндердің сақталуына әсер ететін негізгі қауіптер қатарына температуралық ауытқулар, жел және жауын-шашын әсерінен туындайтын эрозиялық процестер, тұздану, биологиялық зақымданулар, антропогендік ықпал, сондай-ақ тас құрылымының табиғи мүжілуі мен қабыршақтануы жатады. Аталған факторлар ескерткіштердің физикалық жай-күйінің нашарлауына әкелетіндіктен, оларды жүйелі түрде бақылау және ғылыми негізделген консервациялық шараларды жүзеге асыру қажет. Бұл шаралар ескерткіш бетінің механикалық және биологиялық ластанулардан тазартылуын, материалдың құрылымдық беріктігін нығайтуды, жарықтар мен сынған бөліктерді қалпына келтіруді, сондай-ақ сыртқы орта әсерін барынша азайтуға бағытталған профилактикалық жұмыстарды қамтиды. Қазақстанда мұндай

зерттеу, консервациялау және реставрациялау жұмыстарын «Қазреставрация» РМК, ҚР Ұлттық музейінің Реставрация орталығы, ҚР Мемлекеттік орталық музейінің Реставрация орталығы, Ғылым ордасының Реставрация және консервация орталығы, сондай-ақ өңірлік музейлердің реставрациялық зертханалары жүзеге асырады.

Алайда, Қазақстанда тас мүсіндерді реставрациялау мен консервациялауға арналған еңбектер өте аз. Көбінесе зерттеулер петроглифтер, жартас суреттері және жалпы тас ескерткіштерді сақтау мәселелеріне арналған.

Л.Ф. Чарлианың Таңбалы петроглифтерін консервациялау тарихына арналған зерттеуінде ескерткіштердің сақталуын қамтамасыз ету үшін желімдеуші құрамдарды әзірлеу, жасанды тас массасын пайдалану, антропогендік зақымдарды бүркемелеу, жасанды патиналау және жоғалған бөліктерді толықтыру сияқты әдістердің қолданылғаны көрсетілген. Автор консервациялық жұмыстардың тиімділігі ескерткіштің жай-күйін тұрақты бақылаумен және ұзақ мерзімді ғылыми мониторингпен тығыз байланысты екенін атап өтеді (Чарлина, 2024: 305-349).

Өз кезегінде С.А. Нигматова және әріптестері тас ескерткіштердің сақталуына олардың геологиялық құрылымы мен табиғи орта жағдайлары тікелей әсер ететінін атап көрсетеді (Нигматова, Мадиярова, Пирогова, Марынич, 2024: 350-367).

Тас ескерткіштерді консервациялау мен реставрациялаудың заманауи қағидаттары халықаралық тәжірибеде түпнұсқалықты сақтау, ескерткіш құрылымына минималды араласу, қолданылатын материалдардың қайтымдылығы және жүргізілген реставрациялық жұмыстардың танылуы принциптеріне негізделеді. Бұл қағидаттар тарихи тас ескерткіштерді сақтау саласындағы жетекші зерттеулерде жан-жақты қарастырылған (Łukaszewicz, 2019: 131-142).

Сонымен қатар тас ескерткіштердің сақталуына атмосфералық әсерлер, температуралық ауытқулар, тұздану үдерістері, биологиялық зақымданулар және материал құрылымының табиғи қартаюы негізгі қауіп төндіретіні анықталған. Осыған байланысты профилактикалық консервация, жүйелі мониторинг және ғылыми негізделген реставрациялық шаралар мәдени мұраны сақтаудың маңызды тетіктері ретінде

қарастырылады (Doehne, Price, 2010: 3-16, 83-96).

Getty Conservation Institute әзірлеген оқу материалдарында тас мұра объектілерін зерттеу мен консервациялау кешенді ғылыми-практикалық үдеріс ретінде қарастырылады. Атап айтқанда, ескерткіштердің сақталу жағдайын диагностикалау, материалдық құрылымын консолидациялау, тұзсыздандыру, биологиялық зақымдануларды жою және профилактикалық сақтау әдістерін қолдану негізгі бағыттар ретінде ұсынылады

(https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/teaching/pdf/stone_conservation/1_Stone.DidacticIntro.18Sep14.pdf).

Алынған нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде түркі дәуіріне тән тас мүсіндерді музейлік және археологиялық тұрғыдан зерттеу барысында бірқатар ғылыми және қолданбалы мәселелер айқындалды.

Талдау барысы көрсеткендей, археологиялық барлау және қазба жұмыстарының нәтижесінде бастапқы орнында зерттелген тас мүсіндер бойынша ғылыми деректер баршылық. Сонымен қатар, музей коллекцияларында сақталған тас мүсіндерді жүйелі ғылыми саралау, олардың деректік әлеуетін айқындау және ғылыми айналымға енгізу мәселелері толық деңгейде жүзеге асырылмай отырғаны байқалды. Бұл жағдай музейлік тас мүсіндерді зерттеу мен интерпретациялау саласындағы маңызды ғылыми-әдістемелік олқылықтардың сақталуына әсерін тигізіп отыр.

Мұның себебі музей қорларындағы көптеген тас мүсіндер музейлік есепке алу барысында толық әрі сапалы құжатталмаған. Атап айтқанда, олардың табылған орны, хронологиялық мерзімі, қорға қабылдану тарихы және ғылыми сипаттамалары жөніндегі мәліметтер кей жағдайда толық көрсетілмеген немесе мүлде тіркелмеген. Осы сипаттағы кемшіліктер ескерткіштердің шығу тегі мен тарихи-мәдени контекстін анықтауды қиындатып, олардың ғылыми дерек ретіндегі құндылығын толық ашуға кедергі келтіреді. Соның салдарынан аталған тас мүсіндердің тарихи-мәдени маңызы мен ақпараттық әлеуеті ғылыми зерттеулерде жеткілікті деңгейде пайдаланылмай келеді.

Жинақталған материалдарды талдау нәтижелері тас мүсіндердің ғылыми еңбектерде кеңінен қарастырылып, музей экспозицияларында ұсынылғанына қарамастан,

оларды экспозицияға енгізу тәсілдері мен сақталуын қамтамасыз ету мәселелерінің әлі де жеткілікті деңгейде зерттелмегенін көрсетеді. Бұл жағдай аталған коллекциялардың басқа музей жәдігерлерімен салыстырғанда сирек экспозициялануымен де байланысты. Мұның негізгі себептері ретінде, бір жағынан, ескерткіштердің көлемі мен салмағына байланысты оларды тасымалдаудың күрделілігі, екінші жағынан, реставрациялау және экспозицияға дайындау жұмыстарының өзіндік ерекшеліктері мен қиындықтарын атауға болады.

Қарастырылған материалдарды саралау тас мүсіндерді сақтау мәселесінің әлі де өзекті екенін көрсетіп отыр. Мәселен, Қазақстанда тарихи-мәдени мұра объектілерін, соның ішінде тас ескерткіштерді реставрациялау мен консервациялау саласы уәкілетті орган бекіткен ғылыми-реставрациялық қағидаттар мен нормативтік-құқықтық актілермен реттелген. Дегенмен де осы бағытта барлық нысан түрлерін толық қамтитын бірыңғай әрі нақты әдістемелік нұсқаулықтың болмауы маңызды мәселе күйінде қалып отыр. Бұл жағдай реставрациялық тәжірибеде өңірлік және ұйымдық тәсілдердің әркелкілігіне, кейбір жағдайларда әдістердің бірізділігінің төмендеуіне әкеледі. Осы тұрғыдан алғанда, тас ескерткіштерді консервациялау мен реставрациялауға арналған арнайы, жүйелендірілген әдістемелік нұсқаулықты әзірлеу қажеттілігі өзекті болып табылады.

Тәжірибе мен теориялық білімнің өзара жеткілікті деңгейде ұштаспауы, сондай-ақ жас мамандардың практикалық кәсіби машықтарының толық қалыптаспауы реставрациялық-консервациялық жұмыстардың сапасы мен тиімділігіне тікелей әсер ететін факторлардың бірі. Бұл мәселе әсіресе тарихи-мәдени мұра объектілерін сақтау саласында айқын көрініс табады, себебі мұнда жоғары деңгейдегі теориялық дайындықпен қатар нақты практикалық тәжірибе де шешуші рөл атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, саладағы білікті реставратор-консерватор мамандарын даярлау мәселесі назар аударарлық міндет.

Алайда қазіргі таңда мұндай бейіндегі мамандардың музейлер жүйесінде және ғылыми мекемелерде саны шектеулі екені байқалады, бұл өз кезегінде реставрациялық жұмыстардың толыққанды және жүйелі жүргізілуіне белгілі бір деңгейде кедергі келтіреді. Қазақстандағы реставратор-консерваторларды даярлау жүйесі

көпдеңгейлі құрылымға ие болғанымен, тар мамандандырылған және тәжірибеге бағытталған білім беру бағдарламаларының жеткіліксіздігімен сипатталады.

Теориялық даярлық негізінен жоғары оқу орындарында (ҚазҰУ, ЕҰУ, Өнер академиясы) жүзеге асырылса, кәсіби реставрациялық құзыреттердің негізгі бөлігі музейлер мен ғылыми-реставрациялық орталықтардағы практикалық қызмет барысында қалыптасады. Бұл жағдай білім беру жүйесі мен кәсіби практика арасындағы институционалдық алшақтықтың бар екенін көрсетіп, саладағы кадр даярлау сапасын жетілдіру қажеттілігін алға шығарады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері Қазақстан музейлерінде сақталған тас мүсіндердің ғылыми айналымдағы орны мен музейлік интерпретациясын әлі де жетілдіре түсу қажет екенін көрсетті.

Екіншіден, еліміздің музейлеріндегі тас мүсіндерді экспозицияда ұсыну тәжірибесін талдау нәтижесі Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің тас мүсіндерді арнайы экспозициялық кеңістікте орналастыру арқылы жәдігерлерді музейлендіру мен таныстыруда тиімді экспозициялық шешім екенін негіздеді. Бұл тәсіл жеке экспозициялық кешен ретінде ұсынумен қатар, оларды хронологиялық тәртіппен орналастыра отырып, тарихи-мәдени даму сабақтастығын, типологиялық эволюциясын және кезеңдік өзгерістерін жүйелі көрсетуге мүмкіндік береді. Әсіресе, хронологиялық принцип негізінде және экспозицияны ұйымдастыру барысында мүсіннің барлық бөліктері мен бедерлі элементтерінің көрінуін қамтамасыз ету келушілердің тас мүсіндерді уақыт пен кеңістік аясында даму процесін тұтас қабылдауына жағдай жасап, ескерткіштердің тарихи құндылығы мен ғылыми маңызын тереңінен түсінуге ықпал етеді. Осылайша, хронологиялық жүйелілік арнайы экспозициялық кеңістіктің танымдық және интерпретациялық әлеуетін арттыратын негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Үшіншіден, Қазақстан музей қорларында сақталған тас мүсіндер елеулі ғылыми-деректік әлеуетке ие, алайда олардың бірқатары бойынша бастапқы табылу орны, хронологиясы және құжаттық деректердің толық болмауы олардың ғылыми құндылығын қайта қарауды қажет етеді.

Сонымен қатар, тас мүсіндерді зерттеу мен экспозициялау тәжірибесінде ескерткіштердің бір бөлігі бастапқы орнында (in situ), ал екінші бөлігі музей коллекциялары негізінде қатар зерттеліп келеді. Десе де, музей қорларында сақталған тас мүсіндерді жүйелі түрде ғылыми зерттеу, олардың деректік әлеуетін толық ашу және ғылыми айналымға кеңінен енгізу ісін жандандыру қажеттілігі өзекті мәселе ретінде

айқындалады.

Төртіншіден, экспозициялық тәжірибені талдау тас мүсіндердің музей кеңістігінде жүйелі және тақырыптық форматта, сондай-ақ жабық залдармен ашық аспан астындағы экспозициялар түрінде ұсынылатынын дәлелдеді. Алайда оларды экспозицияға дайындау, сақтау және консервациялау мәселелері бірыңғай әдістемелік нұсқаулықпен қамтамасыз етуді қажет етеді.

Әдебиет

1. Doehne E., Price C.A., 2010. Stone Conservation: An Overview of Current Research. 2nd ed. Los Angeles: Getty Conservation Institute, 176 p.
2. Łukaszewicz J.W. 2019. Ethics and Basic Principles of Restoring Historical Stone Monuments // Protection of Cultural Heritage. No. 8. P. 131-142.
3. Бисембаев А. 2000. Серия каменных изваяний из фондов Актюбинского областного историко-краеведческого музея // Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. №1. С. 78-83.
4. Ермоленко Л.М. 2004. Средневековые каменные изваяния Казахских степей. Новосибирск. 132 с.
5. Ермоленко Л. Н., Касенова, А. Д., Дуйсенбай Д.Б., Касеналы А.Е. (2025). Новые находки изваяний сакской эпохи в Казахском мелкосопочнике: (в аспекте проблем культурно-хронологической атрибуции и эволюции). Археология Казахстана, 29(3 (29), 182–197. <https://doi.org/10.52967/akz2025.3.29.182.197>
6. Нигматова С.А., Мадиярова И.Т., Пирогова Т.Е., Марынич О.В. 2024. Геолого-геоморфологические аспекты консервации петроглифов урочища Тамгалы. Археология Казахстана. № 1 (23). С. 350-367.
7. Чариков А.А. 1979. О локальных особенностях каменных изваяний Прииртышья // СА. №2. С. 179-190.
8. Чариков А.А. 1980. Группа скульптур из Джамбула // СА. №3. С. 301-307.
9. Чариков А.А. 1980. Новая серия каменных статуи из Семиречья // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата. С. 213-234.
10. Чариков А.А. 1981. Группа стеловидных статуи из Семиречья и Прииртышья // Проблемы средневековой археологии Южной Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск. С. 41-52.
11. Чариков А.А. 1981. Статуя музыканта XII в. // СА. №2. С. 289-291.
12. Чарлина Л.Ф. 2024. История становления консервации петроглифов Тамгалы // Археология Казахстана. № 1 (23). С. 305-349.
13. «archeo.kz» [Электронный ресурс]. <https://archeo.kz/media/blog/fileitem/TR4MUQ24SNGWPI2VS5K6QSDLMM.pdf>.
14. «getty.edu» [Электронный ресурс]. (https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/teaching/pdf/stone_conservation/1_Stone.DidacticIntro.18Sep14.pdf).

References

1. Doehne E., Price C.A., 2010. Stone Conservation: An Overview of Current Research. 2nd ed. Los Angeles: Getty Conservation Institute. 176 p. [in English].
2. Łukaszewicz J.W., 2019. Ethics and Basic Principles of Restoring Historical Stone Monuments // Protection of Cultural Heritage. No. 8. pp. 131-142.
3. Bisembayev A., 2000. A series of stone statues from the collections of the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore // Bulletin of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan,

National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences Series. No. 1. pp. 78-83. [in Russian].

4. Yermolenko L.M., 2004. Medieval Stone Statues of the Kazakh Steppes. Novosibirsk. 132 p. [in Russian].

5. Ermolenko A. H., Kasanova A. A., Duisenbay A. B., & Kassenali A. E. (2025). New Finds of Saka-period Sculptures in the Kazakh Uplands : (in the Context of Issues of Cultural and Chronological Attribution and Evolution). Kazakhstan Archeology, 29(3 (29), 182–197. <https://doi.org/10.52967/akz2025.3.29.182.197> [in Russian].

6. Nigmatova S.A., Madiyarova I.T., Pirogova T.E., Marynich O.V. 2024. Geological and Geomorphological aspects conservation of the Tamgaly petroglyphs. Kazakhstan Archeology, № 1 (23), 350-367. [in Russian].

7. Charikov A.A., 1979. Local features of stone statues of the Irtysh region // SA. No. 2. pp. 179-190.

8. Charikov A.A., 1980. A new series of stone statues from Semirechye // Archaeological Studies of Ancient and Medieval Kazakhstan. Alma-Ata. pp. 213-234. [in Russian].

9. Charikov A.A., 1980. A group of sculptures from Dzhambul // SA. No. 3. pp. 301-307. [in Russian].

10. Charikov A.A., 1981. Statue of a musician of the 12th century // SA. No. 2. pp. 289-291. [in Russian].

11. Charikov A.A., 1981. A group of stela-shaped statues from Semirechye and the Irtysh region // Problems of Medieval Archaeology of Southern Siberia and Adjacent Territories. Novosibirsk. pp. 41-52. [in Russian].

12. Charlina L.F., 2024. The history of conservation of petroglyphs of Tamgaly // Archaeology of Kazakhstan. No. 1 (23). pp. 305-349. [in Russian]

13. «archo.kz» [Electronic resource]. <https://archo.kz/media/blog/fileitem/TR4MUQ24SNGWPI2VS5K6QSDLMM.pdf>. [in Russian].

14. «getty.edu» [Electronic resource]. https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/teaching/pdf/stone_conservation/1_Stone.DidacticIntro.18Sep14.pdf. [in English].

Абдығалиұлы Б., *Кадримбетова Н.

Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

*e-mail: n.kadrimbetova@gmail.com

КАМЕННЫЕ ИЗВАЯНИЯ В МУЗЕЙНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ВОПРОСЫ НАУЧНОГО ИЗУЧЕНИЯ И ЭКСПОНИРОВАНИЯ

Аннотация. Каменные изваяния занимают особое место в музейных коллекциях как уникальные артефакты, отражающие художественные, духовные и социальные аспекты различных эпох. Эти реликвии охватывают несколько исторических периодов, отражая культурно-исторические процессы от раннего железного века до этнографического периода. В музейной среде они одновременно служат объектами научных исследований и средством визуальной коммуникации с широкой аудиторией. Эта двойственная функция позволяет комплексно использовать традиционные методы и современные подходы с целью введения каменных изваяний в научный оборот, обеспечения их сохранности и презентации в экспозиционном пространстве.

В связи с этим в статье каменные изваяния, хранящиеся в фондах музеев Казахстана, рассматриваются как особая группа музейных предметов, а также анализируются ключевые вопросы их научного изучения и экспонирования. Рассматриваются проблемы атрибуции и датировки, методы документирования, типологического и иконографического анализа, а также условия сохранности каменных памятников как *in situ*, так и в музеях. Особое внимание уделяется возможностям применения современных технологий для обеспечения долгосрочного сохранения и презентации

изваяний посетителям. Кроме того, рассматриваются предпосылки поэтапного комплектования памятников этой группы в музеях, анализируются фонды музеев Казахстана, обладающих коллекциями каменных изваяний, и связанные с ними научные публикации. Проводится обзор библиографии по каменным изваяниям, найденным в стране и хранящимся в музейных коллекциях. Особое внимание уделяется вопросам экспозиционной интерпретации.

Ключевые слова: музей, памятник, артефакт, каменное изваяние, экспозиция, научное исследование, атрибуция, коллекция, сохранение.

Для цитирования: Абдыгалиулы Б., Кадриμβетова Н. Каменные изваяния в музейном пространстве: вопросы научного изучения и экспонирования // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). С. 8-23 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.01>

Abdigaliuly B., *Kadrimbetova N.

National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

*e-mail: n.kadrimbetova@gmail.com

STONE STATUES IN MUSEUM SPACES: ISSUES OF THE SCHOLARLY RESEARCH AND EXHIBITION

Abstract. Stone sculptures hold a special place in museum collections as unique artifacts that reflect the artistic, spiritual, and social dimensions of various eras. These relics span several historical periods, covering cultural and historical processes from the Early Iron Age to the ethnographic period. Within the museum environment, they simultaneously serve as subjects of scientific research and tools for visual communication with the general public. This dual function enables a comprehensive application of both traditional methods and modern approaches to integrate stone sculptures into scientific discourse, ensure their preservation, and present them within the exhibition space.

Accordingly, this article examines stone sculptures preserved in Kazakhstan's museum funds as a distinct group of museum objects, analyzing the core issues of their scientific study and exhibition presentation. It addresses challenges related to attribution and dating, methods of documentation, typological and iconographic analysis, as well as the conservation conditions of stone monuments both in situ and in museums. Emphasis is placed on the potential of modern technologies to ensure long-term preservation and audience engagement. Additionally, the paper reviews the prerequisites for the phased accumulation of these monuments in museums, analyzing the collections of Kazakhstani museums and relevant scientific publications. Finally, it provides a bibliographical overview of stone sculptures discovered nationwide and in museum collections, with a particular focus on the challenges of exhibition interpretation.

Keywords: museum, monument, artefact, stone statue, exhibition, scholarly research, attribution, collection, conservation.

For citation: B. Abdigaliuly, Kadrimbetova N. Stone statues in museum spaces: issues of the scholarly research and exhibition // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 8-23 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.01>

Авторлар туралы мәлімет:

Берік Әбдіғалиұлы, саяси ғылымдар кандидаты, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің директоры, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0009-0001-8534-7964

Кадримбетова Назгүл Нұржанқызы, PhD, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі Мәдени мұраны ғылыми-зерттеу институтының басшысы, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-5198-5979

Сведения об авторах:

Берик Абдығалиұлы, кандидат политических наук, директор Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0001-8534-7964

Кадримбетова Назгуль Нуржановна, PhD, руководитель Научно-исследовательского института культурного наследия при Национальном музее Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-5198-5979

Information about authors:

Berik Abdygaliuly, Candidate of Political Sciences, Director of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0001-8534-7964

Kadrimbetova Nazgul Nurzhanovna, PhD, Head of the Research Institute of Cultural Heritage of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-5198-5979

Каженова Г.Т.¹, *Акжасарова А.К.¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Астана, Казахстан

*e-mail: ainur_7@mail.ru

ВИЗУАЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Аннотация. Статья посвящена анализу визуальных стратегий Национального музея Республики Казахстан в контексте формирования национальной идентичности. В условиях цифровой трансформации культуры музеи рассматриваются не только как институт сохранения культурного наследия, но и как культурное пространство, где значимое место занимают визуальные стратегии, играющие существенную роль в вопросах репрезентации национальной идентичности. Цель исследования – выявление и типологизация визуальных стратегий музея и определение их роли в формировании представлений о государственности, исторической преемственности и культурной идентичности. Методологический инструментарий включает визуально-аналитический, семиотический и нарративный анализ, а также элементы визуальной антропологии, что позволило рассмотреть музей как систему визуальных кодов и исторических смыслов.

Теоретическую основу работы составляют концепции «мест памяти», «воображаемых сообществ» и «выставочного комплекса». В результате исследования выделены архитектурно-пространственная стратегия, стратегия визуальной сакрализации древности, этнокультурной репрезентации, визуализации государственности, коллективной памяти и цифровой репрезентации. Показано, что их совокупность формирует целостную модель национальной идентичности музейными средствами, в которой прошлое интерпретируется как основание современного национального государства.

Сделан вывод о том, что визуальные практики музея выступают инструментом реализации политики памяти и способствуют укреплению национального самосознания. Результаты исследования могут быть полезны специалистам в области музеологии, визуальной антропологии, культурной политики, археологии и этнологии.

Ключевые слова: Национальный музей Республики Казахстан, визуальные стратегии, национальная идентичность, культурное наследие, политика памяти, государственность, визуальная репрезентация, музейное пространство, историческая преемственность, цифровые технологии.

Для цитирования: Каженова Г.Т., Акжасарова А.К. Визуальные стратегии Национального музея Республики Казахстан в контексте формирования национальной идентичности // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). С. 24-36 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.02>

Введение

В условиях глобализации и цифровой трансформации культуры музейное пространство приобретает новые функции, выходящие за классические рамки хранения

и демонстрации артефактов. Современный музей становится важным инструментом формирования исторической памяти и национального самосознания, где

визуальные решения играют ключевую роль в интерпретации прошлого. Архитектура, композиция экспозиций, световые акценты и мультимедийные технологии формируют целостный образ истории, влияя на восприятие посетителем всего многообразия культурного наследия.

В этом отношении показателем Национальный музей Республики Казахстан – крупнейший музейный комплекс страны, объединяющий археологическое наследие, этнографические комплексы, экспозиции средневековой государственности и новейшую историю современного Казахстана в единую визуальную структуру.

Несмотря на наличие работ, посвященных музейной модернизации и визуальной культуре, недостаточно изученным остается механизм воздействия визуальных стратегий на формирование национальной идентичности в казахстанском контексте. Требуется анализ того, каким образом архитектурные, символические и цифровые решения трансформируют исторические факты в устойчивые образы национального нарратива.

Целью настоящей статьи является выявление и типологизация визуальных стратегий Национального музея Республики Казахстан и определение их роли в формировании национальной идентичности. Для достижения поставленной цели предполагается определить теоретические основания анализа визуальных практик, выделить ключевые визуальные стратегии в экспозиционной структуре музея и установить механизмы их влияния на формирование представлений о государственности, исторической преемственности и культурной идентичности.

Материалы и методы исследования

Эмпирическую основу исследования составили материалы экспозиционного пространства Национального музея Республики Казахстан, включая архитектурно-пространственную организацию здания, постоянные экспозиции, реконструкции археологических комплексов, диорамы, мультимедийные и цифровые решения. В анализ включены экспозиции таких залов, как зал золота, зал этнографии №1, зал «Золотая Орда», зал истории Казахстана XV–XX вв., а

также зал Независимого Казахстана. В качестве вспомогательных источников привлечены официальная информация, размещенная на сайте музея, и отдельные публикации в периодической печати.

Методологическую основу исследования составляют концепции «мест памяти», «воображаемых сообществ» и «выставочного комплекса», а также подходы визуальной антропологии. Их применение позволило рассматривать музейное пространство как систему визуальных практик, участвующих в формировании национальной идентичности.

В работе применен комплекс взаимодополняющих методов, включающий визуально-аналитический подход для изучения архитектурных решений, композиции экспозиций, световых акцентов и пространственной организации музейного пространства; семиотический анализ, направленный на выявление символических кодов (образ «Золотого человека», юрта, государственная символика, орнамент); нарративный анализ для выявления логики исторического развития в экспозиционной структуре; визуально-антропологический подход, позволяющий интерпретировать реконструкции, диорамы и мультимедийные инсталляции как формы репрезентации коллективной идентичности; а также элементы компаративного анализа при сопоставлении традиционных форм экспонирования и цифровых технологий визуализации. Комплексное применение данных методов позволило выявить и систематизировать визуальные стратегии музея, определить их символические функции и установить механизмы их влияния на формирование национальной идентичности.

Анализ

Теоретическое осмысление музея как пространства формирования памяти и идентичности связано с концепцией «мест памяти» (lieux de mémoire) П. Норы (Нора, 1999), позволяющей рассматривать музей как пространство символического закрепления исторической памяти. Теория «воображаемых сообществ» Б. Андерсона (Андерсон, 2001) дает возможность интерпретировать визуальные репрезентации как механизм формирования коллективной идентичности. В свою очередь,

концепция «выставочного комплекса» Т. Беннетта (Bennett, 1995) акцентирует внимание на роли экспозиционного порядка в организации восприятия исторического нарратива.

В казахстанской гуманитарной науке особое значение имеет изучение визуализации традиционной культуры и государственности как оснований национального самосознания. Политика памяти, реализуемая в годы независимости, направлена на актуализацию историко-культурного наследия и утверждение идеи преемственности государственности (Галиев, 2016; Тачмедова, 2024). В исследованиях, посвященных музейной практике, подчеркивается роль музеев в трансляции историко-культурного наследия и формировании представлений о прошлом (Ключарева, 2025; Шайгозова, Темиртон, 2025). Вместе с тем механизм воздействия визуальных стратегий на формирование национальной идентичности в казахстанском музейном контексте остается недостаточно изученным, что определяет актуальность настоящей работы.

В условиях усиления роли визуальной культуры музейное пространство становится сложной системой символической коммуникации, в которой архитектура, сценография, экспозиционная логика и мультимедийные технологии образуют целостную систему визуальной интерпретации. Десятилетняя практика Национального музея Республики Казахстан позволяет выделить ряд устойчивых визуальных стратегий, посредством которых осуществляется репрезентация исторического наследия и конструирование национальной идентичности в его экспозиционном пространстве.

Далее в статье выделяются ключевые визуальные стратегии, раскрывающие механизмы визуального конструирования национальной идентичности в экспозиционном пространстве музея.

Архитектурно-пространственная стратегия выступает первичным уровнем визуальной коммуникации Национального музея Республики Казахстан. До входа в экспозицию посетитель включается в символический контекст через восприятие внешнего облика здания и его пространственного окружения. В этом смысле музей начинается не с витрины, а с

архитектурного образа его здания. Как отмечает Е.С. Бакушкина, «архитектура музейных зданий создает нужную эмоцию раньше, чем посетитель музея увидит сам экспонат», а современные музейные здания формируют сценарии чувственно-эмоционального восприятия, задавая модель взаимодействия зрителя с пространством (Бакушкина, 2016: 102, 107).

По нашему мнению, в случае Национального музея архитектура выполняет функцию своеобразного визуального пролога формирования национальной идентичности.

Композиционное решение здания строится на принципе ступенчатой многослойности, создающей эффект горизонтального наложения объемов. Архитектурная форма воспринимается как структура, «вырастающая» из земной поверхности, что метафорически соотносится с археологическим раскрытием культурных пластов. Такая пространственная метафора актуализирует представление о глубинной исторической памяти и символически связывает современную государственность с древними основаниями культуры.

Масштаб музейного комплекса (74 тыс. м², из них 14 тыс. м² – экспозиционные залы) и его монументальный характер выступают визуальным выражением институциональной значимости и культурных амбиций государства (Национальный музей Республики Казахстан, б. д.). В контексте теории «выставочного комплекса» Т. Беннетта пространственная организация музея структурирует взгляд посетителя и формирует иерархию смыслов (Bennett, 1995, pp. 59–60). Архитектурный масштаб закрепляет восприятие музея как ключевого института национальной памяти.

Здание расположено в центральной части столицы в окружении знаковых объектов – Дворца мира и согласия, Дворца независимости, мечети «Хазрет Султан» и Казахского национального университета искусств. Такое пространственное соседство формирует сакрально-государственный ансамбль, в который музей интегрирован как элемент символического пространства истории независимого Казахстана.

Смысловым центром архитектурной композиции внутреннего пространства самого музея является атриум, выполняющий

функцию вертикальной оси и объединяющий экспозиционные залы в единую систему. В его центре размещена инсталляция – металлическая фигура парящего беркута под символическим «солнцем», сопровождаемая световыми и звуковыми эффектами при исполнении государственного гимна. Образ беркута соотносится с государственной символикой на Государственном флаге и транслирует идеи суверенитета и национального единства. Орнаментальное и цветное оформление стен и колонн атриума соединяет государственный символизм с традиционным декоративным кодом, визуально сопрягая историческую традицию и современную государственность.

Таким образом, архитектурно-пространственная стратегия здания музея формирует исходную модель восприятия, в которой государственность и историческая глубина задаются уже на уровне пространственной формы. В логике концепции «мест памяти» П. Норы (Нора, 1999: 19–21) архитектура выступает самостоятельным носителем символического смысла, определяя рамку интерпретации прошлого, участвуя в процессе формирования национальной идентичности.

Стратегия визуальной сакрализации древности основана на выделении центральных экспозиционных доминант посредством композиции, светового акцентирования и пространственной изоляции. В музейном пространстве древность представляется не как археологический факт, а как символический источник государственности и культурной преемственности. В этом контексте археологический артефакт получает статус визуального центра национального нарратива.

Ключевым проявлением данной стратегии является экспонирование научной реконструкции «Золотого человека» из кургана Иссык. Фигура размещена в отдельной витрине, подсвечена направленным светом для выделения на затемненном фоне, что создает эффект символической дистанции. Централизация объекта в пространстве зала усиливает его доминантную роль и формирует особый режим восприятия. Световое решение концентрирует внимание на золотых доспехах, орнаментальных деталях и символике головного убора, минимизируя визуальные отвлекающие элементы.

По наблюдениям, большинство посетителей задерживается именно у этой реконструкции, что свидетельствует о ее статусе визуального «якоря» экспозиции. Использование направленного света и темного фона соответствует принципам экспозиционного проектирования, при которых изоляция объекта усиливает его визуальную значимость и драматизм, а светотеневые контрасты формируют систему акцентов и управляют вниманием посетителя (Dean, 1994: 33–36, 61–62).

Семиотический анализ символики головного убора сакского воина, украшенного образами снежных барсов, горных козлов, крылатых коней, указывает на космологические представления сакской культуры (Акишев, 1983: 9). Трехчастная структура мира (подземный – земной – небесный) и солярная символика визуально транслируют идею власти и сакрального статуса правителя. В музейном пространстве эти элементы воспринимаются не только как отражение древнего мировоззрения, но и как визуальные маркеры глубинной государственности.

Дополнительное усиление стратегии визуальной сакрализации древности обеспечивают реконструкции сакских и сарматских вождей, Таксайской принцессы, Урджарской жрицы и берельской лошади в парадно-погребальном убранстве, созданные под руководством реставратора К. Алтынбекова. Реконструкции создают эффект присутствия и переводят археологические данные в антропоморфный образ, способный вызывать эмоциональную идентификацию. Визуально-антропологический подход позволяет рассматривать подобные реконструкции как форму символической персонификации древности, усиливая аттрактивный эффект музейных экспонатов.

В рамках данной стратегии особое значение приобретает имитация кургана Берель и демонстрация предметов из органических материалов, сохранившихся благодаря уникальным природным условиям. Пространственная организация экспозиции формирует атмосферу археологического «открытия», усиливая ощущение подлинности и исторической глубины. В этих условиях археологический объект выходит за пределы научного контекста и приобретает статус

визуального символа суверенного государства и культурной преемственности. Возвышение древности до символического уровня становится механизмом легитимации современной историко-государственной модели, в которой ранняя история интерпретируется как основание государственной традиции.

В логике концепции «мест памяти» П. Норы подобные экспозиционные решения придают материальному объекту значение символической опоры коллективной памяти. Как отмечает Нора, «память “вцепляется” в места, как история – в события» (Нора, 1999: 43, 46). Световые акценты, композиционная изоляция и сценографическое решение создают модель восприятия, в рамках которой древность приобретает сакральное измерение и включается в процесс конструирования национальной идентичности.

Стратегия этнокультурной репрезентации ориентирована на визуализацию казахской традиционной культуры как фундаментального основания национальной идентичности. В музейном пространстве традиция представляется не как этнографическая архаика, а как устойчивый культурный код, обеспечивающий историческую преемственность и целостность национального самосознания.

Ключевым элементом данной стратегии выступает юрта, размещенная в Зале этнографии. Она функционирует как композиционный и смысловой центр экспозиции. Юрта репрезентируется не только как жилище, но и как символ кочевой цивилизации, родовой организации и гармонии человека с природной средой. Внутреннее пространство воспроизводит традиционную структуру: левая сторона соотносена с мужской сферой (охота, вооружение), правая – с хозяйственно-бытовой. Такая предметная организация визуализирует социальные роли и ценностные ориентиры традиционного общества, формируя образ упорядоченного культурного мира.

Дополнительный выразительный эффект создается за счет иммерсивного сопровождения – комплекса визуальных, звуковых и пространственных средств, формирующих ощущение присутствия. На круговом экране (Circle Vision) транслируется фильм о традиционном быте казахов, а

технология Glass Vision (проекционная визуализация на стеклянной поверхности с эффектом «оживающего» изображения) демонстрирует процесс сборки юрты. Использование мультимедийных решений переводит этнографический материал из статичной демонстрации в динамичную форму восприятия, усиливая эмоциональную вовлеченность посетителя. Как отмечает Н.В. Афанасьевская, визуальные образы «являются богатым источником информации о культуре, а также способствуют формированию чувства социальной принадлежности и культурной самобытности» (Афанасьевская, 2024: 209). В этом контексте цифровая репрезентация этнокультурного наследия выступает инструментом конструирования коллективной идентичности.

Орнаментальное оформление музейного пространства дополняет этнокультурную линию, формируя единый визуальный код. Декоративные мотивы, интегрированные в архитектуру, выполняют не только эстетическую, но и символическую функцию, транслируя идеи преемственности, родовой памяти и связи поколений.

Визуально-антропологический анализ позволяет рассматривать этнографические объекты как репрезентации коллективного «мы». Через материальные формы – жилище, утварь, элементы костюма – конструируется образ устойчивой традиции, сохраняющейся в условиях исторических трансформаций. Вклад данной стратегии в формирование национальной идентичности заключается в закреплении образа кочевой цивилизации как основы современного казахстанского государства. Современность в данной модели интерпретируется не как разрыв с прошлым, а как продолжение и развитие традиции.

Стратегия визуализации государственности ориентирована на конструирование образа исторической непрерывности и политической легитимности через экспозиционные решения. В публичном дискурсе музей позиционируется как пространство, «где будущее с прошлым говорит», что подчеркивает его роль в формировании исторического самосознания (Фиронова, 2017, 4 июля).

В структуре экспозиционного пространства Национального музея Республики Казахстан прослеживается последовательная

хронологическая линия – от древних кочевых объединений и средневековых государств к Казахскому ханству и современному суверенному Казахстану. Пространственная организация залов выстраивает целостную модель исторического развития, закрепляя представление о непрерывности государственной традиции.

Одним из ключевых элементов данной стратегии является зал «Золотая Орда», открытый в 2021 году в контексте переосмысления национальной истории (Молдабаев, 2021, 16 июня). Экспозиция демонстрирует преемственность между Золотой Ордой и Казахским ханством, акцентируя этнические, культурные и династические связи. Через подбор экспонатов, текстовые комментарии и визуальные акценты формируется представление об Улуг Улусе как историческом основании казахской государственности, тем самым интегрируя средневековое наследие в современную историко-государственную концепцию.

В Зале истории Казахстана XV–XX вв. представлены символы ханской власти – жезл, навершие знамени, чапан Абылай хана, головной убор «мурак», копии перстней-печатей и др. Эти предметы выполняют функцию материальных маркеров суверенитета. Их композиционное размещение и световые акценты подчеркивают статусность власти, создавая визуальный образ институциональной устойчивости политической традиции.

Особую роль играет диорама «Провозглашение хана», реконструированная на основе описаний А. И. Левшина. Сочетание живописного фона, предметного плана, светового сопровождения формирует эффект присутствия и усиливает эмоциональное восприятие события. Визуализация обряда возведения на белый войлок символизирует коллективное признание власти и консолидацию ханства, переводя исторический факт в наглядный образ политического единства.

Институт казахских батыров представлен через экспозицию «бес қару» – традиционный комплекс вооружения. Оружие и атрибуты казахского воина формируют устойчивый визуальный образ защитника земли и носителя воинской доблести. Тем самым в музейном пространстве закрепляется тип исторического героя как символ национальной чести и свободы.

Дополнительный пласт государственной репрезентации создают личные вещи исторических деятелей – чапан Казыбек бия, фляжка Абая Кунанбаева, портфель Магжана Жумабаева и другие реликвии. Их демонстрация персонализирует историю, переводя политические процессы в биографическое измерение. В рамках концепции Б. Андерсона нация определяется как «воображенное политическое сообщество и воображается оно как что-то неизбежно ограниченное, но в то же время суверенное» (Андерсон, 2001, с. 30). Подобная экспозиционная логика способствует формированию чувства общности через разделяемые символы и фигуры прошлого.

Таким образом, стратегия визуализации государственности выстраивает систему образов, в которой исторические события, институты и личности объединены логикой преемственности. Через пространственную организацию, символические маркеры власти и персонифицированные образы формируется представление о непрерывности политической традиции. В результате создается модель национальной идентичности, основанная на идее исторической глубины, государственности и культурной целостности.

Стратегия визуализации коллективной памяти ориентирована на репрезентацию трагических этапов национальной истории посредством особых пространственных и визуальных решений. В экспозиционной структуре Национального музея Республики Казахстан данный подход реализуется, прежде всего, в Малом зале, посвященном событиям начала XX века – коллективизации, голоду 1930-х годов и политическим репрессиям.

Пространственная организация зала отличается от героико-государственных экспозиций. Приглушенное освещение, минималистическая сценография, акцент на архивных фотографиях и документах формируют атмосферу сдержанности и сосредоточенности. Посетитель оказывается в визуально замкнутом пространстве, где контраст света и тени задает эмоциональный тон восприятия. Отсутствие торжественной доминанты смещает акцент с героизации на осмысление трагического опыта.

Интерактивные панели и мультимедийные экраны предоставляют доступ к архивным материалам и персональным историям.

Фотографии, списки репрессированных, фрагменты документов функционируют не только как информационные источники, но и как эмоционально насыщенные маркеры памяти. Персонализация исторического опыта создает условия для индивидуального сопереживания и соотнесения частной судьбы с историей страны.

С точки зрения концепции «мест памяти» П. Нора музейные экспозиции подобного типа фиксируют травматические события в институционализированной форме, возникающей в условиях ослабления живой памяти и ее перехода в символическое пространство культуры (Нора, 1999: 19–21). При этом «места памяти» существуют в материальном, символическом и функциональном измерениях; «даже место, внешне совершенно материальное... не является местом памяти, если воображение не наделит его символической аурой» (Нора, 1999: 40). В данном случае музейный зал выступает пространством публичного осмысления трагического прошлого, где материальные свидетельства получают статус символических опор коллективной памяти.

Включение тем репрессий и голода в общую экспозиционную структуру дополняет образ государственности, представленный в других залах, формируя более сложную и многомерную модель национальной идентичности. Если героико-государственные экспозиции акцентируют институциональную устойчивость и историческую длительность, то зал трагической памяти актуализирует опыт утрат и испытаний на этом историческом пути. В результате образ нации выстраивается как историческое сообщество, объединенное не только опытом славы, но и пережитых испытаний. Через визуальное осмысление трагического опыта формируется представление о культурной и государственной целостности, сохраненной в условиях исторических потрясений.

Стратегия цифровой репрезентации отражает адаптацию музейного пространства к условиям цифровой культуры и направлена на усиление эмоционального и когнитивного вовлечения посетителя. В экспозициях Национального музея Республики Казахстан современные технологии выступают не вспомогательным, а самостоятельным

инструментом интерпретации исторического материала.

Использование LED-инсталляций, интерактивных панелей, тачскрин-столов, QR-кодов и аудиогидов формирует нелинейную модель восприятия информации. Посетитель получает возможность самостоятельно выстраивать траекторию знакомства с экспозицией, что соответствует концепции интерактивного музея. По верному замечанию О.Н. Шелегиной, «музей XXI в. может нормально функционировать только при условии широкого внедрения современных информационных технологий – совокупности научно-технических методов, средств и ресурсов, обеспечивающих сбор, хранение, обработку информации в музее и ее распространение в музейной и внемузейной сферах» (Шелегина, 2014: 294). В данном контексте цифровые решения становятся не только средством демонстрации, но и инструментом коммуникации.

В залах истории и независимости мультимедийные технологии дополняют аутентичные экспонаты, расширяя их контекстуальное восприятие. В «Зале древнего искусства и технологии» (Зал золота) светодиодные инсталляции и масштабные диорамы создают эффект динамики, а в этнографическом зале технологии Circle Vision и Glass Vision визуализируют традиционный быт и конструкцию юрты, превращая экспозицию в пространственный сценарий.

Цифровизация распространяется и за пределы физического пространства музея. Оцифровка коллекций, виртуальные выставки и 3D-модели обеспечивают дистанционный доступ к культурному наследию и расширяют аудиторию. Международные проекты, такие как иммерсивная выставка «Казахстан: Сокровища Великой степи» в Национальном музее азиатских искусств Гиме (Париж) (Во французском музее Гиме открылась выставка..., 2024), демонстрируют включение национального культурного образа в глобальное визуальное пространство.

С позиции визуально-антропологического подхода цифровые форматы усиливают эффект присутствия, переводя исторический материал в форму переживаемого опыта. Традиционные культурные коды интегрируются в цифровую среду, приобретая новые способы

визуального существования. В результате музей выступает не только хранителем наследия, но и современной платформой трансляции национальной идентичности, ориентированной как на локальную, так и на международную аудиторию.

Полученные результаты

В результате исследования выделены шесть взаимосвязанных визуальных стратегий Национального музея Республики Казахстан: архитектурно-пространственная стратегия, стратегия визуальной сакрализации древности, стратегия этнокультурной репрезентации, стратегия визуализации государственности, стратегия визуализации коллективной памяти, стратегия цифровой репрезентации. Каждая из них выполняет самостоятельную символическую функцию, однако в совокупности они формируют единую визуальную модель интерпретации национальной истории.

Итоги типологизации показывают, что архитектурная форма задает рамку восприятия музея как института национальной памяти; археологические реконструкции сакрализуют древность как основание государственности; этнографические комплексы закрепляют кочевую культуру как культурный код; экспозиции государственности выстраивают линию исторической преемственности; мемориальные разделы включают трагический опыт XX века в коллективную память; цифровые технологии расширяют способы музейной коммуникации и выводят национальный исторический нарратив в глобальное визуальное пространство.

Таким образом, полученные результаты подтверждают, что визуальные стратегии музея действуют не изолированно, а как взаимодополняющие механизмы формирования национальной идентичности. Их совокупность переводит исторические факты, артефакты и персоналии в систему устойчивых символических образов, через которые посетителю предлагается целостная модель государственности, культурной преемственности и национального единства.

Заключение

Проведенный анализ показал, что визуальная организация пространства

Национального музея Республики Казахстан представляет собой целостную систему символического конструирования национальной идентичности. Выработанные архитектурно-пространственная стратегия, стратегия визуальной сакрализации древности, этнокультурной репрезентации, визуализации государственности, визуализации коллективной памяти и цифровой репрезентации образуют взаимосвязанную структуру, в рамках которой исторический материал приобретает не только познавательное, но и мировоззренческое значение.

Архитектурные решения задают исходную рамку восприятия, формируя представление о масштабности и исторической глубине национальной памяти. Сакрализация археологического наследия через композиционные и световые акценты переводит древность в символическую плоскость современной государственности. Этнокультурные экспозиции закрепляют образ традиционной культуры как основы национального кода, а визуализация государственности формирует представление о преемственности политической традиции. Мемориальные разделы включают трагический опыт XX века в структуру коллективной памяти, дополняя героико-государственный нарратив. Цифровые технологии модернизируют формы репрезентации наследия и расширяют коммуникативные возможности музея, интегрируя национальный исторический дискурс в глобальное культурное пространство.

В совокупности данные стратегии формируют устойчивую модель исторического сознания, в которой прошлое интерпретируется как непрерывная основа современного государства. Музейное пространство выступает не только институтом сохранения культурных ценностей, но и механизмом визуального конструирования образа нации, влияющим на процессы ее самоидентификации.

Таким образом, типологизация визуальных стратегий Национального музея Республики Казахстан позволила выявить механизмы их воздействия на формирование национальной идентичности. Результаты работы подтверждают, что визуальные практики музея являются важным инструментом реализации политики памяти и способствуют укреплению

представлений о государственности, культурной преемственности и национальном единстве. Перспективным направлением дальнейших исследований может стать анализ восприятия экспозиционных решений

различными группами посетителей, а также сопоставление визуальных стратегий с музейными практиками других стран Центральной Азии.

Литература

1. Bennett T., 1995. The Birth of the Museum: History, Theory, Politics. London; New York: Routledge. 278 p.
2. Dean D., 1994. Museum Exhibition: Theory and Practice. London; New York: Routledge. 278 p.
3. Акишев К.А., Акишев А.К. (сост.), 1983. Древнее золото Казахстана. Фотоальбом. Алма-Ата: Өнер. 214 с.
4. Аманжолова Г., 2022. О визуальных источниках по истории движения Алаш // Вестник Евразийского национального университета им. Л. Гумилева. Серия исторические науки. Философия. Религиоведение. № 1 (138). С. 25–39.
5. Андерсон Б., 2001. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. М.: КАНОН-пресс-Ц; Кучково поле. 288 с.
6. Афанасьевская Н.В., 2024. Визуальная культура как пространство формирования и репрезентации этнокультурной идентичности // Ярославский педагогический вестник. № 3 (138). С. 208–213.
7. Бакушкина Е.С., 2016. Архитектура современных музейных зданий. Формирование смысловых моделей // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. № 34. С. 102–108.
8. Во французском музее Гиме открылась выставка «Казахстан: сокровища Великой степи», 2024. Inform.kz. 5 ноября [Электронный ресурс]. URL: <https://www.inform.kz/ru/vofrantsuzskom-muzee-gime-otkrilas-vistavka-kazahstan-sokrovisha-velikoy-stepi-9d9db2> (дата обращения: 15.02.2026).
9. Галиев А.А., 2016. Отражение советской истории в политике памяти современного Казахстана // Улкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altai. 2(3.1). С. 430–440.
10. Ключарева В.В., 2025. Трансляция историко-культурного наследия в музеях Северного Казахстана: роль музея в формировании представлений о прошлом // Вестник антропологии. № 1. С. 112–128.
11. Молдабаев Д., 2021. В зале «Улуг Улуса» в Национальном музее РК собрано множество артефактов отечественной истории времен Джучи-хана и его потомков // Казахстанская правда. 16 июня [Электронный ресурс]. URL: <https://kazpravda.kz/n/v-zale-ulug-ulusa-v-natsionalnom-muzee-rk-sobrano-mnozhestvo-artefaktov-otechestvennoy-istorii-vremen-dzhuchi-hana-i-ego-potomkov/> (дата обращения: 25.01.2026).
12. Национальный музей Республики Казахстан, 2026. История музея [Электронный ресурс]. URL: https://nmrk.kz/about-museum/history_of_museum/ (дата обращения: 15.02.2026).
13. Нора П., 1999. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти // Нора П., Озуф М., де Пюимеж Ж., Винок М. Франция-память. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та. С. 17–50.
14. Тачмедова Д.Ш., 2024. Политика исторической памяти в современном Казахстане // Постсоветские исследования. Т. 7. № 3. С. 460–468.
15. Фиронова В., 2017. Сокровищница памяти народной, где будущее с прошлым говорит // Казахстанская правда. 4 июля [Электронный ресурс]. URL: <https://kazpravda.kz/n/sokrovishchnitsa-ramyati-narodnoy-gde-budushchee-s-proshlym-govorit/> (дата обращения: 25.01.2026).
16. Шайгозова Ж., Темиртон Г., 2025. Визуальные стратегии современных музеев и их роль в репрезентации национальной идентичности // MUSEUM.KZ. № 1 (9). С. 50–58.
17. Шелегина О.Н., 2014. Музейный мир Сибири: история и современные тенденции развития. Новосибирск: Изд-во СО РАН. 396 с.

References

1. Bennett T., 1995. The Birth of the Museum: History, Theory, Politics. London; New York: Routledge. 278 p.
2. Dean D., 1994. Museum Exhibition: Theory and Practice. London; New York: Routledge. 278 p.
3. Akishev K.A., Akishev A.K. (sost.), 1983. Drevnee zoloto Kazakhstana [Ancient gold of Kazakhstan]. Fotoalbum. Alma-Ata: Oner. 214 p. [in Russian].
4. Amanzholova G., 2022. O vizualnykh istochnikakh po istorii dvizheniya Alash [On visual sources on the history of the Alash movement]. In: Vestnik Evraziyskogo natsionalnogo universiteta im. L. Gumileva. Seriya istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie. № 1 (138). Pp. 25–39. [in Russian].
5. Anderson B., 2001. Voobrazhaemye soobshchestva. Razmyshleniya ob istokakh i rasprostraneni natsionalizma [Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism]. M.: KANON-press-Ts; Kuchkovo pole. 288 p. [in Russian].
6. Afanasevskaya N.V., 2024. Vizualnaya kultura kak prostranstvo formirovaniya i reprezentatsii etnokulturnoy identichnosti [Visual culture as a space for the formation and representation of ethnocultural identity]. In: Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik. № 3 (138). Pp. 208–213. [in Russian].
7. Bakushkina E.S., 2013. Arkhitektura sovremennykh muzeynykh zdaniy. Formirovanie smyslovykh modeley [Architecture of modern museum buildings: Formation of semantic models]. In: Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta kultury i iskusstv. № 34. Pp. 102–108. [in Russian].
8. Vo frantsuzskom muzee Gime otkrylas vystavka «Kazakhstan: sokrovishcha Velikoy stepi» [An exhibition "Kazakhstan: Treasures of the Great Steppe" has opened at the Guimet Museum in France], 2024. // Inform.kz. 5 noyabrya [Electronic resource]. URL: <https://www.inform.kz/ru/vofrantsuzskom-muzee-gime-otkrilas-vistavka-kazahstan-sokrovisha-velikoy-stepi-9d9db2> (Accessed: 15.02.2026). [in Russian].
9. Galiev A.A., 2016. Otrazhenie sovetской istorii v politike pamyati sovremennogo Kazakhstana [Reflection of Soviet history in the memory policy of modern Kazakhstan]. In: Ulken Altay alemi – Mir Bolshogo Altaya – World of Great Altai. 2(3.1). Pp. 430–440. [in Russian].
10. Klyuchareva V.V., 2025. Translyatsiya istoriko-kulturnogo naslediya v muzeyakh Severnogo Kazakhstana: rol muzeya v formirovanii predstavleniy o proshlom [Transmission of historical and cultural heritage in museums of Northern Kazakhstan: The role of the museum in shaping perceptions of the past]. In: Vestnik antropologii. № 1. Pp. 112–128. [in Russian].
11. Moldabaev D., 2021. V zale «Ulug Ulusa» v Natsionalnom muzee RK sobrano mnozhestvo artefaktov otechestvennoy istorii vremen Dzhuchi-khana i ego potomkov [The "Ulug Ulus" hall of the National Museum of the Republic of Kazakhstan contains many artifacts of national history from the time of Jochi Khan and his descendants] // Kazakhstanskaya pravda. 16 iyunya [Electronic resource]. URL: <https://kazpravda.kz/n/v-zale-ulug-ulusa-v-natsionalnom-muzee-rk-sobrano-mnozhestvo-artefaktov-otechestvennoy-istorii-vremen-dzhuchi-hana-i-ego-potomkov/> (Accessed: 25.01.2026). [in Russian].
12. Natsionalnyy muzey Respubliki Kazakhstan, 2026. Istoriya muzeya [History of the museum] [Electronic resource]. URL: https://nmrk.kz/about-museum/history_of_museum/ (Accessed: 15.02.2026). [in Russian].
13. Nora P., 1999. Mezhdru pamyatyu i istoriey. Problematika mest pamyati [Between memory and history: The problematic of places of memory] // Nora P., Ozuf M., de Pyuimezh Zh., Vinok M. Frantsiya-pamyat. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. – un-ta. Pp. 17–50. [in Russian].
14. Tachmedova D.Sh., 2024. Politika istoricheskoy pamyati v sovremennom Kazakhstane [Politics of historical memory in modern Kazakhstan] // Postsovetskie issledovaniya. T. 7. № 3. Pp. 460–468. [in Russian].
15. Fironova V., 2017. Sokrovishchnitsa pamyati narodnoy, gde budushchee s proshlym govorit [A treasury of national memory, where the future speaks with the past]. In: Kazakhstanskaya pravda. 4 iyulya [Electronic resource]. URL: <https://kazpravda.kz/n/sokrovishchnitsa-pamyati-narodnoy-gde-budushchee-s-proshlym-govorit/> (Accessed: 25.01.2026). [in Russian].
16. Shaygozova Zh., Temirton G., 2025. Vizualnye strategii sovremennykh muzeev i ikh rol v reprezentatsii natsionalnoy identichnosti [Visual strategies of modern museums and their role in the representation of national identity] // MUSEUM.KZ. № 1 (9). Pp. 50–58. [in Russian].
17. Shelegina O.N., 2014. Muzeyny mir Sibiri: istoriya i sovremennye tendentsii razvitiya [The museum world of Siberia: History and modern development trends]. Novosibirsk: Izd-vo SO RAN. 396 p. [in Russian].

Каженова Г.Т.¹, *Акжасарова А.К.¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

*e-mail: ainur_7@mail.ru

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІНІҢ ВИЗУАЛДЫ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Аңдатпа. Мақала Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің ұлттық бірегейлікті қалыптастыру контекстіндегі визуалды стратегияларын талдауға арналған. Мәдениеттің цифрлық трансформациясы жағдайында музейлер мәдени мұраны сақтайтын институт ретінде ғана емес, сонымен қатар ұлттық бірегейлікті таныту мәселелерінде маңызды рөл атқаратын визуалды стратегиялар кеңінен қолданылатын мәдени кеңістік ретінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – музейдің визуалдық стратегияларын анықтау және типологиялау, сондай-ақ олардың мемлекеттілік, тарихи сабақтастық және мәдени бірегейлік туралы түсініктерді қалыптастырудағы рөлін айқындау. Зерттеудің әдіснамалық құралдары визуалды-аналитикалық, семиотикалық және нарративтік талдауды, сондай-ақ визуалды антропология элементтерін қамтиды. Бұл музейді визуалды кодтар мен тарихи мағыналар жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдіснамалық негізін «жады орындары», «елестетілген қауымдастықтар» және «көрме кешені» тұжырымдамалары, сондай-ақ визуалды антропология тәсілдері құрайды. Зерттеу нәтижесінде архитектуралық-кеңістіктік стратегиясы, көне мұраны визуалды сакрализациялау стратегиясы, этномәдени репрезентация стратегиясы, мемлекеттілікті визуализациялау стратегиясы, ұжымдық жады визуализациялау және цифрлық репрезентация стратегиясы айқындалды. Аталған стратегиялардың жиынтығы тарихи сананың тұтас моделін қалыптастырып, өткен кезең қазіргі ұлттық мемлекеттің негізі ретінде түсінік береді.

Музейдің визуалдық практикалары жады саясатын іске асырудың маңызды құралы ретінде қызмет атқарып, ұлттық өзіндік сананың нығаюына ықпал ететіні туралы қорытынды жасалды. Зерттеу нәтижелері музеология, визуалды антропология, мәдени саясат, археология және этнология салаларындағы мамандар үшін пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, визуалдық стратегиялар, ұлттық бірегейлік, мәдени мұра, жады саясаты, мемлекеттілік, визуалды репрезентация, музей кеңістігі, тарихи сабақтастық, цифрлық технологиялар.

Дәйексөз үшін: Каженова Г.Т., Акжасарова А.К. Ұлттық бірегейлікті қалыптастыру контекстіндегі Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің визуалды стратегиялары // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). бб 24-36 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.02>

Kazhenova G.T.¹, *Akzhasarova A.K.¹

¹L.N. Gumilev Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan

*e-mail: ainur_7@mail.ru

**VISUAL STRATEGIES OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE REPUBLIC
OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF THE
FORMATION OF NATIONAL IDENTITY**

Abstract. This article analyzes the visual strategies of the National Museum of the Republic of Kazakhstan as mechanisms for constructing national identity. In the context of digital cultural transformation, the museum is considered not only as a repository of heritage, but also as a space where historical narratives are visually structured and symbolically mediated. The study aims to identify and systematize the museum's visual strategies and to examine their role in representing statehood, historical continuity, and cultural belonging.

The theoretical framework draws on the concepts of sites of memory, imagined communities, and the exhibitionary complex. Visual, semiotic, and narrative analysis, together with elements of visual anthropology, made it possible to reveal how spatial organization, symbolic codes, and exhibition scenarios transform historical material into stable images of collective identity. The findings reveal architectural-spatial framing, visual sacralization of antiquity, ethnocultural representation, visualization of statehood, representation of collective memory, and digital mediation of heritage.

The study demonstrates that museum visual practices function as instruments of memory politics and contribute to the stabilization of national identity. The results may be useful for museum studies, visual anthropology, cultural policy, archaeology, and ethnology.

Keywords: National Museum of the Republic of Kazakhstan, visual strategies, construction of national identity, museum discourse, cultural heritage, memory politics, statehood representation, collective memory, visual regime, digital mediation.

*For citation: Kazhenova G.T., Akzhasarova A.K. Visual strategies of the National museum of the Republic of Kazakhstan in the context of the formation of national identity // Madeni mura. 2026. №2 (113). pp.24-36
DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.02>*

Сведения об авторах:

Каженова Гульнар Тулегеновна, кандидат исторических наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан.

ORCID:0000-0002-4124-0460

Акжасарова Айнура Конысбековна, докторант кафедры археологии и этнологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева; научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан.

ORCID:0009-0002-3597-0667

Авторлар туралы:

Каженова Гульнар Тулегеновна, тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-4124-0460

Акжасарова Айнур Конысбековна, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің археология және этнология кафедрасының докторанты, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0009-0002-3597-0667

Information about authors:

Kazhenova Gulnar Tulegenovna, Candidate of Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-4124-0460

Akzhasarova Ainur Konysbekovna, Doctoral Student of the Department of Archaeology and Ethnology of the L.N. Gumilyov Eurasian National University; researcher at the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0009-0002-3597-0667

***Tynaikulova M.¹, Mukhtarova G.¹, Kadrimbetova N.²**

¹State Historical and Cultural Museum-Reserve «Esik», Esik, Kazakhstan.

²National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

*e-mail: moldir-7575@mail.ru

RECONSTRUCTION AND MUSEUMIFICATION OF THE REMAINS OF THE GOLDEN MAN: CONTEMPORARY METHODS OF RESEARCH AND DIGITALIZATION

Abstract. The article is devoted to the theoretical and practical aspects of the musealization, conservation, and digital representation of the Golden Man (*kaz: Altyn adam*), a unique archaeological monument of Saka culture discovered in the Issyk burial mound in 1970. It considers the monument's place in Kazakhstan's national cultural heritage system and its role in shaping historical memory, symbolic politics, and national identity. Based on an interdisciplinary approach, the study analyzes the main stages of research and museum presentation of the Golden Man, as well as the existing reconstructions by K. Akishev, A. Akishev, A. Tanabayev, and K. Altynbekov. Special attention is given to methodological issues of reconstructing the monument's appearance and interpreting its historical and cultural status within contemporary museum practices and digital humanities.

The article addresses the scientific reliability of visual reconstructions, criteria for their verification, and the role of digital technologies in preserving, transmitting, and popularizing archaeological heritage. It argues for unified scientific principles for conservation, reconstruction, and digital representation, grounded in international heritage standards. The article concludes that a scientifically grounded interpretive model is essential for preventing pseudoscientific reconstructions, preserving authenticity, and improving communication between museums and the public.

Keywords: Golden Man, Issyk necropolis, burial mound, archaeological reconstruction, museumification, Saka culture, anthropology, digitalization, museum exhibition, cultural heritage.

For citation: Tynaikulova M., Mukhtarova G., Kadrimbetova N. Reconstruction and museumification of the remains of the Golden Man: contemporary methods of research and digitalization // Madeni Mura. 2026. № 2 (113). Pp. 37-50 (in Eng)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.03>

Introduction

Archaeological research conducted in Kazakhstan in 1969-1970 brought about significant changes in the field of archaeology and raised new tasks related to the preservation and presentation of cultural heritage. The discovery of the Issyk burial mound occupies a special place in this context. The complex that became known as the Golden Man was a sensational find that changed the outlook of the scholarly community. The uniqueness of this archaeological site lies in the high degree of preservation of the burial, which made it possible to reconstruct the visual image of a Saka warrior. This, in turn, raised the question of the limits of scientific reconstruction and the relationship between

factual data and interpretation. The reconstruction of the Golden Man is an interdisciplinary process that includes archaeological recording, restoration, technological analysis, and comparative-historical interpretation. Thus, reconstruction functions not only as a visualization but also as a form of scientific knowledge.

Contemporary museum practice understands museumification not only as a process of exhibition, but also as a process of scientific preservation. In accordance with ICOM and UNESCO recommendations, particular attention is paid to preserving the context of archaeological finds. The problem of the dispersal of the Golden

Man complex remains relevant and requires an institutional solution.

Materials and methods

2.1 History of the Discovery and Study of the Issyk Burial Ground. Excavations of the Issyk burial mound were carried out as part of rescue archaeological work undertaken in connection with the construction of a new vehicle depot on the site of a facility that had been destroyed by a mudflow in 1963. In the course of investigations conducted in 1970, the Golden Man was discovered during the excavation of the third mound, proving to be one of the most significant archaeological finds of the XX century.

The Issyk burial mound represents a rare example of an elite burial in which researchers recorded not isolated objects, but an integral system of markers of high social status. The spatial arrangement of gold plaques, weapons, vessels, ornaments, and skeletal remains made it possible to interpret the complex as a structured model of a Saka ceremonial costume. At the same time, not all of the secrets of the burial have been revealed to this day, and the complex itself has become dispersed: objects found together with the Golden Man are kept in different museums, which contradicts the principles of the integrated storage of archaeological objects.

2.2 Formation of the Museum Concept and the First Reconstruction. The idea of recreating the image of a Saka warrior in ceremonial costume emerged quite unexpectedly in 1973, during preparations for the opening of the first archaeological museum of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR in Alma-Ata. In the course of this work, the decision was made not simply to place the Issyk finds in display cases, but to recreate the image of a Saka chieftain in full ceremonial attire. For the first time, and in contrast to the traditional practice of displaying individual finds, the concept of an integral reconstruction of the complete image was implemented. The Golden Man complex thus became the key scholarly and ideological foundation of the museum, presented as a unique archaeological source reflecting the social hierarchy of Saka- Wusun society, its worldview, and its high level of artistic culture [Akishev, Baipakov 1973].

This work initiated a new direction in the comprehensive reconstruction of costumes and weaponry from the Saka-Wusun period. During the reconstruction of the ceremonial costume of

the Golden Man, Kemal Akishev and Vladimir Sadomskov decided first to produce full-size molds for all the decorative elements. Plastic champagne corks obtained from a distillery were used for this purpose. On the basis of these molds, 45 in total, stamping and embossing techniques were employed to produce more than 3,000 aluminum copies – plaques, appliques, and plates – replicating the artistically decorated originals. Made of anodized aluminum, the finished pieces were technically almost indistinguishable from the gold originals.

Owing to the almost perfectly preserved arrangement of the costume elements, although the leather base had completely decayed, the gold plaques retained their original positions, and researchers were able to carry out a fairly accurate reconstruction of the funerary attire. The graphic reconstruction of the costume and headdress was produced as a life-size drawing by the artist Tamara Vorobyova-Trifonova. The material reconstruction of the costume was executed by the restorer Vladimir Sadomskov, while the scholarly development of the concept was the work of Kemal Akishev [Akishev 1978].

Work on the first reconstruction took approximately three years; the restoration workshop was located in the basement of the «Gylym» publishing house on Pushkin Street. Once all the appliques had been completed, a special mannequin was created, a leather jacket, trousers, and boots were sewn, and the appliques were then painstakingly hand-sewn onto the clothing. In 1973, the reconstruction was presented in a specially created display at the Archaeological Museum of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, where original gold items from the Issyk burial mound were exhibited in the same hall. When the Golden Man was unveiled, the sight made an unexpected impression even on the archaeologists themselves, and the exhibit became both a scholarly and cultural sensation. [Khabdulina 2004].

Later, the model of the Golden Man was successfully presented at the Museum of Oriental Art in Moscow, as well as at international exhibitions in Leipzig (1974), Cairo (1975), and Damascus (1976) [Akishev, Baipakov 1973]. In 1978, the book *The Issyk Burial Mound: The Art of the Saka of Kazakhstan* was published; it describes in detail every object found together with the Golden Man and reveals the symbolism and semantics of the ornaments [Akishev 1978].

Discussion

Evolution of Reconstructions. In 1993–1995, restoration work was continued by the prominent artist-restorer Anatoly Tanabayev. In 1996, Krym Altynbekov produced the third reconstruction of the costume of the Issyk warrior. Whereas the classical reconstruction by K. Akishev and V. Sadomskov was executed with maximum archaeological accuracy in a scholarly-analytical style, Tanabayev's version is artistic and interpretive in character, representing an attempt to synthesize elements of Iranian traditional culture with imagery drawn from Saka culture. Altynbekov's reconstruction, by contrast, combines scholarly rigor with detailed technological analysis. In developing his version, Altynbekov drew not only on the initial reconstruction model, but above all on authentic archaeological finds, excavation materials, and all available scholarly publications. [Altynbekov 2016]. Although the general silhouette of the costume was preserved, the elements of clothing, the headdress, and the weaponry were clarified and supplemented. The evolution of the reconstructions of the Golden Man reflects the transformation of scholarly approaches, while their plurality indicates not contradiction, but the gradual development of scientific knowledge.

The most significant differences between the reconstructions are most clearly visible in the form of the headdress. This is attributable to the fact that the collapse of the wooden structures of the mound displaced the original arrangement of the headdress ornaments. According to A.K. Akishev, the destruction of the burial structure led to a partial alteration of the original placement of the gold ornaments. This circumstance complicates the exact restoration of the headdress composition and may introduce certain scientifically justified approximations in the reconstruction process. The scholar, therefore, emphasized that in reconstructed versions, absolute precision in the placement of gold ornaments cannot always be achieved [Akishev 1979]. Answering G. Benditsky's (journalist) question, «What is the margin of error in restoration?», the archaeologist noted that deviations of approximately 15–20% are possible, mainly in relation to the arrangement of gold ornaments on the headdress [Memoirs of the Participants of the Expedition 2016].

A comparison of the different reconstructions shows that, while preserving the general form of the headdress, researchers interpret the arrangement

and semantics of its details in different ways.

The principal differences between the interpretations appear in several aspects: the spatial organization of the elements, the degree of compositional symmetry, the reading of zoomorphic images, and the overall level of scholarly rigor. For some researchers, the headdress is primarily a cosmogonic model, whereas for others artistic expressiveness or the technological reconstruction of the image comes to the fore. However, these approaches should not be regarded as mutually exclusive; on the contrary, their comparison makes it possible to understand more deeply the multilayered symbolism of the Saka ceremonial complex.

Thus, despite differences in composition, semantics, and degree of symmetry, all authors generally interpret the headdress, with its complex symbolic structure, as a cosmogonic model of the world.

K. Akishev's headdress interpretation is not merely an attribute of ceremonial costume, but a complex symbolic model of the universe. The lower tiers of the composition correspond to earthly space and the animal world; the middle tiers to the image of a mountainous landscape and the «tree of life», and the upper tiers to the celestial sphere, birds, and signs of sacred power. This interpretation allows the kulah to be considered as a visualized cosmogonic scheme in which each element performs not only a decorative but also a worldview function. In Kemal Akishev's reconstruction, a strict vertical hierarchy of zones dominates: the diadem, the mountain belt, the heavenly level, and the final.

Later, in 1984, his son, the archaeologist Alisher Akishev, published a new version of the kulah (crown) in his book *Art and Mythology of the Saka*. While preserving the basic composition, he redistributed a number of elements between the levels, strengthening the motifs of the mountain landscape, snow leopards, and mountain goats. As a result, it is not the form as such that changes, but the logic of the semantic accents. In particular, the author's judgment that the kulah is «designed as a kind of diagram of the Cosmos» is quite convincing [Akishev 1984].

In A. Tanabayev's reconstruction, the orientation of certain details changes, particularly the wings; some compositional links are simplified, and the strict symmetry characteristic of the classical version is weakened. As a result, the image becomes more plastic and visually expressive, but

it preserves the archaeological rigor of the original model to a lesser extent.

K. Altynbekov's reconstruction demonstrates an evident effort to synthesize archaeological reliability with the technological logic of form construction. While preserving the main elements of the classical version, the researcher proposes a more systematic organization of certain details, including the cross-shaped arrangement of plates on the front part. This strengthens the structural integrity of the reconstruction and emphasizes the interrelationship of the individual components of the headdress.

In creating the reconstruction of the Golden Man, K. Altynbekov relied not only on the first model, but above all on the original archaeological finds, excavation materials, and all available scholarly publications [Altynbekov 2016]. Over time, however, a number of clarifications and additions were introduced into the clothing, headdress, and weaponry complex. The reconstruction of the Golden Man was carried out under conditions in which undisturbed burial complexes of the Saka elite in Kazakhstan were extremely rare. Nevertheless, some of the discovered ornaments were not used in the reconstruction, which later became the basis for further scholarly research and the emergence of new interpretive versions. Thus, the reconstruction of the costume of the Issyk warrior is aimed not only at clarifying his external appearance, but also represents a comprehensive scholarly study focused on an in-depth interpretation of the worldview and ideological system of the Saka period [Altynbekov, Altynbekova 2020].

Since 1974, several scholarly reconstructions of the Golden Man have been exhibited in museums, financial institutions, and cultural and scientific organizations across Kazakhstan and abroad. One of the first scientific reconstructions, carried out under the direction of archaeologist K.A. Akishev, is housed in the Museum of Archaeology of Gylm Ordasy. The reconstruction proposed by A. Tanabayev is among the versions widely used in museum practice. In recent years, however, the scientific reconstruction by K. Altynbekov has become more widespread in the professional sphere and in museum practice, becoming one of the most frequently used contemporary versions.

Thus, the headdress of the Golden Man is not only the most important element of the reconstructed costume, but also an independent object of scholarly analysis. Its study shows how

closely factual data, interpretation, and visual representation are intertwined in archaeological reconstruction. For this reason, the comparative consideration of the versions by K. Akishev, A. Akishev, A. Tanabayev, and K. Altynbekov is a necessary condition for a more accurate understanding of the semantics of the image of the Golden Man.

Museumification of the Archaeological Complex. In the permanent exhibition of the State Historical and Cultural Museum-Reserve «Esik» established in 2010, a special comparative showcase presents photographic materials of the reconstructions of the Golden Man proposed by K. Akishev, A. Tanabayev, K. Altynbekov, and A. Akishev, enabling visitors to visually compare different scholarly viewpoints. The basis of the exhibition created in the administrative building of the State Historical and Cultural Museum-Reserve «Esik» (Fig. 1) is also directly connected with the history of the Golden Man. In developing the exhibition, the objective was to present the history of the discovery and study of the Golden Man in a systematic and conceptual manner. The comparison of several reconstructions helps explain to visitors that historical scholarship works not through the mechanical «recreation of the past», but through data analysis, hypotheses, verification, and refinement. In the case of the Golden Man, this creates an opportunity to turn the object of display itself into a means of popularizing the scientific method.

It is especially significant that different reconstructions do not simply replace one another, but coexist in museum and public space. For visitors, this often creates the illusion of contradiction: which of the images should be considered the «real», «original» one? From a scholarly point of view, however, the plurality of reconstructions is a normal situation. The archaeological material remains authentic, whereas reconstruction is always a scientifically motivated model whose degree of completeness and clarity depends on the author's aims.

The exhibition can demonstrate the sequence: archaeological recording in the grave, cleaning and restoration, construction of a scientific model, and modern digital visualization.

It is in this context that the reconstruction of the Golden Man should be understood as a complex interdisciplinary procedure combining archaeological recording, restoration, technological

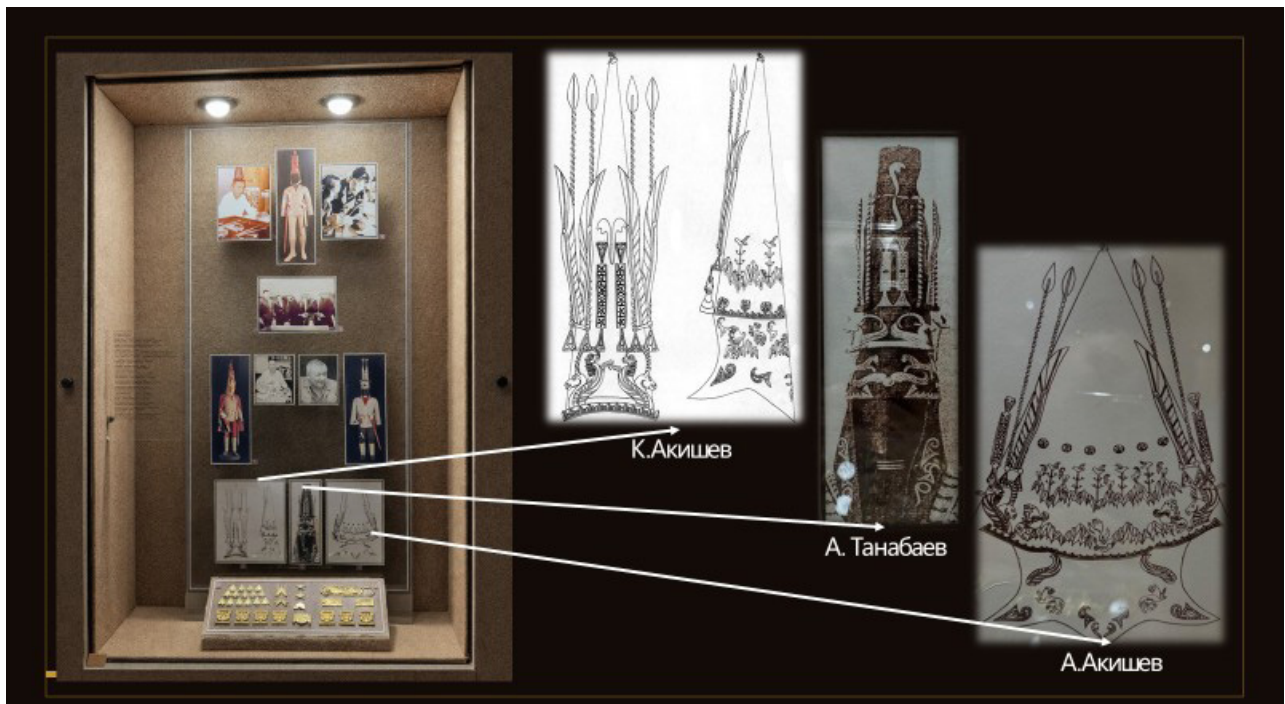

Fig. 1. Exhibition hall devoted to the history of the discovery and study of the «Golden Man» at the State Historical and Cultural Museum-Reserve «Esik»

analysis, comparative-historical interpretation, and exhibition modeling. Its reliability was ensured not by direct analogies, but by the possibility of a scholarly reading of the archaeological complex itself – through accurate recording of the position of the finds, analysis of the methods by which the ornaments were attached, and the use of comparative materials on Saka-Wusun culture. At the same time, the museum representation of such a monument inevitably takes the problem of reconstruction beyond the limits of strictly archaeological research. An exhibition requires a visual and coherent image, whereas scientific knowledge retains a probabilistic character and is based on varying degrees of evidentiary support for individual elements. In this regard, reconstruction functions not only as a means of recreating a lost appearance, but also as a form of scholarly interpretation in which it is necessary to clearly distinguish what has been archaeologically established, what has been analytically inferred, and what has been hypothetically restored. Consequently, turning to the history of the reconstruction and museumification of the Golden Man allows this monument to be viewed as a revealing example of the interaction between archaeological science, museum practice, and

mechanisms of cultural memory formation.

The Problem of Reconstructing the Appearance of the Golden Man in the Context of the Loss of Anthropological Material. One of the key problems in the study and representation of the Golden Man is the impossibility of a scientifically grounded reconstruction of his facial appearance due to the loss of the skull, the main source of data for craniofacial modeling. Unlike classical cases, in which reconstruction is carried out on the basis of a well-preserved skull using anthropometric methods and soft-tissue markers, in this case researchers are forced to rely on descriptive data: individual craniological characteristics, the archaeological context, analogies with neighboring Saka cultures, and iconographic sources. This means that reconstruction becomes probabilistic and inevitably includes elements of scholarly interpretation. Under such conditions, craniofacial modeling functions not as an exact reproduction of an individual appearance, but as a generalized representation of a social and cultural type reflecting the current level of knowledge about the Saka period.

Methods of facial reconstruction in physical anthropology and forensic medicine are based on the assumption of a correlation between skull

morphology and the soft tissues of the face. Classical approaches, including the anatomical method developed by Mikhail Gerasimov, involve the layer-by-layer reproduction of muscles and tissues on the basis of osteological landmarks.

Later studies have shown that reconstruction may be carried out manually or with the use of digital technologies; in all cases, however, it relies on data on soft-tissue thickness and anatomical markers derived from the skull. Even when complete craniological material is available, reconstruction remains probabilistic. Contemporary studies emphasize that one and the same skull can serve as the basis for several different reconstructions, since a significant part of individual facial features is determined by soft tissues that are not preserved in archaeological material. Moreover, the scholarly literature specifically stresses methodological limitations: reconstruction is more accurately described as «facial approximation» than as an exact reproduction of appearance.

In the absence of the skull, the situation changes fundamentally. The loss of the craniological basis excludes the possibility of applying both classical and modern methods of reconstruction, including 3D and statistical methods, since all of them require initial osteological data for modeling. Consequently, the plurality of reconstructions of the Golden Man should be regarded not as a contradiction, but as the result of methodological development, the expansion of the source base, and the rethinking of scholarly approaches to visualizing the past; any visual images of the face of the Golden Man cannot be considered scientific reconstructions and should be classified as artistic-interpretive models.

A particular problem is the effect of visual authenticity that arises in museum and digital environments. The high degree of realism of contemporary 3D models creates an illusion of scientific precision for viewers, despite the absence of an empirical basis. As a result, scientific knowledge is replaced by a visually convincing but unprovable hypothesis.

Thus, with regard to the Golden Man it is more accurate to speak not of reconstruction, but of representation or interpretation of external appearance. From a scholarly point of view, either a refusal to visualize the face or a clear designation of such images as hypothetical appears justified. As an alternative, attention should be focused on aspects that can be reliably reconstructed: the burial complex, the costume, social status, and cultural-

historical context.

Overall, this problem illustrates a broader methodological challenge for contemporary anthropology and museum practice: the need for a strict distinction between scientific reconstruction based on verifiable data and artistic visualization that performs primarily a representational function.

The absence of a reliably established appearance of the Golden Man has in some cases led to free interpretations. For example, when creating the image of the Golden Man for the Independence Monument, the architect Shota (Shot-Aman) Ualikhanov relied on the visual image of cosmonaut Tokhtar Aubakirov, according to interview materials with T. Aubakirov (Fig. 2). According to Qazaqstan TV, the image of the Golden Man placed at the top of The Golden Warrior Monument (also known as the Golden Man Statue, Statue of the Golden Warrior and Independence Monument) in Almaty was created by sculptors under the direction of Shota (Shot-Aman) Ualikhanov. The face of the first Kazakhstani cosmonaut Tokhtar Aubakirov was used as the prototype, with minor changes introduced, particularly to the shape of the nose. The Independence Monument, located on the central square of Almaty, is included in the list of monuments of national significance and is made of bronze. The sculpture of the Golden Man crowning the composition is approximately six meters high (Source: Qazaqstan TV, program *Qaiyrly kesh!* YouTube channel, URL: <https://qazaqstan.tv/videos/219628>).

On October 25, 2025, a modern park complex covering five hectares was opened in the Karagaily microdistrict of the city of Semey (Abai Region). Within its structure, a monument to Altyn adam, presented by Almaty Region and executed in the iconographic image of a young warrior, was installed (Fig. 3).

In individual cases, representations of the Golden Man are recorded that do not correspond to contemporary scholarly views of his anthropological and cultural-historical appearance. Thus, the stone monument installed in the Turgen Gorge (Almaty Region, Enbekshikazakh District) demonstrates significant iconographic and stylistic distortions: proportional characteristics, typological features, and age attribution of the image are violated. As a result, instead of reconstructing the appearance of a youth, the figure presented possesses morphological features of a mature individual. Such discrepancies indicate a lack of a scientifically

Fig. 2. The Independence Monument of Kazakhstan, crowned with the figure of the Golden Man (kaz: Altyn adam), is located on the central Republic Square in Almaty.

grounded approach in creating this artistic representation and lead to a distorted perception of an important cultural and historical symbol.

The experience of the Republic of Turkey, enshrined in Law No. 5816 «On Crimes Against the Memory of Atatürk» (1951), demonstrates that the image of a key national figure may serve not only as a historical and cultural object, but also as a legal object of protection. In the context of the Republic of Kazakhstan, the Golden Man is regarded as one of the symbols of the independent state, reflecting its historical continuity and cultural identity (e-history.kz URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/50000831>). The costume is of particular significance in this respect, having become a stable visual marker of state identity and cultural heritage.

Under conditions of the active replication of this image in museum, educational, and commercial spheres, the question arises as to whether normative regulation of its use is advisable. This would not mean strict restriction, but rather the formation of legal and methodological frameworks ensuring correct scientific interpretation and respectful treatment of this symbol. Such an approach would

Fig. 3. Altyn adam, Semey, Abai Region

minimize the risk of distortions and arbitrary stylizations that do not correspond to scholarly data, and would also consolidate the status of the costume of the Golden Man as an object of national significance requiring a special form of representation in public space.

Results

Anthropological Research. The skeletal remains of the Golden Man were long considered lost, but as a result of search and research work in 2013 they were returned to the collection of the State Historical and Cultural Museum-Reserve «Esik». From that time, systematic studies began, aimed first of all at proving that the remains belonged to the Golden Man, and then at conducting molecular-genetic analysis (DNA) to determine sex, age, and population-genetic characteristics, including with the involvement of Russian and foreign specialists. In particular, the Russian anthropologist A.O. Kitova was involved in the work, and DNA studies were organized in leading laboratories in Copenhagen (Denmark) and Germany.

In August 2015, Peter Damgaard, a specialist

at the Centre for GeoGenetics of the University of Copenhagen, took a sample (a small phalanx of a finger) – for genomic analysis (Agreement No. 2, Act of Temporary Transfer of the SHCMR dated August 12, 2015). However, in November 2015 the researcher reported that the proportion of human DNA in the sample was only 0.33%, making a full genomic reconstruction impossible. In 2016, a second sampling was carried out, this time from the right clavicle (Act of Temporary Transfer No. 1 dated August 12, 2016).

Within the framework of the applied research project «Ideology and Mythology of the Saka of Zhetysay» A.O. Kitova, an anthropologist of the N.N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences (IEA RAS), was invited to conduct a comprehensive expert study. This included an analysis of the state of preservation of the skeletal remains and their morphological characteristics, with comparison to photographic materials obtained during the archaeological excavations. As a result, a conclusion was reached confirming that the skeletal remains belonged to the Golden Man [2016].

In 2015-2016, DNA analyses were conducted by the Centre for GeoGenetics of the University of Copenhagen; in 2019-2025, research was carried out jointly by the Laboratory of Population Genetics of the Institute of General Genetics and Cytology (Almaty, Kazakhstan) and the Max Planck Institute for the Science of Human History (Jena, Germany). According to the preliminary conclusions of the latest studies, the remains belong to a male [State Historical and Cultural Museum-Reserve “Issyk”: Album-Report 2020].

Researchers are now faced with the question of whether the remains of the Golden Man should be reburied or museified. The museumification of archaeological and anthropological material is one of the areas of contemporary museology with particular scholarly and ethical significance. Skeletal remains, as an integral part of an archaeological complex, are a key source of data for determining the chronology of a monument, anthropological type, social status, funerary rite, and worldview concepts.

In this regard, the question of their reburial or preservation within museum space should be considered not only from a traditional and ethical point of view, but also from the standpoint of scientific preservation and public significance.

In international museum practice, including

ICOM and UNESCO recommendations, the museumification of human remains is understood not so much as their exhibition, but as the provision of a special regime of scientific storage, the preservation of context, and access for future research. In this case, museumification is understood not as display but as a process of conservation, documentation, and scholarly interpretation.

The skeletal remains of the Golden Man are not only an individual anthropological object, but also the semantic center of the entire archaeological complex discovered in the Issyk burial mound. Only in unity with the gold costume, weapons, ornaments, and grave goods can they be fully interpreted scientifically. From this point of view, the museumification of the skeletal remains fully corresponds to the principle of preserving the phenomenon of the Golden Man as an integral cultural and historical phenomenon.

The practice of placing anthropological material in temporary or permanent capsules is widespread in international museum work. It makes it possible to ensure preservation while observing ethical standards, stabilize microclimatic conditions, and reconcile exhibition and research objectives. Such an approach ensures a balance between respect for traditions and scientific responsibility.

In this regard, the museumification of the skeletal remains of the Golden Man appears to be the most justified solution, allowing his status as historical and cultural heritage to be preserved, his scientific potential not to be lost, and the remains to be passed on to future generations as a full-fledged source of knowledge.

Digitalization and Contemporary Approaches. Contemporary technologies open up new opportunities not only in the digitization of museum objects, but also in the introduction of digital solutions into exhibition space for the purpose of preserving originals and expanding forms of interpretation. Such technologies include 3D modeling, photogrammetry, virtual and augmented reality (VR/AR), interactive multimedia installations (touch screens, holographic showcases, projection technologies), and the creation of digital twins and electronic catalogs. Their application makes it possible not only to minimize physical impact on authentic artifacts, but also to form a multilayered visual representation of the image, ensuring a deeper understanding of the cultural and historical context in a more accessible public

format.

Digitalization of museum activity in the context of studying and representing the Golden Man is of particular importance, since it makes it possible to compensate for the limitations of traditional reconstruction methods and expand the possibilities of scholarly interpretation. Under conditions of partial loss of anthropological material and the debatable nature of the visual appearance, digital technologies play a special role by enabling the creation of multiple reconstructions, but only in their scientifically grounded visual aspect. In particular, 3D modeling and photogrammetry make it possible to record with a high degree of accuracy the elements of the costume, the structure of the burial complex, and the technology of manufacture of the gold objects, which corresponds to contemporary approaches to digital heritage [UNESCO 2003; Parry, 2007].

Contemporary digital solutions – virtual or augmented reality, interactive exhibitions, and electronic catalogs – can create new forms of representation of the Golden Man, making it possible not only to demonstrate the artifact, but also to reveal its cultural and historical context, symbolic meaning, and scholarly interpretations. As R. Parry notes, the digital museum is transformed into a space of communication in which the object becomes part of a complex information system of knowledge [Parry 2007; URL: <https://doi.org/10.4324/9780203347485>]. In this respect, digital technologies facilitate the transition from static display to dynamic interpretation, in which the user interacts with the object through different levels of data and visualization.

At the same time, digitalization requires strict adherence to the principles of scientific reliability and a critical approach to visualization. In the case of the Golden Man, this is especially important because any digital reconstructions of the face or external appearance are inevitably hypothetical. In accordance with international recommendations [ICOM 2017; Charter 2009], such visualizations should be accompanied by an indication of the degree of reconstruction and the source base. Thus, in this case digital technologies serve not only as an instrument of popularization, but also as a means of scholarly reflection, providing a more accurate, multilayered, and methodologically transparent representation of one of the key symbols of Kazakhstan's cultural heritage. For example, with UNESCO support, in the virtual gallery «The

Shared Heritage of the Silk Roads» on the Google Arts & Culture platform [Google Arts & Culture. URL: <https://artsandculture.google.com>], the Golden Man is presented as an interactive 3D model supplemented by a brief scholarly-information description and audio accompaniment.

Reconstruction as an Instrument of Museum Communication. The exhibition of the Golden Man demonstrates that historical scholarship is built on analysis and interpretation rather than on the direct «recreation of the past». The plurality of reconstructions makes it possible to show the process of scientific cognition through analysis, interpretation, and scholarly modeling. At first glance, the coexistence of different reconstructions in museum, public, and digital space may create a sense of contradiction among visitors and raise the question of the «authentic» appearance. From a scholarly point of view, however, such plurality is natural and reflects the development of research approaches [Cameron, Kenderdine 2007]. The archaeological material remains authentic, whereas reconstruction is only a scientifically grounded model whose degree of reliability is determined by the level of the source base and the author's methodology. In this context, the exhibition performs not only a demonstrative but also an educational function, allowing the process of scientific cognition itself to be visualized. The absence of a comprehensive anthropological study of the skeletal remains is of particular significance, since it limits the possibilities of accurate craniofacial reconstruction and strengthens the interpretive character of existing visual images. In response to visitors' persistent interest in the question of the «real» Golden Man, since 2011 the staff of the State Historical and Cultural Museum-Reserve «Esik» have carried out targeted research aimed at studying the history of the discovery and subsequent representation of the complex of finds. A significant stage was the implementation in 2015 of the applied research projects «Ideology and Mythology of the Saka of Semirechye» (Project Leader: G.R. Mukhtarova), within the framework of which the museum collection was supplemented with new archival and scholarly materials. The result of this work was the publication of the collection *Mysteries of the Golden Man*, in which documents from the archives of Gylym Ordasy and the personal archives of participants in the Issyk detachment/expedition were introduced into scholarly circulation for the first time.

At present, the construction of the Issyk Visitor Center is in its final stage; the facility is approximately 80% complete, while the scientific concept of the future exhibition has already been developed and approved. This creates real prerequisites for forming a new type of exhibition space that combines historical and archaeological reliability with the possibilities of digital technologies. At this stage, it is possible from the outset to build the exhibition in both traditional and digital formats, integrating scholarly interpretations, reconstructions, and visualizations into a single conceptual system. It is important that, when designing exhibition halls, priority be given not to external spectacularism or following technological trends, but to the substantive accuracy and scientific validity of the material presented. Digital solutions in this context should not be an end in themselves, but an instrument that ensures the accessible and visual communication of complex scholarly information. With such an approach, digitalization does not replace the authentic museum object; rather, it makes visible and understandable the scholarly argumentation underlying its interpretation. Thus, the key reconstruction in this case functions not only as a means of visualization, but also as an important instrument of scholarly communication, allowing new data, interpretations, and sources to be integrated into the public space of the museum exhibition.

Conclusion

The discovery of the Golden Man stands as one of the landmark events in the archaeological science of Kazakhstan, having exerted a profound influence on the study of the Saka-Wusun period of Central Asia. This archaeological complex not only broadened scholarly understanding of the socio-political structure, ideology, and artistic culture of the early nomads, but also gave rise to new methodological approaches in archaeology, anthropology, restoration, and museum studies. Over several decades, research devoted to the Golden Man has encompassed a wide range of scholarly problems, including questions on genealogical affiliation, anthropological

identification, the reconstruction of costume and physical appearance, and the semantics of the funerary complex. The actuality of decipherment of the «Issyk inscription», discovered alongside the Golden Man on a silver bowl, remains an open and pressing question, one that calls for the engagement of specialists in comparative-historical linguistics, digital epigraphy, and international research collaboration. There is likewise a pressing need to establish unified scholarly approaches to the interpretation of the Golden Man's appearance, his historical and cultural status, and his digital representation, with a view to preventing pseudoscientific imagery and the distortion of historical evidence.

An unresolved institutional problem is the dispersal of the Golden Man burial complex: the finds are currently held across several museums and museum-reserves in Kazakhstan. This situation is at odds with international standards for the integrated storage of archaeological collections and requires a coordinated institutional response.

Of particular importance is the continuation of comprehensive research into the origins of the Golden Man in the context of studying the autochthonous population of Kazakhstan, the cultural continuity between the Saka-Wusun and early Turkic periods, and the broader historical and cultural heritage of the peoples of the Great Steppe. Future research prospects lie in the comprehensive analysis of archaeological materials using contemporary natural-scientific methods, the adoption of digital technologies for three-dimensional modeling and visualization, and the integration of the dispersed elements of the archaeological complex into a unified scholarly information system. The development of international research cooperation remains an important priority, as it contributes to a deeper understanding of the monument's cultural and historical context. The phenomenon of the Golden Man thus continues to hold high scholarly relevance, serving not only as a unique archaeological source, but also as one of the most significant symbols of Kazakhstan's historical and cultural identity.

References

1. Akishev K.A., 1978. The Issyk Burial Mound: The Art of the Saka of Kazakhstan. Moscow: Iskustvo, 130 p.
2. Akishev K.A., Baipakov K.M., 1973. Museum of Archaeology of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR // Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Pp. 65-67.
3. Akishev K.A., 1979. The Origin and Semantics of the Issyk Headdress // Archaeological Research in Kazakhstan. Alma-Ata, Pp. 28-39.
4. Akishev A., 1984. Art and Mythology of the Saka. Alma-Ata, 176 p.
5. Khabdulina M.K., 2004. Selfless Service to Archaeology. Mobilized by Archaeology. On the 80th Anniversary of Kimal Akishevich Akishev (1924-2003). Astana: ENU, Pp. 15-16.
6. Reconstruction of the Costume of the "Golden Man". 2016. Interview with K. Altynbekov. Mysteries of the "Golden Man". Almaty, Pp. 161-171.
7. Preliminary Analysis of the Skeletal Remains of the Individual from Mound 5 of the Issyk Burial Ground / Mysteries of the "Golden Man". 2016. Almaty. Pp. 185-199.
8. Memoirs of the Participants of the Expedition – Researchers of the Issyk Mound / Mysteries of the "Golden Man". 2016. Collection of Materials. Almaty. Pp. 94-105.
9. Dzhasymbayev E., 2016. Issues in the Reconstruction of the "Golden Man" // Madeni Mura. № 2. Pp. 99-104.
10. Materials of the project "Ideology and Mythology of the Saka of Semirechye". 2018. Esik: State Historical and Cultural Museum-Reserve "Esik". 79 p.
11. ICOM, 2017. ICOM Code of Ethics for Museums. Paris: International Council of Museums. 49 p. URL: https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/ICOM-code-En-web.pdf?utm_source (accessed: 24.05.2026).
12. UNESCO, 1972. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. Paris: UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> (accessed: 24.05.2026).
13. UNESCO. Charter on the Preservation of Digital Heritage. 2003. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000133171> (accessed: 30.04.2026).
14. The London Charter for the Computer-based Visualization of Cultural Heritage. 2009. URL: <http://www.londoncharter.org> (accessed: 30.04.2026).
15. ICOM. ICOM Code of Ethics for Museums. 2017. URL: <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/code-of-ethics/> (accessed: 30.04.2026).
16. Parry R. Recoding the Museum: Digital Heritage and the Technologies of Change. 2007. London: Routledge, 224 p.
17. Cameron F., Kenderdine S. (eds.), 2007. Theorizing Digital Cultural Heritage: A Critical Discourse. Cambridge, MA: MIT Press. 304 p.
18. Addison A., 2000. Emerging Trends in Virtual Heritage // IEEE Multimedia. Vol. 7, No. 2. Pp. 22–25.
19. Google Arts & Culture. URL: <https://artsandculture.google.com> (accessed: 30.04.2026).
20. UNESCO Silk Roads Programme. URL: <https://en.unesco.org/silkroad> (accessed: 30.04.2026).
21. E-history.kz, 2026. Who Was the "Golden Man" Really? The Unsolved Mystery of Kazakh History and the Steppe Amazons. URL: <https://e-history.kz/en/news/show/50001638> (accessed: 30.04.2026).

***Тынайқұлова М.¹, Мұхтарова Г.¹, Кадримбетова Н.²**

¹«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Есік, Қазақстан

²Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан

*e-mail: moldir-7575@mail.ru

АЛТЫН АДАМНЫҢ ҚАНҚА СҮЙЕГІН ЖАҢҒЫРТУ ЖӘНЕ МУЗЕЙЛЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ МЕН ЦИФРЛАНДЫРУ

Аңдатпа. Мақала 1970 жылы Есік қорғанынан табылған сақ мәдениетінің бірегей археологиялық кешені – Алтын адамды музейлендіру, консервациялау және цифрлық репрезентациялау мәселелерінің теориялық және практикалық аспектілеріне арналған. Зерттеуде бұл ескерткіштің Қазақстанның ұлттық мәдени мұрасы жүйесіндегі орны, сондай-ақ тарихи жадыны, символдық саясатты және ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлі қарастырылады.

Пәнаралық тәсіл негізінде Алтын адамды зерттеу мен музейлік экспозицияға енгізудің негізгі кезеңдері, сондай-ақ К. Ақышев, А. Ақышев, А. Танабаев және Қ. Алтынбеков жасаған реконструкциялар талданады. Ескерткіштің сыртқы келбетін қалпына келтірудің әдіснамалық мәселелеріне және қазіргі музейлік тәжірибе мен цифрлық гуманитаристика контекстінде оның тарихи-мәдени мәртебесін интерпретациялау ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады. Сонымен қатар визуалды реконструкциялардың ғылыми дәлдігі, оларды верификациялау өлшемдері және цифрлық технологиялардың археологиялық мұраны сақтау, тарату және дәріптеу үдерістеріне ықпалы зерттеледі.

Мақалада мәдени мұраны сақтаудың халықаралық стандарттарына негізделген Алтын адамды консервациялау, реконструкциялау және цифрлық репрезентациялаудың бірыңғай ғылыми қағидаттарын әзірлеу қажеттілігі негізделеді. Зерттеу нәтижесінде ескерткішті ғылыми тұрғыдан негізделген интерпретациялау моделін қалыптастыру жалған ғылыми реконструкциялардың алдын алудың, нысанның тарихи түпнұсқалылығын сақтаудың және оның ұлттық әрі халықаралық мәдени кеңістіктегі музейлік және қоғамдық коммуникация тиімділігін арттырудың маңызды шарты екендігі туралы қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: Алтын адам, Иссык қорымы, оба, археологиялық жаңартпа, музейлендіру, сақ мәдениеті, антропология, цифрландыру, музей экспозициясы, мәдени мұра.

Дәйексөз үшін: Тынайқұлова М., Мұхтарова Г., Кадримбетова Н. Алтын адамның қанқа сүйегін жаңғырту және музейлендіру мәселелері: заманауи әдістері мен цифрландыру // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). Б. 37-50 (ағылш.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.03>

***Тынайқұлова М.¹, Мұхтарова Г.¹, Кадримбетова Н.²**

¹Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік»
Есік, Казахстан.

²Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

*e-mail: moldir-7575@mail.ru

РЕКОНСТРУКЦИЯ И МУЗЕЕФИКАЦИЯ ОСТАНКОВ ЗОЛОТОГО ЧЕЛОВЕКА: СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ЦИФРОВИЗАЦИЯ

Аннотация. Статья посвящена теоретическим и практическим аспектам

музеефикации, консервации и цифровой репрезентации Золотого человека (Алтын адам) – уникального археологического комплекса сакской культуры, обнаруженного в Иссыкском кургане в 1970 году. Рассматривается место данного памятника в системе национального культурного наследия Казахстана и его роль в формировании исторической памяти, символической политики и национальной идентичности. На основе междисциплинарного подхода анализируются основные этапы изучения и экспонирования Золотого человека, а также существующие реконструкции, выполненные К. Акишевым, А. Акишевым,

А. Танабаевым и К. Алтынбековым. Особое внимание уделяется методологическим проблемам реконструкции внешнего облика и интерпретации историко-культурного статуса памятника в контексте современных музейных практик и цифровой гуманитаристики. Исследуются вопросы научной достоверности визуальных реконструкций, критерии их верификации и влияние цифровых технологий на процессы сохранения, трансляции и популяризации археологического наследия. Обосновывается необходимость выработки единых научных принципов консервации, реконструкции и цифровой репрезентации Золотого человека, основанных на международных стандартах сохранения культурного наследия. Сделан вывод о том, что создание научно обоснованной модели интерпретации памятника является важным условием предотвращения псевдонаучных реконструкций, сохранения исторической аутентичности объекта и повышения эффективности его музейной и общественной коммуникации в национальном и международном культурном пространстве.

Ключевые слова: Золотой человек, Иссыкский некрополь, курган, археологическая реконструкция, музеефикация, сакская культура, антропология, цифровизация, музейная экспозиция, культурное наследие.

Для цитирования: Тынайкулова М., Мухтарова Г., Кадримбетова Н. Реконструкция и музеефикация останков Золотого человека: современные методы исследования и цифровизация // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). Б. 37-50 (англ.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.03>

Information about authors:

Tynaikulova Moldir, Candidate of Historical Sciences, the State Historical and Cultural Museum-Reserve «Esik», Esik, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-4411-0204

Mukhtarova Gulmira, PhD candidate, Academic Secretary, the State Historical and Cultural Museum-Reserve «Esik», Esik, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-0185-7607

Kadrimbetova Nazgul Nurzhanovna, PhD, Head of the Research Institute of Cultural Heritage of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-5198-5979

Авторлар туралы мәлімет:

Тынайқұлова Мәлдір, тарих ғылымдарының кандидаты, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Есік, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-4411-0204

Мұхтарова Гүлмира, PhD докторанты, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғалым хатшысы, Есік, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-0185-7607

Кадримбетова Назгүл Нұржанқызы, PhD, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің Мәдени мұра ғылыми-зерттеу институтының жетекшісі, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-5198-5979

Сведения об авторах:

Тынайкулова Молдир, кандидат исторических наук, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік», Есік, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-4411-0204

Мухтарова Гулмира, PhD докторант, ученый секретарь Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», Есік, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-0185-7607

Кадримбетова Назгуль Нуржановна, PhD, руководитель Научно-исследовательского института культурного наследия Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-5198-5979

ҚАЗАҚ КЕСЕҚАБЫ: КӨШПЕЛІ ТҰРМЫСТЫҢ МУЗЕЙЛІК БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Мақала қазақтардың дәстүрлі көшпелі тұрмысындағы заттық мәдениет үлгілерінің музей кеңістігіндегі репрезентациясын талдауға арналған. Зерттеудің нысаны ретінде көшпелі өмір салтында кеңінен қолданылған дәстүрлі тұрмыстық бұйымдардың бірі қарастырылып, оның тұрмыстық құрал ретіндегі бастапқы функциясынан музей экспонатына айналу жолы «құрал-экспонат» трансформациясы аясында қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – дәстүрлі бұйымның материалдық, функционалдық және семантикалық қырларын айқындап, музей кеңістігіндегі бейнесін музейтанулық тұрғыдан талдау. Әдіснамалық негізін заттың мәдени өмірбаяны теориясы, музейлік экспозициялық талдау және салыстырмалы-типологиялық әдістер құрайды. Зерттеу материалдары ретінде Қазақстан Республикасының Ұлттық орталық музейі, Өзбекстан тарихи мемлекеттік музейі және Ресей музейлерінде сақталған ұқсас үлгілер пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері көшпелі тұрмыста қолданылған бұл бұйымның тек практикалық қызмет атқарып қоймай, эстетикалық, әлеуметтік және символикалық мәнге ие күрделі этнографиялық нысан болғанын көрсетеді. Сонымен қатар музей экспозицияларында бұйымның бастапқы функциялық контексті сақталмаған жағдайда, оның мәдени мазмұны мен мағыналық қабаттары толық ашылмайтыны байқалды. Қорытындысында дәстүрлі бұйымдарды музейде олардың мәдени және символдық мағынасымен бірге таныстырудың маңызы айқындалды. Мақалада кесеқап жәрмеңкелік сауда арқылы қалыптасқан көшпелі тұрмыстың бейімделу тәжірибесінің материалдық көрінісі және музейлік репрезентация объектісі ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: кесеқап, шынықап, көшпелі мәдениет, тұрмыстық бұйым, заттың мәдени өмірбаяны, музейлік репрезентация, этнографиялық экспонат, тасымал мәдениеті.

Дәйексөз үшін: Асылбекова Н.О., Баудиярова Қ.Б., Кистаубаева А.К. Қазақ кесеқабы: көшпелі тұрмыстың музейлік бейнесі // Мәдени мұра. 2026. №2 (113) бб. 51-61 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.04>

Кіріспе

Қазақстан аумағында жәрмеңкелік сауда XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында кең ауқымды әлеуметтік-экономикалық құбылысқа айналды. Бұл кезеңде жәрмеңкелер тек айырбас алаңы ғана емес, жаңа тұрмыстық тауарлар мен мәдени үлгілердің көшпелі ортаға таралу арналары қызметін атқарады. А. Кистаубаеваның фотоқұжаттар мен архивтік материалдарға негізделген зерттеуінде Ресей және Орта Азия бағытындағы сауда жолдарының

жандануымен қазақ даласына фарфор, фаянс, шыны ыдыстар, шай және өзге де фабрикалық бұйымдардың кеңінен ене бастағаны көрсетіледі (Кистаубаева, 2022: 163). Автор деректеріне сәйкес, XIX ғасырдың ортасынан бастап Семей, Петропавл, Омбы секілді кеден пункттері арқылы сырттан әкелінетін тауар көлемі тұрақты өсіп, жәрмеңкелер көшпелі және отырықшы мәдениеттер түйіскен кеңістікке айналды.

Аталған үрдіс көшпелі қоғамның

тұтыну құрылымын өзгертіп қана қоймай, тұрмыстық бейімделудің жаңа формаларын қалыптастырады. Жетісу қазақтарының жаңа тұрмысқа бейімделуін талдаған Л.А. Бисембаева дәстүрлі мәдени ортаға сырттан келген тұрмыстық заттардың біртіндеп еніп, күнделікті өмір тәжірибесіне бейімделгенін атап көрсетеді (Бисембаева, 2019: 35–52). Сынғыш фарфор мен шыны кеселердің кең таралуы оларды сақтау мен тасымалдаудың арнайы тәсілдерін қажет етті. Осы тұрғыдан алғанда, кесеқап жәрмеңкелік сауда арқылы енген жаңа материалдық мәдени элементтерге көшпелі қоғамның практикалық жауап беруінің нақты көрінісі ретінде қалыптасты. Кистаубаева атап өткендей, жәрмеңке кеңістігі жаңа заттардың күнделікті тұрмысқа сіңуіне жағдай жасап, қазақтардың дәстүрлі тасымал мәдениетінің қайта құрылуына ықпал етті (Кистаубаева, 2022: 164–165). Кесеқап – көшпелі тұрмыс қажеттілігінен туындаған дәстүрлі тұрмыстық бұйым. Ол шыны немесе қыштан жасалған кеселердің сынбай сақталуы мен тасымалдануын қамтамасыз етуге арналған. Кесеқаптар (шынықап, аяққап) көшпелі тұрмыс жағдайында фарфор және фаянстан жасалған пиалаларды көшу барысында сынудан сақтау мақсатында қолданылған арнайы футляр қызметін атқарған. Бұл бұйымдар қазақтардың тасымал мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде қалыптасып, сынғыш ыдыстарды қорғауға бейімделген практикалық шешім болған (Бекназаров, 2009: 56). Кесеқаптар негізінен тері, ағаш, киіз және ши секілді көшпелі ортада қолжетімді әрі төзімді материалдардан жасалған. Қазақтардың дәстүрлі тұрғын үйі мен тұрмыстық кеңістігін зерттеген В.В. Востров пен И.В. Захарова көшпелі тұрмыста қолданылатын заттардың материалдық ортаға және қозғалыс жағдайына бейімделіп қалыптасқанын көрсетеді (Востров, Захарова, 1989: 181). Материал таңдау бұйымның қорғаныштық және тасымалдық қызметіне тікелей тәуелді болды. Бір, екі немесе үш ұялы үлгілерінің кездесуі оның сыйымдылық ерекшелігін ғана емес, кей жағдайда әлеуметтік мәртебелік мәнін де көрсетеді. Ою-өрнек, металл бедерлеу және қайыс баулар кесеқаптың қолданыстық сипатымен қатар эстетикалық мазмұнға ие болғанын айғақтайды. Кесеқап халық арасында «кесеқап», «тәркеш», «теркеш», «қалмақбас» сияқты әртүрлі аттармен белгілі. Бұл атаулардың әртүрлі нұсқалары қазақтың этнографиялық терминологиясына арналған

энциклопедиялық еңбектерде де тіркелген (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2012, 3-т.: 197). Бұл атаулардың көптүрлілігі аталмыш бұйымның тек қазақ тұрмысында ғана емес, кеңірек мәдени кеңістікте таралғанын көрсетеді. Ол көшпелі және жартылай көшпелі түркі халықтарының материалдық мәдениетіне ортақ болған.

Кесеқаппен қатар, қазақ тұрмысында шай ішу рәсіміне қызмет ететін өзге де арнайы бұйымдар қалыптасты. Зерттеушілердің пікірінше, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап шайдың күнделікті тұрмысқа енуімен оған байланысты ыдыстар мен тұрмыстық аксессуарлардың арнайы түрлері кеңінен тарай бастаған. Бұл үдеріс көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтына бейімделген заттық мәдениет кешенінің қалыптасуына ықпал етті. Шай сақтауға арналған матадан тігілген қалталар фабрикалық және қолөнерлік материалдардың қатар қолданылуымен ерекшеленеді. Мұндай бұйымдардың сыртқы бетінің сәнделуі күнделікті тұрмыстық заттардың да эстетикалық мәнге ие болғанын көрсетеді. Этнографиялық зерттеулерде шай қалталарының ілінетін немесе алып жүруге ыңғайлы етіп жасалуы олардың тек сақтау құралы ғана емес, тұрмыстық кеңістікті ұйымдастыру элементі болғанын аңғартады. Қант қалталары да шай ішу рәсімінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Ақ түсті фабрикалық матадан тігілген, кесте мен желбіршек арқылы безендірілген бұл бұйымдар дәстүрлі тұрмыста қанттың құнды өнім ретінде сақталғанын көрсетеді. Қазақтың материалдық мәдениетіне арналған еңбектерде мұндай сәндік элементтердің әйелдер қолөнерінің көрінісі ретінде бағаланатыны атап өтіледі. Пиалаларға арналған ағаш футляр – чанықап – шай рәсімінде қолданылатын ыдыстарды қорғауға арналған бұйым. Геометриялық ою-өрнекпен әшекейленген, темір ілгек пен құлып жүйесі бар бұл футлярлар көшпелі тұрмыста ыдыстарды сындырмай алып жүруге бейімделген. Зерттеулерде чанықаптардың Орта Азия халқына ортақ мәдени ықпалдастық аясында дамығаны, алайда қазақ ортасында өзіндік пішіндік және сәндік ерекшеліктерге ие болғаны көрсетілген.

Кесеқап көшпелі қоғамның материалдық мәдениетінде сынғыш ыдыстарды сақтау мен тасымалдауға арналған практикалық шешім

ғана емес, көшпелі тұрмыстың бейімделу тәжірибесін бейнелейтін этнографиялық нысан ретінде қалыптасты. Сонымен қатар ол тасымал мәдениеті, тұрмыстық кеңістікті ұйымдастыру дәстүрі және шай мәдениетімен байланысты қалыптасқан заттық мұраның маңызды құрамдас бөлігі.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Қазақтардың дәстүрлі тұрмысындағы материалдық мәдениет мәселесі «Традиционная культура жизнеобеспечения казахов» (Н.Әлімбай, М. Мұқанов және Х.Арғынбаев, 1998: 112-115) атты еңбегінде кешенді теориялық тұрғыдан қарастырылады. Авторлар тіршілікті қамтамасыз ету мәдениетін ас-тағам, тұрмыстық жабдықтар мен кеңістікті ұйымдастыру элементтерінің өзара функционалдық байланысына негізделген жүйе ретінде түсіндіреді. Бұл тәсіл дәстүрлі қоғамдағы жекелеген бұйымдарды оқшау емес, жүйелік контексте талдауға мүмкіндік береді. Еңбекте тағамды тікелей дайындау немесе тұтыну қызметін атқармайтын, бірақ тұрмыстық жүйенің тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ететін қосалқы заттардың маңызы ерекше атап өтіледі. Бұл зерттеу кесеқапты ас-тағам жүйесіне қатысты қосалқы тұрмыстық бұйым ретінде, сондай-ақ оның функциялық мәнінің өзгеруі нәтижесінде музейлік экспонатқа айналу үдерісін пайымдауға маңызды теориялық-әдіснамалық негіз ұсынады. Кесеқаптың жасалу технологиясына қатысты жекелеген мәліметтер Дәулет Шоқпарұлының «Теріден жасалатын бұйымдарды құрастыру технологиясы» атты еңбегінде келтіріледі (Шоқпарұлы, 2005: 35-40). Қазақстан музейлеріндегі этнографиялық коллекцияларды талдауға арналған зерттеулерде кесеқап «ыдыс-аяқ және ас-тағам материалдары» тобының құрамында қысқаша сипаттамалық деңгейде ғана қамтылып, дербес нысаны ретінде арнайы талданбаған. Қазақтың дәстүрлі ыдыс-аяқ жүйесіне арналған зерттеулер әртүрлі кезеңдерде бірқатар көрнекті ғалымдардың еңбектерінде кеңінен қарастырылған. Атап айтқанда, Эдуард Масанов, Әлкей Марғұлан, Халел Арғынбаев, Сейіт Кенжеахметов сынды авторлар қазақыдыс-аяқтарының түрлері, жасалу технологиясы, қолданылған материалдары мен тұрмыстық қызметі жөнінде маңызды деректер ұсынады. Ә.Х. Марғұлан қолөнер бұйымдарын сипаттай отырып, дәстүрлі дастархан мәдениетінде қолданылған ыдыс-аяқтардың

жасалу тәсілдеріне, ою-өрнек жүйесіне және терминологиясына назар аударады (Марғұлан, 1986: 195-196). Алайда аталған зерттеулерде кесеқап, негізінен, жалпы контексте ғана аталып өтіп, дербес талдау объектісі ретінде арнайы қарастырылмайды.

Ғылыми әдебиеттерде кесеқап әртүрлі зерттеу тақырыптарының құрамында, жекелеген сипаттамалық немесе контекстік деңгейде ғана қарастырылады. Бұл үдеріс кесеқаптың дербес этнографиялық объект ретіндегі зерттелу деңгейінің шектеулі екенін көрсетеді. Дегенмен қазіргі этнографиялық және музейтанулық әдебиеттерде кесеқап көбіне ыдыс-аяқ жүйесінің құрамында жанама түрде ғана қарастырылып, оның дәстүрлі тұрмыстағы функциялары мен музей кеңістігіндегі репрезентациясы біртұтас ғылыми нысан ретінде арнайы зерттелмеген. Жүргізілген тарихнамалық талдау кесеқаптың қазақтың дәстүрлі материалдық мәдениеті құрамында аталғанымен, оның музейлік репрезентациясы мен «құрал-экспонат» трансформациясы арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмағанын көрсетті. Бұл мәселе осы зерттеудің негізгі ғылыми бағытын құрайды. Сонымен қатар қолжетімді ғылыми әдебиеттерде кесеқаптың музейлік коллекцияларда сақталуы, экспозицияда ұсынылу ерекшеліктері және музейлік интерпретациясы арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған.

Қазіргі этноархеологиялық зерттеулер дәстүрлі материалдық мәдениет элементтерін тарихи-мәдени контексте қарастырудың маңызын көрсетеді (Ашим, Ажығали, 2023: 885-887). Зерттеу жұмысы кешенді әрі көпдеңгейлі әдіснамалық ұстанымдарға негізделеді. Кесеқаптың тұрмыстық құралдан музейлік экспонатқа дейінгі трансформациясын талдау үшін И. Копытоф негіздеген «заттық мәдени өмірбаяны» тұжырымдамасы әдіснамалық ұстаным ретінде пайдаланылды (Kopytoff, 1986: 64-65). ҚР Ұлттық орталық музейі қорындағы КП 1489 нөмірлі кесеқаптың мәдени өмірбаяны оны Алтынмел болысындағы тұрмыстық қолданыстан музейлік коллекцияға өту үдерісі арқылы айқын көрсетеді: бастапқыда көш барысында сынғыш ыдысты қорғау функциясын атқарған бұйым болған. ҚР Ұлттық орталық музейі қорындағы кесеқап XIX ғасырдың екінші жартысына мерзімделеді. Бұйым ағаштан жасалған, қақпағы бар футляр түрінде орындалған, аузы қайыс бау арқылы бекітіледі.

Қақпағының беткі бөлігі зооморфты және көгеріс оюлармен өрнектеліп, сәндік-қолданбалы сипатқа ие. Экспонаттың ұзындығы шамамен 18 см, сақталу жағдайы орташа (қақпағында жарықтар байқалады). Музейлік тіркеу деректеріне сәйкес, кесеқап Алтынемел болысы, Қапал уезі аумағынан алынған. ХХ ғасырда этнографиялық жәдігер ретінде тіркеліп, экспозициялық объект мәртебесіне ие болды.

Аталған әдіс аясында кесеқаптың жасалу үдерісі, тұрмыстық ортадағы функциясы мен мағынасы, қолдану контексті, сондай-ақ оның музейлік жинаққа енуі, экспозициялық және коллекциялық статусқа көшу кезеңдері жүйелі түрде қарастырылады. Осы арқылы заттың уақыт пен әлеуметтік ортаға байланысты өзгермелі мәні, яғни тұрмыстық бұйымнан этнографиялық жәдігерге дейінгі трансформациясы талданады. Бұл әдіснамалық негіз жайлы И. Копытоф «The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process» атты ғылыми мақаласында жан-жақты теориялық тұрғыдан зерттеген (Kopytoff, 1986: 66-68). Яғни, материалдық заттарды әлеуметтік мағынаға ие, динамикалық объектілер ретінде қарастырып, олардың «өмірлік циклін» талдауды ұсынады. Аталған еңбекте музейлік экспонаттың «өмірбаянын» және заттың тауарлық айналымға енуі үдерісін түсіндіретін аналитикалық модель қалыптастырылған. Осы зерттеуде кесеқаптың өндірілуінен бастап, этнографиялық сипат алып, музей экспонатына және коллекциялық объектіге айналу жолы назарға алынады. ҚР Ұлттық орталық музейі қорында сақталған ХІХ ғасырдың екінші жартысына жататын кесеқап үлгісі көшпелі тұрмыста қолданылған бұл бұйымның конструкциялық және көркемдік ерекшеліктерін айқын көрсетеді (Сур.1.)

Сур. 1. Кесеқап. КП 1489. Қазақстан Республикасының Ұлттық орталық музейі қоры. ХІХ ғасырдың екінші жартысы.

Fig. 1. Kesenap. KP 1489. Collection of the National Central Museum of the Republic of Kazakhstan. Second half of the 19th century.

Қазақ кесеқаптарының өзге түркі халықтарындағы үлгілерімен, әсіресе Өзбекстан Республикасы музейлері қорында сақталған аналогтарымен салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеуге Өзбекстан тарихи мемлекеттік музейінің этнографиялық қорында сақталған, қазақтарға тиесілі чиниқап, қант және шай қалта үлгілері (Сур. 2) енгізілді. Бұл музей қорындағы Э.44-154 нөмірлі шай қалта сыртқы беті фабрикалық мата мен барқыт қиындыларынан құрастырылып тігілген. Артқы бөлігі ақ түсті фабрикалық бұршақты матадан жасалған. Жоғарғы жиегіне түрлі түсті жіптерден өрілген тұтқа бекітілген. Э.44-155 нөмірлі қант қалта ақ түсті фабрикалық матадан тігілген, сыртқы бетіне түрлі түсті жіптермен кестеленген екі желбіршек қондырылған, жоғарғы бөлігінде мата бау өткізілген төрт ілмек орналасқан. Ал Э.44-211 нөмірлі чанықап (шынықап) пиала салуға арналған ағаш футляр болып табылады. Оның пішіні қақпағы бар жарты шар тәрізді, екі бүйірінде құлақшалары бар. Беті оймышталған геометриялық өрнекпен безендірілген. Бір жағында қайыс ілмекті темір сақина, екінші жағында қақпақты бекітетін темір ілгекті құлып жүйесі орналасқан. Футлярдың диаметрі 23,5 см, жалпы ұзындығы 15,5 см. Бұл бұйымдардың барлығы шай ішу мәдениетіне байланысты қалыптасқан тұрмыстық кешеннің құрамдас бөліктері болып табылады. Зерттеу барысында кесеқаптың көшпелі тұрмыстағы функциялары мен қазіргі музей экспозицияларындағы репрезентациялық ерекшеліктері қарастырылды. Осы тұрғыдан кесеқап жәрмеңкелік сауда арқылы қалыптасқан көшпелі тұрмыстың сынғыш ыдыстарға бейімделу тәжірибесін бейнелейтін материалдық мәдениет феномені әрі музейлік репрезентация нысаны ретінде талданды.

Осы зерттеуде «музейлік бейне» ұғымы экспонаттың музей кеңістігінде материалдық, визуалды, мәтіндік және семантикалық тұрғыдан ұсынылады. Зерттеудің негізгі ғылыми өзегі болып табылатын «музейлік бейне» ұғымын тереңірек ашу мақсатында музеологиялық дисплей-анализ әдісі қолданылды. Бұл әдіс экспонаттың музей кеңістігіндегі көрінісін, экспозициялық контексті және көрерменмен орнататын визуалды әрі мағыналық қарым-қатынасын талдауға мүмкіндік береді. Қазақстан музейлеріндегі кесеқап үлгілерін Өзбекстан музейлерінде сақталған «шынықап» үлгілерімен салыстыру арқылы, аталмыш бұйымды

Сур. 2. Чанықап (Э.44-211), шай қалта (Э.44-154) және қант қалта (Э.44-155). Өзбекстан Республикасының Мемлекеттік тарихи музейі қоры. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басы.

Fig. 2. Chanyqap (E.44-211), tea pouch (E.44-154) and sugar pouch (E.44-155). Collection of the State Historical Museum of Uzbekistan. Late 19th – early 20th century

ұсынудағы музейлік интерпретациялар мен көрме шешімдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға бағытталған салыстырмалы дисплейлік талдау жүргізіледі. Салыстыру барысында форма, материал, ұя саны, безендіру әдістері және экспозициялық контекст секілді көрсеткіштер негізге алынды. Бұл әдіс кесеқап пен шынықапты көшпелі және жартылай көшпелі мәдени кеңістіктің ортақ материалдық феномені ретінде қарастыруға жағдай жасайды. Осы әдістердің кешенді қолданылуы кесеқаптың дәстүрлі тұрмыстағы қызметін ғана емес, оның қазіргі музей кеңістігіндегі бейнесін де жүйелі түрде талдауға мүмкіндік береді.

Ресей музейлерінің этнографиялық қорларында сақталған кесеқап үлгілері де салыстырмалы талдау үшін маңызды дереккөз. Салыстырмалы талдау мақсатында Ресей Федерациясының Омбы мемлекеттік тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған кесеқап үлгісі де қарастырылды. ОМК-1669 (ЭК-241, № ГК 3787779) инвентарлық нөмірімен тіркелген бұл бұйым XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басына мерзімделеді. Кесеқап теріден қолмен жасалған, өлшемі 16,5×16 см, тұтқасының ұзындығы 9 см. Музейлік сипаттамаға сәйкес, бұйым фарфор және фаянс кеселерді тасымалдауға арналған футляр қызметін атқарған. Экспонат 1923 жылы Географиялық қоғамнан музей қорына қабылданған қазақтардың тұрмыстық бұйымдары коллекциясының құрамына кіреді. Конструкциялық ерекшеліктері мен қызметтік мақсаты Қазақстан Республикасының Ұлттық орталық музейі қорындағы кесеқап үлгілерімен ұқсас болып келеді. Бұл үлгілер көбіне қор коллекциялар құрамында сақталып, типологиялық және сипаттамалық деңгейде

тіркелген. Экспонаттың материалдық құрылымы мен жасалу ерекшеліктері қазақтардың дәстүрлі тасымал мәдениетіне тән белгілерді айқын көрсетеді (Сур. 3).

Сур. 3. Кесеқап. ОМК-1669 (ЭК-241, № ГК 3787779). Омбы мемлекеттік тарихи-өлкетану музейінің қоры. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басы.

Fig. 3. Keskapaq. OMK-1669 (EK-241, State Catalogue № 3787779). Collection of the Omsk State Museum of History and Regional Studies. Late 19th – early 20th century.

Омбы мемлекеттік тарихи-өлкетану музейі қорындағы үлгінің зерттеуге енгізілуі кесеқаптың қазақтардың тарихи қоныстану кеңістігінде таралғанын және оның музейлік коллекцияларда әртүрлі өңірлерде сақталғанын көрсетуге мүмкіндік береді.

Мұндай материал таңдау көшпелі ортада қолжетімді шикізатқа, беріктік пен тасымалдау ыңғайлылығына негізделген. Этнографиялық деректер бойынша кесеқаптар көбіне тұтас ағаштан ойылып, тал шыбықтан тоқылып немесе ағаш қаңқаға өңделген тері қаптау арқылы жасалған. Кейбір үлгілер жартышар қақпақпен жабылып, қайыс баулар арқылы бекітілген. Мұндай конструкциялық шешімдер кесеқаптың көш кезінде ерге бөлек ілініп тасымалдануына мүмкіндік берген, бұл оның қорғаныштық әрі мобильді функциясын айқындайды (Бекназаров, 2009: 57-58). Бұл тәжірибе тек қазақтарға ғана тән

емес, ол көршілес түркі халқының материалдық мәдениетінде де ұқсас үлгілерде көрініс тапқан.

Талдау

Дәстүрлі тұрмыстық бұйымдардың музей кеңістігіне енуі олардың бастапқы қолдану табиғатын өзгертеді. Көшпелі тұрмыста нақты функция атқарған кесеқап музей жағдайында заттық мәдениетті бейнелейтін этнографиялық дереккөзі және визуалды репрезентация объектісі ретінде қайта интерпретацияланады. Бұл тұрғыда кесеқаптың музейлік бейнесі оның материалдық құрылымымен шектелмейді. Ол экспозициялық контекст, түсіндірме мәтіндер, көршілес экспонаттар және музейлік нарратив арқылы қалыптасады. Осы тұрғыдан алғанда, Өзбекстан музейлері қорында сақталған шынықап, шай қалта және қант қалта сияқты бұйымдар кесеқапты кең мәдени-тарихи контексте қарастыруға болады. (Сурет 2) Өзбекстан музейлері қорындағы шынықап, шай қалта және қант қалта үлгілері қазақ кесеқабының мәдени-функционалдық контекстін ашуға мүмкіндік беретін салыстырмалы материал ретінде пайдаланылды.

Қазақстан музейлері қорындағы кесеқап үлгілері көшпелі ортада сынғыш ыдыстарды қорғауға бағытталған тұрмыстық шешімнің орныққанын айқындайды. Бұл бұйымдар қазақ қоғамында шай ішуге байланысты заттық кешеннің болғанын дәлелдейді. Орталық Азия халықтарының тұрмыстық мәдениетін зерттеген Г.Д. Джанабаева шай ішуге қатысты заттық кешендердің аймақ халықтарының мәдени байланыстары мен өзара ықпалдастығын көрсететін маңызды көрсеткіш екенін атап өтеді (Джанабаева, 2019: 42-45). Олар шай мәдениетінің тек сусын тұтыну деңгейінде ғана емес, оған қызмет ететін арнайы тұрмыстық және сәндік бұйымдар жүйесі арқылы жүзеге асқан. Мұндай талдау қазақтың дәстүрлі материалдық мәдениетін этнографиялық тұрғыдан кешенді түсінуге мүмкіндік береді. Көшпелі ортада кесеқап кеселерді тасымалдау кезінде қорғайтын футляр қызметін атқарған. Сонымен қатар оның эстетикалық безендірілуі әлеуметтік мәртебелік мәнге де ие болғанын көрсетеді. Музейтанулық тұрғыдан алғанда, далалық қолданыстан музей экспонатына айналуы заттың мәдени өмірбаянының жаңа кезеңін білдіреді. Бұл кезеңде бұйым өзінің бастапқы функционалдық ортасынан ажырайды. Алайда, көбіне музей

экспозицияларында жалпы ыдыс-аяқ кешенінің құрамдас бөлігі ретінде ұсынылып, оның көшпелі өмір салтындағы нақты функциясы мен қозғалысқа бейімделген тұрмыстық мәні жеткілікті деңгейде ашылмай қалады.

Кесеқаптың пайда болу логикасы көшпелі тұрмыстың кеңістіктік ұйымдасуымен және ас-тағам жүйесінің ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Көшпелі өмір салтында тұрмыстық заттарға қойылатын негізгі талаптар – тасымалға қолайлылық, беріктік және функционалдық икемділік болды. Дәстүрлі түрде ыдыстар ағаш, тері және металдан жасалғанымен, XVIII–XIX ғасырлардан бастап қазақ тұрмысына фарфор, фаянс және шыны кеселер кеңінен ене бастады. Бұл үдеріс сауда қатынастарының жандануымен және сырттан келген заттардың әлеуметтік бедел белгісі ретінде қабылдануымен байланысты болды. Сынғыш фарфор пиалалардың таралуы оларды қорғауға арналған арнайы қаптарға қажеттілікті арттырып, кесеқаптың тұрмыста орнығуына ықпал етті (Бекназаров, 2009: 56). XIX ғасыр деректері, соның ішінде Адольф Янушкевич жазбалары, фарфор ыдыстарының қазақ тұрмысында қолданылғанын көрсетеді (Янушкевич, 1966: 125). XX ғасыр басындағы саяхатшылар мен зерттеушілердің жазбаларында қазақ тұрмысында сырттан әкелінген шай, қант және фарфор ыдыстарының кеңінен қолданыла бастағаны байқалады (Гинс, 1913: 215-217). Мұндай ыдыстарды сақтау мен тасымалдау үшін қорғаныш құралдары қажет болды. Осы қажеттілік кесеқаптың маңызын арттырып, оны сынғыш әрі әлеуметтік мәртебелік мәнге ие фарфор кеселерді қорғауға арналған тұрмыстық шешім ретінде орнықты.

Көшу барысында жүк артқанда немесе маусымдық қоныс ауыстырғанда ыдыстардың бүтіндігін сақтау қажеттілігі кесеқаптың инженерлік тұрғыдан ойластырылған конструкциясын қалыптастырды. Ол қозғалысқа бейімделген материалдық ұйымдасу жүйесінің маңызды элементі болды. Негізгі қызметі – механикалық зақымданудан қорғау. Сонымен қатар этнографиялық деректер бойынша оның киіз үйдің оң жақ бөлігінде орналасуы ас-тағам мәдениетімен тікелей байланысын көрсетеді. Жүк арасында тұруы оның мобильді функциясын айғақтайды. Осылайша, кесеқап тек ыдыс салғыш емес, көшпелі тұрмыстың кеңістіктік логикасын бейнелейтін материалдық феномен ретінде көрінеді. XIX ғасырдың екінші

жартысында фарфор және фаянс ыдыстарының қазақ тұрмысына жаппай енуімен оның конструкциялық жетілуіне ықпал етті. Ұя санының артуы, қақпақтың тығыз жабылуы, бау мен ілмек жүйесінің жетілдірілуі – барлығы да сынғыш ыдысты қауіпсіз тасымалдауға бағытталды. Сонымен қатар фарфор кеселердің сыйлық ретінде берілуі кесеқаптың да әлеуметтік мәнін арттырды. Кесеқап кей жағдайларда кесемен бірге тарту-таралғы ретінде ұсынылып, әлеуметтік қарым-қатынас мәдениетінің бір бөлігіне айналды. Мұндай жағдайларда оның безендірілуіне, сәндік элементтеріне ерекше назар аударылған.

Кесеқаптың жасалу технологиясы оның функциясына тікелей тәуелді болды. Көшпелі ортада қолжетімді әрі төзімді тері, ағаш, киіз және ши пайдаланылды. Әр материалдың өзіндік технологиялық ерекшелігі және қолдану аясы қалыптасты. Тері кесеқаптар ең кең таралған түрлердің бірі болды. Ағаш кесеқаптардың беріктігі жоғары болғанымен, салмағы ауырлау келген, сондықтан олар көбіне қыстауларда немесе қысқа көштерде пайдаланылған. Киіз және ши кесеқаптар жеңіл әрі икемді болып, бірнеше кесені бірге салуға ыңғайлы болды. Мұндай үлгілер көбіне цилиндр пішінді болып, ағаш түбі мен қақпағы киізбен қапталды. Ою-өрнек пен жіппен тігу тәсілдері кесеқаптың эстетикалық қырын күшейтті (Шоқпарұлы, Даркембайұлы, 2007: 107-109). Бұл кесеқаптардың тек тұрмыстық құрал емес, сәндік-қолданбалы өнер туындысы ретінде де бағаланғанын көрсетеді.

Экспозициялық тұрғыдан алғанда, Қазақстан музейлерінде кесеқап көбіне киіз үй интерьерінің құрамдас бөлігі ретінде көрсетіледі. Экспозицияда кесеқаптың ішіне кесе салынбай, бос күйінде көрсетілуі оның қорғаныштық және тасымалдық функциясын визуалды деңгейде ашпайды. Этикетка мәтіні бұйымның жасалу материалына ғана тоқталып, көшпелі тұрмыстағы практикалық қолданылысын толық сипаттамайды. Өзбекстан мемлекеттік тарихи музейіндегі шынықап үлгілері жеке витринада ұсынылып, шай қалта мен қант қалтамен бірге көрсетіледі. Бұл тәсіл шай мәдениетінің заттық кешенін көрсетуге мүмкіндік берсе де, бұйымдардың көшпелі қозғалыс контексті визуалды түрде бейнеленбеген. Бұл тәсіл белгілі бір деңгейде дұрыс болғанымен, экспозицияда функциялық логика әрдайым сақтала бермейді. Кей жағдайларда кесеқап асқа тікелей қатысы

жоқ шаруашылық заттарымен немесе киім-кешек бұйымдарымен қатар қойылады. Сонымен қатар кей экспозицияларда кесеқаптың ішіне кесе салынбай, бос күйінде көрсетілуі де оның мәнін толық ашпайды. Экспонаттың қолдану контексті көрсетілмеген жағдайда, ол көрермен үшін тек «этнографиялық зат» ретінде қабылданады. Мұндай қабылдау оның мағыналық аясын тарылтады. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан музейлеріндегі кесеқап экспозициялары функционалдық контексті күшейтуді қажет етеді. Экспонатты тек интерьер элементі ретінде емес, көшпелі тұрмыстың тасымал мәдениетін көрсететін құрал ретінде ұсыну - кесеқаптың музейлік бейнесін толық ашудың маңызды шарты.

Ресей музейлеріндегі үлгілер салыстырмалы талдау үшін маңызды дерек көзі. Олар көбіне экспедициялық жинақтар құрамында сақталып, типологиялық бірлік ретінде тіркелген. Қазақстан және Өзбекстан қорларындағы нұсқалармен конструкциялық параметрлері толық сәйкес келеді. Ресей музейлік дәстүрінде бұйым тұрмыстық контекстен гөрі ғылыми-этнографиялық объект ретінде интерпретацияланады. Бұл айырмашылық музейлік бейненің институционалдық сипатта қалыптасатынын көрсетеді.

Нәтижелер

Зерттеу нәтижелері кесеқап коллекцияларының көлемі шектеулі болғанымен, Қазақстан музейлерінде сақталған үлгілердің форма, материал, ұя саны және бекіту жүйесі бойынша айқын құрылымдық-типологиялық бірізділікке ие екенін анықтады. Бұл жағдай кесеқаптың қазақ көшпелі тұрмысына тән орныққан функционалдық модельге сәйкес жасалғанын көрсетеді. Салыстырмалы талдау нәтижесінде Өзбекстан музейлерінде «шынықап», «чиникап» атауымен белгілі бұйымдар қазақ кесеқаптарымен сыртқы пішіні, жасалу материалы, безендірілуі және қолданылу логикасы тұрғысынан елеулі айырмашылық танытпайтыны анықталды. Аймақтық ерекшеліктері киіз бен матадан жасалған, жеңіл әрі икемді шынықап үлгілерінің жиірек ұшырасуы аймақтық шаруашылық ерекшеліктері мен табиғи жағдайларға бейімделудің нәтижесі ретінде қарастырылады. Омбы мемлекеттік тарихи-өлкетану музейі қорындағы ОМК-1669 нөмірлі кесеқап үлгісі

Қазақстан Республикасының Ұлттық орталық музейі қорындағы кесеқаптармен салыстырғанда олардың конструкциялық және функциялық ортақтығын көрсетті. Екі үлгі де сынғыш фарфор және фаянс ыдыстарын тасымалдауға арналған қорғаныштық қызмет атқарған. Материалы мен жасалу тәсілдеріндегі айырмашылықтарға қарамастан, олардың негізгі құрылымдық шешімдері көшпелі орта жағдайындағы тасымал мәдениетінің ортақ ерекшеліктерін бейнелейді. Бұл бұйымдардың жартышар қақпақты, цилиндр пішінді, тері немесе ағаштан жасалған түрлері көшпелі халықтарға ортақ тасымал мәдениетінің нәтижесі екенін дәлелдейді (Бекназаров, 2009:54). Қазақстан, Өзбекстан және Ресей музей қорларындағы кесеқап пен шынықап үлгілерін салыстырмалы талдау олардың аймақтық ерекшеліктеріне қарамастан, мәдени-тарихи тасымал кеңістігінде қалыптасқан ортақ материалдық құбылыс екенін дәлелдейді.

Қорытынды

Мақалада кесеқап пен шынықап үлгілері Қазақстан, Өзбекстан және Ресей музейлерінің материалдары негізінде салыстырмалы музейтанулық талдау объектісі ретінде қарастырылып, олардың көшпелі және жартылай көшпелі түркі халықтарына ортақ, бір мәдени-тарихи кеңістікте қалыптасқан материалдық феномен екені ғылыми тұрғыдан негізделді. Зерттеу кесеқаптың қазақ көшпелі қоғамының материалдық мәдениетінде маңызды орын алған көпқырлы этнографиялық бұйым екенін көрсетті. Кесеқап дәстүрлі тұрмыста тек

сынғыш ыдысты қорғауға арналған техникалық құрал емес, көшпелі өмір салтына тән тасымал мәдениетін, кеңістікті ұйымдастыру логикасын және ас-тамақ жүйесінің құрылымын бейнелейтін мәдени нысан ретінде қызмет атқарады. Пішіні, ұя саны, материал таңдауы мен бекіту жүйесі – көшпелі тұрмыстың практикалық талаптарымен тығыз байланысты қалыптасқан.

Салыстырмалы талдау кесеқап пен шынықап үлгілерінің форма, материал және функциялық логика тұрғысынан айқын типологиялық ұқсастыққа ие екенін анықтады. Бұл дерек кесеқаптың аймақтық ерекшеліктеріне қарамастан ортақ мәдени-тарихи негізде қалыптасқанын дәлелдейді. Музей кеңістігінде кесеқап тұрмыстық қолданудан ажыратылып, этнографиялық экспонат мәртебесіне ие болғанымен, оның бастапқы функциялық және мәдени контексті толық ашыла бермейді. Зерттеу нәтижелері кесеқапты экспозицияда оның қолдану логикасымен байланыстыра көрсету – музейлік бейнесін мазмұнды түрде толық ашудың маңызды шарты екенін көрсетеді.

Қорытындысында, кесеқап жеке этнографиялық нысан және музейлік репрезентация ретінде жан-жақты қарастырылып, оның «құрал – экспонат» трансформациясы заттың мәдени өмірбаяны тұжырымдамасы аясында түсіндіріледі. Зерттеу этнографиялық бұйымдарды музей кеңістігінде функционалдық әрі мәдени мәнін сақтап ұсынудың ғылыми және практикалық маңызын көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Әлімбаев Н., Мұқанов М.С., Арғынбаев Х., 1998. Қазақтардың тіршілікті қамтамасыз ету дәстүрлі мәдениеті: теория мен тарих очерктері. Алматы: Ғылым. 234 б.
2. Әлімбаев Н. (ғылыми редактор және жоба жетекшісі), 2012. Қазақтың этнографиялық категориялары, ұғымдары мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. Алматы: РПКСЛОН. 736 б.
3. Востров В.В., Захарова И.В., 1989. Қазақтың халықтық баспанасы. Алматы: Ғылым. 186 б.
4. Марғұлан Ә.Х., 1986. Қазақтың халықтық қолданбалы өнері. 1-том. Алматы: Өнер. 256 б.
5. Шоқпарұлы Д., 2005. Теріден жасалатын бұйымдарды құрастыру технологиясы. Алматы: Кітап. 120 б.
6. Шоқпарұлы Д., Даркембайұлы Д., 2007. Қазақтың қолданбалы өнері. Алматы: Алматыкітап. 107–109 бб.
7. Гинс Г.К., 1913. Қырғыз ауылдарында: Жетісу өңіріне сапардан очерктер. 332 б.
8. Джанабаева Г.Д., 2019. Орталық Азия халықтарының өнері. Вашингтон. 89 б.
9. Янушкевич А., 1966. Қырғыз даласына саяхаттан күнделіктер мен хаттар. Алматы. 125 б.

10. Бисембаева Л.А., 2019. Жетісу облысы ауыл және село тұрғындарының күнделікті өмірі (1867–1917 жж.). PhD диссертациясы. Алматы. 171 б.
11. Әшім Б., Әжіғали С., 2023. Батыс Қазақстан кешенді этноархеологиялық экспедициясының 2021 жылғы зерттеулерінің кейбір нәтижелері. Отан тарихы. 26-т. №4. 883–898 бб.
12. Бекназаров Р.А., 2009. Қазақтар және шай: тарихи-этнографиялық зерттеу. Этнографиялық шолу. №5. 51–62 бб.
13. Копытофф И., 1986. Заттардың мәдени өмірбаяны: тауарлану үдерісі ретінде. The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective. Кембридж: Cambridge University Press. 64–92 бб.
14. Қистаубаева А.К., 2022. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы жәрмеңкелік сауда. XIV Оразбаев оқулары материалдары. Алматы: Қазақ университеті. 162–168 бб.

References

1. Alimbay N., Mukanov M.S., Argynbaev Kh., 1998. Traditsionnaya kultura zhizneobespecheniya kazakhov: ocherki teorii i istorii [Traditional life-support culture of the Kazakhs: essays on theory and history]. Almaty: Gylym. 234 p. [in Russian].
2. Alimbay N. (scientific editor and project leader), 2012. Qazaqtyn etnografiyalıq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and terms]. Entsiklopediya. Vol. 3. Almaty: RPK SLON. 736 p. [in Kazakh].
3. Vostrov V.V., Zakharova I.V., 1989. Kazakhskoe narodnoe zhilishche [Kazakh folk dwelling]. Alma-Ata: Nauka. 186 p. [in Russian].
4. Margulan A.Kh., 1986. Kazakhskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo [Kazakh folk applied art]. Vol. 1. Almaty: Oner. 256 p. [in Russian].
5. Shokparuly D., 2005. Teriden zhasalatyn buyymdardy qurastyru texnologiyasy [Technology of manufacturing leather products]. Almaty: Kitap. 120 p. [in Kazakh].
6. Shokparuly D., Darkembayuly D., 2007. Qazaqtyn qoldanbaly oneri [Kazakh applied art]. Almaty: Almatykitap. P. 107-109. [in Kazakh].
7. Gins G.K., 1913. V kirgizskikh aulakh: ocherki iz poezdki po Semirechyu [In Kyrgyz auls: sketches from a journey through Semirechye]. B.m.: b.i. 332 p. [in Russian].
8. Dzhanabaeva G.D., 2019. Iskusstvo narodov Tsentralnoi Azii [Art of the peoples of Central Asia]. Washington: Central Asia Program, George Washington University. 89 p. [in Russian].
9. Yanushkevich A., Dnevnik i pisma iz putesthestvii po kirgizskim stepyam [Diaries and Letters from Travels through the Kirghiz Steppes]. Alma-Ata, 1966. 125 p. [in Russian].
10. Bisembayeva L.A., 2019. Zhetisu oblysy auyl zhane selo turgyndarynyn kundelikti omiri (1867–1917 zhzh.) [Everyday life of rural and village residents of Zhetisu region (1867–1917)]. PhD dissertation. Almaty. 171 p. [in Kazakh].
11. Ashim B., Azhigali S., 2023. Batys Qazaqstan keshendi etnoarheologiyalyq ekspeditsiyasynyn 2021 zhylgy zertteulerinin keibir natizheleri [Some results of the 2021 studies of the complex ethnoarchaeological expedition in Western Kazakhstan]. Otan taryhy – Otechestvennaya istoriya. Vol. 26. No. 4. P. 883–898. [in Kazakh].
12. Beknazarov R.A., 2009. Kazakhi i chai: istoriko-etnograficheskoe issledovanie [Kazakhs and tea: a historical and ethnographic study]. Etnograficheskoe obozrenie. No. 5. P. 51-62. [in Russian].
13. Kopytoff I., 1986. The cultural biography of things: commoditization as process. In: The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective. Ed. A. Appadurai. Cambridge: Cambridge University Press. P. 64–92. [in English].
14. Kistaubayeva A.K., 2022. XIX ghasyrdyn ekinshi zhartyysy men XX ghasyrdyn basynda Qazaqstandagy zharmenkelik sauda [Fair trade in Kazakhstan in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century]. In: XIV Orazbaev oquлары materialdary. Almaty: P. 162-168. Qazaq universiteti. [in Kazakh].

Асылбекова Н.О.,¹ *Баудиярова К.Б.¹, Кистаубаева А.К.²

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Национальный центральный музей, Алматы, Казахстан

*e-mail: bkb79@mail.ru

КАЗАХСКИЙ КЕСЕҚАП: МУЗЕЙНОЕ ОТРАЖЕНИЕ КОЧЕВОЙ БЫТОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. Статья посвящена анализу репрезентации образцов материальной культуры традиционного кочевого быта казахов в музейном пространстве. В качестве объекта исследования рассматривается один из традиционных бытовых предметов, широко использовавшихся в кочевом образе жизни, а процесс его трансформации от утилитарного средства повседневного быта к музейному экспонату анализируется в рамках концепции «инструмент – экспонат». Цель исследования заключается в выявлении материальных, функциональных и семантических аспектов традиционного предмета и в его музеологическом осмыслении в экспозиционном контексте. Методологическую основу составляют теория культурной биографии вещей, анализ музейной экспозиции и сравнительно-типологический подход. В качестве исследовательского материала использованы образцы из фондов Национального центрального музея Республики Казахстан, а также аналогичные предметы из музеев Узбекистана и России. Результаты исследования показывают, что данный предмет, применявшийся в кочевом быту, выполнял не только практическую функцию, но представлял собой сложный этнографический объект, обладающий эстетическим, социальным и символическим значением. Установлено также, что при утрате первоначального функционального контекста в музейных экспозициях культурное содержание и смысловые слои предмета раскрываются неполно. В заключение обосновывается значимость представления традиционных бытовых предметов в музейном пространстве в их функциональной, культурной и семантической целостности. В статье кесеқап рассматривается как материальное воплощение адаптационного опыта кочевого быта, сформированного в условиях ярмарочной торговли, а также как объект музейной репрезентации.

Ключевые слова: кесеқап, шынықап, кочевая культура, бытовые предметы, культурная биография вещей, музейная репрезентация, этнографический экспонат, транспортная культура.

Для цитирования: Асылбекова Н.О., Баудиярова К.Б., Кистаубаева А.К. Казахский кесеқап: музейное отражение кочевой бытовой культуры // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). С. 51-61 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.04>

N.O. Asylbekova¹, *K.B. Baudiyarova¹, A.K. Kistaubayeva²

¹Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Republic of Kazakhstan,

²National central museum, Almaty, Republic of Kazakhstan

e-mail: *bkb79@mail.ru

KAZAKH KESEQAP: THE MUSEUM IMAGE OF NOMADIC LIFESTYLE

Abstract. This article analyzes the representation of traditional Kazakh nomadic material culture within museum space. The study focuses on a traditional household object widely used in nomadic everyday life and examines its transformation from a utilitarian tool into a museum exhibit within the framework of the “tool-exhibit” concept. The research aims to identify the object’s material, functional, and semantic dimensions and to interpret its museum

image from a museological perspective. The methodological framework is based on the theory of the cultural biography of things (object biography), museum display analysis, and comparative typological methods. The research materials include collections from the National Central Museum of the Republic of Kazakhstan, analogous items from Uzbekistan and Russia museums. The results show that the keseqap, originally a utilitarian object of nomadic life, possessed not only practical functions but also aesthetic, social, and symbolic significance. The study demonstrates that the loss of its original functional context in museum exhibitions limits the interpretation of its cultural meanings. It therefore emphasizes the importance of presenting traditional household objects through an integrated functional, cultural, and semantic approach. The keseqap is considered both a reflection of nomadic adaptive practices and an object of museum representation.

Keywords: keseqap, shynyqap, nomadic culture, household objects, cultural biography of things, museum representation, ethnographic exhibit, transport culture.

For citation: Asylbekova N.O., Baudiyarova K.B., Kistaubayeva A.K. Kazakh keseqap: the museum image of nomadic lifestyle // Madeni mura. 2026. №2 (113). pp. 51-61 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.04>

Авторлар туралы мәлімет:

Асылбекова Назгүл Оңталапқызы, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0009-0009-7441-1383

Баудиярова Құралай Батырбекқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-6341-8664

Кистаубаева Айгүл Қадырбекқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, ҚР Ұлттық орталық музейінің бөлім жетекшісі, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-0192-6214

Сведения об авторах:

Асылбекова Назгуль Онталаповна, докторант, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0009-0009-7441-1383

Баудиярова Куралай Батырбековна, кандидат исторических наук, старший преподаватель КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6341-8664

Кистаубаева Айгуль Кадырбековна, кандидат исторических наук, заведующий отдела Национального центрального музея РК, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-0192-6214

Information about authors:

Asylbekova Nazgul Ontalapovna, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0009-7441-1383

Baudiyarova Kuralai Batyrbekovna, Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6341-8664

Kistaubayeva Aigul Kadyrbekovna, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department at the National central museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-0192-6214

Археология/ Archaeology/ Археология

<https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.05>

МРНТИ 03.41.91

Таймагамбетов Ж.К. ¹, *Алипова С.Б. ²

¹Национальный музей Республики Казахстан
Астана, Казахстан

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

*e-mail: Saya.Alipova@kaznu.edu.kz

О НЕКОТОРЫХ МЕТОДАХ ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНЫХ ДИСЦИПЛИН ПРИМЕНЯЕМЫХ В ИССЛЕДОВАНИИ ПАЛЕОЛИТА КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые методы естественно-научных дисциплин, применяемые в исследовании памятников палеолита Казахстана. Анализируется значение междисциплинарного подхода в изучении древнейшей истории человечества. Особое внимание уделяется методам геологии, геоморфологии, палеонтологии, радиометрического датирования, трасологии и палеоэкологии, позволяющим уточнить возраст археологических объектов, особенности природной среды и хозяйственной деятельности древнего человека. Показана роль естественно-научных исследований в реконструкции процессов заселения территории Казахстана в эпоху палеолита. Отмечается, что комплексное применение современных аналитических методов способствует более глубокому пониманию культурных и технологических особенностей древних обществ, а также повышает достоверность археологических интерпретаций.

Дальнейшее развитие исследований в данной области связано с внедрением новых технологий дистанционного зондирования и лабораторных методов анализа. Особую значимость приобретает интеграция полевых и камеральных данных для создания более точных моделей древних природно-культурных комплексов. Перспективы дальнейших работ охватывают расширение географического охвата и уточнение хронологии памятников палеолита Казахстана. Результаты могут быть использованы при сравнительном анализе палеолитических индустрий Евразии и разработке новых научных подходов в археологической науке Казахстана мира и дальнейшее развитие научных исследований в регионе является приоритетным направлением современной археологии Казахстана.

Ключевые слова: палеолит, естественно-научные методы, геоархеология, палеоэкология, геоморфология, палеонтология.

Для цитирования: Таймагамбетов Ж.К., Алипова С.Б. О некоторых методах естественно-научных дисциплин применяемых в исследовании палеолита Казахстана // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). С. 62-74 (рус.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.05>

Введение

Одним из значимых научных интересов, исследуемых археологами Национального музея Республики Казахстан и Казахского национального университета им. аль-Фараби, являются проблемы антропогенеза, история древнейших культур Евразии, вопросы заселения территории Центральной Азии и Казахстана первобытным человеком, его материальная

культура, миграции, этнические связи и т.д.

В решении этих проблем Национальный музей занимает лидирующие позиции не только в Казахстане, но и за его пределами, о чем свидетельствуют долгосрочные научные контракты с археологами ведущих международных научных учреждений, в т.ч. России, Германии, Японии, США,

Великобритании, а также Франции, в которых участвуют ученые смежных специальностей Бразилии, Китая, Польши, Греции и ряда других стран.

На протяжении нескольких десятилетий, исследуя проблемы наиболее ранних миграций представителей рода Номо на территорию Казахстана (хронология, направление миграций, палеоэкологические условия, специфика материальной культуры), основной целью исследования является реконструкция этапов заселения древним человеком территории Казахстана в эпоху палеолита – ключевого региона Евразии.

За прошедшее время совместными экспедициями открыты несколько сотен новых памятников каменного века во всех регионах Казахстана, в том числе десятки пещерных стоянок, в основном, в отрогах хребта Каратау на юге страны (Таймагамбетов, 2019: 100).

Важной и актуальной проблемой в исследовании палеолита Казахстана является необходимость всестороннего использования естественно-научных методов для различных анализов геoarхеологического материала и абсолютного датирования археологического памятника на основе новых методологий и современных теоретико-практических взглядов.

Комплексное и всестороннее использование естественно-научных методов способствует по-новому, научно осмыслить исторический процесс прошлого на территории Казахстана. Они позволяют получить разносторонние характеристики элементов культурного слоя, существенно уточняют полученную в результате раскопок информацию и решают широкий спектр проблем, связанных с анализом и интерпретацией археологических материалов. Объединение полученной информации расширяет историко-культурный контекст исследуемых объектов и обеспечивает получение дополнительных данных для палеоэкономических и палеоэкологических реконструкций.

Основой эффективных междисциплинарных исследований является привлечение к полевым и камеральным исследованиям профессионалов-естественников (геологов, географов, физиков, химиков, геоморфологов, биологов и т.д.) со всем арсеналом их методов и средств. При использовании каждого из выбранных методов происходит адаптация традиционных исследовательских методик

к задачам археологии и к условиям их применения на конкретных памятниках. Эффективность методического комплекса во многом определяется корректностью постановки задачи археологических исследований и физико-геологическими параметрами культурного слоя памятника. Накопленный опыт в практике отечественных и зарубежных исследователей позволяет говорить о перспективности комплексного подхода. Интеграция методов естественных наук с археологией традиционно осуществляется по основным направлениям, в рамках которых специалисты-естественники совместно с археологами разрабатывают методы, методики и технологии для полевых археологических исследований, реконструкции древних производств, абсолютной хронологии, восстановления палеоландшафта и математических методов во всех звеньях научных исследований археолога. В частности, естественно-научные методы в археологии позволяют решать важные научные и практические задачи – поиск, разведка и изучение археологических памятников в полевых условиях.

Материалы и методы исследования

Междисциплинарный подход открывает новые возможности комплексного изучения древнейшей истории Казахстана и сопредельных регионов. Методологию исследования можно определить как принципы организации изучения поставленных проблем, «нормы», при помощи которых выбираются и оформляются механизмы познания. Для проведения данного исследования предполагается использовать все доступные естественнонаучные методы.

Основная цель – использование многообразия методов естественно-научных дисциплин при изучении и датировке археологических памятников и артефактов на территории Казахстана через призму мировой истории на основе современных методологических парадигм и инструментариев. Отсюда и вытекают конкретно поставленные задачи, а именно, формирование подходов для разработки методов интерпретации геoarхеологических данных и восстановления пространственных характеристик археологических объектов; создание комплекса программного обеспечения для визуализации, обработки и интерпретации геoarхеологических данных; экспериментальная апробация метода, методики и технологии при исследованиях разновременных памятников,

расположенных в различных ландшафтных зонах; разработка рекомендаций по применению естественнонаучных методов в полевых археологических исследованиях, определение ограничений и необходимых условий их эффективного использования и др.

Привлечение специалистов-смежников является закономерным, ибо в течение последних десятилетий на территории Казахстана открыты и исследуются многочисленные стратифицированные палеолитические памятники для определения абсолютного возраста которых потребуются методы естественно-научных наук, в том числе и геоархеологии.

Анализ

В рамках достижения поставленной цели проводятся работы по трем основным направлениям: комплексные археологические исследования и раскопки серии уникальных стоянок палеолита по современным методикам, детальная характеристика палеолитических индустрий и получение новых данных об абсолютном возрасте вмещающих археологические материалы слоев.

Объектами исследований стали археологические комплексы палеолита на территории полуострова Мангышлак, плато Устюрт, стратифицированных памятников хребта Каратау на юге, и предгорий Сауыр на востоке Казахстана, районов распространения

наиболее значимых стоянок палеолита в Казахстане, включая и пещерные стоянки.

Впервые в Казахстане были получены абсолютные даты для стратифицированных памятников палеолита плейстоценового периода – Кошкурғано-Шоктасского комплекса, стоянки им. Ч. Валиханова, Майбулак, Ушбулак, Буйрекбастау-булак, Актас, пещерных стоянок Актоғай, Туттыбулак, Ушбас, для голоценовых памятников – пещеры Караунгур и пещеры им. Х. Алпысбаева, стоянки Карасай.

Большинство широко известных палеолитических памятников Казахстана с каменными артефактами «поверхностного залегания». В этом отношении, есть трудность их абсолютного датирования, отсюда и зависит достоверность реконструкции древнейшей истории. Поэтому вышеперечисленные стратифицированные памятники палеолита приобретают особую значимость, и задачей является привлечение смежных дисциплин для датирования памятников эпохи палеолита с «поверхностным залеганием артефактов».

Стоит обратить внимание на памятники раннего периода, ее взаимодействие с естественными науками, например, с геологией, физикой, географией, химией, антропологией, биологией, зоологией, не только в использовании их методов, но и в привлечении их выводов для истолкования археологических данных (Рис. 1).

В свою очередь, археологи предоставляют специалистам естественных наук ценные

Рис. 1. Аэрофотосъемка памятника и окружающей местности (стоянка Ынтымак, Алматинская область, 2022)

Fig. 1. Aerial photography of the monument and surrounding area (Yntymak site, Almaty Region, 2022)

материалы. Особенно это проявилось при раскопках вышеуказанных стратифицированных памятников.

К примеру, для установления взаимозависимости общественных явлений прошлого с географическими факторами необходимо изучить природное окружение человека в древности. Этим целям служит пыльцевой анализ, дающий возможность проследить эволюцию растительности, а вместе с тем и эволюцию климата в данной области. Специалисты-палинологи отбирают образцы для анализа из отложений стенки раскопа. Археология, таким образом, связана с палеоклиматологией. Целям археологического исследования служат также полученные при раскопках данные о древних культурных растениях (палеоботаника), о животном мире (палеозоология) и т.д.

Или же выявленные костные останки человека в пещере им. Х. Алпысбаева позволили палеоантропологам дать представление о жизни и типе человека эпохи средневековья и о его изменениях под влиянием различных социальных и природных условий (Namen, 2025).

Под эгидой Национальной академии наук при Президенте РК внедряется программа «Изучение древнейших этапов заселения человеком территории Казахстана: современные методы исследования археологических культур» (2025 - 2030 гг.), которая направлена на изучение древнейших этапов истории Казахстана – наиболее ранних миграций представителей рода Номо. Работы ведутся по трем основным направлениям: комплексные археологические раскопки серии уникальных стоянок палеолита по современным методикам, детальная характеристика палеолитических индустрий и получение новых данных об абсолютном возрасте, вмещающих археологические материалы слоев (Рис. 2).

Рис. 2. Дрон в работе (разведки Каратау, Туркестанская область, 2023)

Fig. 2. Drone in operation (survey of Karatau, Turkestan Region, 2023)

В ходе реализации программы были широко применены современные методы абсолютного датирования для определения возраста стоянок палеолита, в том числе новейшие экспериментальные методики, которые позволяют провести датирование отложений возрастом более 500 тыс. лет.

Если для стоянок позднего палеолита на территории Казахстана в последние годы получены новые хронологические определения, на основе применения радиоуглеродного и оптически стимулировано-люминесцентного методов (стоянка Ушбулак (Курбанов и др., 2021, 145); им. Ч. Валиханова (Fitzsimmons and etc., 2017) и др., то такие же данные по раннепалеолитическим комплексам до сих пор отсутствуют, за исключением памятников Кошкуртан и Шоктас (Деревянко и др., 2000: 78). Это связано с рядом причин:

1. большая сложность определения возраста стоянок раннего палеолита, когда достигается предел наиболее широко применимых вариантов радиоуглеродного (до 50 тыс. лет) и оптически-люминесцентного (до 300–500 тыс. лет) датирования. В данном случае арсенал методов ограничивается несколькими вариантами калий-аргонового, ЭПР и космогенного датирования, для которых требуется соблюдение ряда условий;

2. отсутствие надежных методов и широкого опыта датирования подъемных комплексов. Методики определения возраста по пустынному загару, скорости образования трещин, пока не дали надежных результатов. Тем не менее, постоянное развитие методов геохронологии и геохронометрии, разработанные в последние годы, новые варианты применения различных методик, улучшение приборов и расширение аналитической базы, успешный опыт изучения возраста древнейших стоянок в Африке и Азии, открывают большие перспективы для установления хронологии раннего палеолита Казахстана.

Научная новизна впервые применяемого проекта определяется направленными археологическими исследованиями наиболее значимых стоянок палеолита на территории Казахстана, единым подходом к материалам нескольких крупных районов - Мугоджары, хр. Каратау, Устюрт, Северное Прибалхашье, Курчум, и применением комплекса современных методов абсолютного датирования для максимально полной реконструкции наиболее

ранних этапов заселения региона древним человеком.

К примеру, до последнего времени самыми древними стоянками Казахстана эпохи палеолита, считались «открытые» стоянки эпохи палеолита, обнаруженные А.Г. Медоевым еще в 1960-е годы у залива Сарыташ, на полуострове Мангистау (Медоев, 1982: 52).

В полевые сезоны 2024-2025 года, на месте находки многочисленных артефактов «поверхностного залегания», работала совместная Казахстанско-Российская-Азербайджанская геоархеологическая экспедиция в составе археологов, геологов, геоморфологов, географов, картографов и т.д. (Анойкин и др., 2024: 24-31).

Исследование и изучение каспийских террас показали, что каменные изделия залегают на трех гипсометрических уровнях – коренной склон плато Мангышлак, высокий и низкий раннехвалынские террасы. Тщательный анализ собранных артефактов на всех уровнях свидетельствует о схожей морфологической поверхности, отсутствие сильного «загара», патины, слабое выветривание, что говорит о том, что каменные орудия не находились в длительном пребывании на дневной поверхности. Типы нуклеусов, характеристика сколов, заготовки сырья, «клады» нуклеусов, возможно, для дальнейшей транспортировки, последние выявлены ещё в 1985 году, позволяют отнести их к позднему палеолиту (Таймагамбетов, 1993: 45).

Палеогеографический контекст указывает на то, что основные археологические материалы сосредоточены на поверхностях, образованных после регрессии раннехвалынского бассейна, т.е. в финале позднего плейстоцена, не древнее 18–15 тыс. л.н., и соответствуют позднейшей стадии верхнего палеолита. Таким образом, анализ всего комплекса полученных данных позволяет утверждать, что материалы Шакпакаты, видимо, не могут иметь возраст древнее 15 тыс. лет (Анойкин и др., 2024: 8).

Кроме того, предварительные результаты взятых образцов на ОСЛ анализа Международной геоархеологической экспедицией Национального музея 2024-2025 гг., не подтверждают древность артефактов раннего палеолита.

Полученные результаты

В ходе работ на вышеуказанных стратифицированных памятниках взяты многочисленные пробы почв для определения

абсолютных дат, палинологии, палеогеографии, климата и экологии того времени и другие анализы для естественных наук. Такой комплексный подход ученых смежных специальностей при датировке археологических памятников впервые применяется при исследовании палеолита Казахстана. Результаты применения естественно-научных методов взятых проб из палеолитических стоянок опубликованы в изданиях Казахстана, ближнего и дальнего зарубежья.

Без геоархеологии, сегодня нельзя достоверно реконструировать древнейшее прошлое. В этом отношении, физическое направление, применяемое в археологии палеолита, используется нами для решения основных видов задач.

Геофизическая разведка археологических объектов. Для поиска археологических объектов используются следующие методы:

- метод магнитной разведки, которая основана на измерении магнитного поля Земли и выявление его аномалии, определяется естественным изменением структур в верхних слоях грунта и почвы, обусловленным существованием археологического объекта, отличающегося своими магнитными свойствами. Магниторазведка однозначно фиксирует месторасположение объекта, испытавшего термическое воздействие в прошлом.

- метод электроразведки, при котором с помощью тока измеряется сопротивление почвы, зависящее от уровня влажности, к примеру, так были исследованы многие пещеры в Каратау. Там, где под землей находятся скальный цоколь, большие глыбы камней, влажность меньше. Замечая, как меняются показания электроприборов, можно составить план предполагаемого места раскопок, невидимых с поверхности (Рис. 3).

- метод электромагнитной разведки, применяемая для изучения культурного слоя, является крупным методологическим достижением, в котором совмещены возможности магнито- и электроразведки, причем независимо от геологического строения изучаемой территории. При электромагнитной разведке используются металлические детекторы и радарная аппаратура. Испускаемые прибором электромагнитные лучи частично отражаются от границ слоев или поверхности находящихся под землей предметов и принимаются на экране (Рис. 4). Самописец, определяя по времени

Рис. 3. Электроразведочные работы в пещере (пещера Марсель, Туркестанская область, 2019)

Fig. 3. Electrical prospecting works in a cave (Marsel Cave, Turkistan Region, 2019)

Рис. 4. Отбор анализа на различные анализы – ОСЛ (пещера Туттыбулак, Туркестанская область, 2024)

Fig. 4. Sampling for various analyses – OSL (Tuttybulak Cave, Turkistan Region, 2024)

отражения глубину находящихся под землей объектов, вычерчивает профиль ям, жилищных и других углублений до глубины 4 м.

- **методы радиометрического датирования**, основанные на определении степени распада содержащихся в археологических остатках радиоактивных элементов. Примером этой категории методов может служить самый известный из них – радиоуглеродное датирование – датировка по изотопу углерода C^{14} .

Однако этот метод датирования дает неточные календарные даты, а определяет интервал времени с вероятностью, когда исследуемый объект вышел из обменного цикла, т.е. в нем прекратилась жизнь. Он позволяет определять возраст дерева, угля, кости. Датировать можно образцы возрастом до 50 тысяч лет. Недостатком радиоуглеродного анализа является то, что с помощью него можно датировать лишь органические материалы, которые встречаются не на всех памятниках.

Тем не менее, проводить серьёзные археологические работы без применения радиоуглеродного датирования в настоящее время невозможно.

- *методы дозиметрического датирования*,

основанные на зависящем от времени накоплении радиационных нарушений в металлах. Среди методов дозиметрического датирования различают: термолуминесцентный метод (ТЛ), метод оптически стимулированной люминесценции (ОСЛ). Последний, широко используется на всех стратифицированных памятниках Казахстана (Рис. 5).

Рис. 5. Отбор образцов на ОСЛ (стоянка Ушбулак, Восточно-Казахстанская область, 2024)

Fig. 5. Sampling for OSL dating (Ushbulak site, East Kazakhstan Region, 2024)

- методы датирования по остаточной намагниченности. Определение возраста по остаточной намагниченности основано на фиксации магнитного поля, возникшего в прошлом в глине, горной породе или каменном артефакте. Этот метод использовался при раскопках многослойной стоянки им. Ч. Валиханова.

Для установления источника археологической находки применяется минералогический анализ, при котором по некоторым уникальным физическим свойствам минералов, входящих в состав находки можно установить источник ее происхождения. Такой метод впервые использовался нами при вскрытии стоянки Шульбинка в Восточном Казахстане.

Методы химического анализа все шире внедряются в археологические исследования, отрабатываются специальные методики, которые дают все наиболее ценные сведения о культурных и социальных особенностях древних людей. В этом направлении, к примеру, фосфатный анализ, который при палеопедологических исследованиях применяется для исследования образцов грунта на содержание фосфатов. Этот анализ впервые использовался нами при раскопках Кошкургано-Шоктасского раннепалеолитического комплекса.

Географическое направление применяется для археологического картирования. Это методика выявления и фиксации в пространстве всех проявлений древних культур.

- ГИС (геоинформационные системы, GIS) в археологии. Это автоматизированная система обработки пространственно-временных данных, основой интеграции которых служит географическая информация. С помощью ГИС можно создавать археологические информационные системы отдельных географических регионов, планов раскопок археологических памятников, изучать древние карты и т.д. Использование ГИС дает возможность не только фиксировать пространственное расположение археологических находок, но и прогнозировать местонахождение памятников на еще не исследованных территориях, основываясь на тенденциях их распространения.

- GPS-технологии в археологии. GPS (Global Positioning System) – глобальная система местоопределения. Значение GPS-съемки для археологии:

- помогает выявлять и точно фиксировать в современной топооснове древние и современные

антропогенные и природные структуры, новые и уже известные археологические объекты;

- помогает разрабатывать маршруты разведок для проверки полученных сведений и точно учитывать площади для археологических исследований, картографирования и моделирования;

- позволяет создавать объемную компьютерную модель выявленных структур, привязанных к реальному ландшафту;

- можно создавать археологические информационные системы отдельных географических регионов, планов раскопок археологических памятников, изучать древние карты;

- проводить аэрофотосъемку не только памятника, но и окружающую местность.

Географическая информационная система (ГИС) – современная компьютерная технология для картографирования и анализа объектов реального мира, происходящих и прогнозируемых событий и явлений. Привязка археологических данных к местности стимулировала широкое привлечение ГИС. ГИС – это автоматизированная система обработки пространственно-временных данных, основой интеграции которых служит географическая информация. По структуре ГИС является СУБД, имеющей географическую привязку данных к определенной точке на местности и встроенную систему пространственного анализа. ГИС объединяет традиционные операции при работе с базами данных – запрос и статистический анализ – с преимуществами полноценной визуализации и географического (пространственного) анализа, которые предоставляет карта. Таким образом, ГИС можно определить как систему сбора, обработки, графического представления, визуализации и анализа пространственно-распределенных данных. Этот метод широко был использован нами при исследовании палеолитических стоянок Ушбулак, Тикенекты.

Археологическая трассология – метод познания деятельности человека в прошлом через изучение её следов: на древних орудиях из камня, кости, металла и других материалов, а также следы применения этих орудий – следы их обработки.

Основные задачи, решаемые трассологами:

- место экспериментальных и трассологических исследований в системе археологического знания;

- возможности получения археологической

информации через эксперимент;

- трасология - как метод определения и исследования функций древних орудий.

- логика трасологического исследования;

- роль эксперимента в ходе трасологического анализа;

- современные способы изучения следов использования на древних орудиях из различных материалов. Мы и проводили полевые экспериментальные работы по подбору сырьевого материала для каменных орудий и их расщепления, с целью получить ожидаемые формы нуклеусов и орудий, а затем в лаборатории Института археологии и этнографии СО РАН (г. Новосибирск) изучить их с помощью приборов. Результаты опубликованы в различных изданиях (Харевич и др., 2018: 10).

ЭПР (электронно-парамагнитный резонанс) – резонансное поглощение излучения микроволновой частоты атомами, молекулами, ионами, кластерами, обладающими ненулевым электронным спиновым магнитным моментом.

Явление резонансного поглощения электромагнитного излучения парамагнитными частицами, помещенными в постоянное магнитное поле, нашло применение в методе спектроскопии ЭПР, который позволяет выявлять парамагнитные частицы и описывать

их взаимодействие с соседними атомами, молекулами и т.д. На основании метода ЭПР можно датировать каменные орудия палеолитических стоянок «поверхностного залегания», которые находятся в многочисленном количестве в фондах музея палеолита. Подобный метод был применен при исследовании Кошкургано-Шоктасского комплекса и определен в лаборатории Института химической кинетики и горения имени В.В. Воеводского СО РАН (г. Новосибирск) (Дервянко и др., 2000: 75).

Палеобиология – перспективность определяется тем, что современный уровень изучения археологических объектов основан на комплексном изучении как самого объекта, так и геоэкологической, биологической среды, в которой объект был создан, функционировал и прекратил свое существование. Человечество с момента зарождения и по настоящее время неразрывно связано с окружающей средой: ландшафтом, климатом, растительностью, животным миром. Реконструкция окружающей среды древнего человека является важнейшим ключом для понимания эволюционных, социальных, культурных, религиозных, производственных процессов формирования человеческого общества (Рис. 6).

Итак, в ходе реализации проекта широко

Рис. 6. Зондирование отложений с помощью георадара (пещера Марсель, Туркестанская область, 2019)

Fig. 6. Ground-penetrating radar (GPR) survey of sediments (Marsel Cave, Turkestan Region, 2019)

применяются современные методы абсолютного датирования для определения возраста стоянок палеолита, в том числе новейшие экспериментальные методики, которые позволили провести датирование отложений возрастом от 500 тыс. лет начиная от Кошкурғано-Шоктасского палеолитического комплекса и до голоценовых стоянок им. Х. Алпысбаева, Карасай и т.д. (Namen and etc, 2025).

Заклучение

Таким образом, на основе комплексного изучения археологических материалов, с привлечением смежных дисциплин, детальных палеогеографических исследований и характеристики опорных разрезов плейстоцена, а также анализа уже опубликованных данных, разрабатывается детальная схема освоения древним человеком территории Казахстана на разных этапах плейстоцена и голоцена, реконструкция сопутствующих природных обстановок.

Комплексность проекта, направленного на согласованное проведение масштабных раскопок, изучение имеющихся археологических коллекций, исследование четвертичных отложений, установление абсолютного возраста. Применение предлагаемых подходов впервые позволит построить общую мультирегиональную культурно-хронологическую схему появления и развития палеолитических индустрий в плейстоценовое время на обширной территории Республики Казахстан.

В настоящее время, изучение палеолита Казахстана вступает в новый этап, и научная новизна ее заключается в том, что предпринимается, по сути, первая попытка построения археологической периодизации

региона с заполнением ее разделов конкретными археологическими комплексами и данными палеоэкологического, геоархеологического характера. Для этого и вводится в научный оборот значительное количество новых данных по археологии, стратиграфии, геохронологии, палеонтологии региона. Выделяются опорные стратифицированные памятники палеолита такие как Кошкурғано-Шоктасский комплекс, стоянка им. Ч. Валиханова, Майбулак, Ушбулак, Тикенекты, Ынтымак, пещерные стоянки Туттыбулак, Актоғай, Караунгур, им. Х. Алпысбаева, целые геоархеологические субрайоны, как опорные для изучения того или иного региона в целом. Затрагиваются вопросы культурно-типологической и функциональной принадлежности многочисленных памятников «открытого» типа, в том числе памятники с «поверхностным залеганием артефактов» Шаппак-ата, Кызылтау, Мугоджары, Семизбугу и др.

Национальный музей Республики Казахстан тесно сотрудничает с лабораториями университета Аризона, Нью-Йорк, Колорадо (США), Научно-исследовательским центром Монрепо, Тюбингенским университетом (Германия), Институтом культурного наследия Нара, Токийским университетом (Япония), Институтом археологии и этнографии СО РАН, МГУ, Институтом географии РАН, Дагестанским Федеральным исследовательским центром РАН (Россия), Институтом археологии и антропологии НАН Азербайджана, Институтом археологии им. А.Х.Маргулана, Назарбаев университетом, Казахско-Французской лабораторией – Археозоологический центр по изучению Центральной Азии (ZooSTAn) КазНУ им. аль-Фараби и др.

Литература

1. Abay Namen, Saine C. Hernandez Burgos, Aristeidis Varis, Emily Coco, Rachel Kalisher, Emily Gaul, Guido Alberto Gnechi-Ruscione, Maria A. Spyrou, Cosimo Posth, Susanne Lindauer, David Naumann, Scott A. Williams, Zhaken Taimagambetov, Radu Iovita, 2025. Human occupations at the Alpysbaev Cave (western Tian Shan): Bioarchaeological insights from the Iron Age burial cluster // PLoS One 20(12): <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0333708>
2. Kathryn E. Fitzsimmons, Zhaken Taimagambetov, Radu Iovita, Tobias Sprafke, Michelle Glantz, Sahra Talamo, Katharine Horton, Tyler Beeton, Saya Alipova, Galymzhan Bekseitov, Yerbolat Ospanov, Jean-Marc Deom, Renato Sala., 2017. A chronological framework connecting the early Upper Palaeolithic across the Central Asian piedmont // Journal of Human Evolution 113. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/29054162/>

3. Анойкин А.А., Таймагамбетов Ж.К., Бочарова Е.Н., Павленок Г.Д., Курбанов Р.Н., Дуванбеков Р.С., 2024. О мезолитической стоянке Карасай в Восточном Казахстане. Мәдени мұра. №1 (104). С.7-16.
4. Анойкин А.А., Таймагамбетов Ж.К., Зейналов А.А., Идрисов И.А., Чистяков П.В., Васильева А.Н., Капитанова М.В., Лукашов А.А., Курбанов Р.Н., 2024. Работы по изучению объектов каменного века на побережье залива Сарыташ (полуостров Мангышлак, Западный Казахстан) в 2024 году // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Изд-во ИАЭТ СО РАН. том XXX. Новосибирск. С. 24-31.
5. Медоев А.Г., 1982. Геохронология палеолита Казахстана. Алма-Ата. 52 с.
6. Деревянко А.П., Петрин В.Т., Таймагамбетов Ж.К., Исабеков З.К., Рыбалко А.Г., Отт М., 2000. Раннепалеолитические микроиндустриальные комплексы в травертинах Южного Казахстана. Новосибирск: ИАЭ СО РАН. 300 с.
7. Курбанов Р.Н., Ульянов В.А., Анойкин А.А., Таймагамбетов Ж.К., Павленок, Харевич В.М., Г.Д., Семиколенных Д.В., Мюррей Э.С., 2021. Первая люминесцентная хронология начального верхнего палеолита Восточного Казахстана (по материалам стоянки Ушбулак). Вестник Московского университета. Серия 5: География, Изд-во Моск. ун-та (М.). №5. С. 131-148.
8. Таймагамбетов Ж.К., 1993. Палеолит Казахстана (основные проблемы). Диссертация на соискание ученой степени д.и.н. в форме научного доклада. Новосибирск. 54 с.
9. Таймагамбетов Ж.К., 2019. Итоги международного сотрудничества Национального музея РК (исследование палеолита Казахстана за 2014-2019 гг). Мәдени мұра. № 3.(84). С. 94-104.
10. Харевич В.М., Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Шалагина А.В., Павленок Г.Д., 2018. Первичное расщепление в индустрии начальных этапов верхнего палеолита на стоянке Ушбулак (Восточный Казахстан) // Известия Иркутского государственного университета. Серия «Геоархеология, Этнология, Антропология». Т.23. Иркутск. С. 3-23.

Reference

1. Abay Namen, Saine C. Hernandez Burgos, Aristeidis Varis, Emily Coco, Rachel Kalisher, Emily Gaul, Guido Alberto Gnechi-Ruscione, Maria A. Spyrou, Cosimo Posth, Susanne Lindauer, David Naumann, Scott A. Williams, Zhaken Taimagambetov, Radu Iovita. 2025. Human occupations at the Alpysbaev Cave (western Tian Shan): Bioarchaeological insights from the Iron Age burial cluster. PLoS One 20(12): <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0333708>
2. Kathryn E. Fitzsimmons, Zhaken Taimagambetov, Radu Iovita, Tobias Sprafke, Michelle Glantz, Sahra Talamo, Katharine Horton, Tyler Beeton, Saya Alipova, Galymzhan Bekseitov, Yerbolat Ospanov, Jean-Marc Deom, Renato Sala. 2017. A chronological framework connecting the early Upper Palaeolithic across the Central Asian piedmont. Journal of Human Evolution 113. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/29054162/>
3. Anoin A.A., Taimagambetov Zh.K., Bocharova E.N., Pavlenok G.D., Kurbanov R.N., Duvanbekov R.S., 2024. О мезолитической стоянке Карасай в Восточном Казахстане [About the Karasai Mesolithic site in Eastern Kazakhstan] // Madeni mura. №1 (104). Pp. 7–16. [in Russian]
4. Anoin A.A., Taimagambetov Zh.K., Zeinalov A.A., Idrisov I.A., Chistyakov P.V., Vasil'eva A.N., Kapitanova M.V., Lukashov A.A., Kurbanov R.N., 2024. Raboty po izucheniyu ob'ektov kamennogo veka na poberezh'e zaliva Sarytash (poluostrov Mangyshlak, Zapadnyi Kazakhstan) v 2024 godu [Research on Stone Age sites on the coast of the Sarytash Bay (Mangyshlak Peninsula, Western Kazakhstan) in 2024] // Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nykh territoriy. Izd-vo IAET SO RAN. Vol. XXX. Novosibirsk. Pp. 24–31. [in Russian]
5. Medoev A.G., 1982. Geokhronologiya paleolita Kazakhstana [Geochronology of the Paleolithic of Kazakhstan]. Alma-Ata. 52 p. [in Russian]
6. Derevyanko A.P., Petrin V.T., Taimagambetov Zh.K., Isabekov Z.K., Rybalko A.G., Ott M., 2000. Rannepaleoliticheskie mikroindustrialnye komplekсы v travertinakh Yuzhnogo Kazakhstana [Early Paleolithic micro-industrial complexes in travertines of Southern Kazakhstan]. Novosibirsk: IAE SO RAN. 300 p. [in Russian]
7. Kurbanov R.N., Ulyanov V.A., Anoykin A.A., Taimagambetov Zh.K., Pavlenok, Kharevich V.M., G.D., Semikolennykh D.V., Myurrey E.S., 2021. Pervaya lyuminescentnaya khronologiya nachalnogo

verkhнего paleolita Vostochnого Kazakhstana (po materialam stoyanki Ushbulak) [The first luminescence chronology of the Initial Upper Paleolithic of Eastern Kazakhstan (based on materials from the Ushbulak site)] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 5: Geografiya, Izd-vo Mosk. un-ta (M.). №5. Pp. 131–148. [in Russian]

8. Taimagambetov Zh.K., 1993. Paleolit Kazakhstana (osnovnye problemy). Dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni d.i.n. v forme nauchnogo doklada [The Paleolithic of Kazakhstan (main issues) Doctoral dissertation (Doctor of Historical Sciences) in the form of a scientific report]. Novosibirsk. 54 p. [in Russian]

9. Taimagambetov Zh.K., 2019. Itogi mezhdunarodnogo sotrudnichestva Natsionalnogo muzeya RK (issledovanie paleolita Kazakhstana za 2014–2019 gg) [Results of international cooperation of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (research on the Paleolithic of Kazakhstan, 2014–2019)] // Madeni mura. № 3 (84). Pp. 94–104. [in Russian]

10. Kharevich V.M., Taimagambetov Zh.K., Anoikin A.A., Shalagina A.V., Pavlenok G.D., 2018. Pervichnoe rasshcheplenie v industrii nachalnykh etapov verkhнего paleolita na stoyanke Ushbulak (Vostochnyi Kazakhstan) [Primary reduction in the industry of the Initial Upper Paleolithic at the Ushbulak site (Eastern Kazakhstan)] // Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya “Geoarkheologiya, Etnologiya, Antropologiya”. Vol. 23. Irkutsk. Pp. 3–23. [in Russian]

Таймағамбетов Ж.Қ.¹, *Алипова С.Б.²

¹Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
Астана, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

*e-mail: Saya.Alipova@kaznu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАН ПАЛЕОЛИТІН ЗЕРТТЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ҒЫЛЫМИ ПӘНДЕРДІҢ КЕЙБІР ӘДІСТЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан палеолиті ескерткіштерін зерттеуде қолданылатын жаратылыстану-ғылыми пәндердің кейбір әдістері қарастырылады. Адамзаттың ежелгі тарихын зерттеудегі пәнаралық тәсілдің маңызы талданады. Археологиялық нысандардың жасын, табиғи ортаның ерекшеліктерін және ежелгі адамның шаруашылық қызметін нақтылауға мүмкіндік беретін геология, геоморфология, палеонтология, радиометриялық мерзімдеу, трасология және палеоэкология әдістеріне ерекше назар аударылады. Палеолит дәуірінде Қазақстан аумағын қоныстану үдерістерін қайта жаңғыртудағы жаратылыстану-ғылыми зерттеулердің рөлі көрсетілген. Заманауи аналитикалық әдістерді кешенді қолдану ежелгі қоғамдардың мәдени және технологиялық ерекшеліктерін тереңірек түсінуге, сондай-ақ археологиялық интерпретациялардың ғылыми дәлдігін арттыруға ықпал ететіні атап өтіледі.

Осы саладағы зерттеулердің одан әрі дамуы қашықтықтан зондтау технологиялары мен зертханалық талдау әдістерін енгізумен байланысты. Далалық және камералдық деректерді біріктіру ежелгі табиғи-мәдени кешендердің неғұрлым дәл модельдерін құруда ерекше маңызға ие. Болашақ зерттеулердің перспективалары Қазақстандағы палеолит ескерткіштерінің географиялық ауқымын кеңейтуді және олардың хронологиясын нақтылауды қамтиды. Нәтижелерді Еуразияның палеолиттік индустрияларын салыстырмалы талдауда және Қазақстан археология ғылымында жаңа ғылыми тәсілдерді әзірлеуде қолдануға болады. Өңірдегі ғылыми зерттеулердің одан әрі дамуы қазіргі Қазақстан археологиясының басым бағыттарының бірі болып табылады.

Кілт сөздер: палеолит, жаратылыстану-ғылыми әдістер, геoarхеология, палеоэкология, геоморфология, палеонтология.

Дәйексөз үшін: Таймагамбетов Ж.К., Алипова С.Б. Қазақстан палеолитін зерттеуде қолданылатын жаратылыстану-ғылыми пәндердің кейбір әдістері туралы // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). Б. 62-74 (орыс.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.05>

Taimagambetov Zh. ¹, *Alipova S. ²

¹ National museum of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan

² Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

*e-mail: Saya.Alipova@kaznu.edu.kz

ON SOME METHODS OF NATURAL SCIENCE DISCIPLINES APPLIED IN THE STUDY OF THE PALEOLITHIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article examines certain methods of the natural sciences applied to the study of Paleolithic sites in Kazakhstan. It analyzes importance of interdisciplinary approach to study earliest human history. Special attention is given to geology, geomorphology, paleontology, radiometric dating, use-wear (traceological) analysis, and paleoecology, which refine dating and describe natural environment and economic activities of prehistoric humans. Role of natural science research in reconstructing human settlement processes in Kazakhstan during the Paleolithic is demonstrated. It is noted that integrated application of modern methods improves understanding of cultural and technological features and increases reliability of archaeological interpretations. Further development is linked to new remote sensing technologies and laboratory analytical methods. Integration of field and laboratory data is important for accurate models of ancient natural and cultural complexes.

Future perspectives include expanding geographical coverage and refining chronology of Paleolithic sites in Kazakhstan. Results can be used for comparative analysis of Paleolithic industries in Eurasia and for new scientific approaches in archaeological research in Kazakhstan. Continued development of research remains a priority direction of modern archaeology in Kazakhstan. These findings contribute to broader understanding of prehistoric development and methodological advancement in archaeology in Kazakhstan and Eurasia studies today.

Keywords: paleolithic, natural science methods, geoarchaeology, paleoecology, geomorphology, paleontology.

For citation: Taimagambetov Zh., Alipova S. On some methods of natural science disciplines applied in the study of the paleolithic of Kazakhstan // Madeni mura. 2026. №2 (113). Pp. 62-74 (in Rus.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.05>

Сведения об авторах:

Таймагамбетов Жакен Кожаметович, академик НАН РК при Президенте РК, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0003-3541-0600

Scopus ID: 55497438700

Алипова Сая Болатхановна, PhD, старший преподаватель кафедры Археологии, этнологии и музеологии, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-4784-0109

Scopus ID: 55639640900

Авторлар туралы мәлімет:

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы, ҚР Президентінің жанындағы ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-3541-0600

Scopus ID: 55497438700

Алипова Сая Болатханқызы, *PhD*, Археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби ат. ҚазҰУ., Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-4784-0109

Scopus ID: 55639640900

Information about the authors:

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich, Academician of the National Academy of Sciences of the RK under the President of the RK, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-3541-0600

Scopus ID: 55497438700

Alipova Saya Bolatkhanovna, *PhD*, Senior Lecturer at the Department of Archaeology, Ethnology and Museology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-4784-0109

Scopus ID: 55639640900

Талеев Д.А.Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан
e-mail: doc19_59@mail.ru**КЕЛЕС ӨңІРІ ҚАЛАЛАРЫ МЕН ҚОНЫСТАРЫНЫҢ
ТИПОЛОГИЯСЫ**

Аңдатпа. Мақалада Келес өңіріндегі ортағасырлық қалалар мен қоныстардың типологиялық ерекшеліктері археологиялық материалдар негізінде қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – өңірдегі ескерткіштердің құрылымдық сипатын, орналасу ерекшеліктерін және қорғаныс жүйелерін саралау арқылы оларды ғылыми тұрғыдан жүйелеу. Ортағасырлық қалалар мен қоныстарды жіктеу мәселесі археология ғылымында маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Осыған байланысты археологиялық әдебиеттерде ескерткіштерді көлеміне, топографиялық орналасуына, құрылыс жүйесіне, мәдени қабаттарының сипатына және қорғаныс құрылыстарының ерекшеліктеріне қарай топтастыру кеңінен қолданылып келеді.

Зерттеу барысында А.Д. Люблинская, В.М. Массон, Э.В. Ртвеладзе, Ю.А. Заднепровский, В.М. Ростовцев, Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, К.А. Ақышев, К.М. Байпақов, А.Н. Бернштам, П.Н. Кожемяко және М. Елеуов сияқты ғалымдардың еңбектері негізге алынды. Аталған зерттеушілер ортағасырлық қалалар мен қоныстарды олардың көлемдік көрсеткіштері, ішкі құрылымы, орналасқан ортасы және атқарған қызметіне байланысты бірнеше топтарға бөліп қарастырған. Бұл ғылыми тұжырымдар Келес өңіріндегі археологиялық ескерткіштерді жүйелеуде маңызды әдістемелік құрал бола білді.

Келес өңіріндегі ескерткіштерді талдау кезінде олардың көлемі үш құрамдас бөліктен тұратын құрылымына (цитадель, шахристан, рабад), қорғаныс қабырғалары мен мұнараларының сақталу деңгейіне ерекше назар аударылды. Сонымен бірге Жетісу және Шу-Талас аймақтарында жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелері салыстырмалы түрде пайдаланылып, ескерткіштерді топографиялық және фортификациялық белгілеріне қарай жіктеу тәжірибесі қолданылды. Зерттеу нәтижесінде Келес өңіріндегі ортағасырлық қалалар мен қоныстардың өзіндік типологиялық белгілері анықталып, олардың тарихи-мәдени дамуы, орны мен урбанизация үдерісіндегі маңызы айқындалды.

Кілт сөздер: Келес өңірі, типология, қалалар, қоныстар, зерттеу, жіктеу, зерттеушілер, археология.

Дәйексөз үшін: Талеев Д.А. Келес өңірі қалалары мен қоныстарының типологиясы // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). бб. 75-88 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.06>

Кіріспе

Ортағасырлық қалалар мен қоныстарды типологиялық тұрғыдан зерттеу археология ғылымындағы маңызды бағыттардың бірі. Қалалар мен қоныстардың сыртқы пішіні, көлемі, құрылымдық бөліктері (цитадель, шахристан, рабад) орналасқан жері мен қорғаныс жүйелері олардың әлеуметтік-экономикалық қызметін, тарихи рөлін және мәдени дамуын анықтауда негізгі көрсеткіш болып табылады.

Өртүрлі дәуірлерге жататын археология-

лық ескерткіштерді түрге бөліп қарастыру тарихи процестің даму заңдылықтарын терең әрі жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс ғылыми әдебиеттерде кеңінен қолданылып, көптеген зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапқан. Мәселен, А.Д. Люблинская типологияны тарихи санадағы салыстырмалы әдістің толық әрі нәтижелі көрінісі ретінде бағаласа, В.М. Массон, Э.В. Ртвеладзе, Ю.А. Заднепровский, В.М. Ростовцев, Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, К.А. Ақышев,

К.М. Байпақов, А.Н. Бернштам, П.Н. Кожемяко, М. Елеуов және басқа ғалымдар қалалар мен қоныстарды көлеміне, топографиясына, құрылыс ерекшеліктеріне және фортификациялық жүйелеріне қарай әртүрлі топтарға жіктеген.

Оңтүстік Қазақстан, Шу-Талас және Жетісу аймақтарында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының материалдары Келес өңірінің қалалары мен қоныстарын типологиялық жіктеуге негізгі арқау болды. Өңірдегі ескерткіштерді көрші аймақтармен салыстыра қарастыру олардың тарихи-мәдени дамуының өзіндік ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Қалалардың көлемдік межелері, үш бөліктен тұратын құрылымдарының сақталуы, қорғаныс құрылыстарының болуы ортағасырлық қалалық өркениеттің басты белгілері ретінде қарастырылды. Осылайша, типологиялық әдіс археологияда қалалардың тарихи рөлін, олардың аймақтық ерекшеліктерін және мәдени дамуын ғылыми тұрғыдан жүйелеуге мүмкіндік беретін тиімді тәсіл болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі дереккөздері ретінде Келес өңірі, Жетісу, Шу және Талас аймақтарында жүргізілген археологиялық экспедициялар мен қазба жұмыстарының материалдары пайдаланылды. Бұл материалдар әртүрлі кезеңдерге жататын қалалар мен қоныстардың қираған орындары, төбелер, төрткүлдер, бекіністер, керуен-сарайлар және ауылдық елді мекендердің қалдықтарын қамтиды.

Келес өңірінің қалалары мен қоныстарын түрге бөлу барысында Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, Әлкей Марғұлан және басқа археологтардың Келес өзені бойында жүргізген зерттеулері негізге алынды. Жетісу өңірі бойынша: К.А. Ақышев, К.М. Байпақов, Л.Б. Ерзаковичтің талдаулары, А.Н. Бернштам, П.Н. Кожемяко, Т.Н. Сенигова және М. Елеуовтің Шу мен Талас өзендері бойындағы қалалар мен қоныстарды түрге бөлу және жүйелеу тәжірибелері басшылыққа алынды. Сонымен қатар жазба деректер мен археологиялық әдебиеттердегі мәліметтер қосымша материал ретінде қарастырылды. Зерттеу барысында археология ғылымында қалыптасқан типологиялық және салыстырмалы әдістер қолданылды. Ескерткіштердің сыртқы пішіні, көлемі, құрылымдық бөліктері (цитадель, шахристан, рабад), қорғаныс құрылыстарының болуы, орналасқан жері және атқарған қызметіне

қарай жіктеу оларды түрге бөлудің негізгі критерийі болды. Ескерткіштердің мерзімделуі археологиялық қабаттар мен стратиграфиялық қазба материалдарына сүйене отырып анықталды. Келес өңірінің қалалары мен қоныстарын жіктеу әрекеті Орта Азия мен Қазақстанның әртүрлі аймақтардағы ескерткіштердің типологиялық ерекшеліктерімен салыстыра отырып, олардың ортақ және аймақтық белгілеріне сүйене отырып жасалды. Қалалардың әлеуметтік-экономикалық қызметін, мәдени дамуын және тарихи рөлін анықтау үшін қазба материалдары кешенді түрде пайдаланылды.

Мақалада археологиялық материалдар мен жазба деректерді кешенді түрде пайдалану арқылы Келес өңірлеріндегі ортағасырлық қалалар мен қоныстардың типологиялық жіктелуі көрсетілді. Әдістемелік тұрғыдан типологиялық, топографиялық, хронологиялық және салыстырмалы талдау тәсілдері қолданылып, қалалық мәдениеттің даму ерекшеліктері мен аймақтық айырмашылықтары жүйеленді.

Талдау

Типологиялық зерттеулерге шолу

Әртүрлі дәуірге жататын археологиялық ескерткіштерді түрге бөліп зерттеу тарихи процестің дамуын терең де жан-жақты түсінуге ықпал етеді. Әсіресе ортағасырлық қалалар мен қоныстарды олардың сыртқы пішіні, көлемі және құрамына қарай жікке немесе түрге бөліп зерттеу археология саласында бұрыннан қалыптасқан дәстүр болып есептеледі. Осыған қатысты кезінде белгілі шығыстанушы А.Д. Люблинская: «Типология – қандай да бір нақтылықтың бұрын белгілі тұстарымен қатар олардың жаңа маңызды жақтарын анықтауға мүмкіндік беретін өте жемісті әдіс», – деп жазған болатын. Типологиялық әдіс тарихи санадағы салыстырмалы әдісті оның толық және нәтижелі көрінісін жеткізуді ұстанады (Люблинская, 1968: 9).

Ортағасырлық қалалар мен қоныстарды типологиялық тұрғыдан жіктеу және зерттеу археологияда қалыптасқан тәжірибе болып табылады. Археологиялық әдебиеттерде олардың типологиясын анықтау дәстүрлі түрде топографиялық белгілерге, атап айтқанда пішіні мен өлшемдеріне; жазба деректерден алынған мәліметтерге; хронологиялық деректерге; ескерткіштің географиялық орналасуы мен қоршаған ортамен өзара байланысына;

сондай-ақ сәулет ерекшеліктеріне, құрылыс материалдарының қолданылуына және жоспарлау тәсілдеріне сүйеніп жүргізіледі. Ортағасырлық археологияда тарихи реконструкциялар үшін қалашықтарда сақталған ақпаратты барынша тиімді пайдалану мақсатында арнайы зерттеу әдістері қалыптасты (Байпаков, 2013: 102). Егер ескерткіштің сыртқы пішіні белгілі бір қызмет атқарған құрылысты білдірсе, онда оның ішкі құрылымдары мен табылған материалдары да осы қызметке сәйкес келеді.

Орта Азия мен Қазақстанның қалалары мен қоныстарын бір-бірінен ажырататын территориялық ерекшеліктері туралы зерттеушілердің көзқарасы әртүрлі. Кезінде белгілі археолог В.М. Массон Солтүстік Бактрияның ескерткіштерінің ерекшеліктерін талдай отырып, бұл өңірдің қалалары мен қоныстарының арасындағы көлемдік меже 4-6 га төңірегінде жатыр деген болатын (Массон, 1981: 36). Ал Э.В. Ртвеладзе Бактрия құрамында болған қалаларды көлеміне, үш бөліктен тұратындығына, қорғаныс құрылыстарының бар-жоғына қарай мынадай төрт түрге бөлген: а) өте үлкен көлемдегі, ә) үлкен көлемдегілер 15-тен 30 гектарға дейін, б) орта көлемдегі 6-дан 10 гектарға дейін, в) кіші көлемдегі 1,5- нан 3 гектарға дейінгі қалалар. Сондай-ақ ол қала типтес қоныстарды түрге бөлген кезде көлемі, формасы, үш бөліктен тұратындығы және қорғаныс құрылыстары секілді белгілерді назарға алған (Ртвеладзе, 1973: 24–35). Осыған ұқсас тәсіл Оңтүстік Түрікменияның Сасанидтер дәуіріне жататын отырықшы ескерткіштерді жіктеу кезінде де қолданылды (Губаев, 1978: 263).

Ю.А. Заднепровскийдің пікірінше, қалаларды жіктеу олардың бүкіл территориясы мен цитаделінің көлемдері де маңызды рөл атқарады. Ауылдық елді мекендерде қалыптасқан тәртіп бойынша цитадель қаланың бүкіл территориясының 25%-дан көбін қамтиды. Ол Ферғанадағы көлемі 4 гектардан кем емес ескерткіштерді қалалар қатарына жатқызды (Заднепровский, 1954: 12). В.И. Распопова Соғдалық қалалық құрылысы тәжірибесінде ауылдық жерде цитадельге көп жер бөлінетіндігін анықтаған болатын (Распопова, 1979: 22-26). Ю.Ф. Буряков өзінің «Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса» атты еңбегінде Шаш қаласын дәл осы белгілерге сүйене отырып талдаған (Буряков,

1982: 62). Э.В. Ртвеладзенің үш бөліктен тұратын ескерткіштерді қалалар қатарына жатқызудағы басты белгілердің бірі деген пікірін басқа ғалымдар да қолдайды (Соловьев, 1979: 60-62).

Ю. Якубов Соғдының таулы аудандардағы қазба жүргізілген барлық елді мекендерді төрт түрге бөлген: 1) Мүг тауындағы VII–VIII ғғ. жататын бекініс секілді қалалар (Кеш-Кат). Олардың көлемі 0,2–0,3 гектар аралығында 2) VII – VIII және XI–XII ғғ. жататын Батұртөбе секілді екі қабаттан тұратын ескерткіштер. Олардың көлемі 0,4–0,7 гектарға дейін келеді. 3) Гардани Хисор секілді ескерткіштер. Мұнда жүргізілген зерттеу жұмыстары ескерткіштің екі бөліктен - қамал және елді мекеннен (дехистан) тұратындығын көрсетті. Бұл қамал донжонды елді мекен қатарына жатады. 4) Көлемі 3 гектардан көп болатын қалалар - Наврузшах, Санжаршах, Калай және Хисорак (Якубов, 1988: 37-39: 49, 58).

В.М. Ростовцев Самарканд оазисінің ескерткіштерін 5 түрге бөлген. Бірінші түрге 0,2–0,5 гектар болатын алаңды төбелер. Екінші түрге Кіндік-төбе тәріздес ескерткіштер жатты. Олар көпқабатты және жартылай немесе толық қоршап жатқан елді мекеннен цитадельді бөліп жатады. Үшінші түрге аса үлкен емес, көлемі 0,1–0,2 гектар, биіктігі 3–4 м болатын төбелер жатты. Төртінші түрге биіктігі 2–4 м, көлемі 0,5– 0,8 гектар шамасындағы төбелер жатады. Бесінші түрге жататындар Хорезмнің Яккапарсан секілді ескерткіштеріне ұқсас. Олар қабырғалары тікбұрышты болып келген, көлемі 120×125 м, биіктігі 10–15 м төбелер (Ростовцев, 1973: 175, 177). Белгілі шығыстанушы Е.Е. Неразик Бүркіталы оазисінің ескерткіштерін донжонды және донжонсыз қоныстар деп екіге бөлген (Неразик, 1966: 15).

Осындай аймақтық жіктеулермен қатар Орта Азияның ауылдық елді мекендерін түрге бөлуге әрекеттер жасалған В.А. Нильсон мен А. Губаевтың еңбектерін де атап кетуге болады. Мәселен, В.А. Нильсон ауылдық елді мекендерді үш түрге бөлген: Бірінші түрге екі қабаттан тұратын төбелерді жатқызды. Бұндай сатыланып келетін төбелердің көлемдері әртүрлі. Автор төбелердің аса кішкентайдан айтарлықтай үлкен түрлері болатынын айта келіп, соңғыларының еңсесі биік бөлігі цитадельдің орны деп көрсетеді. Екінші түрге кең алқапты еңсесі аласа төбелерді жатқызды. Үшінші түрге шет-шеті тік келген, айнала қоршаған қабырғалары жақсы сақталған

аса үлкен емес төбелерді жатқызған. Бұндай төбелер жеке тұрған кешкалардың қираған орны деп көрсетеді (Нильсон, 1966: 117, 122). А. Губаев ауылдық елді мекендердің таралуы туралы айта келіп, оларды 6 түрге бөлген: 1) Балықтөбе секілді жеке тұрған ақсүйектердің сарайлары. 2) Ауылдық елді мекендердің маңында орналасқан ақсүйектердің сарайлары. 3) Кедей шаруалардың баспаналарымен бірге орналасқан Яккапарсан тәріздес ақсүйектердің сарайлары. 4) жоғарыда айтылған екі түрі қосыла келетін ақсүйектердің сарайлары (Артық) маңындағы кедей мекендер (Ақтөбе). 5) Ақсүйектердің сарайларынсыз шаруалардың елді мекендері. 6) Шаруалар мен қолөнершілер орналасқан қоныстар (Губаев, 1982: 16).

Жалпы қалалар мен қоныстарды және жеке орналасқан қорғаныс құрылыстары – бекініс, керуен-сарайлар мен арнайы бекеттерді типологиялық талдаудан өткізіп, оларды жіктеуге атсалысқан маман археологтар аз емес. бұл мақалада сол зерттеулердің бірқатарына ғана шолу жасалды. Осы бағыттағы зерттеулер Қазақстан археологтарының еңбектерінде кездеседі. Енді солардың бірқатарына шолу жасап кетейік.

Біздің дәуіріміздің алғашқы жылдарынан бастап VIII ғасырға дейінгі аралықта тіршілік еткен қалалар мен қоныстардың, керуен-сарайлар мен ақсүйектердің үй-жайларының, күзет мұнараларының қираған орындарын олардың көлемі, пішіні, мерзімделуі, орналасқан жері мен атқарған қызметіне қарай түрге бөлу мәселесімен қазақстандық археолог ғалымдар да айналысқан. Солардың алғашқысы әйгілі ғалым Әлкей Марғұлан. Ол Орта Азия мен Қазақстан жеріндегі VI-VIII ғғ. аралығында қалыптасқан елді мекендер мен қоғамдық ғимараттардың 6 түрін көрсеткен: 1) билеушілер сарайы, 2) саудагерлер мен қолөнершілердің (шеберлердің) қоныстары, 3) әскери бекініс орындары, 4) керуен-сарайлар, 5) егінші шаруалардың (диқандардың) мекендері, 6) ақсүйектердің қалалары (Маргулан, 1950: 29).

Қазақстанның бірқатар аудандарының археологиялық ескерткіштерін түрге бөлумен (жіктеумен) әр жылдары айналысқан зерттеушілердің ішінде Оңтүстік Қазақстан ескерткіштерін (Сырдария мен Қаратау өңірлері) зерттеумен бірегей айналысқан Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевич еді. Олар Солтүстік Сырдария мен Қаратау өңірінің ескерткіштерін орналасқан

жеріне қарай 5 ауданға (Отырар оазисі, Қаратаудың оңтүстік баурайлары, Қаратаудың солтүстік баурайлары, Сырдарияның сол жағалауы, Арыс, Талас аралығы мен Келестің жоғарғы ағысы) және сыртқы пішініне қарай 4 түрге бөлген: 1) жобасы дөңгелек келген төбелер, 2) алаңды төбелер, 3) қалалар, 4) бекініс және керуен-сарайлар деп. Және жоғарыда айтылған зерттеу тәсілін ғылыми ортаға ұсына отырып, олар бұл жіктеудің соңы емес, тек өздері зерттеген ескерткіштер туралы мәлімет беретін тәсіл екендігін ескерткен (Агеева, Пацевич, 1958: 63,66).

Жетісу археологиялық экспедициясының Арыс өзенінің ортаңғы және төменгі ағысында жүргізген зерттеулер материалдары негізінде К.А. Ақышев, К.М. Байпақов, Л.Б. Ерзакович ондағы ескерткіштерді 3 топқа бөлген. Бірінші топты сыртқы пішінінде (топографиясында) цитадель, шахристан және рабадтар айқын байқалатын ерте ортағасырлық қалалардың (Пұшық-Мардан, Ахай-төбе және Шықты (Алтынтөбе)) орындары құрады. Екінші топ оңтүстік аудандарда анағұрлым көп кездесетін алаңды төбелер құрады. Олардың басты бөлігі «төбе» айқын көрініп, оған бір шетінен келіп қосылатын аудан «алаң» көне қоныстардың бедерлерімен айқындалады. Бұндай төбелердің (Қостөбе, Тостағантөбе, Өліктөбе 2) алаңдары әдетте 0,8–1,5 гектардан аспайды. Үшінші топқа жататын ескерткіштер де «алаңды төбелерден» (Шөлтөбе, Қарауылтөбе, Өліктөбе 1) тұрады. Тек олардың алаңдарының көлемі 0,5 гектардан төмен болады (Акишев, Байпақов, Ерзакович, 1972: 123).

К.М. Байпақов Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың қала мәдениетін олардың көлемдеріне мән бере отырып үш түрге бөлді: 1) көлемі 30 гектардан асатын қалалар, 2) көлемі 10-нан 30 гектарға дейінгі қалалар, 3) көлемі 10 гектардан төмен қалалар (Байпақов, 1986: 63,70).

Өткен ғасырдың 80-жылдарына дейін жүргізілген зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып К.М. Байпақов пен А.Н. Подушкин Арыс өңірінің ескерткіштерін олардың орналасқан жеріне (ландшафт, бедері мен су көздері), топографиялық ерекшелігі, өмір сүрген уақыты, стратиграфиясы мен қорғаныс құрылыс ерекшеліктеріне (фортификациясы) көңіл аудара отырып оларды 7 түрге бөлді: 1) дөңгелек (сопақ) келген төбелер, 2) сопақ төбелер, 3) алаңды төбелер түріндегі қоныстар,

4) төртбұрыш келген төбе, 5) рабады орталық бөлігін қоршай орналасқан қалашықтар, 6) рабатының периметрі бірдей емес қалашықтар, 7) рабады төртбұрыш болып келген қалашықтар (Байпақов, Подушкин, 1989: 11, 21).

Талас өңірінің ескерткіштерін кезінде А.Н. Бернштам 9 түрге бөлген екен: 1) қалалар, 2) ауылдық елді мекендер, 3) бекіністер, 4) қамалдар, 5) керуен-сарайлар, 6) қорғаныс ғимараттары, 7) жекелеген құрылыстар, мазарлар, 8) обалар, 9) тұрақтар (Бернштам, 1948, 9). Оның артынша Талас пен Шу өңірінде төмендегідей ескерткіштердің болғанын айтып кеткен: 1) тұрақтар, 2) ауылдық елді мекендер, 3) үлкен отбасына арналған қоныстар (дөңгелек төбелер), 4) қамалдар (алаңды төбелер), 5) қалалар, 6) бекіністер, 7) керуен-сарайлар (Пацевич, 1954: 369).

Т.Н. Сенигова Талас өңірінің өзі зерттеген ескерткіштерін топографиялық ерекшеліктеріне қарай 4 топқа бөлген. Бірінші топқа Тараз (Талас) қаласына ұқсас, жобасы цитадель, шахристан және рабадан тұратын қалаларды жатқызды. Екінші топқа көлемі алғашқыдан кішірек, яғни қамалдар мен қорғанысты елді мекендерді жатқызды. Үшінші топқа қалалар мен бекіністердің маңында шоғырланған кішігірім қоныстарды жатқызды. Ал төртінші топқа керуен-сарайларды кіргізді (Сенигова, 1972: 22).

Шу мен Талас өңірінің ерте және ортағасырлық қоныстары мен қалаларын жікке бөлуге үлкен үлес қосқан тағы бір ғалым П.Н. Кожемяко болатын. Ол Шу-Талас өңірінің ескерткіштерін географиялық жағдайына, көлемі мен құрылыс ерекшеліктеріне мән бере отырып бірнеше топқа бөлген. Соның ішінде Шу даласындағы ескерткіштерді 3 топқа жіктеген: 1) ұзын қорғанды қалалар, 2) ұзын қорғанды қалалардың маңында орналасқан елді мекендер, 3) тау шатқалдарының аузында орналасқан елді мекендер (Кожемяко, 1958: 134, 145, 159, 166; 1959, 131, 167). Ал Талас өңірінің ескерткіштерін ол ұзын қорғанды қалалар, ұзын қорғанды қалалардың маңындағы елді мекендер, үлкен өзендердің жиегінде орналасқан елді мекендер, шатқалдың аузында және ішінде, тіпті тау асуларында орналасқан елді мекендер деп төрт топқа бөлді (Кожемяко, 1963: 145, 224).

Жетісудағы Іле өзенінің төрткүлдерін А.Н. Бернштам үлкен және кіші төрткүлдер деп екі топқа бөлген. Кіші топқа сыртқы

қабырғасының ұзындығы 50 метрден кіші, ал үлкен топқа қабырғаларының ұзындығы 100 метрден көп елді мекендерді жатқызған. Автор бірінші топтағы төрткүлдерді керуен-сарайларға, екінші топтағы ескерткіштерді жартылай қала түріндегі елді мекендерге жатқызған. А.Н. Бернштам Жетісудың солтүстік-шығысында ірі қалалардың кездеспеуін Іле өңірі қалаларының Шу қалалары жүйесіне жатуымен түсіндіреді (Бернштам, 1948: 90-91).

Қалалық өркениеттің білікті маманы К.М. Байпақов қалалардың көлемі, мәдени қыртысының көпқабаттылығы, қорғаныс құрылыстарының (фортификация) ерекшеліктеріне, орналасқан аймағына көңіл аударатырып ескерткіштердің 4 түрін анықтады. Олар: 1) сыртқы қорғаныс қабырғаларының ұзындығы 100 метрден кем емес және мәдени қабатының биіктігі 1,5 метрден жоғары қала орындары, 2) төртбұрышты көлемі 50×80 - 60×85 метр келетін ауылдар, 3) көлемі 10 гектар шамасындағы қорғаныс қалалары, 4) сыртқы қабырғаларының ұзындығы 100 метрге дейін келетін керуен-сарайлар, төрткүлдер (Байпақов, 1966: 77, 84). Байпақов өз еңбектерінде қалалардың негізгі үш тобын ұсынды. Бірінші топқа көлемі 30 гектардан жоғары қалалар енді. Бұл топқа жататын Антоновка, Дүнгене және Шелек қалашықтары негізінен астаналық рөл атқарған қалалар орындары. Көпқабатты бұндай ескерткіштердің мәдени қабатының қыртысы 2–3 метрге дейін жетеді. Екінші топқа көлемі 10–30 гектар аралығындағы қалалар жатты. Бұл Талғар, Сүмбе және Ақмола секілді орташа көлемдегі қалашықтар болатын. Қалалардың бұндай түрлерін панажайлар (убежище) немесе ордалы (ставка) қалалар ретінде түсіндіруге болады. Үшінші топқа қорғаныс құрылыстары (жүйелері) өзгелерімен салыстырғанда едәуір көп (мұнараларының саны) және мәдени қабаты өте жұқа қалашықтар жатады. Жаңалық, Ащыбұлақ, Ақтам және Қарабұлақ қалашықтарын осы топқа жатқызуға болады (Байпақов, 1986: 132, 133).

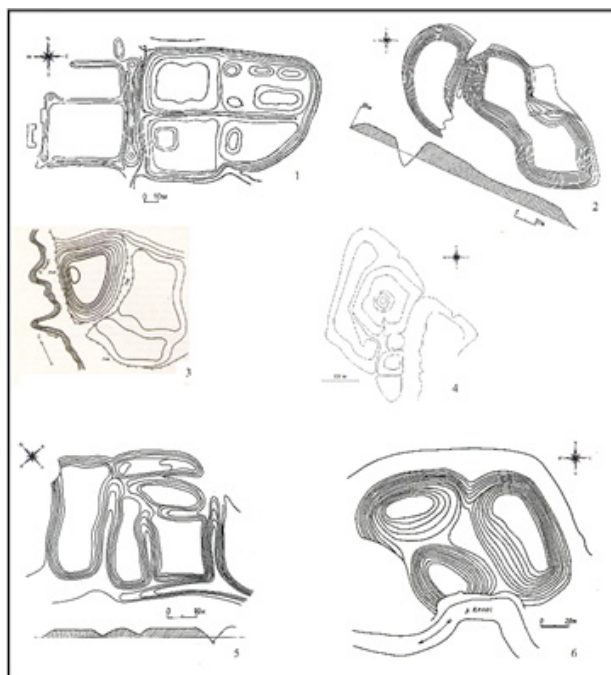
Шу-Талас өңірінің ортағасырлық ескерткіштерін көптен бері зерттеп жүрген археолог М. Елеуов Шу өңірінің ескерткіштерін орналасқан жеріне (ландшафтына, бедеріне және су көздерінің барлығына), олардың топографиялық ерекшеліктеріне, қалыптасқан уақытына, құрылыс ерекшеліктеріне мән бере отырып 3 түрге бөлді: 1) ұзын қорғанды қалалар, 2) төрткүлдер, 3) төбелер. Осы ескерткіштердің

үш түрін өз ішінде бірнеше түршелерге бөлген. Мәселен, ұзын қорғанды қалаларды олардың орталық бөлігінің (цитадель мен шахристан) көлеміне қарай үш түршеге бөлді: а) көлемі 30 гектардан көп қалалар, ә) көлемі 10–30 гектар аралығында болатын қалалар, б) көлемі 10 гектардан төмен қалалар. Екінші топты 6 түршеге: а) қалашықтар, ә) рибаттар, б) ордалық қалашықтар, панажайлық қалашықтар, в) айнала қорғаныс қабырғасы бар елді мекендер мен бекіністер, г) керуен-сарайлар, д) күзет бекеттері (бекіністер) деп жіктеген. Ал үшінші топты 4 түршеге: а) дөңгелек (сопақ) келген төбелер, ә) төртбұрышты төбелер, б) алаңды төбелер, в) үш бөліктен тұратын төбелер деп бөлген (Елеуов, 1991: 39, 40).

Алынған нәтижелер

Келес өңірі қоныстары мен қалаларының жіктелуі

Жоғарыда тоқталған зерттеуші мамандардың Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісу өңіріндегі қалалар мен қоныстарды сәйкестігіне қарай жіктеу тәжірибесін басшылыққа ала отырып, Келес өңірінің ортағасырлық қалалары мен қоныстарын және басқа да ескерткіштерін түрлерге бөлудің өзіндік ерекшелігі болды. Ескеретін жағдай, Келес өңірінің қалалары мен қоныстары топографиялық жағынан басқа өңірлердің ескерткіштеріне ұқсай бермейді. Өңірдің басым бөлігі таулы аймақты қамтығандықтан қалалар мен қоныстардың топографиясында да өзіндік ерекшеліктер бар. Мұнда ұзын қорғанды қалалар кездеспейді. Қалалар мен қоныстар көлемі жағынан аса үлкен емес және сыртқы қорғаныс қабырғалары күрделі, құрылысы айрықша. Мұндағы құрылыс салу дәстүрі аймақтың жер жағдайы мен шаруашылықтың ерекшелігіне байланысты қалыптасқан деуге болады. Көптеген қалалар мен қоныстардың сыртқы қорғаныс қабырғалары (екі немесе үш жағынан) табиғи орларға жалғастыра салынған. Мұндай тәсіл таулы аймақтарда орналасқан қала, қоныс, бекіністердің өзіндік ерекшелігі деуге келеді. Келес өңіріндегі осы күнге дейін ғылымға белгілі болған ортағасырлық қоныстар мен қалалардың саны 80 нысан. Олардың бесеуі (Өгем II, Шарап-хана, Күлтөбе, Жүзімдік және Абай) әртүрлі себептер әсерінен бұзылып кеткен немесе жойылып кету алдында тұр. Көптеген ескерткіштер соңғы уақыттарда әртүрлі себептермен бұзылуда.

Сур. 1. Екі немесе үш бөліктен тұратын төбелер:

- 1) Шарапхана, 2) Тесіктөбе, 3) Құларык, 4) Шегірбайтөбе, 5) Тұрбат I, 6) Күлтөбе.

Fig. 1. Two or three part mounds: 1) Sharapkhana, 2) Tesiktobe, 3) Kularyk, 4) Shegirbaytobe, 5) Turbat I, 6) Kultobe.

Өңірде әлі де мамандар назарынан тыс қалып отырған нысандар баршылық. Әсіресе Келестің төменгі ағысындағы қосағы Құрықкелестің бойы тіпті зерттелмеген. Ол әлі зерттеуді күтіп жатқан аймақ. Келестің бойындағы ескерткіштерде кең көлемді қазба жұмыстары жүргізілмеген. Тек өзеннің ортаңғы ағысындағы Қазығұрт қонысында 1998 ж. (Талеев, 1999). Өгем шатқалындағы Көктөбе II (Үшбастөбеде) қонысында (Подушкин 2012). Келестің Сырдарияға құяр тұсындағы Күлтөбе қалашығында (2017 ж.) (Елеуов, Талеев және т.б., 2020) кішігірім қазба жұмыстары жүргізілген.

Біз Келес өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштерді (қалалар, қоныстар, бекіністер, күзет мұнаралары, т.б.) орналасқан жеріне, сыртқы пішіні, көлемдері мен құрылыс ерекшеліктерін ескере отырып 5 түрге бөлдік және олардың тізімін жіктелуіне қарай арнайы кестеге түздік (кесте 1): 1. Екі немесе үш бөліктен тұратын төбелер (қала орындары). Бұл топқа жататын қалашықтар цитадель, шахристан және рабадан тұрған. Өкінішке қарай үшінші қарапайым халық тұрған бөлігі (рабады) осы күнге дейін сақталмаған. Оны осы күнгі ауылдар мен бау-бақшалар басып қалған 2. Бұрыштары

тік болып келген төбелер. Бұл топқа жататын нысандар мерзімделуі жағынан үлкен уақыт аралығын қамтиды. Бірсыпырасы антикалық дәуірге жатса, соңғылары Алтын орда тұсында болған мекендердің орындары. Кейінгі ортағасыр кезіне жататын нысандарды осы топқа қосқан себебіміз олардың бұрыштарының тік болып келуі ғана. Олардың бірқатары сыртқы бөліктері (шахристан мен рабады) жойылып кеткен болуы да мүмкін. 3. Алаңды төбелер. Бұл топқа жататын төбелер мерзімделуі жағынан белгілі бір кезеңге жатады. Яғни алаңды төбелердің қаңлы дәуірінің мекендерінің орны екендігі археологияда дәлелденген мәселе. Біз жасаған жіктеуге енген үш нысан ғана хронологиялық жағынан басқаларымен сәйкес келмейді. Олар Тайшытөбе (VII-XI ғғ.), Майтөбе (VI-X ғғ.) мен Қаратөбе (IV-VIII ғғ.). Біздің ойымызша олардың мерзімделуі дұрыс анықталмаған. Ескерткіштерді алғаш ашқан мерзімдеуді үстінен жиналған материалдар негізінде шартты түрде берген. Айтылған ескерткіштердің нақты мерзімделуін анықтау үшін оларда қайта зерттеу жүргізілуі

керек. Менің ойымша бұл ескерткіштердің мерзімделуі де осы топтың нысандарымен сәйкес келуі керек. Өйткені бұл үш нысан да сыртқы пішіні жағынан алаңды төбелер тобына жатады. 4. Сопақ келген төбелер. Бұл топқа жататын нысандардың мерзімделуі әртүрлі. Бұл орынды құбылыс. Өйткені осы топтағы төбелер әртүрлі кезеңдегі кішігірім мекендердің орындары. 5. Дөңгелек төбелер. Бұл топқа кірген төбелер тұтастай қарауылтөбелердің орындары. Өйткені олардың көлемі мен орналасқан жері бірдей. Барлығы дерлік биік жоталардың басында орналасқан және олар тұрған жерден айналадағы көз жететін дала анық көрінеді. Оның үстіне төбелер ортағасырлық қалалар мен ірі елді мекендер орналасқан жердегі биік жоталардың басында жатыр. Әдетте дөңгелек төбелердің үстінен (маңынан) қыш ыдыстар, болмаса басқа да археологиялық материалдар кездеспейді. Олардың мерзімделуі маңында болған қаланың немесе мекеннің мерзімделуімен сәйкестендіріліп, шартты түрде беріледі.

Кесте 1. Келес өзенінің бойындағы қоныстар мен қалашықтардың жіктелу кестесі.

№	Атауы	Мерзімделуі	Көлемі (шартты)	Ауданы
Екі немесе үш бөліктен тұратын төбелер				
1	Шегірбайтөбе	XII-XVII ғғ.	220x260 м, б-12 м.	13-15 га
2	Төрткүлтөбе (Нәлібайсай)	XII-XVI ғғ.	130x95 м, б-10 м	4,5 га
3	Тесіктөбе	XII-XV ғғ.	160x80 м, б-10-12 м	1 га
4	Жігірген	IX-XIII ғғ.	70 x 105 м, б-1-1,5 м	0,68 га
5	Тентектөбе	XI-XIV ғғ.	45x15м, б-8-10 м	2,5 га
6	Алтынтөбе	XI-XVII ғғ.	180x160 м, б-13-15 м	6,3 га
7	Төрткүлтөбе (Өндіріс)	XII-XVII ғғ.	230x190 м, б-8-10 м	2,1 га
8	Жаументөбе	XI-XIV ғғ.	500x260 м, б-12-15 м	1,7 га
9	Тұрбат I қалашығы	XII-XVII ғғ.	120x110 м, б-6-8 м	10 га
10	Шарбұлақ қалашығы	XI-XIV ғғ.	95x36м, б-5-6 м	2,1 га
11	Қақпақ	VI-XIII ғғ.	120x75 м, б-9-10 м	3,3 га
12	Шарап-хана	X-XVI ғғ.	120x110 м, б-1-1,5 м	1,5 га
13	Сынтас	X-XVI ғғ.	185x120 м, б-10-12 м	2,1 га
14	Құларық (Жартытөбе)	VI-IX ғғ.	105x95 м, б-5-6 м	1 га
15	Жүзімдік	IX-XIV ғғ.	Бұзылған (жоқ)	--
16	Жуантөбе	IV-XII ғғ.	280x85 м, б-13-15 м	2,5 га
17	Күлтөбе (Қоспадағ)	VI-IX ғғ.	150x90 м, б-10 м	6 га
18	Әулеттөбе (Ағанай)	VIII-XII ғғ.	120x90 м, б-10-12 м	2,6 га
19	Қызылту қалашығы	XIV- XVII ғғ.	110x90x2-2,5 м	2,6 га
20	Абайбазар	IV-VIII ғғ.	Бұзылған (жоқ)	--

21	Әулетөбе (Калинин)	IX-XIII ғғ.	100 x118x4-12 м	4,5 га
22	Ақтөбе	IV-VIII ғғ.	85x85 м, б-17 м	1 га
Бұрыштары тік болып келген төбелер				
23	Өгем I (Төрткүлтөбе)	VIII-XII ғғ.	Аумағы 292 м	0,63 га
24	Өгем II (Қалмақтөбе)	X-XIII ғғ.	Аумағы 120 м	0,10 га
25	Жантекетөбе бекінісі	I- VI ғғ.		
26	Көктөбе I (Таскоратөбе)	I-VIII ғғ.		
27	Сауап I	XV-XVII ғғ.		0,45 га
28	Сауап II	XV-XVII ғғ.		жалпы 4,3 га
29	Құланаян	VIII-XII ғғ.	60x65x8 м	0,55 га
30	Майбұлақ	X-XII ғғ.		
31	Қызылата (Төрткүлтөбе)	VIII-X ғғ.		
32	Қызылдықан (Бек)	VI-X ғғ.		
33	Қарабастау	X-XII ғғ.		
34	Сарытөбе	XI-XVII ғғ.	150x170x12 м	0,90 га
35	Жартытөбе (Жартытөбе 1)	VIII-XII ғғ.		
36	Қостөбе II	X-XII ғғ.	75x75 м, б-2-2,5 м	
37	Жіңішке	XII- XVI ғғ.	160-180 x 900 м.	6,6 га
38	Қаратөбе қалашығы	X-XVI ғғ.	100 x 80 м, б-12 м.	
39	Қызылбұлақ (Ұясу)	XI-XV ғғ.		
40	Атбұлақ	IV-VII ғғ.		
41	Қосағаш (Жартытөбе)	V-VIII ғғ.	25x60 м, б-6-7 м	
42	Күлтөбе (Тұрбатта) жойылған	XIV- XVII ғғ.	үстінде жылыжай тұр	
Алаңды төбелер				
43	Көктөбе II (Үшбастөбе)	I-VII ғғ.		
44	Тайшытөбе	VII -XI ғғ.		
45	Майтөбе (Жартытөбе 2)	VI-X ғғ.		
46	Қазығұрт	I-VI ғғ.	140x80x5	1 га
47	Көктөбе (Көк-Бек)	I-VI ғғ.		
48	Ноғайтөбе мекенжайы	I-VI ғғ.	Бұзылған	
49	Бөлекмазар (Қапланбек)	II- VI ғғ.		
50	Ескіжұма	IV-X ғғ.	180x95x2 м	1,5 га
51	Ақпайтышқан (Қырықшара)	I-VI ғғ.	115x50x3 м	0,20 га
52	Қаратөбе	IV-VIII ғғ.	200x400x7 м	2,5 га
Сопақ келген төбелер				
53	Мақұлбайтөбе	VIII-X ғғ.	65x85x13 м	0,58 га
54	Тәуіпөлгентөбе	VI-VIII ғғ.	Аумағы 241 м	0,40 га
55	Қызылата мекенжайы	VI-VIII ғғ.		
56	Орынбайтөбе	IV-VI ғғ.	84 x 68 м, б-10 м	

57	Көкбел	VII-XII ғғ.	50x6043,5 м 0,34 га	
58	Көктената	IX-XII ғғ.		1 га
59	Қаржанбау	IV-VII ғғ.	95 x 75 м, б-10-13	
60	Тілеубайтөбе	VIII-X ғғ.	120x220x5 м	0,70 га
61	Қаратөбе (Қарабай)	VI-VIII ғғ.		
62	Амансай	VIII-XII ғғ.		
63	Қостөбе I	X-XII ғғ.		
64	Үлгілі	X-XVI ғғ.		
65	Степное	VI-IX ғғ.	100x80x4,5 м	
Дөңгелек келген төбелер				
66	Көкбел (Қарауылтөбе)	VII-X ғғ.	Диа. 35 м, h=2.5 м	
67	Сарыүйсін (Шынар)	IX-XI ғғ.	Диа. 15 м	
68	Қарауылтөбе (Көңірдек)	VII-X ғғ.	Диа. 25 м, h=2.5 м	
69	Жаңабазар (қарауылтөбе)	VII-X ғғ.	Диа. 35 м, h=2.5 м	
70	Қарауылтөбе (Қарабастау)	VII-X ғғ.	Диа. 30 м, h=2.5 м	
71	Жиырмажылдық	VIII-XII ғғ.	Диа. 35 м, h=2 м	
72	Амансай (Қарауылтөбе)	VI-XI ғғ.	Диа. 25 м, h=2.5 м	
73	Тутамғалы (Қарауылтөбе)	VII-X ғғ.	Диа. 23 м, h=2.2 м	
74	Сауап III	VII-X ғғ.	Диа. 31 м, h=2.5 м	
75	Тақиятөбе	X-XII ғғ.	Диа. 30 м, h=2.5 м	
76	Қарауылтөбе (Қақпақтағы)	IV-VIII ғғ.	Диа. 40 м	
Келес өзені бойындағы төрткүл мен бекіністер				
77	Жарлы (бекініс).	X-XVI ғғ. ?	185 x 145 м, б-2-3 м.	2,25 га
78	Таң төрткүлі	VIII-XI ғғ.	22x22x3 м	
79	Тұрбат-II (бекініс)	XII-XVI ғғ.	140x90x2-2,5 м	1,1 га
Келес өзені бойындағы бірнеше бөліктен тұратын ерекше (қалашық) кешен				
80	Мыңтүп кешені	VIII-X ғғ.		
Қосымша: 2 ескерткіштің формасы толық сақталмаған. Олар шаруашылық жұмыстары кезінде бұзылған Жарлы (XV-XVIII ғғ.) және Тұрбат II (XII-XVI ғғ.). Тағы 2 қалашық орны (Абайбазар және Жүзімдік) толық жойылған. Ескерту: Кестеде ауданы белгісіз ескерткіштер де бар. Олар туралы мәлімет толық болмағандықтан көлемдері көрсетілмеді. Қарауыл төбелер дөңгелек болып келгендіктен олардың алып жатқан көлемі мен биіктіктері ғана берілді.				

Өзеннің бойында топографиялық құрылымы мен қолданылу мақсаты жағынан жеке кездесетін бірнеше ескерткіш бар. Олар Таң төрткүлі VIII-XI ғғ., Жарлы бекінісі X-XVI ғғ. Ал Мыңтүп кешені тіпті ерекше қалашық. Ол шатқалдағы жыраның бойын жағалай орналасқан бірнеше бөліктен тұрады. Оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай 500 м

аралықта тізбектеліп жатқан кешен үш бөліктен тұрады. Оңтүстікте орналасқан негізгі бөлігі айналасы ормен қоршалған сопақ келген биік төбе. Одан солтүстік-шығысқа қарай 250 м жерде алғашқысына ұқсас, бірақ көлемі едәуір кіші екінші төбе жатыр. Ол да айнала терең ормен қоршалған. Осыдан солтүстік-шығысқа қарай 50-60 м жерде бұрыштары тік келген (ромба

тәріздес), айнала дуалмен оның сыртынан ормен қоршалған үшінші нысан жатыр. Үш нысанды қоршап жатқан аймақта ескі құрылыс орындарында қалыптасқан бедерлі төбешіктер байқалады. Кешеннің үстіңгі бетінде кездесетін қыш ыдыс сынықтары бірдей, яғни нысандардың бір уақытқа жататындығын білдіреді.

Қорытынды

Келес өзені ежелгі заманнан бері ел мен елдің арасын бөліп жатқан өңір болғандығын тарихи зерттеулер, жазба деректер мен археологиялық зерттеулер көрсетті. Әсіресе ортағасыр кезіндегі қоныстар мен қалалар оны ерекше айқындайды. Келес өңіріндегі ортағасырлық қалалар мен қоныстарды зерттеу тәжірибесі Қазақстанның оңтүстігі және Жетісу аймағында қалыптасқан типологиялық жіктеу дәстүрімен сабақтас. Дегенмен, өңір ескерткіштері өзіндік ерекшеліктерімен дараланады. Бұл өңірдің табиғи-географиялық жағдайы, таулы бедерлері мен өзен аңғарлары қалалардың топографиясына айрықша ықпал еткен. Мұнда ұзын қорғанды қалалар тіпті кездеспейді, көлемдері шағын әрі қорғаныс қабырғалары табиғи орлармен ұштастырылып салынған. Бұл тәсіл аймақтың құрылыс дәстүрінің ерекшелігін білдіреді және жер бедері мен шаруашылықтың нақты жағдайына бейімделгенін көрсетеді. Келес бойындағы ғылымға белгілі 80 нысанның бір бөлігі жойылу алдында тұрса, кейбір аймақтар әлі де зерттелмеген күйінде қалып отыр. Мысалы, Келестің қосалқы сыңары саналатын Құрықкелестің бойындағы ескерткіштер археологтардың назарынан тыс қалған, ал жүргізілген қазба жұмыстары тек жекелеген нысандармен шектелген. Бұл жағдай Келес өңірінің археологиялық мұрасын толыққанды тануға кедергі келтіреді және болашақта кең көлемді зерттеу жүргізуді қажет етеді.

Жіктеу нәтижесінде ескерткіштер бес топқа

бөлінді. Олар:

- 1) екі немесе үш бөліктен тұратын төбелер;
- 2) бұрыштары тік төбелер;
- 3) алаңды төбелер;
- 4) сопақ төбелер;
- 5) дөңгелек төбелер.

Осы топтардың мерзімделуі мен құрылымдық ерекшеліктері аймақтың тарихи дамуының әр кезеңін бейнелейді. Алаңды төбелердің қаңлы дәуіріне тән екендігі дәлелденгенімен, кейбір нысандардың мерзімделуі қайта қарауды қажет етеді. Дөңгелек төбелердің қарауылдық қызмет атқарған орындар екендігін олардың орналасқан жері, көлемі, жобасы мен үстінен археологиялық материалдардың кездеспейтіндігімен ерекшеленеді. Өзен бойында жеке орналасқан Таң төрткүлі, Жарлыбекінісі және ерекше құрылымға ие Мыңтүп кешені аймақтың археологиялық келбетін толықтыра түседі. Мыңтүп кешенінің үш бөліктен тұратын құрылымы, әртүрлі пішіндегі төбелер мен қорғаныс жүйелері оның ерекше сипатқа ие екенін көрсетеді. Бұл кешеннің құрылыстарының бір уақытқа жататындығы үстінен табылған қыш ыдыс сынықтарымен дәлелденеді.

Жалпы алғанда, Келес өңірінің археологиялық ескерткіштері Қазақстандағы ортағасырлық қалалық мәдениеттің аймақтық ерекшеліктерін айқындап, тарихи реконструкциялар жасауға мол мүмкіндік береді. Олар қалалардың әлеуметтік-экономикалық қызметін, қорғаныс жүйелерін және құрылыс дәстүрлерін түсінуге жол ашады. Сонымен қатар, мерзімделуі күмәнді нысандарды қайта зерттеу, көлемді қазба жұмыстарын жүргізу және жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізу қажеттілігі байқалады. Осы тұрғыдан алғанда, Келес өңірін зерттеу Қазақстан археологиясында аймақтық ерекшеліктерді анықтауда маңызды орын алып, ортағасырлық қалалық мәдениеттің даму тарихын тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің BR31714853 «Қазақстанның археологиялық ғылымы: жай-күйін, проблемаларын және даму перспективаларын талдау» бағдарламасы аясында дайындалды.

Әдебиет

1. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. 1958. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Тр. ИИАЭ АН КазССР. Т.5. С. 101.
2. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. 1972. Древний Отрар. Алма-Ата: Наука, 213 с.
3. Байпаков К.М., Подушкин А.Н. 1989. Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана. Алма-Ата: Наука, 159 с.
4. Байпаков К.М. 1986. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата, С. 12.

5. Байпаков К.М. 1966. Раннесредневековые города и поселения Семиречья // Изв. АН КазССР. № 2. Сер. обществ. С. 68-84.
6. Байпаков К.М. 1968. Раннесредневековые города и поселения северо-восточного Семиречья // Новое в археологии Казахстана. Алма-Ата: Наука, С. 68-84.
7. Байпаков К.М. 1968. О локализации городов северо-восточного Семиречья // ВАН КазССР. №7. С. 21-25.
8. Бернштам А.Н. 1948. Прошлое района Алма-Аты. Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 18 с.
9. Буряков Ю.Ф. 1982. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент: Фан, 212 с.
10. Губаев А. 1978. К вопросу о зарождении феодальных отношений в Южном Туркменистане // История и археология Средней Азии. Ашхабад: Ылым, С. 259-269.
11. Елеуов М. 1991. Средневековая культура городов и поселений Чуйской долины I – нач. XIII вв. (Вопросы типологии и фортификации): дисс. ... канд. ист. наук. Алма-Ата, С. 18-28.
12. Елеуов М., Талеев Д.А., Есенов С., Молдахмет А. 2020. Ежелгі Күлтөбе қаласы мен Мыңтөбе қорымында 2017–2018 жылдары жүргізілген зерттеу жұмыстары // Материалы XII Оразбаев оқулары. Алматы: Қазақ университеті, 195-200 бб.
13. Заднепровский Ю.А. 1954. Древняя Фергана: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 22 с.
14. Кабанов С.К. 1956. Раскопки жилого квартала в западной части городища Варахша // Тр. ИИА АН УзССР. Вып.8. С. 95-125.
15. Кожемяко П.Н. 1963. Оседлые поселения Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе: Киргизгосиздат. С. 145-224.
16. Кожемяко П.Н. 1959. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе, С. 10 - 19.
17. Люблинская А.Д. 1968. Типология раннего феодализма в Западной Европе и проблема романо-германского синтеза // Средние века. М., № 31. С. 9-17.
18. Маргулан А.Х. 1950. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата, 122 с.
19. Массон В.М. 1981. Основные направления культурно-исторического процесса // Становление производства в эпоху энеолита и бронзы: по материалам Южного Туркменистана. М. С. 35-48.
20. Неразик Е.Е. 1966. Сельские поселения афригидского Хорезма. М.: Наука, 160 с.
21. Нильсон В.А. 1966. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V–VIII вв.). Ташкент: Наука УзССР, 350 с.
22. Подушкин А.Н., Ахметов М.Г., Донец А., Рустемов А., Вагнер В., Пестова М. 2012. Археологические работы в Угаме // Труды Института археологии им. А.Х. Маргулана. Астана. Т.1. С. 62-79.
23. Распопова В.И. 1979. К вопросу о специфике города и сельского поселения Согда // УСА. Вып.4. С. 22–25.
24. Ртвеладзе Э.В. 1973. К вопросу о типологии городских поселений кушанского времени на территории Сурхандарьинской области // Древние города Средней Азии. Л.: Наука, С. 24-26.
25. Савельева Т.В. 1994. Оседлая культура северных склонов Зайлийского Алатау в VIII–XIII вв. Алматы, С. 11-20.
26. Сенигова Т.Н. 1972. Средневековый Тараз. Алма-Ата: Наука, 223 с.
27. Соловьев В.С. 1979. Городище Кафыр-кала (к характеристике раннесредневекового города Северного Тохаристана) // УСА. Вып.4. С. 60-62.
28. Талеев Д.А. 1999. Келес археологиялық отрядының Қазығұрт қонысында жүргізген қазба жұмыстарының қысқаша қорытындысы // Изв. МН-ВО РК. Сер. обществ. наук. С. 40-44.
29. Якубов Ю. 1988. Раннесредневековые сельские поселения горного Согда (к проблеме становления феодализма) / Отв. ред. Б.Я. Ставинский. Душанбе: Дониш, 291 с.

References

1. Ageyeva Ye.I., Patsevich G.I. 1958. Iz istorii osedlykh poseleniy i gorodov Yuzhnogo Kazakhstana [From the history of settled settlements and cities of Southern Kazakhstan] // Trudy IIAE AN KazSSR. Vol. 5. P. 101. [in Russian].

2. Akishev K.A., Baipakov K.M., Erzakovich L.B. 1972. Drevnii Otrar [Ancient Otrar]. Alma-Ata: Nauka, 213 p. [in Russian].
3. Baipakov K.M., Podushkin A.N. 1989. Pamyatniki zemledelchesko-skotovodcheskoy kultury Yuzhnogo Kazakhstana [Monuments of agricultural and cattle-breeding culture of Southern Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 159 p. [in Russian].
4. Baipakov K.M. 1968. Rannesrednevekovye goroda i poseleniya severo-vostochnogo Semirechya [Early medieval cities and settlements of northeastern Semirechye] // Novoe v arkheologii Kazakhstana. Alma-Ata: Nauka, P. 68-84. [in Russian].
5. Baipakov K.M. 1968. O lokalizatsii gorodov severo-vostochnogo Semirechya [On the localization of cities in northeastern Semirechye] // Vestnik AN KazSSR. No. 7. P. 21-25. [in Russian].
6. Baipakov K.M. 1986. Srednevekovaya gorodskaya kultura Yuzhnogo Kazakhstana i Semirechya [Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechye]. Alma-Ata, P. 12. [in Russian].
7. Baipakov K.M., Podushkin A.N. 1989. Pamyatniki zemledelchesko-skotovodcheskoy kultury Yuzhnogo Kazakhstana [Monuments of agricultural and cattle-breeding culture of Southern Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 159 p. [in Russian].
8. Bernshtam A.N. 1948. Proshloe rayona Alma-Aty [The past of the Almaty region]. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 18 p. [in Russian].
9. Buryakov Yu.F. 1982. Genezis i etapy razvitiya gorodskoy kultury Tashkentskogo oazisa [Genesis and stages of development of the urban culture of the Tashkent oasis]. Tashkent: Fan, 212 p. [in Russian].
10. Gubayev A. 1978. K voprosu o zarozhdenii feodalnykh otnosheniy v Yuzhnom Turkmenistane [On the issue of the emergence of feudal relations in Southern Turkmenistan] // Istoriya i arkheologiya Sredney Azii. Ashkhabad: Ylym, P. 259-269. [in Russian].
11. Yeleuov M. 1991. Srednevekovaya kultura gorodov i poseleniy Chuyskoy doliny I - nachala XIII vv. Voprosy tipologii i fortifikatsii [Medieval culture of cities and settlements of the Chui Valley from the 1st to the early 13th centuries. Issues of typology and fortification]: diss. kand. ist. nauk. Alma-Ata, P. 18-28. [in Russian].
12. Yeleuov M., Taleev D.A., Esenov S., Moldakhmet A. 2020. Ezhelgi Kultobe qalasy men Myntobe qorymynda 2017-2018 jyldary jurgizilgen zertteu jumystary [Research work carried out in the ancient city of Kultobe and the Myntobe necropolis in 2017-2018] // Materialy XII Orazbayev oqulary. Almaty: Qazaq universiteti, P. 195-200. [in Kazakh].
13. Zadneprovskiy Yu.A. 1954. Drevnyaya Fergana [Ancient Fergana]: avtoref. diss. kand. ist. nauk. Leningrad, 22 p. [in Russian].
14. Kabanov S.K. 1956. Raskopki zhilogo kvartala v zapadnoy chasti gorodishcha Varakhsha [Excavations of a residential quarter in the western part of the Varakhsha settlement] // Trudy IIA AN UzSSR. Issue 8. P. 95-125. [in Russian].
15. Kozhemyako P.N. 1963. Osedliye poseleniya Talasskoy doliny [Settlements of the Talas Valley] // Arkheologicheskie pamyatniki Talasskoy doliny. Frunze: Kirgizgosizdat, P. 145-224. [in Russian].
16. Kozhemyako P.N. 1959. Rannesrednevekovye goroda i poseleniya Chuyskoy doliny [Early medieval cities and settlements of the Chuya Valley]. Frunze, P. 10-19. [in Russian].
17. Lyublinskaya A.D. 1968. Tipologiya rannego feodalizma v Zapadnoy Evrope i problema romano-germanskogo sinteza [Typology of early feudalism in Western Europe and the problem of Romano-Germanic synthesis] // Srednie veka. Moscow, No. 31. P. 9-17. [in Russian].
18. Margulan A.Kh. 1950. Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazakhstana [From the history of cities and construction art of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata, 122 p. [in Russian].
19. Masson V.M. 1981. Osnovnye napravleniya kulturno-istoricheskogo protsessa [Main directions of the cultural-historical process] // Stanovlenie proizvodstva v epokhu eneolita i bronzy: po materialam Yuzhnogo Turkmenistana. Moscow, P. 35-48. [in Russian].
20. Nerazik Ye.Ye. 1966. Selskie poseleniya afrigidskogo Khorezma [Rural settlements of Afrigid Khorezm]. Moscow: Nauka, 160 p. [in Russian].
21. Nilson V.A. 1966. Stanovlenie feodalnoy arkhitektury Sredney Azii V-VIII vv. [Formation of feudal architecture of Central Asia in the 5th-8th centuries]. Tashkent: Nauka UzSSR, 350 p. [in Russian].
22. Podushkin A.N., Akhmetov M.G., Donets A., Rustemov A., Vagner V., Pestova M. 2012. Arkheologicheskie raboty v Ugame [Archaeological work in Ugam] // Trudy Instituta arkheologii im. A.Kh.

Margulana. Astana, Vol. 1. P. 62-79. [in Russian].

23. Raspopova V.I. 1979. K voprosu o spetsifike goroda i selskogo poseleniya Sogda [On the specificity of the city and rural settlement of Sogd] // USA. Issue 4. P. 22-25. [in Russian].

24. Rtveladze E.V. 1973. K voprosu o tipologii gorodskikh poseleniy kushanskogo vremeni na territorii Surkhandarinskoy oblasti [On the typology of urban settlements of the Kushan period in the territory of the Surkhandarya region] // Drevnie goroda Sredney Azii. Leningrad: Nauka, P. 24-26. [in Russian].

25. Savelyeva T.V. 1994. Osedlaya kultura severnykh sklonov Zailiyskogo Alatau v VIII-XIII vv. [Sedentary culture of the northern slopes of the Zailiysky Alatau in the 8th-13th centuries]. Almaty, P. 11-20. [in Russian].

26. Senigova T.N. 1972. Srednevekovyy Taraz [Medieval Taraz]. Alma-Ata: Nauka, 223 p. [in Russian].

27. Solovyev V.S. 1979. Gorodishche Kafyr-kala: k kharakteristike rannesrednevekovogo goroda Severnogo Tokharistana [The Kafyr-kala settlement: towards the characterization of the early medieval city of Northern Tokharistan] // USA. Issue 4. P. 60-62. [in Russian].

28. Taleev D.A. 1999. Kelesarkheologiyalyqotryadynyn Qazygurt qonysyndajurgizgen qazbajumystarynyn qysqasha qorytyndysy [A brief summary of the excavations carried out by the Keles archaeological team at the Qazygurt settlement] // Izvestiya MN-VO RK. Seriya obshchestvennykh nauk. P. 40-44. [in Kazakh].

29. Yakubov Yu. 1988. Rannesrednevekovye selskie poseleniya gornogo Sogda: k probleme stanovleniya feodalizma [Early medieval rural settlements of mountainous Sogdiana: on the problem of the formation of feudalism] / otv. red. B.Ya. Stavinskiy. Dushanbe: Donish, 291 p. [in Russian].

Талеев Д.А.

Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан
e-mail: doc19_59@mail.ru

ТИПОЛОГИЯ ГОРОДОВ И ПОСЕЛЕНИЙ КЕЛЕСКОГО РЕГИОНА

Аннотация. В статье рассматриваются типологические особенности средневековых городов и поселений Келесского региона на основе археологических материалов и сравнительного анализа. Основное внимание уделено изучению структуры памятников, особенностей их расположения и оборонительных систем. В археологической науке классификация средневековых поселений имеет важное значение, поскольку позволяет определить уровень развития городской культуры и особенности исторических процессов региона. В археологической литературе памятники обычно классифицируются по площади, топографическому положению, особенностям планировки, характеру культурных слоев и оборонительных сооружений.

В ходе исследования были использованы научные труды А.Д. Люблинской, В.М. Массона, Э.В. Ртвеладзе, Ю.А. Заднепровского, В.М. Ростовцева, Е.И. Агеевой, Г.И. Пацевича, К.А. Акишева, К.М. Байпакова, А.Н. Бернштама, П.Н. Кожемяко и М. Елеуова. Их исследования стали методологической основой для систематизации памятников Келесского региона. Указанные авторы классифицировали средневековые города и поселения по площади, внутренней структуре, расположению и функциональному назначению.

Особое внимание уделено трехчастной структуре городищ, включавшей цитадель, шахристан и рабад, а также состоянию крепостных стен и башен. Для сравнительного анализа были привлечены материалы археологических исследований Жетысу и Шу-Таласского региона. В результате исследования определены основные типологические признаки памятников Келесского региона и их роль в историко-культурном развитии и процессах средневековой урбанизации Южного Казахстана.

Ключевые слова: Келесский регион, типология, классификация, города, поселения, исследование, исследователи, археология.

Для цитирования: Талеев Д.А. Типология городов и поселений Келесского региона // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). С.75-88 (каз.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.06>

Taleev D.A.

A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan
e-mail: doc19_59@mail.ru

TYPOLOGY OF CITIES AND SETTLEMENTS OF THE KELES REGION

Abstract. The article examines the typological characteristics of medieval cities and settlements in the Keles region based on archaeological materials and comparative analysis. Special attention is paid to the structure of the sites, their geographical location, and defensive systems. In archaeology, the classification of medieval settlements is considered an important approach for understanding the development of urban culture and historical processes in a particular region. In archaeological studies, such sites are commonly classified according to their size, topographic location, planning features, characteristics of cultural deposits, and defensive structures.

The study is based on the works of A.D. Lyublinskaya, V.M. Masson, E.V. Rtveladze, Yu.A. Zadneprovsky, V.M. Rostovtsev, E.I. Ageeva, G.I. Patsevich, K.A. Akishev, K.M. Baipakov, A.N. Bernshtam, P.N. Kozhemyako, and M. Eleuov. Their research provided the methodological foundation for the classification of archaeological monuments in the Keles region. These scholars grouped medieval settlements according to their size, internal structure, location, and functions.

Particular attention was given to the traditional three-part layout consisting of the citadel, shahristan, and rabad, as well as the preservation of defensive walls and towers. Comparative materials from the Semirechye and Shu-Talas regions were also used to identify the main typological features and historical significance of the settlements.

Keywords: Keles region, typology, classification, cities, settlements, research, researchers, archeology.

For citation: Taleev D.A. Typology of cities and settlements of the Keles Region. Madeni mura. 2026. №2 (113). pp. 75-88 (in Kaz.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.06>

Авторлар туралы мәлімет:

Талеев Дөкей Әбдікерімұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-1694-3762

Сведения об авторах:

Талеев Дөкей Абдикеримович, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.
ORCID: 0000-0002-1694-3762

Information about authors:

Taleev Dokey Abdikerimovich, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-1694-3762

Бисембаев А.¹, *Калдыбаева Г.¹, Ахатов Г.¹¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана
Алматы, Казахстан

*e-mail: odd_story@mail.ru

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ФОРПОСТ ЖЕЗДЫ НА СЕВЕРНЫХ ЧИНКАХ УСТЮРТА: ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация. В статье представлены результаты изучения укрепленного поселения-форпоста Жезды, расположенного на северных чинках Устюрта. На основе материалов полевых работ, анализа керамического комплекса, планиграфии и фортификационных особенностей уточнены культурно-хронологическая характеристика памятника и его функциональное назначение. Установлено, что наиболее интенсивный этап функционирования поселения относится к раннесредневековому времени (вторая половина VII – первая половина IX в.). Хорошо сложенные из материковой ракушечниковой плиты обводные стены, стрелковые башни, предвратный лабиринт и внутренняя планировка помещений свидетельствуют о принадлежности Жезды к этапу Джетыасар-III культуры Джетыасар.

Отдельное внимание уделено стреловидным планировкам, выявленным в окрестностях памятника. Сопоставление керамических материалов и датирующих признаков свидетельствует об их синхронности с поселением и позволяет рассматривать данные объекты в едином контексте освоения территории. Анализ топографического положения памятника и системы фортификации показывает, что Жезды занимало стратегически важное положение на северной периферии распространения культуры Джетыасар и, вероятно, контролировало пути передвижения через чинковые зоны Устюрта. На настоящий момент поселение Жезды является наиболее северным памятником культуры Джетыасар и первым выявленным и исследованным на территории Западного Казахстана.

Ключевые слова: археология, средневековые, Устюрт, форпост Жезды, оборонительные сооружения, стреловидные планировки.

Для цитирования: Бисембаев А., Калдыбаева Г., Ахатов Г. Средневековый форпост Жезды на северных чинках Устюрта: предварительные итоги исследования // Мадени мұра. 2026. № 2(113). С. 89-98 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.07>

Введение

Специфическим регионом Западного Казахстана с точки зрения комфортности природно-географических условий является плато Устюрт и прилегающие к нему территории. Значительная часть площади столового плато Устюрт находится в пределах Западного Казахстана, на северных чинках сходятся границы трех областей – Актюбинской, Атырауской (бывшая Гурьевская) и Мангистауской (бывшая Мангышлакская). Почти со всех сторон оно окаймлено отвесными обрывами – чинками. Для нас наиболее важным является северный чинк, имеющий отчетливое выражение в районе урочища Донызтау.

Территория этого уникального географического объекта, начиная с периода неолита являлась важнейшей зоной контактов культур и коммуникационных путей, соединяющих южные пределы Центральной Азии и Северный Прикаспий, с выходом на Южное Приуралье.

Физико-географические условия плато Устюрт представляют собой дополнительную иллюстрацию к особенностям археологических памятников, так как оказывали значительное влияние на их размещение. Основная масса археологических объектов сосредоточена у края плато на чинках, хотя определенные

Рис. 1. Укрепленное поселение Жезды. Вид сверху
Fig. 1. The fortified settlement of Zhezdy. Aerial view

группы уходят вглубь плато. На сегодняшний день практически отсутствуют современные населенные пункты, что с одной стороны затрудняет исследовательский процесс, с другой стороны положительно влияет на сохранность объектов.

Одним из таких памятников является археологический комплекс Жезды площадью около полутора гектара. Он расположен недалеко от удобного двухступенчатого подъема на Устюрт «Кызыл куыс» (Красные ворота) на длинном языкообразном чинке, вытянутом в северном направлении (Рис. 1).

Первые исследования памятника Жезды были проведены в 1980-е гг. Л.Л. Галкиным. В ходе работ были заложены разведочные шурфы и исследовано одно из жилищ поселения вблизи его южной крепостной стены. Южнее поселения расположен некрополь, функционировавший в период основного существования памятника – в средневековье. Одним из оснований для датировки некрополя послужила обнаруженная на его территории средневековая бронзовая поясная бляшка. К сожалению, некрополь был практически полностью ограблен и разрушен. Степень задернованности грабительских вкопов и скудная растительность Устюрта не позволяют

с уверенностью судить о времени разрушения погребений некрополя.

Основные работы на памятнике проводились в 2016, 2020 и 2021 гг. Актюбинской экспедицией Института археологии им. А.Х. Маргулана под руководством А.А. Бисембаева. Полученные материалы позволяют рассматривать Жезды как многослойный памятник, функционировавший в разные исторические периоды. Наиболее ранние следы освоения территории относятся к эпохам энеолита и бронзы. Кроме того, здесь зафиксированы материалы сарматского времени. Наиболее длительный этап существования памятника связан с эпохой раннего средневековья. В более позднее время поселение, вероятно, использовалось как укрепленный гарнизон хивинцев или кокандцев вплоть до походов генерал-губернатора В. А. Перовского.

В окрестностях памятника расположены и другие объекты историко-культурного наследия: две мечети Нового времени – скальная и наземная, несколько колодцев (как пересохшие, так и действующие), некрополи различных казахских родов, развалины караван-сарая (Калменов и др., 2024: 342–343), а также ряд стреловидных планировок.

В настоящей статье кратко представлены

основные результаты исследований археологического комплекса Жезды, при этом основное внимание уделено анализу функционального назначения поселения.

Материалы и методы исследования

Источниковую основу исследования составили материалы полевых работ археологического комплекса Жезды, включая данные разведочных шурфов и раскопок, а также результаты предыдущих исследований, проведенных Л. Л. Галкиным в 1980-е гг. и археологической группой под руководством А.А. Бисембаева с 2016 г.

Немаловажными источниками являются спутниковые изображения, использованные для выявления наземных конструкций, расположенных недалеко от памятника. Их использование обусловлено сложным рельефом и труднодоступностью отдельных участков исследуемой территории.

Методическая основа исследования включает полевые археологические методы (разведка, шурфовка), а также проведение раскопочных работ на территории поселения и отдельно выбранных разнотипных погребально-поминальных сооружений. В ходе работ осуществлялась полная фиксация объектов, включая планиграфию, стратиграфию и описание находок, с последующей камеральной обработкой полученных материалов.

Анализ археологических материалов проводился с применением сравнительно-типологического, стратиграфического и планиграфического методов. Дополнительно использованы результаты зооархеологических исследований.

Анализ

В ходе работ на археологическом памятнике Жезды проведены комплексные исследовательские работы по изучению особенностей архитектуры жилых и хозяйственных построек, фортификации, периферии (некрополь) и историко-культурного фона, окружающего городища.

На территории самого поселения заложено два раскопа. Первый раскоп заложен в северо-западной части поселения площадью 50 кв.м, условно назван «Большой дом». Второй раскоп, аналогичной площадью 50 кв.м. заложен в юго-восточной части. Здесь следует уточнить, что

в первом раскопе производилось три этапа зачистки площади с последующей фиксацией, а на втором раскопе – 2 этапа зачистки, что значительно увеличивает трудозатраты и исследуемую площадь. Таким образом, общая исследованная площадь на первых двух жилищах составила 250 кв.м.

Для изучения фортификации поселения заложен раскоп с внешней стороны предвратного лабиринта главного входа. Площадь раскопа составила 25 кв.м. Еще один раскоп заложен на некрополе, в группе 2. Здесь раскопана ограда с центральным ящиком, в котором было совершено погребение. Площадь раскопа составила 25 кв.м.

Наиболее высокая и лучше всего сохранившаяся стена защищает городище с южной стороны – наиболее уязвимого равнинного участка. Рыхлый грунт у южной стены и слабая задернованность позволяют предполагать существование ранее неглубокого рва, выполнявшего функцию дополнительного оборонительного элемента. Восточный склон обрывистый и отвесный; расположенная здесь защитная стена частично осыпалась в овраг. Северо-западный участок стены в целом хорошо сохранился, несмотря на обвал во внешнюю сторону; на нём отчётливо фиксируются остатки башенных сооружений. В целом башни распределены по периметру крепостной стены.

Часть жилищ примыкают к крепостной стене. Жилища небольшие по размеру (в среднем 3×4 м), одно- или двухкомнатные, с небольшими хозяйственными нишами (кладовыми). В северной части выстроена еще одна стена из глинистых уплотнений – опоки. От нее остались два холмообразных возвышения, от крупных башен. Возле этой стены прослеживается небольшая свободная площадка, возможно для содержания верховых лошадей.

За пределами этой стены, на краю мыса, выявлены остатки полуземлянок, сложенных из камня, предположительно относящихся к эпохе бронзы. Косвенным подтверждением этого служит значительное количество сильно фрагментированных костных остатков.

Основной некрополь городища Жезды, сформированный в период его функционирования в средневековье, условно подразделяется на две группы.

Группа I расположена непосредственно у стен городища, к западу от него, вдоль северного

обрывистого края чинка Устюрта. Группа II находится южнее городища, на небольшом вытянутом возвышении, ориентированном вдоль железной дороги Шалкар-Бейнеу.

Практически все погребальные сооружения как группы I, так и группы II имеют следы преднамеренного разрушения и ограбления. Раскопки были предприняты с целью выявления сохранившихся артефактов и определения культурно-хронологической характеристики некрополя и поселения. На некоторых объектах зафиксированы разбросанные фрагменты керамики, вероятно выброшенные из погребений в результате грабительских вкопов. Размеры погребальных сооружений на поверхности варьируют от 1,5×1,5 м до 3,5×3,5 м. Сооружения сложены из местного плитняка, камней ракушечника и выветренных обломков.

Результаты

В период исследований поселения, проводимых в 2015 г. и 2016 г. исследованы помещение в центральной части поселения (состоящее из трех строительных горизонтов) и три погребальных объекта, различающихся по хронологической и культурной атрибуции; составлен уточнённый подробный топографический план памятника, собран значительный объём подъёмного материала (Бисембаев и др., 2019: 19–23).

В 2020 году для выявления конструктивных особенностей жилища, учитывая методические рекомендации от к.и.н. М.Д. Калменова, было

принято решение продолжить исследования данного объекта. В результате обнаружены еще две примыкающие комнаты. Стало ясно, что данные помещения на раннем этапе заселения жилища составляли единый трехкомнатный жилой дом с помещением, исследованным в 2015–2016 гг.

Наиболее информативным оказалось заполнение хозяйственной ямы, расположенной за сохранившейся западной крепостной стеной. В ней выявлены фрагменты керамики, костные остатки животных, а также обломки металлических изделий неопределённого назначения (Ахатов и др., 2025: 128–141).

В ходе расчистки внешней стороны крепостной стены на горизонте № 2 обнаружена голова каменного изваяния, вмонтированная в кладку. Голова изваяния выполнена из ракушечника. Лицо треугольное. Надбровные дуги сведены к узкому носу прямоугольной формы и плавно закругляются по бокам вверх. Глаза миндалевидной формы. Усы прямые, с загнутыми вверх концами. Рот передан в виде выпуклой овальной формы (Рис. 2).

По материалу и иконографическим признакам изваяние сопоставимо с каменными скульптурами Устюрта, датируемыми IV–II вв. до н.э. (Дженито и др., 2001: илл. 3; Онгарулы и др., 2017: 175–261). Наиболее близкие параллели фиксируются среди изваяний святилища Кызылуйик (Онгарулы и др., 2017: рис. 289), расположенного примерно в 70 км к северу от Жезды. Для комплекса Кызылуйик характерна

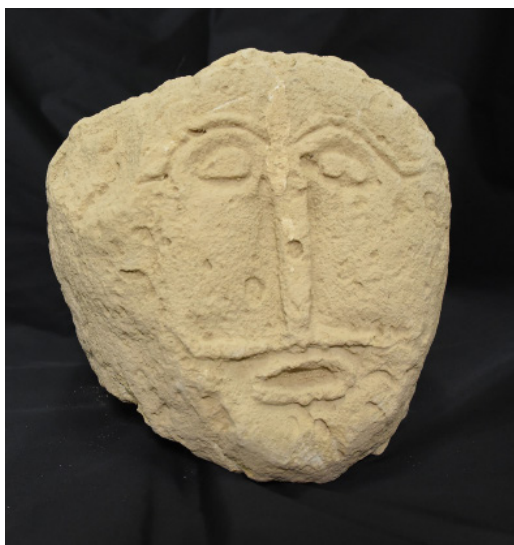

Рис. 2. Голова каменной скульптуры
Fig. 2. Head of a stone sculpture

фрагментарная сохранность скульптур, включая утрату отдельных частей, в том числе голов. В этой связи не исключено, что данный фрагмент был найден обитателями поселения Жезды и вторично использован в кладке крепостной стены.

В ходе работ внутри помещений и за их пределами выявлены фрагменты преимущественно лепной керамической посуды. Часть сосудов украшена ямочными вдавлениями (выполненными ногтем или инструментом), косыми насечками по венчику, а также шишечками-налепами в нижней части венчика. Отдельные венчики и фрагменты тулова декорированы орнаментом типа «ёлочка». Гончарная керамическая посуда представлена в меньшей мере. В целом керамический комплекс относится к джетыасарско-кердерскому кругу и датируется в пределах второй половины VII – первой половины IX в.

В комнате № 3 обнаружена бронзовая монета диаметром 2,2 см. На ней изображена лошадь с поднятой передней левой ногой. Монеты этого типа относятся к чекану Хорезма и датируются не ранее середины VIII в. (Вайнберг, 1971: 63-64; табл. XXX, Г14).

Совокупность датирующих признаков предметного комплекса свидетельствует о функционировании поселения в средневековое время, начиная со второй половины VII и, вероятно, первой половиной IX в.

Анализ оборонительных характеристик Жезды позволяет выделить совокупность взаимосвязанных элементов, создающих общую картину фортификации:

- Вписанность в рельеф. Для постройки укрепленного поселения был выбран оптимальный рельефный план местности. В пределах ближайшего окружения сопоставимые по совокупности защитных характеристик участки не фиксируются;

- Оборонительные стены. Стены возведены из материкового ракушечника, преимущественно методом сухой кладки. Несмотря на относительно небольшую высоту, в сочетании с рельефом они формировали значительное препятствие для атакующей стороны;

- Башни. На углах и изломах стен размещены стрелковые башни, обеспечивавшие эффективный контроль прилегающего пространства;

- Въездные ворота. Установлены как в основной южной стене, так и в короткой северной.

Также стоит отметить, что на сложном, отвесном северном участке установлена короткая укрепленная стена с двумя башнями.

Перед воротами южной стены сооружён дополнительный Г-образный «предвратный лабиринт», включающий ряд вертикально вкопанных плит (Рис. 3).

Обводная стена, «сдвоенные» башни, а

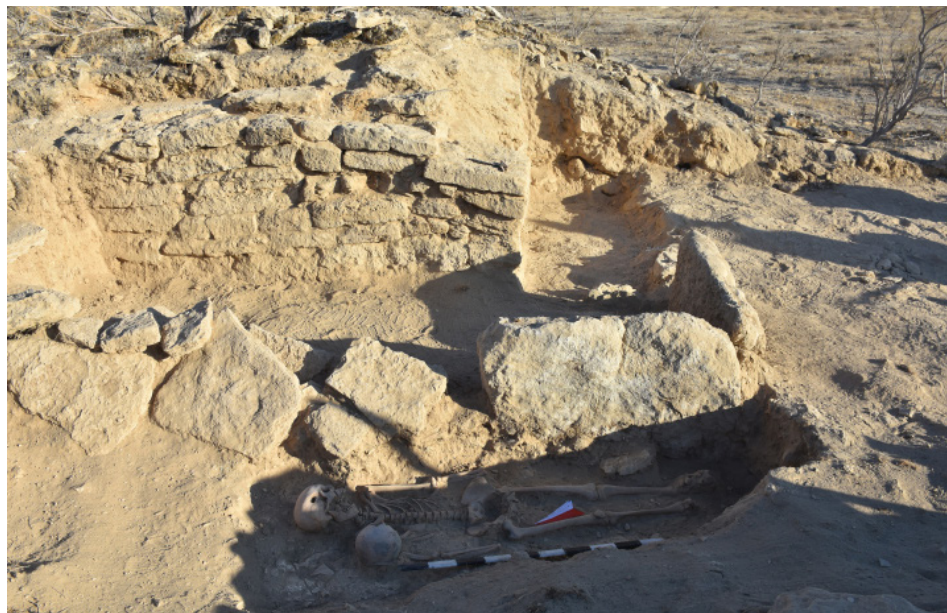

Рис. 3. Г-образный «предвратный лабиринт»
Fig. 3. L-shaped "gate labyrinth"

Рис. 4. Прямоугольный очаг, соединенный простенками со стенами
Fig. 4. Rectangular hearth connected to the walls by partition walls

также элементы внутренней планировки, такие как выложенный камнем прямоугольный очаг, соединенный простенками со стенами (Рис. 4), позволяет отнести форпост Жезды по ряду сходных признаков с укрепленными поселениями этапа Джетысар III (Левина, 1996: 16).

Отдельного внимания заслуживают стреловидные планировки, зафиксированные в ближайшем окружении памятника.

В радиусе около 60–70 км от памятника по спутниковым изображениям обнаружено более 40 таких объектов. Наиболее близкие из них расположены на расстоянии 6–7 км к северо-востоку от поселения. Они образуют группы по 2–5 объектов. Стреловидные планировки расположены вблизи солончаковых участков, в узких проходах между ними, либо на участках их поворотов. Каждая из планировок представляет собой в плане параболическую фигуру в виде «мешка» с воронкообразно втянутой внутрь верхней частью. На верхних острых углах «мешка» находятся две фигуры – «стрелы» в виде треугольников (Рис. 5).

Часть подобных сооружений исследована В.Н. Ягодиным и отнесена к североустюртской группе (Ягодин, 1991: 10–22). Их хронологическая атрибуция основана на результатах проведенных им археологических исследований. Как и на поселении Жезды, в этих сооружениях представлена керамика двух технологических

групп: лепная и сформованная с применением поворотной поставки или гончарного круга. В количественном соотношении лепная является преобладающей. Венчики такой керамической посуды украшались ямочными вдавлениями, косыми насечками, а также шишечками-налепами (Ягодин, 1991: 81).

Керамический комплекс из стреловидных планировок североустюртской группы сопоставим с материалами, полученными в Жезды, и датируется в пределах VII – первой половины IX в. Это указывает на синхронность поселения и сооружений со стреловидной планировкой и позволяет рассматривать их в едином контексте.

Согласно интерпретации В.Н. Ягодина, основанной на привлечении этнографических данных, стреловидные планировки имели охотничье назначение и использовались для загона копытных животных, прежде всего сайгаков и куланов, в каменные ограды. Он же связывает североустюртскую группу стреловидных планировок с пассивной формой охоты, когда животные перехватывались на путях их сезонных миграций (Ягодин, 1991: 108).

Дополнительным аргументом в пользу данной интерпретации назначения сооружений служат остеологические материалы из хозяйственной ямы поселения Жезды, представленные значительным количеством костей сайги и кулана (Косинцев, 2020: 276–278).

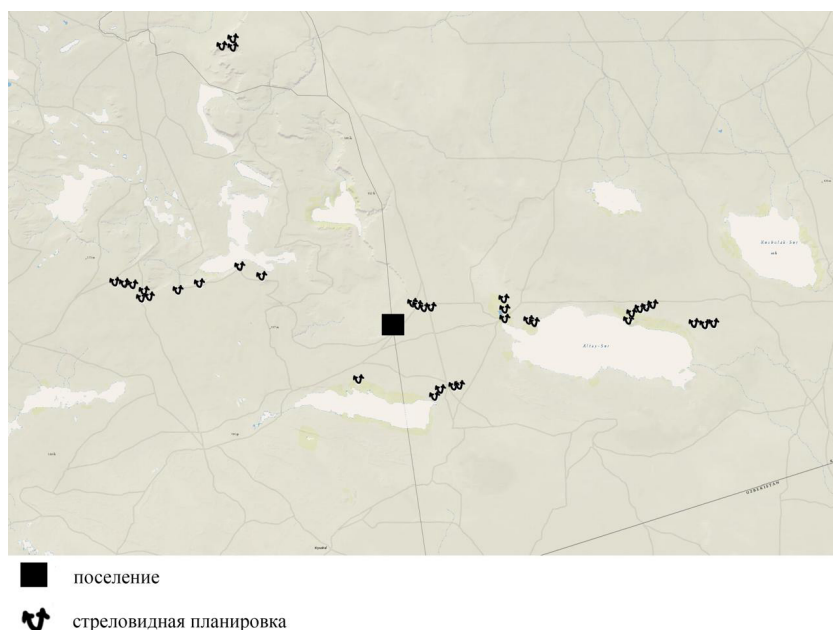

Рис. 5. Схематичная карта расположения поселения и стрелковидных планировок
Fig. 5. Schematic map showing the location of the settlement and the arrow-shaped planned structures

Заключение

Археологический комплекс Жезды представляет собой многослойный памятник, наиболее активно функционировавший в раннесредневековое время (вторая половина VII – первая половина IX в.). Его планировка и система укреплений показывают, что это было хорошо продуманное и адаптированное к рельефу укрепленное поселение, относящееся к этапу Джетыясар-III культуры Джетыясар.

Керамический комплекс поселения относится к джетыясарско-кердерскому кругу и демонстрирует устойчивый набор технологических и орнаментальных признаков. Выявленные в окрестностях поселения стреловидные планировки по керамическим материалам и их датировке синхронны

поселению Жезды. Это позволяет рассматривать данные объекты в едином контексте освоения территории северного Устьурта. Интерпретация стреловидных планировок как сооружений для загона и перехвата копытных животных находит дополнительное подтверждение в остеологических материалах поселения Жезды, где зафиксировано значительное количество костей сайги и кулана.

В этой связи форпост Жезды, вероятно, функционировал как стационарный пункт, связанный с использованием окружающих охотничьих угодий, тогда как стреловидные планировки использовались для загона и перехвата копытных животных.

Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК 2025–2027, ИРН проекта AP 26103583.

Литература

1. Ахатов Г.А., Бисембаев А.А., Хаванский А.И., 2025. Огузский форпост Жезды на северных чинках Устьурта: некоторые итоги исследования // Поволжская археология. № 1. С. 128–141.
2. Бисембаев А.А., Ахатов Г.А., Мамиров Т.Б., 2019. Огузское городище Жезды на северных чинках Устьурта (предварительное сообщение) // Кочевые империи Евразии в свете археологических и междисциплинарных исследований: IV Международный конгресс средневековой археологии евразийских степей, посвященный 100-летию российской академической археологии. Кн. 1. Улан-Удэ: БНЦ СО РАН. С. 19–23.

3. Вайнберг Б.И., 1977. Монеты Древнего Хорезма. М.: Наука. 220 с.
4. Дзенито Б., Ольховский В.С., Самашев З.С., Франкфор А.П., 2000. Исследование древних святилищ Арало-Каспийских степей: итоги и перспективы // Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии: сб. ст. М.: ГЕОС. С. 7–19.
5. Калменов М.Д., Бижанова А.Е., Курманалин С.Б., 2024. Историко-топографический обзор караван-сараев плато Устюрт // Археология Евразийских степей. № 2. С. 340–363.
6. Косинцев П.А., Бачура О.П., Гасилин В.В., Гимранов Д.О., Самашев З., Лошакова Т.Н., Онгарулы А., Бисембаев А.А., Большаков В.Н., 2020. Новые данные о фауне млекопитающих плато Устюрт в голоцене // Доклады Российской академии наук. Науки о жизни. Т. 492. С. 276–279.
7. Левина Л.М., 1996. Этнокультурная история Восточного Приаралья: I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. М.: Восточная литература. 396 с.
8. Онгарулы А., Ольховский В.С., Астафьев А., Дарменов Р., 2017. Древние святилища Устюрта и Восточного Приаралья. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 320 с.
9. Ягодин В.Н., 1991. Стреловидные планировки Устюрта (опыт историко-культурной интерпретации) // Археология Приаралья. Вып. V. Ташкент: Фан. 204 с.

References

1. Akhatov G.A., Bissembaev A.A., Khavanskiy A.I., 2025. Oguzskii forpost Zhezdy na severnykh chinkakh Ustiurta: nekotorye itogi issledovaniia [The Oghuz outpost Zhezdy on the northern chinks of the Ustyurt: some research results] // Povolzhskaya arkheologiya. No. 1. Pp. 128–141. [in Russian].
2. Bissembayev A.A., Akhatov G.A., Mamirov T.B., 2019. Oguzskoe gorodishche Zhezdy na severnykh chinkakh Ustiurta (predvaritel'noe soobshchenie) [The Oghuz settlement Zhezdy on the northern chinks of the Ustyurt (preliminary report)] // Kochevye imperii Evrazii v svete arkheologicheskikh i mezhdisciplinarnykh issledovaniy: sbornik materialov IV Mezhdunarodnogo kongressa srednevekovoi arkheologii evraziiskikh stepei. Kn. 1. Ulan-Ude, BNTs SO RAN. Pp. 19–23. [in Russian].
3. Vainberg B.I., 1977. Monety Drevnego Khorezma [Coins of Ancient Khorezm]. M.: Nauka. 220 p. [in Russian].
4. Dzenito B., Ol'khovskii V.S., Samashev Z.S., Frankfor A.P., 2000. Issledovanie drevnykh sviatilishch Aralo-Kaspiiskikh stepei: itogi i perspektivy [Study of ancient sanctuaries of the Aral-Caspian steppes: results and prospects] // Arkheologiya, paleoekologiya i paleodemografiya Evrazii: sbornik nauchnykh statei. Moscow, GEOS. Pp. 7–19. [in Russian].
5. Kalmenov M.D., Bizhanova A.E., Kurmanalin S.B., 2024. Istoriko-topograficheskii obzor karavan-saraev plato Ustiurt [Historical-topographical review of caravanserais of the Ustyurt plateau] // Arkheologiya Evraziiskikh stepei. No. 2. Pp. 340–363. [in Russian].
6. Kosintsev P.A., Bachura O.P., Gasilin V.V., Gimranov D.O., Samashev Z., Loshakova T.N., Ongaruly A., Bissembaev A.A., Bol'shakov V.N., 2020. Novye dannye o faune mlekopitaiushchikh plato Ustiurt v golotsene [New data on the mammal fauna of the Ustyurt plateau in the Holocene] // Doklady Rossiiskoi akademii nauk. Nauki o zhizni. Vol. 492. Pp. 276–279. [in Russian].
7. Levina L.M. 1996. Etnokul'turnaya istoriya Vostochnogo Priaral'ya: Itys. don.e. – Itys. n.e. [Ethnocultural history of the Eastern Aral Sea region: 1st millennium BC – 1st millennium AD]. M.: Vostochnaya literatura. 396 p. [in Russian].
8. Onggaruly A., Ol'khovskii V.S., Astaf'ev A., Darmenov R., 2017. Drevnie sviatilishcha Ustiurta i Vostochnogo Priaral'ya [Ancient sanctuaries of the Ustyurt and the Eastern Aral Sea region]. Almaty, Institut arkheologii im. A.Kh. Margulana. 320 p. [in Russian].
9. Yagodin V.N., 1991. Strelovidnye planirovki Ustiurta (opyt istoriko-kul'turnoi interpretatsii) [Arrow-shaped layouts of the Ustyurt (an attempt of historical-cultural interpretation)] // Arkheologiya Priaral'ya. Vyp. V. Tashkent, Fan. 204 p. [in Russian].

Бисембаев А.¹, *Калдыбаева Г.¹, Ахатов Г.¹
¹Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты
Алматы, Қазақстан
*e-mail: odd_story@mail.ru

ҮСТІРТТІҢ СОЛТҮСТІК ЖАРТАСТАРЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЖЕЗДІ БЕКЕТІ: ЗЕРТТЕУДІҢ АЛДЫН АЛА НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Үстірттің солтүстік шыңдарында орналасқан Жезді бекіністі қоныс-форпостын зерттеу нәтижелері ұсынылған. Далалық зерттеулер материалдары, керамикалық кешенді, жоспарлану құрылымын және фортификациялық ерекшеліктерді талдау негізінде ескерткіштің мәдени-хронологиялық сипаттамасы мен функционалдық мақсаты нақтыланды. Қоныстың неғұрлым қарқынды өмір сүрген кезеңі ерте ортағасырлық уақытқа (VII ғ. екінші жартысы – IX ғ. бірінші жартысы) жататыны анықталды. Материктік ұлутас плиталарынан мұқият қаланған қорғаныс қабырғалары, атыс мұнаралары, қақпа алдындағы лабиринт және ішкі бөлмелердің жоспарлануы Жезді қонысының Жетіасар мәдениетінің Жетіасар-III кезеңіне жататынын көрсетеді.

Ескерткіш маңынан анықталған жебе тәрізді жоспарлы нысандарға ерекше назар аударылды. Керамикалық материалдар мен мерзімдеуші белгілерді салыстыру олардың қоныспен синхронды екенін көрсетіп, аталған нысандарды аумақты игерудің бірыңғай контекстінде қарастыруға мүмкіндік береді. Ескерткіштің топографиялық орналасуы мен фортификациялық жүйесін талдау Жезді қонысының Жетіасар мәдениетінің таралу аймағының солтүстік шетінде стратегиялық маңызды орын алғанын және, ықтимал, Үстірттің шың аймақтары арқылы өтетін қозғалыс жолдарын бақылап отырғанын көрсетеді. Қазіргі уақытта Жезді қонысы Жетіасар мәдениетінің ең солтүстігінде орналасқан ескерткіші әрі Батыс Қазақстан аумағында алғаш рет анықталып, зерттелген нысан болып табылады.

Кілт сөздер: археология, ортағасыр, Үстірт, Жезді форпосты, қорғаныс құрылыстары, жебе тәрізді жоспарлар.

Дәйексөз үшін: Бисембаев А., Калдыбаева Г., Ахатов Г. Үстірттің солтүстік жартастарындағы ортағасырлық Жезді бекеті: зерттеудің алдын ала нәтижелері // Мәдени мұра. 2026. № 2(113). Б. 89-98 (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.07>

Bisembayev A.¹, *Kaldybayeva G.¹, Akhatov G.¹
¹Margulan Institute of Archaeology
Almaty, Kazakhstan
*e-mail: odd_story@mail.ru

MEDIEVAL OUTPOST ZHEZDY ON THE NORTHERN ESCARPMENTS OF USTYURT PLATEAU: PRELIMINARY RESULTS OF THE STUDY

Abstract. The article presents the study results of the fortified outpost settlement of Zhezdy on the northern chinks of the Ustyurt Plateau. Analysis of the ceramic assemblage, planigraphy, and fortification features, the cultural and chronological characteristics of the site and its functional purpose have been clarified. The most intensive phase of the settlement's occupation dates to the Early Medieval period (second half of the 7th – first half of the 9th century). The well-constructed enclosure walls built of bedrock shell limestone slabs, arrow towers, a gate labyrinth, and the internal layout of the premises indicate that Zhezdy belongs to the Zhetyasar-III stage of the Zhetyasar culture.

Special attention is given to the arrow-shaped planned structures located near the site. Ceramic materials and chronological evidence indicate that these features were contemporaneous with the settlement and formed part of a unified occupation system. The site's topographic position and fortifications suggest that Zhezdy held a strategic location on the northern frontier of the Zhetyasar culture and likely controlled movement routes through the chink zones of the Ustyurt Plateau. Zhezdy is the northernmost known settlement of the Zhetyasar culture and the first site of this culture identified and investigated in Western Kazakhstan.

Keywords: archaeology, Middle Ages, Ustyurt Plateau, Zhezdy outpost, defensive structures, arrow-shaped planned structures.

For citation: Bisembayev A., Kaldybayeva G., Akhatov G. Medieval outpost Zhezdy on the northern escarpments of Ustyurt plateau: preliminary results of the study// Madeni Mura. 2026. № 2(113). Pp. 89-98 (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.07>

Сведения об авторах:

Бисембаев Арман Ауганович, к.и.н., ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0003-4022-9910

Калдыбаева Гаухар Аскарровна, научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-4050-1833

Ахатов Газиз Аманжолович, старший научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0003-3057-1798

Авторлар туралы мәлімет:

Бисембаев Арман Ауганович, тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-4022-9910

Калдыбаева Гаухар Аскарровна, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-4050-1833

Ахатов Газиз Аманжолович, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-3057-1798

Information about authors:

Bisembayev Arman, candidate of historical sciences, leading researcher of the Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-4022-9910

Kaldybayeva Gaukhar, researcher of the Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-4050-1833

Akhatov Gaziz, senior researcher of the Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-3057-1798

Имангалиева М.¹, *Акымбек Е.¹¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана

Алматы, Казахстан

*e-mail: eraly_a@mail.ru

ПРИРОДНЫЙ ФАКТОР В ВЫБОРЕ ТРАСС КАРАВАННЫХ ПУТЕЙ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ В ТАЛАС-АСИНСКОМ БАССЕЙНЕ

Аннотация. Цель статьи – выявление закономерностей распределения водообеспеченности Талас-Асинского региона как базовой причины возникновения поселений и форпостов, через которые проходили караванные пути в III в. до н. э. – XII в. н. э. Основное внимание в статье уделено анализу природных факторов, влиявших на структуру водного баланса, который предопределил, в конечном итоге, направление трасс следования караванов средневековья. Среди факторов наиболее значимы климатические, орография верхнего течения Таласа, Асы и более мелких рек, геологическое и гидрогеологическое строение среднего течения и тектонический фактор в нижнем течении рек всего бассейна. Методом определения древних караванных путей является идентификация цепочек торткулей как главных форпостов освоения территории и связующих звеньев между крупными поселениями. В основу идентификации положен комплекс морфологических, морфометрических признаков известных торткулей, вместе с характерными географическими критериями локаций. Эта работа выполнялась на подготовительном этапе с использованием системы Google Earth. При полевых исследованиях проводились раскопки в пределах перспективных площадей. Тараз являлся крупнейшим городским центром Талас-Асинского бассейна, в котором сходились северное, восточное и южное направления караванных маршрутов. Из историко-культурной области Испиджаб торговые караваны следовали к Таразу вдоль русла реки Терис, либо через перевал Куюк. Отсюда трасса разветвлялась: один маршрут уходил в восточном направлении вдоль северных склонов Киргизского Алатау, другой – пролегал на север по долине реки Талас в сторону Бетпак-Дала.

Ключевые слова: Талас-Асинский бассейн, средневековье, торткуль, караванный путь, природный фактор.

Для цитирования: Имангалиева М., Акымбек Е. Природный фактор в выборе трасс караванных путей средневековья в Талас-Асинском бассейне // Мадени мұра. 2026. № 2(113). С. 99-111 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.08>

Введение

Вопрос об иерархии, значимости караванных путей, роли поселений и городов, расположенных вдоль торговых магистралей, остается дискуссионным. На сегодняшний день факт прохождения караванных маршрутов через конкретные пункты обосновывается наличием артефактов неместного происхождения, обнаруженных в ходе археологических раскопок. Однако представляется сложным достоверно определить, как они поступили: посредством караванной торговли или иными способами. Вместе с тем, в исследованиях по-прежнему недостаточно внимания уделяется

роли природно-географических факторов в определении маршрутов караванных путей.

В эпоху раннего средневековья контроль над караванными путями находился в ведении Западно-Тюркского каганата. В этот период маршруты, берущие начало в Китае, следовали через Жетысу и Южный Казахстан (Байпаков, 2007: 36-37).

Актуальность данного исследования заключается в изучении влияния на караванные пути, проходившие через долину реки Талас (административно-политический центр каганата), не только социально-политической и

экономической конъюнктуры, но и природно-географических факторов.

Караванные пути, пролегая по наиболее оптимальным маршрутам, неизбежно пересекали разнообразные ландшафты: горные системы, возвышенности, степные и пустынные зоны. Очевидно, что при преодолении подобных территорий, направление движения караванов определялось с учетом особенностей природной среды. Долины рек Талас и Аса, исключая горную часть, находятся в зоне недостаточного увлажнения. Соответственно, важнейшим природным фактором возникновения и развития сети караванных маршрутов является наличие воды.

Исторически, хозяйственное освоение земель Талас-Асинского региона относится к IV веку и наибольшего подъема достигает к IX–XII вв. когда создаются высокоразвитые ирригационные системы. (Бернштам, 1941: 19). Интенсивное развитие земледелия в средние века позволило строить широкую сеть городов, поселений, торткулей – форпостов той эпохи. В Таласской долине по свидетельству Макдиси (X в.) было 10 городов, главным из которых считался Тараз (Умурзаков, 2021: 69). Кудама, описывая междуречье Таласа и Шу отмечает высокую земледельческую культуру региона (возделывании пяти злаков) (Умурзаков, 2021: 73). Китайские путешественники отмечают развитие шелководства, виноделия (Умурзаков, 2021: 82).

Методы и материалы исследования

В работе использовались топографические, геологические, тектонические, гидро-геологические, геоморфологические, ландшафтные карты, карты четвертичных отложений, космокарта, геологические разрезы, документации горных выработок, материалы по уже известным поселениям региона.

В течении 2021-2024 гг. в бассейнах рек Талас и Аса были проведены разведочные и раскопочные работы на памятниках поселенческого типа, относящихся к эпохам древности и средневековья. Научно-исследовательские работы осуществлялись в рамках грантовых проектов: «Средневековые торткули и культурный ландшафт Таласской долины» (2021-2023 гг.) и «Поселения и города кангуйского и тюркского периода долины Терис-Аса (III в. до н. э. – XII в. н. э.)» (2022-2024

гг.).

Полевые исследования проводились в двух основных направлениях: разведочном и раскопочном. При осуществлении поисково-разведочных работ, направленных на выявление памятников, эффективно применялись методы междисциплинарного анализа. В рамках дешифрования космических снимков региона с использованием программного обеспечения Google Earth и SAS Планета был проведен значительный объем работ, с верификацией данных и определением перспективных участков для натурного обследования. Дальнейшая визуализация и создание цифровой карты выполнены в ArcGis v10.5.

Комплексный геолого-геоморфологический анализ служил базовой методикой для выявления благоприятных ландшафтных условий при возникновении поселений. Различия в локализации поселений на исследуемой территории отражают неоднородность геолого-тектонического строения, высотного положения. Комплексирование сведений из опубликованных трудов о караванных путях, сводов памятников, составленных по результатам предыдущих исследований, полевых археологических и маршрутных геолого-геоморфологических методов с различными аспектами картографирования позволило как определить перспективные участки для поисков новых торткулей, так и оценить роль малых рек и карасу в прокладке маршрутов следования караванов.

В ходе разведочных работ пристальное внимание уделялось не только самим памятникам, но и контексту их расположения: ландшафтным особенностям и источникам водных ресурсов, то есть топографии, гидрологии и гидрогеологии местности. Особый акцент был сделан на изучении межпамятниковых пространств, по которым могли пролетать караванные маршруты, включая горные ущелья и перевалы.

Результаты четырехлетних полевых исследований позволили с высокой долей вероятности локализовать древние поселения на этапе камеральной обработки. В итоге была составлена карта фактического материала, включающая более 200 объектов, с обозначением ранее известных и вновь обнаруженных маршрутов караванных путей, транзитных и внутрирегиональных торговых трасс.

Анализ

С периода раннего средневековья для региона обозначился экономический подъем. Исследователи и путешественники той эпохи отмечают, что интенсивное развитие оросительных систем в бассейне реки Талас заметно уменьшают её сток в среднем и нижнем течении (Умурзаков, 2021: 91). Это наводит на некую параллель между степенью водохозяйственного использования поверхностных вод в средние века и в современную эпоху. Шу-Таласский водохозяйственный бассейн является одним из крупнейших районов развития орошаемого земледелия предгорной зоны Центральной Азии. Расположение бассейна у подножья гор с локацией между 420-460 северной широты и 690-750 восточной долготы определили её уникальные природно-климатические и водохозяйственные условия, которые позволили выращивать широчайший спектр культур, тем самым определяя её самодостаточность и потенциал для избыточного производства сельхозкультур (Сейтказиев, 2014: 7).

Разведочные работы охватили бассейн реки Аса, начиная от истоков её основного притока – реки Терис – до места её слияния с рекой Куркуреусу, где образуется русло Асы. Были обследованы территории вдоль рек Акжар, Кызылбулак, Кулан, Шакпак, Карасу, Аксай, Коксай и Шымбулак, берущих начало на склонах Таласского Алатау, а также Боралдайского и Куюкского отрогов Каратау. Тщательному изучению подвергся участок, где Терис вливается в реку Аса, участки Малой и Большой Асы до озера Бийликоль, долина реки Тамды. Также в фокусе исследования находились притоки бассейна реки Аса, известные в местной топонимике как «карасу».

Поисково-разведочные работы в бассейне реки Талас проводились непосредственно вдоль русла реки и её притоков – Карасу, Кусак, Кошеней, Шалке, Карабакыр, а также вдоль мелких родников и ручьев. Кроме того, обследовались старые русла (узбои) в нижнем течении реки, пролегающие к песчаным массивам.

Преодолев горные системы с их водообильным режимом торговые караваны из Китая и Центральной Азии оказывались в аридном регионе. Главным логистическим критерием здесь становится водный источник:

реки, пресные водоемы, цепочки родников и колодцев.

После пересечения горных хребтов, перевалов, ущелий караваны спускались в предгорную зону. Обширные пространства предгорной наклонной равнины являются относительно водообильными по сравнению с пустынными ландшафтами нижнего течения Таласа, Асы и малых рек этой зоны. Множество малых рек, карасу, родников, а также неглубокий уровень воды в колодцах создавали благоприятные возможности для развития хозяйства. Значительную роль в обводнении предгорных районов играли именно малые реки. В Талас-Асинском бассейне их насчитывается 84 (Тюменев, 2008: 82). Зона предгорий, являлась не только областью транзита для торговцев, но и рынком сбыта товаров в процветающем, экономически развитом районе. Сеть караванных путей максимально охватывала данную перспективную область. Торткули служили в условиях таких интенсивных экономических связей объектами инфраструктуры – элементом обеспечения безопасности, перевалочным, информационным пунктом. По цепочке торткулей определяются нитки караванных путей, густой сетью охватившие всю предгорную область. Особенно актуальны торткули на малых реках в связи с их удаленностью от ключевых магистральных путей, привязанных к главным рекам – людным и безопасным.

Бассейны рек Талас и Аса отличаются рядом выгодных природных особенностей, дающих им некоторые логистические преимущества, относительно других рек пустынной зоны. Генетически, реки Талас и Аса представляли собой некогда единый гидрографический бассейн. В пределах территории Казахстана, на месте выхода из горной области (между горами Тектурмас и Улькен Бурылтау – останцовых гор западной оконечности Киргизского хребта) их долины максимально приближены друг к другу. Далее реки расходятся, тем не менее их траектории ограничены единой предгорной наклонной аллювиально-пролювиальной равниной, переходящей в нижнем течении в ровную аллювиальную равнину в пределах Шу-Сарысуской впадины Турана. Местами долины этих рек приближаются друг к другу, местами отдаляются. Их объединяют типичные гидрологические, гидрогеологические, ландшафтные особенности, характерные для

внутриконтинентальных районов Центральной Азии. Но есть и свои отличия, обусловленные геолого-структурным строением данной территории.

Большая водность и протяженность рек Талас и Аса обусловлены тем, что зона формирования их стока приурочена к Таласской межгорной впадине. Роль горной части бассейна для стока определяющая. Здесь происходит аккумуляция влаги, дающая начало рекам и подземному стоку. Благодаря большому количеству осадков, малому испарению в горах берут начало и питаются все значимые реки региона. Несмотря на то, что Таласский Алатау по своей ориентации получает меньше осадков чем Киргизский хребет, который перекрывает с севера поток западным, влагонесущим ветрам, тем не менее на водораздельной Таласского хребта формируются снежники и ледники. В силу замкнутости межгорной котловины, на северных склонах Таласского Алатау аккумулируется определенное количество твердых осадков, питающих гляциальную зону (Жумабекова, 2014: 135-137). Ориентация и полузамкнутый контур Таласской межгорной впадины создали природную ловушку для влаги, поступающей сюда с западным переносом, подпитывая снежники и ледники (Каталог ледников СССР, 1968: 68). За счет интенсивного таяния ледников и снежников в засушливый летний период поддерживается

высокий уровень и расход воды в реках (Талас, Аса) (Рис. 1).

В рамках Таласской межгорной впадины на протяженном узком участке происходит транзит влаги путем поверхностного и подземного стока. Затем вся эта вода перераспределяется на участке предгорной аллювиально-пролювиальной равнины, ограниченной конусами выноса рек.

Формирование конусов выноса связано с размывом горных сооружений Тянь-Шаня и сноса обломочного материала в пределы Шу-Сарысуской депрессии. На выходе из гор формируется наклонная равнина, где река разбивается на множество русел. Большая часть водного потока фильтруется в наносы конуса выноса.

В распределении воды в этой зоне большую роль играют тектонический фактор и геологическое строение. Основной объем осадочных пород занимают здесь четвертичные отложения. Мощность и состав четвертичных аллювиальных отложений определили глубину и расход подземных вод, роль которых ключевая в поддержании благоприятного водного баланса данной территории.

В зоне предгорья сосредоточены крупнейшие месторождения подземных вод (Талас-Асинское и др.). Данные по ним дают ясную картину распределения и состава грунтовых вод в регионе. Они приурочены

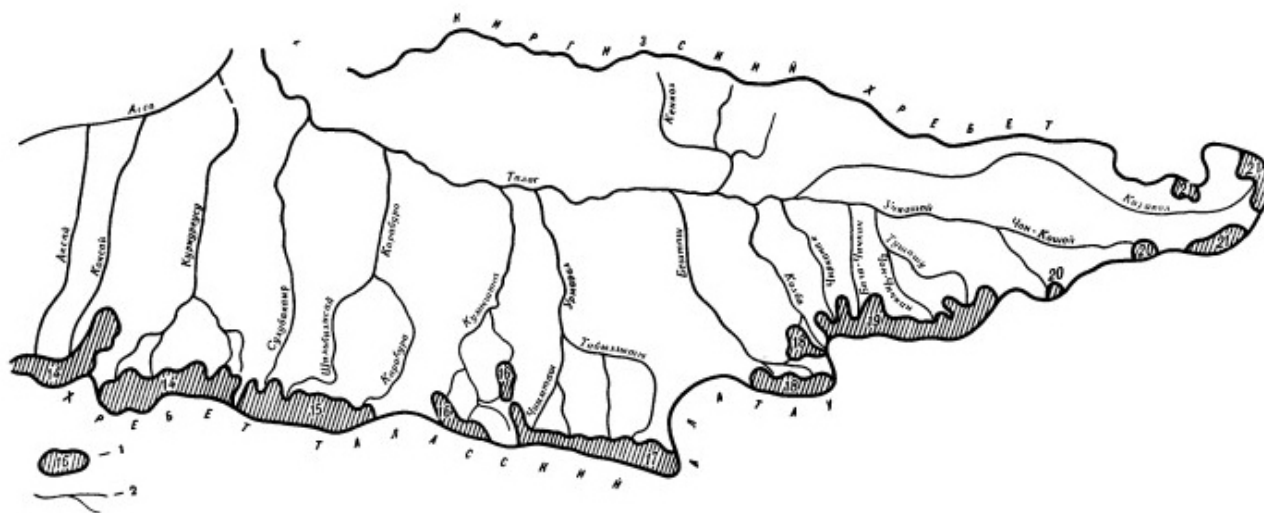

Рис. 1. Схема расположения снежников и ледников в бассейнах рек Талас и Аса (Каталог ледников СССР. Том 14. Средняя Азия. Вып. 2. Киргизия. Часть 1. Бассейны рек Асса, Талас. Ленинград: Гидрометеиздат, 1968. С. 68)

Fig. 1. Layout of snow patches and glaciers in the Talas and Issyk-Kul river basins (Catalogue of Glaciers of the USSR. Vol. 14. Central Asia. Iss. 2. Kirghizia. Part 1. Issyk-Kul and Talas River Basins. Leningrad: Gidrometeoizdat, 1968. P. 68)

к верхнечетвертичным-современным аллювиальным отложениям междуречья Таласа и Асы, которые подстилаются плиоценовыми водоупорными глинами и представляют собой единый близповерхностный водоносный горизонт, развитый до глубины 60-100 м. Приурочен он к валунно-галечно-гравийным и песчаным толщам мощностью от 20 до 100 м. Глубина залегания грунтовой воды колеблется от 0,9 до 17,5 м. Дебиты скважин могут достигать 103 л/с. Воды пресные, с минерализацией до 0,8 г/л, по качеству отвечающие требованиям к питьевой воде (Месторождения подземных вод Казахстана, 2013: 168-169).

Эти параметры отражают большие потенциальные ресурсы всего междуречья Таласа и Асы на интересующие нас близповерхностные подземные воды. Главные показатели этих вод: близкое залегание и пресный состав – определили привлекательность данной территории с точки зрения водообеспеченности, для развития сельского хозяйства, прокладывания караванных путей.

Грунтовые воды ближе к периферии конуса выноса (центральной части подгорных равнин) выступают на поверхность и дают начало речкам грунтового питания – «карасу» и родникам, непосредственно питающим реки и их притоки. Практически всюду на главных реках мы наблюдаем выходы родников на склонах надпойменной террасы. По условиям формирования и залегания грунтовых вод, данная полоса наклонных равнин характеризуется, как «район приближения и выклинивания на поверхность подземного потока». Он отличается увлажненностью, зарастанием влаголюбивой растительностью, реже солончаковой – в местах промывания соленосных пород. В литературе они получили название: «карасучные», «сазовые» районы. Почвы, здесь заболочены или засолены (вторичное засоление) Места выклинивания грунтовых вод приурочены к долинам рек и логов (Сейтказиев, 2014: 30).

На водном балансе среднего течения главных и малых рек подземный сток играет в регионе ключевую роль. На конусе выноса до села Туймекент (Буденновка) наблюдается доминирование притока грунтовых вод над потерями. По всей полосе периферии конуса выноса формируется сеть родников. На реке Талас, на участке между селом Туймекент и

Жиембет, также преобладает поступление грунтовых вод в русло, несколько в меньшем объеме, чем на конусе выноса. Из суммарного поступления грунтовых вод в реку Талас чуть около половины расхода составляют воды «карасу» (8,5 м³/сек из 18,5 м³/сек, Шульц 1965: 631-632). Все эти факторы позволяют рекам Талас и Аса на довольно протяженном участке сохранять сток, несмотря на огромный объем забора воды, испарение и фильтрацию в грунт. Подземный сток поддерживает водность не только двух главных рек, но и большого числа малых рек предгорной зоны, на которых мы наблюдаем цепочки поселений и сопутствующих им торткулей. Этим объясняется большая протяженность и глубокое проникновение малых рек далеко в пустынные районы. Постоянный подток из центральных и периферийных частей конусов выноса не дают иссякать этим водотокам.

Динамика грунтовых потоков подчиняется особенностям тектонического строения и рельефа местности. Структурный план района, осложненный в новейшую тектоническую эпоху, отражается в современном рельефе, геологии и гидрогеологии района. Так, по бортам Талас-Асинской и Шоль-Далинской грабен-синклиналей, примыкающих к горным районам, на поверхность выступают верхнепалеозойские породы, обрамленные полосой палеоген-неогеновых отложений, что создает своеобразный, структурно обусловленный коридор для подземного стока. При выходе на предгорную равнину новейшие тектонические подвижки создали структуры, также перераспределяющие подземный сток и корректирующие направления русел. Указанные структуры отражаются в рельефе в виде субшироко ориентированных гряд: Ушаральское, Кемпиртобинское, Кызылжарское, Мукурское, Елемесское, Аккульское поднятия, с размерами порядка 20х5 км. Складчатое основание гряд перекрыто образованиями палеогена – неогена (Геологическая карта Казахской ССР, 1981: 231), а на отдельных останцах (Елемесское, Кызылжарское поднятия, Рис. 2) – и раннечетвертичными галечными песками – свидетелями новейшей перестройки рельефа, определившей современный гидрологический и гидрогеологический планы территории. Рельеф, в целом, наследует дочетвертичный

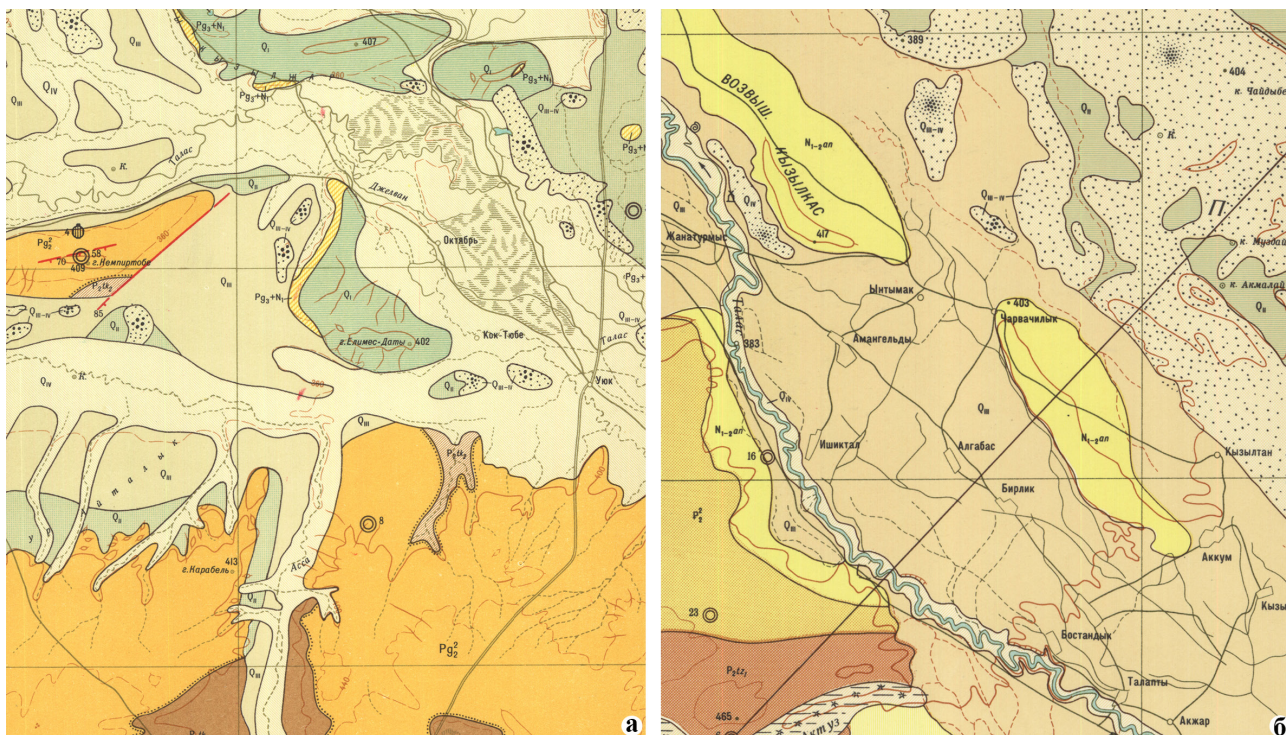

Рис.2. Геологическая карта: а) предгорной части территории (Государственная геологическая карта СССР. М-б 1:200 000. Серия Северо-Тяньшаньская. Лист К-42-V. М., 1980); б) среднего течения реки Талас (Государственная геологическая карта СССР. М-б 1:200 000. Серия Северо-Тяньшаньская. Лист К-42-VI. М., 1977)

Fig. 2. Geological map: а) the piedmont area of the territory (State Geological Map of the USSR. Scale 1:200,000. North Tien Shan Series. Sheet K-42-V. Moscow, 1980); б) the middle reaches of the Talas River (State Geological Map of the USSR. Scale 1:200,000. North Tien Shan Series. Sheet K-42-VI. Moscow, 1977)

структурный рисунок - прогибам альпийской эпохи, развитым между указанными грядями, соответствуют широтные депрессии долины реки Аса и области севернее горы Кемпиртобе (широтный участок нижнего течения Таласа).

Подземный сток обходит местные препятствия в виде вышеописанных грядовых структур. Так, на правобережье реки Талас, севернее плотины Жиёмбет, мы наблюдаем индикаторы активного подземного стока, обходящего местные антиклинали. В историческом прошлом здесь проходила активная протока, питающаяся подземными водами, на которой существовали торткули (Кызылкорган-1, 2, 3, Балта и др.). Аридизация климата и чрезмерный забор воды в нынешнюю эпоху привели к осушению этой протоки, но по логам наблюдаются полосы озеленения – свидетели близкого грунтового стока.

Новейшая тектоника сыграла ключевую роль в перераспределении водного потока в предгорной и равнинной частях бассейна рек Талас и Аса. Обводнение в рамках этих коридоров создавало условия для возникнове-

ния локальных оазисов.

Полученные результаты

По цепочкам торткулей выявлены нитки караванных путей, проложенных вдоль рек Талас-Асинского бассейна (Рис. 3). Если рассматривать концентрацию торткулей по водным объектам мы видим, что большая часть их расположена на территории единого бассейна в междуречье рек Талас и Аса. Помимо главных они прослеживаются, вдоль малых рек: Тасарык, Карабакыр, Шалке, Кошеней, Кусак и множества «карасу». На главных водных артериях, как на магистральных путях, много крупных населенных пунктов, активная коммуникация, сельскохозяйственные угодия, которые создавали относительно безопасную среду, нежели трассы вдоль малых рек. Многочисленные малые реки имели преимущества природного характера, в качестве логистической трассы: глубина вреза этих долин была незначительная и как следствие есть условия для широкого обзора территории (десятки километров); в случае опасности их

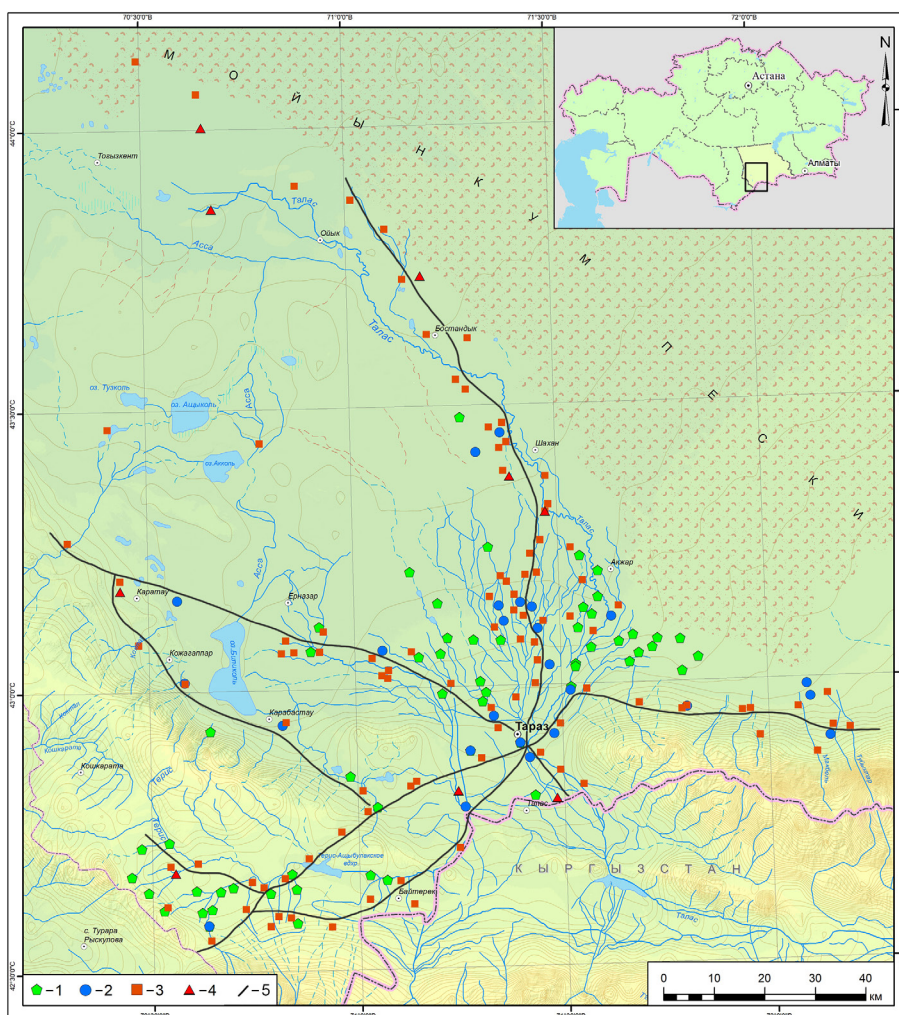

Рис. 3. Поселенческие памятники и трассы караванных путей Талас-Асинского бассейна: 1 – поселения древней эпохи; 2 – раннесредневековые городища и поселения; 3 – торктули; 4 – позднесредневековые городища; 5 – караванные пути.
Fig. 3. Settlement sites and caravan routes of the Talas-Asa basin: 1 – ancient settlements; 2 – early medieval hillforts and settlements; 3 – torktuls; 4 – late medieval hillforts; 5 – caravan routes.

легко можно было пересечь. Обилие водотоков на предгорной равнине позволяло максимально охватить бассейн рек Таласа и Асы путями сообщений разного порядка.

Если говорить о бассейне реки Аса, особенно по предгорной его части, то в результате новейших тектонических движений восточнее озера Бийликоль была сформирована промежуточная дельта. Озеро являлось на определенном геологическом этапе локальным базисом эрозии. Река Аса здесь, как в классической дельтовой области, разбивалась на множество протоков, к тому же здесь возникали «карасу» в силу близкого расположения уровня грунтовых вод. Эти процессы создали водообильный «треугольник», ограниченный большим пресным водоемом – озером Бийликоль. Сама

природа способствовала формированию здесь оазиса для развития земледелия. Для охвата всей этой зоны строились торктули вдоль долин Большой Асы, Малой Асы и других малых рек, включая множество «карасу» (Рис. 3). Река Карасу (собственное название) влилась в этот «треугольник» с юга (южнее гор Улькен-Бурылтау), собрав воды, стекавшие с северного склона Малого Каратау. Ключевой точкой здесь служило поселение Дарбаза, возникшее на суженном участке долины реки Карасу.

Особую зону представляет собой Каратауская часть бассейна реки Аса, которая отличается ландшафтными, климатическими, геолого-геоморфологическими условиями. Здесь течет река Терис – главный приток реки Аса, окруженная хребтами Боралдайтау,

Малым Каратау (Каратауской горной системы) и Таласским Алатау. Преимуществом бассейна реки Терис является его большая водность, обусловленная высотной зональностью и замкнутым положением котловины. Терис-Кошкаратинская впадина с Жуалинской котловиной (наиболее углубленной её частью) весьма благоприятны для развития земледелия и животноводства. Сквозные долины через Боралдайтау крупных рек Кошкарата, Боралдай способствовали легкому преодолению этой орографической преграды караванами. Также большую роль играли сквозные долины Малого Каратау, использовавшиеся для перехода горных хребтов. Именно в Каратау встречается большое число антецедентных участков речных долин, возникающих при перепиливании хребтов реками, в случае более раннего заложения гидрографической сети относительно роста гор. По мере роста положительных структур, река успевала проработать долину сквозь горный хребет, яркими примерами чего служат пересечения передовых хребтов Каратау (Большой и Малый Актау) реками Тамды, Коктал. Как следствие, на предгорном участке, в месте выхода этих рек на равнину, были заложены крупные поселения с форпостами.

Антецедентные участки долин и низкие перевалы позволяли легко преодолевать хребет Боралдайтау и передовые хребты Малого Каратау. Наиболее оживленным, как и в настоящее время, являлся маршрут по которой пролегает современная трасса магистральной автодороги на участке Шымкент-Тараз (М-39). Шоссе пересекает Боралдайтау, Малый Каратау. Боралдайтау оно огибает с юга (седловина в районе Чокпака между горами Боралдайтау и Киши Аксу – отрога Таласского Алатау). Далее трасса пересекает Терис-Кошкаратинскую впадину, полностью унаследовав средневековый караванный путь. Следующую преграду караваны преодолевали по седловине между разобщенными структурами юго-восточной оконечности Малого Каратау в районе урочища Сарыкбастау.

Седловина в районе станции Маймак использовалась для караванов, пересекавших Терис-Кошкаратинскую впадину с полным охватом экономически наиболее развитой её части – Жуалинской котловины. Эта ветвь трассы уходит через Маймак на предгорные

равнинные просторы Талас-Асинского бассейна. Эти два коридора являлись наиболее оживленными транзитными путями движения караванов этой части бассейна. Цели их были разными: основной сквозной транзитный путь для караванов дальнего следования, второй для охвата и обслуживания богатых поселений Жуалинской котловины. По трассе, проходившей сквозь Терис-Кошкаратинскую впадину, мы видим цепочку поселений и форпостов, узловой точкой которой являлось городище Бурнооктябрьское. Здесь происходит разветвление трассы на две ветки (Рис 3). На северной ветке расположены торткули: Багаты-1, Багаты-2, Куйик, Кандымтобе; на восточной: Нанжер, Булак, Кокбулак, Ушколь, Жанаталап, Акмола, Каратау.

К.М. Байпаков в своём труде указывает, что караванный путь, следовавший с юга (из долины реки Арысь), в районе села Бурнооктябрьское направлялся к Таразу не через перевал Куйик (по которому проходит современная автотрасса Шымкент – Тараз), а вдоль берега реки Аса, которая в этом месте пересекает хребет Каратау (Шаваргар – Каратау) (Байпаков, 1986: 29).

Проведенные нами исследования позволяют предположить, что караваны следовали в обоих направлениях. Известно, что в 1893-1894 гг. В.В. Бартольд, во время своей поездки в Среднюю Азию, также выбрал путь через перевал Куйик, не огибая горы (Ақымбек, Нұрғали, 2025: 28). В ходе разведочных работ непосредственно на перевале Куйик, вблизи современной автомагистрали, был выявлен торткуль (Рис. 4).

Оба вышеуказанных маршрута вели к Таразу. Кроме того, в этом узле к ним примыкал караванный путь, шедший с западного направления вдоль северных склонов Каратау и русла реки Аса. Из самого Тараза караванные пути расходились по двум основным направлениям: «Таласский путь», пролежавший параллельно течению реки Талас, и «Тюркский путь», проходивший вдоль подножия Киргизского Алатау (Елеуов, 1998: 14-23).

М. Елеуов отмечает, что на севере «Тюркский путь» соединялся с «Кимакским путем» (Елеуов, 1998: 19). В то время как крупные города (Нижний Барысхан, Костобе, Туймекент, Оххум) локализованы в непосредственной близости от русла реки Талас, вдоль рек Кусақ, Кошеней, Шалке и Карабакыр встречается

Рис. 4. Торткуль Куйик. Вид с высоты птичьего полёта
Fig. 4. Tortkul Kuyik. Bird's-eye view

множество торткулей. Более того, городища Караторткультобе и Конырбайтобе (Байпаков, Картаев, 2002: 115-116), имеющие внешние длинные стены, расположены вдоль «карасу» на левобережье реки Карабақыр.

«Тюркский путь», ориентированный из Тараза на восток, пролегает по прямой линии вдоль подножия Алатау, проходя выше современной автотрассы Шымкент – Алматы. Ф. Григорьев на составленной им карте проводит данный отрезок Великого Шелкового пути непосредственно через крупные города (Акыртобе, Кулан, Мерке) (Григорьев, 1990: 165-170). Таким образом, в долину реки Талас, и в частности, в главный город региона — Тараз, караванные пути входили преимущественно с восточного и южного направлений, а также по вспомогательным северным и западным маршрутам. Караваны, прибывавшие со всех четырех направлений, распределялись через территорию Тараза в соответствии с дальнейшими целями следования.

Заключение

Предгорная зона Каратау, Киргизского хребта служила транзитным коридором,

по которому проходили несколько трасс Шелкового пути. Таласская и Асинская долины имели существенные логистические преимущества в осуществлении данного процесса. Природные условия Талас-Асинского бассейна выгодно отличались от других вариантов передвижения караванов. В условиях прохождения караванов по пустынной зоне, самым значимым фактором становится водный ресурс. Водообильность этой территории, обусловленная геолого-структурными и физико-географическими условиями, предопределила создание достаточно густой сети главных и второстепенных караванных трасс. Наиболее значимыми являются следующие факторы: густая гидрографическая сеть предгорной зоны, относительно высокие расходы воды в главных реках на участке пустынной зоны, благодаря значительной роли подземных вод в их питании; близповерхностное залегание пресных грунтовых вод на большей части бассейна и, как следствие, широкое распространение полос влаголюбивой растительности в регионе; выклинивание первого горизонта подземных вод на поверхность с формированием сазовых участков, являющихся естественной

благоприятной средой для выращивания сельскохозяйственных культур, что обусловило экономический подъем региона. Все указанные факторы определили широкую сеть развития караванных путей в районе исследования.

Анализ пространственного расположения средневековых поселенческих памятников выявил их подчиненность определенным закономерностям, которые напрямую

детерминированы природной средой. Локализация объектов вблизи водных источников, в фортификационно защищенных местах, у выходов из ущелий, на обрывистых берегах или среди заболоченных участков свидетельствует о том, что выбор места для поселения и направление прохождения караванных путей был обусловлен влиянием природно-географических факторов.

Статья подготовлена на основе финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН: BR31714853)

Литература

1. Ақымбек Е.Ш., Нұрғали Н.Б., 2025. Ортағасырлық Әулиебастау қонысы // XVII Оразбаев оқулары: халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (Алматы қ., 25-26 сәуір 2025 ж.). Алматы: Қазақ университеті. 23-30 бб.
2. Байпаков К.М., 2007. Великий Шелковый путь (на территории Казахстана). Алматы: «Адамар». 496 с.
3. Байпаков К.М., 1986. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата: Наука. 255 с.
4. Байпаков К.М., Картаев П.Е., 2002. Городище Караторткультобе // Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. Алматы: РГП «НИПИ ПМК». Т. 2. С. 115-116.
5. Бернштам А.Н., 1941. Памятники старины Таласской долины. Алма-Ата: Казахское объединенное государственное издательство. 66 с.
6. Геологическая карта Казахской ССР., 1981. Масштаб 1:500000. Серия Южно-Казахстанская. Объяснительная записка. Алма-Ата. С. 231
7. Григорьев Ф.П., 1992. Древние караванные тропы северных склонов Киргизского хребта // Маргулановские чтения. 1990 (сборник материалов конференции). Часть 1. М. С. 165-170.
8. Елеуов М., 1998. Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары (VI–XIII ғ. басы). Бірінші бөлім. Алматы: Қазақ университеті. 210 б.
9. Жумабекова Н.К., Кулматов Т.Н., 2014. Устройство поверхности Таласской долины и их влияние на формирование ландшафтов. Бишкек: Известия ВУЗов, География та туризм. №4. С.135-137.
10. Каталог ледников СССР, 1968. Том 14. Средняя Азия. Вып. 2. Киргизия. Часть 1. Бассейны рек Асса, Талас. Л.: Гидрометеоиздат. С. 68
11. Сейтказиев А.С., Мусаев А.И., 2014. Эколого-мелиоративное состояние засоленных земель аридной зоны Казахстана и методы улучшения их продуктивности. Тараз, 244 с.
12. Тюменев С.Д., 2008. Водные ресурсы и водообеспеченность территории Казахстана. Учебник. Алматы: КазНТУ. 267 с.
13. Умурзаков Садыбакас, 2021. Географическая изученность Кыргызстана до середины XIX века. Бишкек: Университет Центральной Азии. 180 с.

References

1. Aqymbek E.Sh., Nurghali N.B., 2025. Ortaghasyrlyq Auliebastau qonysy [Medieval settlement of Auliebastau] // XVII Orazbaev oquлары: halyqaralyq ghylymi-adishtemelik konferentsia materialdary (Almaty q., 25-26 sauir 2025 zh.) / Zhauapty red. R.S. Zhumataev. Almaty: Qazaq universiteti. Pp.23-30. [in Kazakh]
2. Baipakov K.M., 2007. Velikii Shelkovyi put (na territorii Kazakhstana) [The Great Silk Road (on the territory of Kazakhstan)]. Almaty: «Adammar». 496 p. [in Russian]
3. Baipakov K.M., 1986. Srednevekovaya gorodskaya kultura Yuzhnogo Kazakhstana i Semirechya [Medieval urban culture of South Kazakhstan and Semirechye]. Alma-Ata: Nauka. 255 p. [in Russian]

4. Baipakov K.M., Kartaev P.E., 2002. Gorodishche Karatortkultobe [Karatortkultobe settlement] // Svod pamyatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Zhambylskaya oblast. Almaty: RGP «NIPI PMK». Vol. 2. P. 115. [in Russian]
5. Bernshtam A.N., 1941. Pamyatniki stariny Talasskoi doliny [Ancient monuments of the Talas Valley]. Alma-Ata: Kazakhskoe obedinennoe gosudarstvennoe izdatelstvo. 66 p. [in Russian]
6. Geologicheskaya karta Kazakhskoi SSR. [Geological map of the Kazakh SSR.], 1981. Masshtab 1:500000. Seriya Yuzhno-Kazakhstanskaya. Obyasnitelnaya zapiska. Alma-Ata. P. 231. [in Russian]
7. Grigorev F.P., 1992. Drevnie karavannye tropy severnykh sklonov Kirgizskogo khrebt [Ancient caravan trails of the northern slopes of the Kirghiz mountain range] // Margulanovskie chteniya. 1990 (sbornik materialov konferentsii). Chast 1. M. P. 165-170. [in Russian]
8. Eleuov M., 1998. Shu men Talas onirlerinin ortaghasyrlyq qalalary (VI–XIII gh. basy) [Medieval cities of the SHU and Talas regions (VI–early XIII centuries)]. Birinshi bolim. Almaty: Qazaq universiteti. 210 p. [in Kazakh]
9. Zhumabekova N.K., Kulmatov T.N., 2014. Ustroistvo poverkhnosti Talasskoi doliny i ikh vliyanie na formirovanie landshaftov [The structure of the surface of the Talas Valley and their influence on the formation of landscapes]. Bishkek: Izvestiya VUZov, Geografiya ta turizm. №4. P. 135-137. [in Russian]
10. Katalog lednikov SSSR [Catalog of glaciers of the USSR], 1968. Tom 14. Srednyaya Aziya. Vyp. 2. Kirgiziya. Chast 1. Basseiny rek Assa, Talas. L.: Gidrometeoizdat. P. 68. [in Russian]
11. Seitkaziev A.S., Musaev A.I., 2014. Ekologo-meliorativnoe sostoyanie zasolennykh zemel aridnoi zony Kazakhstan i metody uluchsheniya ikh produktivnosti [Ecological and reclamation status of saline lands of the arid zone of Kazakhstan and methods of improving their productivity]. Taraz. 244 p. [in Russian]
12. Tyumenev S.D., 2008. Vodnye resursy i vodoobespechennost territorii Kazakhstan [Water resources and water availability of the territory of Kazakhstan]. Uchebnik. Almaty: KazNTU. 267 s. [in Russian]
13. Umurzakov Sadybakas, 2021. Geograficheskaya izuchennost Kyrgyzstana do serediny XIX veka [Geographical study of Kyrgyzstan until the middle of the 19th century]. Bishkek: Universitet Centralnoi Azii. 180 p. [in Russian]

Имангалиева М.¹, *Акымбек Е.¹

¹Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
Алматы, Қазақстан
*e-mail: eraly_a@mail.ru

ТАЛАС-АСА АЛАБЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ КЕРУЕН ЖОЛДАРЫНЫҢ БАҒЫТТАРЫН ТАҢДАУДАҒЫ ТАБИҒИ ФАКТОР

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – б.з.б. III ғ. – б.з. XII ғ. аралығында керуен жолдары өткен қоныстар мен бекеттердің пайда болуының негізгі себебі ретінде Талас-Аса аймағының сумен қамтамасыз етілу деңгейінің үлестірілу заңдылықтарын айқындау. Мақалада орта ғасырлардағы керуен бағыттарының траекториясын түпкілікті айқындаған су теңгерімінің құрылымына әсер еткен табиғи факторларды талдауға басты назар аударылған. Факторлардың ішінде ең маңыздылары – климаттық ерекшеліктер, Талас, Аса және кішігірім өзендердің жоғарғы ағысының орографиясы, орта ағысының геологиялық және гидрогеологиялық құрылымы, сондай-ақ бүкіл бассейн өзендерінің төменгі ағысындағы тектоникалық фактор. Ежелгі керуен жолдарын анықтау әдісі ретінде аумақты игерудің басты бекеттерді және ірі қоныстарды байланыстырушы буындар санатындағы төрткүлдер тізбегін айқындау алынды. Идентификациялаудың негізіне белгілі төрткүлдердің морфологиялық, морфометриялық белгілерінің кешені мен орналасудың өзіне тән географиялық критерийлері алынды. Бұл жұмыс дайындық кезеңінде Google Earth жүйесін пайдалану арқылы жүзеге асырылды. Далалық

зерттеулер барысында перспективалы аумақтар шегінде қазба жұмыстары жүргізілді. Тараз – керуен маршруттарының солтүстік, шығыс және оңтүстік бағыттары тоғысқан Талас-Аса бассейніндегі ең ірі қалалық орталық болған. Испиджаб тарихи-мәдени аймағынан шыққан сауда керуендері Таразға қарай Теріс өзенінің арнасын бойлай немесе Күйік асуы арқылы бет алған. Осы тұстан трасса тармақталған: бір маршрут Қырғыз Алатауының солтүстік беткейлерін бойлай шығыс бағытқа қарай кетсе, екіншісі – Талас өзенінің аңғарымен солтүстікке, Бетпақдалаға қарай бағытталған.

Кілт сөздер: Талас-Аса алабы, орта ғасыр, төрткүл, керуен жолы, табиғи фактор.

Дәйексөз үшін: Иманғалиева М., Ақымбек Е. Талас-Аса алабындағы ортағасырлық керуен жолдарының бағыттарын таңдаудағы табиғи фактор // Мәдени мұра. 2026. № 2(113). Б. 99-111 (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.08>

Imangaliyeva M.¹, *Akymbek Ye.¹

Margulan Institute of Archaeology

Almaty, Kazakhstan

*e-mail: eraly_a@mail.ru

NATURAL FACTOR IN THE SELECTION OF MEDIEVAL CARAVAN ROUTES IN THE TALAS-ASA BASIN

Abstract. The study aims to identify patterns in the distribution of water resources in the Talas-Asa region as a key factor in the emergence of settlements and outposts along caravan routes from the 3rd century BC to the 12th century AD. Particular attention is given to natural factors that shaped the regional water balance and, consequently, influenced the direction of medieval trade routes. The most important factors include climatic conditions, the orography of the upper reaches of the Talas, Asa, and smaller rivers, the geological and hydrogeological structure of the middle reaches, and tectonic processes affecting the lower reaches of the basin. Ancient caravan routes were reconstructed through the identification of chains of tortkuls, which functioned as territorial outposts and connecting points between major settlements. The analysis was conducted using the Google Earth platform. The largest urban center of the Talas-Asa basin was Taraz, where the northern, eastern, and southern caravan routes converged. Trade caravans from the Ispidjab historical and cultural region reached Taraz either along the Teris River valley or through the Kuyuk Pass. From Taraz, the routes diverged: one extended eastward along the northern foothills of the Kyrgyz Alatau, while another followed the Talas River valley northward toward Betpakdala.

Key words: Talas-Asa basin, Middle Ages, tortkul, caravan route, natural factor.

For citation: Imangaliyeva M., Akymbek Ye. Natural factor in the selection of medieval caravan routes in the Talas-Asa basin // Madeni Mura. 2026. № 2(113). Pp. 99-111 (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.08>

Авторлар туралы мәлімет:

Иманғалиева Марияш Жарылкасыновна, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-5429-0854

Ақымбек Ералы Шардарбекұлы, PhD, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-0603-4514

Сведения об авторе:

Имангалиева Марияш Жарылкасыновна, научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-5429-0854

Акымбек Ералы Шардарбекулы, PhD, ведущий научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-0603-4514

Information about authors:

Imangaliyeva Mariyash, Researcher at the Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-5429-0854

Akymbek Yeraly, PhD, Leading Researcher at the Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-0603-4514

Мургабаев С., *Бахтыбаев М., Малдыбекова Л., Серікбай Ә.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің

Археология ғылыми-зерттеу институты

Түркістан, Қазақстан

*e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

ҚАРАТАУ ЖАРТАС СУРЕТТЕРІНІҢ ІШКІ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫН САРАЛАУ

Аңдатпа. Бұл мақаланы жазуға арқау болып отырған Тянь-Шаньның солтүстік-батыс сілемі болып табылатын, Қазақстанның оңтүстігіндегі үш облысты (Жамбыл, Түркістан, Қызылорда) бойлай орналасқан Үлкен Қаратау жотасының әр кезеңдегі жартас суреттері. Соның ішінде сонау қола дәуірінен бастап, одан кейінгі ерте темір кезеңдерінің бейнелеу өнерінің арасындағы байланыстарды айқындау көзделді. Зерттеуде стилистикалық, иконографиялық, семантикалық және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды.

Мақалада Қаратау жартас суреттерінде кездесетін сюжеттік композициялар мен бейнелердің семантикалық астарына және кезеңдерге байланысты стилистикадағы өзгерістерге сараптама жасалды. Бұл образдардың қалыптасуында аймақтың ежелгі тұрғындарының дүниетанымдары мен діни наным-сенімдерін жазба деректердегі мифологиялық мәтіндер және этнографиялық материалдармен салыстыра отырып қарастырылды. Жартас суреттерінде жиі кездесетін «егіздер» тақырыбы, «ғұрыптық шайқас» тақырыбының түпкі астарында әлемдегі «бітпес күрес» тақырыбы, яғни, дуалистік бағыттағы бинарлық сипаттағы бейнелер қарастырылып отыр. Қола дәуірінде пайда болып, негізі қаланған кейбір сюжеттердің өзінен кейінгі ерте темір кезеңінде стилистік өзгеріске ұшырай отырып қалыпты сюжеттік формаға айналуын байқауға болады. Бұл сюжеттік форма кейбір образдардың таралу аймағын анықтауға және кезеңдер арасындағы дүниетанымдық әрі материалдық мәдениетінің сабақтастығын айқындауға мүмкіндік беріп отыр.

Кілт сөздер: археология, петроглиф, семантика, Қаратау, мифология, дуализм, зооморфты бейнелер, сюжет, иконография.

Дәйексөз үшін: Мургабаев С., Бахтыбаев М., Малдыбекова Л., Серікбай Ә. Қаратау жартас суреттерінің ішкі семантикалық сипатын саралау // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). бб. 112-124 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.09>

Кіріспе

Жартас суреттері әр тарихи кезең мен аймақтың ежелгі тұрғындарының өмірінен – шаруашылығы, әдет-ғұрпы мен мифологиялық дүниетанымынан сыр шертетін археологиялық дерек көзі болып табылады, сондай-ақ ежелгі кезеңдерде болуы ықтимал мәдени, саяси ықпалдар мен қарым-қатынастардың ашып көрсетуге септігін тигізетін ақпараттық құндылығы жоғары дерек көзі. Сондай-ақ кейбір сюжеттер мен көріністердің негізінде олардың ішкі мәні мен семантикасын саралау, кезеңдер арасындағы рухани сабақтастықты ашып көрсетуде құнды мағлұмат болып табылады.

Қола дәуірінің жартас суреттерін тақырыптық желісіне үңілетін болсақ – антропоморфты бейнелер негізгі кейіпкер ретінде кескінделді. Осы кезеңнен бастап басқа жануарлар бейнелері, таңбалар мен символдар негізгі адам образының аясында өрбитін тақырыптың бағынышты құрамдас бөлігі болып табылады, яғни, адам мен оның болмысына деген қызығушылықтың өсуімен ерекшеленеді. Әлемдік мифологияның архаикалық образдарын бақылау, олардың дамуындағы қызық заңдылықты, яғни ежелгі тотемдік, зоо немесе орнитоморфтылықтан

антропоморфтылыққа ауыса бастағандығын көреміз (Хлобыстина, 1987: 87). Сондай-ақ қола дәуірінде пайда болған кейбір образдар мен сюжеттердің өзінен кейінгі кезеңдерде қалыпты бір формаға немесе белгілі бір символикалық сипатқа ие бола бастайды. Алғашқыда қарапайым пішіндегі белгілі бір семантикалық мәнін сақтай отырып кезеңіне байланысты стилистикалық өзгеріске ұшырағанын көруге болады. Бұл кезеңдер арасындағы дүниетанымдық сабақтастықтың айғағы.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеудің негізгі тақырыбы ретінде Қаратау жотасының қола, ерте темір кезеңінің жартас суреттеріндегі кейбір сюжеттік сарындар қарастырылады. Нақтырақ айтқанда, бұл бейнелердің ішінен кейбір ерекше нұсқадағы композициялар таңдап алынып отыр. Аталған бейнелердің иконографиялық ерекшеліктері мен олардың семантикалық қырларына талдау жасалып отыр. Олардың хронологиялық кезеңдеріне сай тиісінше стилистикалық ерекшеліктері бірқатар өзгеріске ұшырағанымен өзінің мағыналық салмағын өзгертпегенін көруге болады. Материалдар көпжылдық зерттеулер негізінде жинақталған автордың түпнұсқалық көшірмелер мен негативтері, мұрағаттық қорларынан, фотодеректік материалдардың негізінде талданды. Сонымен қатар зерттеу барысында Қазақстан мен алыс-жақын көршілердің аумағындағы петроглифтермен, заттай деректермен қатар жазба деректердегі мифологиялық мәтіндер және бірқатар этнографиялық материалдармен салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеу әдістерінде төмендегі тәсілдер қолданылды:

Салыстырмалы тарихи әдіс. Қаратау жартас суреттеріндегі бейнелерді заттай деректермен қоса әлем халықтарында кездесетін мифтік кейіпкерлер және олардың қалыптасуындағы ежелгі дүниетанымын уақыт пен кеңістікке қарамастан семиотикалық байланыстарын салыстырмалы түрде анықтау.

Семантикалық талдау – Жартас суреттеріндегі антропоморфты және зооморфты бейнелердің образдарының символикалық мағыналық жүктемесі мен дүниетанымдық функциялары, аймақтың ежелгі тұрғындарының дуалистік бағытта өрбитін бинарлық образдарын ашып көрсету.

Иконографиялық әдіс. Бейнелердің

кескінделу ерекшеліктері, жекелеген суреттер мен композиция құру мен стилистикалық ерекшеліктері мен мағынасы анықталды. Кейде алғашқы қарапайымдылықтан уақыт өте келе стилистикалық өзгеріске ұшырағанымен өзінің архаикалық мағынасын сақтап қалуы.

Археологиялық контекстуализация. Жартас суреттерімен қоса ежелгі мифологиялық мәтіндер мен этнографиялық материалдарда аймақтық мәдени байланыстар сипатында қарастырылады. Дегенмен уақыт пен кеңістікке қарамай бұл «әмбебап» образдар мен сюжеттердің конвергентті түрде дамығанын айтуға болады. Бұл әдістерді кешенді қолдану арқылы Қаратау жартас суреттеріндегі бұл бейнелердің мәдени-символикалық табиғатын ашу, оның архетиптік деңгейдегі мәнін түсіндіру және дәуірлік трансформациясын көрсету мүмкін болды.

Талдау

Жартас суреттеріндегі дуалистік негізде өрбитін бинарлық сипаттағы бейнелер. Әр кезеңнің бейнелеу өнерінің өзіндік басым тұстары, өзіндік тақырыптық желісі бар, стилистік ерекшеліктері болатыны белгілі. Жартас суреттерінде шайқасып не төбелесіп жатқан бейнелердің барлығын бірдей адамдар мен тайпалар арасындағы шын мәніндегі қақтығыс сәті бейнеленген көрініс ретінде қарастырмауымыз керек. Бұл көріністердің кейбірінде «ғұрыптық шайқас» кескінделген болуы ықтимал. «Ғұрыптық шайқас» жарқын бейнесін Сауысқандық жартас суреттерінен (сур. 1), сонымен қатар Арпаөзен петроглифтерінде кездесетін шайқасып жатқан адамдардан байқауымызға болады (сур. 2). Қаратаудың солтүстік-батыс бөлігінде, әсіресе Сауысқандық петроглифтерінде антропоморфты бейнелерінің арасында қырынан кескінделген, аяқтары тізеден жартылай бүгіліп, иығына шоқпар асынған, ал екінші қолы шынтақтан жоғары не төмен бүгілген, жамбас тұсында ұшы домалақ етіп кескінделген құйрығы бар антропоморфтылар жиі кездеседі (Самашев и др., 2014; Мургабаев, 2013: 52-65). Сауысқандық III тобында кескінделуі жағынан жоғарыдағыларды дәлме-дәл қайталайтын екі антропоморфтылардың шайқасу сәті бейнеленген. Бұл көріністің ерекшелігі – бір ағаштың екі бұтағы тәріздес, немесе «сиам егіздері» тәріздес аяқтарының ұштары

Сур. 1. Сауысқандық петроглифтері. Антропоморфты бейнелер

Fig. 1. Petroglyphs of Sauyskandyk. Anthropomorphic images

біріктіріліп қандай да бір «эмблемалық» сипатта кескінделген (сур. 1). Бұл бейнелер суретшінің байқаусызда жіберген қателігі емес, арнайы, өте ұқыптылықпен жоспарлы түрде осылай кескінделгені анық байқалып тұр. Келесі Арпаөзен петроглифтеріндегі шоқпармен шайқасып жатқан екі антропоморфтының кіндіктері қалың бір сызық арқылы біріктірілген. Бұлай кескінделу қос кейіпкер арасында ортақ «жақындықтың» болғандығын анық меңзеп тұрғандай.

Бұл сонау ерте кезеңдерден-ақ діни дуализм бағытында өрбитін бір-біріне тәуелсіз екі бастаманың арасындағы мәңгілік күрестің көрінісі іспеттес. Бұл бейнелер қарапайым шайқастан гөрі, сол ортада қалыптасып үлгерген «эмблемалық» сипатқа ие сюжеттер. Дуалистік көзқарас еш уақытта өзінің өзектілігін жоғалтқан емес және көптеген халықтардың діни наным-сенімдерінде, салт-жоралғыларында орын алған. С.П. Толстов «Древний Хорезм» еңбегінің Ферганалық навруз бөлімінде Орта Азияда жаңа жылды тойлауға байланысты әдет-ғұрып туралы баяндайды. Ол дәстүр бойынша, жаңа жылдың басында патша мен әскербасылар екі топқа бөлінеді. Әр топ өз арасынан сауыт-сайман киген бір адамнан шығарып төбелестіреді және әр топ төбелес барысында өз адамына тас, кірпішпен қамтамасыз етіп, көмектесіп тұрады. Төбелес олардың бірі мерт болған соң тоқтайды және сол арқылы келер жылдың жақсы не жаман болатындығын болжайды (Толстов, 1948: 282-283). Бұл ғұрыптық әрекеттерге қарап бүкіл қала тұрғындарының екіге бөлініп

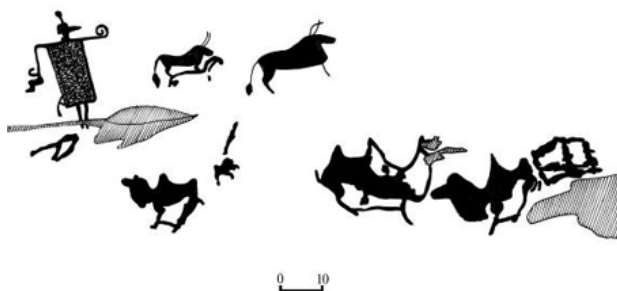

Сур. 2. Арпаөзен петроглифтері. Антропоморфты бейнелер

Fig. 2. Petroglyphs of Arpaozen. Anthropomorphic images

шайқасуының алғашқы қауымдық халықтар арасында кең таралған екі фратрий арасындағы ғұрыптық күрес екендігін көреміз. Орта Азияға жақын орналасқан Солтүстік Индиядағы нага тайпасында әр ауылдың тұрғындары екіге бөлініп жылына 1-2 рет ғұрыптық төбелес ұйымдастыратын болған. Орта Азияда мұндай ғұрыптар туралы Ахман-ат-Такасим фи-Мафират ал-Акалим ал-Макдисидан (X ғ. соңы) көруге болады. Мұсылмандық құрбан айт мейрамында құрбандық шалу кезіндегі ғұрыптық төбелес немесе шайқас туралы С.П. Толстов «видишь их (жителей главного города Гургана), как они в день заклания двумя группами ссорятся из-за головы верблюда – израненные, избитые и расстроенные». Характерно, что представляющий прямую параллель анализируемому нами ферганскому обычаю мы находим в описании хронике династии Тан, относящемся к обычаям восточно-туркестанского города-государства Кучи. «В новый год семь дней увеселяются боем баранов, лошадей и верблюдов, чтобы по их драке отгадать, урожаен или неурожаен будет год. Этот обычай прокладывает прямой путь между «боем за голову верблюда» Макдиси и «ферганским Наурузом».

Другую, также очень близкую параллель мы находим в исследованном Фрэзером древнеримском обычае осеннего жертвоприношения коня. Ритуал начинался с состязания колесниц. Правый конь победившей колесницы убивался копьем, ему отрезали голову и украшали ожерельем из снопов» (Толстов, 1948: 284).

Сур. 3. Сауыскандық петроглифтері. Түйелер, бұқалар және антропоморфты бейнелер
Fig. 3. Petroglyphs of Sauyskandyk. Camels, bulls and anthropomorphic images

Сур. 4. Сауыскандық петроглифтері. Түйелер және антропоморфты бейнелері
Fig. 4. Petroglyphs of Sauyskandyk. Camels and anthropomorphic images

Сур. 5. Сауыскандық петроглифтері. Түйелер бейнесі
Fig. 5. Petroglyphs of Sauyskandyk. Image of camels

Сур. 6. Қызылшың петроглифтері. Түйелер бейнесі
Fig. 6. Petroglyphs of Kyzylchin. Image of camels

С.П. Толстов өзінің еңбегінде осындай «ғұрыптық шайқасқа» байланысты салт-жоралғының әлемнің әр бөлігінде кездесетіні туралы көптеген мәліметтер келтіреді. Біз бұл дәстүрден байқағанымыз «ғұрыптық шайқастың» тек қана адамдар арасында ғана емес сондай-ақ жануарлар арасында да өткізілетіндігін көріп отырмыз. Тағы бір мән беретін нәрсе, жеңген не жеңілген жаққа байланысты жылдың қандай болатындығы жайлы болжамдар жасауы. Ал ежелгі римдіктерде арбаға жегілген қос жылқының тек оң жақтағысы ғана құрбандыққа шалу дәстүрінің болғандығын көріп отырмыз. Осы сипаттамалар мен жартас суреттеріндегі көріністі өз бастауын ырымдар мен тыйымдардан алатын осы дәстүрлерді салыстырап болсақ, Қаратау мен іргелес аудандардың петроглифтерінде жиі кездесетін жануарлар шайқасы, әсіресе түйелер шайқасын ерекше атап өтуге болады (сур. 3,4,5,6,7,8). Ол бейнелердің барлығында бірдей бір қалыпты бейнелеу үрдісі сақталған. Егер мән беріп қарасақ бұл көріністердің барлығында оң жақтағы түйенің басы төменде, ал сол жақтағысының басы жоғарыда орналасқан (бұл

«түйелер шайқасының» қола дәуірінің шамамен б.з.д. II м.ж. екінші жартысынан бастап ерте темір кезеңінде кеңінен тараған образдар қатарында). Сауыскандық петроглифтерінде өте көлемді етіп салынған осындай «қос түйе» образы бейнеленген көріністе жануарлардың тұлғалары ретсіз сызықтармен безендірілген, ал олардың бастары ерекше ұқыптылықпен оюланған. Бұл жердегі және бір ерекшелік олардың кеуделеріндегі ретсіз сызықтармен орындалған безендірулердің екеуінде екі түрлі екендігінде. Бұл жерде алғашқыда шайқас ретінде кескінделмегенімен, негізгі идея оң және сол жақтығы, яғни, «қарсы» беттегі деген ұғыммен түсіндіруге тырысқан. Дегенмен уақыт өте келе бұл образдар шайнасып жатқан жануарлар ретінде өзгеріске ұшырап, ерте темір кезеңінде «аң стилінің» элементтерімен толықтырылған қалыпты образға айналғанын байқауға болады (сур. 9,10,11). Жалпы осы қос түйенің шайқасы ретінде кескінделетін бейнелердің заттай бұйымдар ретіндегі таралу аймағы Қазақстанның батыс, оңтүстік, аймақтары, оңтүстік Орал маңы, Жетісудың батыс бөлігі (Джумабекова и др., 2014: 307-

Сур. 7. Байқоңыр петроглифтері (В.А. Новоженев бойынша)
Fig. 7. Petroglyphs of Baikunur (according to V.A. Novozhenov)

327), орталық Қазақстанның оңтүстікпен шегаралас аймақтары (Новоженев, 2002: 50). Бұл бейнелердің кескінделуі жай «түйелер шайқасы» дегеннен гөрі «ғұрыптық сипаттағы түйелер шайқасы» деген мәнді беріп тұрғандығын аңғаруға болады. «Ферғаналық наурыздың» немесе басқа да халықтардағы жаңа жылды тойлау сәтіндегі жануарлар шайқасының екі топтың арасындағы бәсеке ретіндегі ғұрыптық әрекет екендігі белгілі. Ал жартастағы екі түйенің әркелкі ою-өрнекпен безендірілуі де осы тақырып аясында өрбитін оң немесе сол бөліктің өзіндік ерекшеліктерін меңзеп тұрғандығының айғағы.

Осы қарастырып отырған көріністерді түпкі негізінде алғашқы қауымдық дуалистік дүниетанымнан бастау алатын «егіздер» мифінің жатқандығын көреміз. «Егіздер» мифінің әлемнің барлық бөлігінде кездесетіндігін Э. Тэйлор, Л.Я. Штернберг (Штернберг, 1936: 73-109) сияқты ғалымдардың алғашқы қауымдық діндерге байланысты еңбектерінде көре аламыз. Олар парсылардағы Ормузда мен Ариман – ағалы-інілі егіздер, әрі бітіспес жаулар туралы дуалистік негізде өрбіген миф ретінде белгілі. Философиядағы дуалистік бағыт материализм мен идеализмді үйлестіре қарайтын болса, ежелгі мифологияда олар ақ пен қара, өмір мен өлім сияқты бір-біріне кереғар екі бағытты үйлестіре қарайды. Яғни, әлемдік тепе-теңдіктің негізінде жасалған миф. «Егіздер» туралы мифтің бір нұсқасына ирокездердің Иоскева мен Тавискарон жайлы мифті жатқызуға болады:

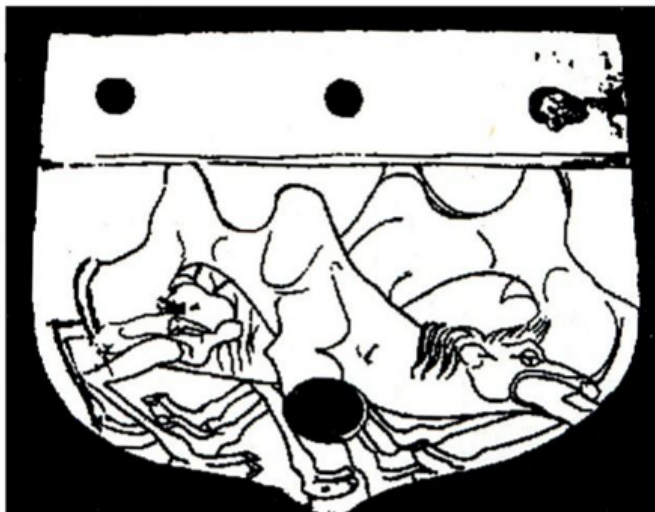

Сур. 8. Арпаөзен петроглифтері. Түйелер бейнесі
Fig. 8. Petroglyphs of Arpaozen. Image of camels

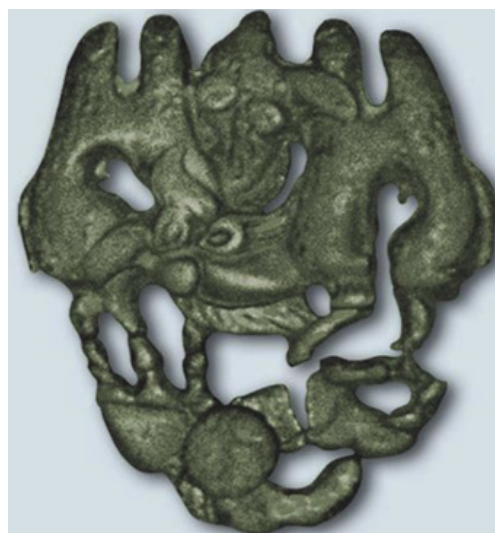
«небесная женщина, зачавшая от хозяина ветров близнецов Иоскеву («светлый»), и Тавискарона («темный»), падает из верхнего мира в нижний на спину черепахи, превращающейся в земную сушу. Однако Тавискарон, разрывая тело подмышкой матери и, убивая ее этим, выходит первым. Уже по рождении он резко отличается от брата. Тело его состоит из кремня и на его темени находится острый как нож, кремневый гребень, при помощи которого он разорвал тело матери».

Бабка близнецов – Ataentsic или Ataensic, «Великая земная Мать» отсекает голову своей убитой дочери и вешает ее тело и голову на ветви деревьев. Тело становится солнцем, голова – луной» (Толстов, 1948: 289).

Сауысқандық жартасындағы аяқтарының төменгі бөлігі бірігіп кеткен, шоқпар ұстап шайқасып жатқан адамдарды бейнелеген көрініске мән беріп қарайтын болсақ «егіздердің» (олардың егіз екендігін меңзейтін нәрсе екеуінің «айнадағы көрініс» сияқты бір-біріне ұқсастығы және бір ағаштан өскен екі ағаш бұтағы тәрізді аяқтарының бірігіп кетуі) бірінің маңдай тұсында қысқа мүйіз (бұқа), екіншісінде ұшы төмен қараған, балық арқасындағы желбезек тәріздес белгі бар. «Егіздердің» ішіндегі «қараңғы» яғни жағымсыз кейіпкер (ирокездердегі Тавискарон, Авестадағы Ангро-Майнью, парсы мифіндегі Ариман т.б.) сипатына ие осы оң жақтағы соңғысы болуы мүмкін. Оң жақтағы антропоморфты төменгі бөлікте, ал сол бөліктегісі жоғары

Сур. 9. Курган-Тепе қорымы. Сүйектен жасалған бұйым
(В.А. Новоженев бойынша)
Fig. 9. Kurgan-Tepe burial ground. Bone artifact
(according to V.A. Novozhenov)

Сур. 10. Пятимары I. Қоладан жасалған ат әбзелі
(оңтүстік Урал)
Fig. 10. Pyatimary I. Bronze horse harness
(southern Urals)

орналасуы соңғысының басымдығын айғақтап тұр. Жалпы қай қоғамда, қай жерде болса да жақсылықтың күшін басым қылып көрсету нышанын байқауға болады. Сол сияқты Сауысқандықтағы «жарық» яғни жағымды кейіпкердің (ирокездердегі Иоскег, Авестадағы Ахура Мазда, парсылардағы Ормузд т.б.) басымдылығын көрсетуге бағытталғандығын аңғарамыз. Жалпы Авесталық мәтіндегі әлемнің құрылымы мен ол жердегі кейіпкерлер көптеген халықтардың мифтік әңгімелерінің негізгі желісін құраушылар болып табылады. Мүмкін Авестаның алғашқы нұсқасын құрастырушылар да Орталық Азия ежелгі тұрғындары болуы ықтимал (Шалекенов, 2009: 161-169). Жалпы осы сипатталып отырған қосарланған суреттердің барлығын «әлемдік тепе-теңдік» идеясының аясында өрбитін сюжеттер деп айтуға болады.

Ерте темір кезеңінің аң стилінде бейнеленген көріністерінің арасында негізгі сарын ретінде жыртқыштардың жануарларды алқымдап жатқан сәтіндегі бейнелер көрсетіледі. Ал өзара жыртқыштар арасындағы шайқас сирек кездесетін көріністер қатарында. Жыртқыш арасындағы шайқас бейнеленген көріністерге тоқтала кетсек. Жоғарыда сөз болған С.П. Толстовтың «Ферғаналық наурызда» кездесетін мифтік кейіпкерлерге тоқтала кетсек. Ирокездердің «Егіздер» туралы мифінде Иоскегті («жарық») жақтаушы жануарлар ретінде былай делінген: «Близнецы, выросши, вступают друг с

другом в жестокую борьбу. Иоскега устраивает и улучшает мир на пользу людям. По его слову расширяются тесные пределы земли-черепахи и новые земли покрываются молодым кленовым лесом; он приводит в порядок мир животных. По его слову на земле появляются расщелина, полная маслом. Он вызывает к ней зверей, спрашивая их чем, чем они могут быть полезны людям, и изменяя их природу в соответствии с их назначением. По его слову к расщелине являются бык, за ним медведь, затем олень, затем мелкие животные: енот, сурок, дикобраз и скунс, куница, выдра и др... Волк, пантера и лисица, пришедшие последними, вовсе не получают места у масляного источника» (Толстов, 1948: 289). Осы мифтік көріністің жарта суреттері арасындағы баламасын Сауысқандық петроглифтерінің ерте темір кезеңіне тән бейнелерінен көруімізге болады. Бұл жердегі үш жұптың арасындағы аңдар шайқасында мысық тұқымдас екі жерде – бірінде аюмен, екінші жерде қабанмен шайқасы бейнеленген (сур. 12). Бұл жерде де осы бір-біріне қарама қайшы үш кейіпкердің арасындағы шайқас бейнеленген. Ерте темір кезеңінің бейнелеу жарта суреттерінде қола дәуірінің бейнелеріне қарағанда қабан бейнесінің саны күрт өседі және аң стиліндегі мәнерінде кескінделген нұсқалары жиі кездеседі. Оның өзіндік теңеуі Вератрангна келбетінде кейде жоғарғы әлемге қатысты құрбандық малы ретінде сипатталады.

Сур. 11. Иссык-Көл маңынан (Долинка) табылған құрбандық тақтасы (Джумабекова Г.С., т.б. бойынша)
Fig. 11. Sacrificial tablet found near Issyk-Kul (Dolinka) (according to Dzhumabekova G.S., et al.)

Қабан образының Орта Азиялық халықтарда тілдік нұсқада сирек кездесуі немесе жойылып кетуі Ислам дініндегі бұл мақұлыққа деген тыйымның салдары болар. Мысалы, қабан образын батыстағы скандинавиялықтардың «асстар туралы мифологиясында» кездеседі. Ғалымдар арасында «асстар Азиядан шыққан» болуы ықтимал деген пікірлер де айтылып жүр. Сонымен Асстар – герман-скандинав мифологиясындағы тәңірлердің жалпы атауы. Асстардың әкесі де, басшысы да – Один (Водан) деген тәңір. Одиннің екінші тұрақ-сарайы «Валгалла» болып есептеледі. «Валгалла» исланд тілінен аударғанда «өлілер сарайы» дегенді білдіреді. Валгалла Астара ауылында орналасқан (биік шың, аспан әлемі деп түсіндіріледі). «Валгаллада өлген шейіт-жауынгерлер. Сарайдың ортасында «Эльдхримнир» деген қазанда Анхримнир деген аспаз таусылмайтын Сэхримнер деген вепрьдің (қабан) етін пісіріп эйнхерийлерге береді. Осы сарайда эйнхерийлер әлгі ет пен Хейдрун-ешкінің сарқылмайтын сүтін ішіп-жеп тойлап жатады мыс» (Мелетинский, 1982: 212). Көріп отырғанымыздай бұл жерде қабан Аспан әлемін мекен еткен жауынгерлердің қасиетті «жұмақтық ас» дайындауға құрбандық малы ретінде сипатталады. Соған қарағанда Сауысқандық жартасындағы көрініс «егіздер» мифі мен «асстар мифінің» ортақ сипатқа ие көрінісі болар. Бұл жердегі шайқас арқылы әлемнің үш бөлігіне тән кейіпкерлер арасындағы «ғұрыптық шайқас» болар. Мысық тұқымдас – жаналғыш жыртқыш - төменгі әлемге тән,

ал аю орта, қабан жоғарғы әлемге тән жануар келбетіне ие. Ерте темір кезеңінің жерлеу орындарында көп кездесетін қабан мүсіндері осының айғағы болар. Осындай сипатқа ие қабандар бейнесі Сауысқандық жартастарында кездеседі. Бұл бейнелердің біреуі өз пішінін сақтаған. Ал қалған екеуі сақ дәуірінің бейнелеу үлгісіне тән деформацияға ұшыраған бейне ретінде кескінделген. Соңғы екеуінің аяқтары «құс саусақтары» іспеттес етіп берілген. Бұл бейнелеу әдісі де оларға «құс образын» қосақтау, яғни жоғарғы әлемдік екендігін меңзейтін тәрізді (Самашев және т.б., 2014: 271, сур. 535). Орта және Орталық Азияның жартасқа бейнелеу өнерінде қола дәуірінде пайда болып, ерте көшпенділердің идеологиясында қабан образының рөлі жоғарылай түседі (Кубарев, 2003: 74-76). Бұл ерекшелік Қаратау жартас суреттерінде айқын байқалады. Қола дәуірінің бейнелерінде сирек кездесетін қабан образы ерте темір кезеңінде саны мен кескінделу ерекшелігі жағынан көбейе түседі.

Мифологиялық «егіздерден» өрбитін образдардың жануарлар мен жыртқыштар арасындағы нұсқасын ежелгі тұрғындардың дүниетанымындағы бинарлық немесе дуалистік түсініктің бірден-бір көрінісі ретінде болуы ықтимал. Мысалы, Бундахишнада Агура-Мазда жаратқан алғашқы бұқаны жылан кейпіне енген Ангро-Майнью өлтіреді, әйтсе де оның ұрығынан бүкіл тіршілік пен өсімдіктер әлемі пайда болады. Ал Ангро-Майнью оған қарсы әлемге зиянды жәндіктер мен жануарларды алып келеді (жылан, сарышаян, кесіртке,

Сур. 12. Сауыскандық петроглифтері.
Жануарлар шайқасы
Fig.12. Petroglyphs of Sauyskandyk. Animal fight

Сур. 13. Сауыскандық петроглифтері. Салт атты және
жыртқыштар
Fig. 13. Petroglyphs of Sauyskandyk. Riders and Predators

құрбақа, қасқыр т.б.). Өз кезегінде Агура-Мазда, Ангро-Майнью жаратқан зиянды жануарлар мен құбыжықтарға қарсы күресетін пайдалы жануарларды жаратады. Солардың ішінде қасқырға қарсы итті жаратады (Толстов, 1948: 291). Сауыскандық петроглифтерінде осы мифтің суреттегі баламасын көре аламыз. Көріністе бір-біріне қарама-қарсы тұрған ит пен қасқыр бейнесі (сур. 13). Бұл көрініс бір қарағанда жылқыны алқымдап жатқан екі қасқыр сияқты көрінер. Әйтсе де көріністегі екі салт атты да оң жақтағы «қасқырдан» арашалауға бағытталғандығын көреміз. Оң жақтағы бейне қасқырға тән аздап бүкірейіп, жауырын тұсы шығыңқы, құйрығы төмен салбыраған қалыпта кескінделген. Бұл жерде де жоғарыдағы түйелер шайқасындағы қалыпты бейнелеу үлгісі сақталған, яғни оң жақтағысының басы төменде, сол жақтағысының басы жоғарыда.

Жартас суреттерінің бірінде зооморфты бейнелер арасындағы екі жұп бұқаның сүзісіп жатқан сәті кескінделген. Сүзісіп жатқан екі жұптың ортасын шардың бір бөлігі іспеттес доғал

Сур. 14. Сауыскандық петроглифтері. Бұқалар
Fig. 14. Petroglyphs of Sauyskandyk. Bulls

сызық бөліп тұр (сур. 14). Кейбір көріністер мен сюжеттердің мағыналық, ішкі семантикалық мәнін түсіндіруде ежелгі индоирандық, ортағасырлық жазба әдебиеттерде, сонымен қатар Орта Азия халықтары мен қазақ халқының фольклорында, ертегілерде, аңыздар мен халық арасында сақталған діни наным-сенімдеріне байланысты жөн-жоралғыларда кездестіруге болады. Мысалы, қазақтардың кейбір астрономиялық денелер мен табиғи құбылыстар туралы мифтік әңгімелерінде: «Жерді үлкен бұқа бір мүйізімен ұстап тұрады және бір мүйізі шаршап, келесі мүйізіне ауыстырғанда жер сілкінеді», – дейді. Осы аңыздың келесі бір нұсқасында «жерді екі бұқа мүйізімен ұстап тұрады, кейде олар күші тасып, бір-бірімен сүзіскен сәтте мүйіздерінен ұшқын ұшады, ол – найзағай» деп түсіндіреді. Бұл сипаттамада да біз сол қосарланған бинарлық сипаттағы дуалистік түсінікке негізделген сюжетті көріп отырмыз. Сонымен қатар бұл «оқиғаның» жалғасы ретінде бұқа бүкіл ғаламды ұстап тұрушы, найзағай (жаңбыр) жіберуші, яғни «жер ананы» нәрлендіруші, «ұрықтандырушы» мифтік жануар сипатына ие, яғни әлемдегі екі бастаманың (еркек пен әйел) көрінісі деп қарастыруға болады (Мургабаев, 2025: 250).

Осы мақалада жартас суреттерінің жай ғана бейнелер жиынтығы емес, қай кезеңде салынғанына қарамастан, сол дәуір адамдарының ойы, қиялы мен дүниетанымынан хабар беретін маңызды дерек түрі екені көрсетіледі.

Алынған нәтижелер

Зерттеу аясында Қаратау жотасындағы жартас суреттерінде кездесетін антропоморфты не зооморфты образдар мен композициялардың иконографиялық құрылымы мен ішкі семантикалық мазмұны анықталды. Қола

дәуірінің жартас суреттерінде пайда болып, өзінің архаикалық жүктемесін сақтай отырып келесі кезеңдерден орын алғандығы анықталды.

1. «Егіздер» бейнесі – бір қарағанда жай ғана қарулы адамдар арасындағы шайқасу сәті сияқты болып көрінгенімен кейбір сюжеттерге егжей-тегжейлі қарайтын болсақ әлдеқайда күрделі мәндік-мағыналық сипат жатқандығын байқаймыз. Бұл жерде бір-бірімен тығыз байланысты, бірақ қарама-қарсы бинарлық сипаттағы көріністер бейнеленген.

2. «Ғұрыптық шайқас» бейнесі – біз қарастырып отырған антропоморфтылар немесе зооморфтылар арасындағы өзара шайқастар. Бірдей екі бейненің бір-біріне қарама - қарсы, шайқасып жатқан көріністерден түбінде ортақ бірліктің болғандығын меңзейтін ерекшеліктер анық байқалады.

3. «Әлемдік тепе-теңдік» – мұндай көріністердің барлығына тән ортақ негізгі идеясы – адамзат баласының дүниетанымындағы әлемдегі бітпес күрестің немесе әлемдік тепе-теңдікті сипаттау болғандығын аңғарамыз. Бұл сюжеттердің түпкі идеясы ретінде дуалистік дүниетанымның жатқандығы.

4. Бейнелер арасындағы сюжеттік-иконографиялық сабақтастық – қола дәуірінде пайда болып ерте темір кезеңінде иконографиялық, стильдік ерекшелікке ұшырағанымен өзінің алғашқы мағыналық идеясын сақтап қалған сабақтастықты ашып көрсету. Кейде олардың белгілі бір аймақтарда кең таралған қалыпты образға айналуы.

5. Аймақтық және мәдени ұқсастықтар – бұл бейнелер ежелгі дәуір адамдарының дүниетанымы мен рухани мәдениетінің маңызды көрінісі болып табылады. Уақыт пен кеңістікке қарамастан олардың құрлықтарымыздың барлық бөлігінде бір-біріне ұқсас болып келуі және белгілі бір дәрежеде қазіргі уақытқа дейін жалғасын тауып отырғандығы байқауға болады. Бұл шағын сюжеттік көріністердің мифологиялық мәтіндердегі немесе

этнографиялық материалдардағы баламалары олардың өміршеңдігінің дәлелі.

Қорытынды

Қаратау жотасының жартас суреттері арасында бір қарағанда қарапайым сюжеттердің түпкі астарында ежелгі дәуір адамдарының күрделі дүниетанымдық, мифологиялық және әлеуметтік ұстанымдарының көріністерін аңғаруға болады. Жалпы жаратылыстың тылсым дүниелерін, әрдайым бірін-бірі алмастырып отыратын бір-біріне қарама-қарсы, кейде керісінше бірін-бірі толықтырып отыратын, әлемдік тепе-теңдікті меңзейтін көріністерді зерттеу нәтижесі ретінде беріліп отыр. Антропоморфтылар арасындағы біз қарастырып отырған сюжеттердегі «ғұрыптық сипаттағы» шайқастардың бір бұтақтан тараған немесе бір кіндікпен бекітілген «егіздер» арасындағы шайқас екендігін меңзеп тұр. Бұл ерекшелікті зооморфтылар арасындағы шайқастардан да көруімізге болады. Қола дәуірінде пайда болған бір-біріне қарама-қарсы қос түйе образы уақыт өте келе ерте темір кезеңінде стилистік өзгерістерге ұшырап, шайнасып жатқан қос түйе ретіндегі кескінделуін көруімізге болады. Уақыт айырмашылығына қарамастан олардағы алғашқы сипатты сақтап қалуы (оң жақтағының басы төменде, сол жақтағының басы жоғары) суреттер арасындағы сабақтастықтың айғағы. Ерте темір кезеңінде бұл образ Қазақстанның оңтүстік, батыс аймақтарында қалыпты символикалық сипатқа ие болып, тарала бастаған. Бұл композициялық көрініс әлемдік философиялардағы бір-біріне қарама-қайшы, бірақ бірін-бірі толықтыратын тепе-теңдік пен үйлесімнің зооморфты нұсқасы деп айтуға болады. Осы көріністердің ішкі мағыналық сипатын ашуда мифологиялық мәтіндер мен этнографиялық материалдарда кездесетін наным-сенімдер мен салт-жоралғылар өзінің сипаты мен келбеті өзгеріске ұшырағанымен өзінің өміршеңдігін айқындап отыр.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2025-2027 жж. арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыру бойынша орындалған АР26103733 «Қаратаудың жартасқа салынған суреттерін ежелгі тұрғындардың дүниетанымы тұрғысынан зерттеу» атты ғылыми жоба аясында дайындалған.

Әдебиеттер

1. Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Торгоев А.И., 2014. Новые образы в художественной бронзе саков Прииссыкуля. Қазақстан археологиясындағы Еуразиялық мәдениеттер тоғысы. Көрнекті археолог К.А. Акишевтің 90-жылдығына арналған ғылыми мақалалар жинағы. Астана: «Сарыарқа» баспасы. С. 307-327.
2. Кубарев В.Д., 2003. Образ кабана в петроглифах Алтая // Археология Южной Сибири: Сб. науч. тр., посвящ. 70-летию со дня рожд. А.И. Мартынова. Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН. С. 72-78.
3. Мелетинский Е.М., 1982. Вальхалла // МНМ. М. Ч.1. С. 212.
4. Мургабаев С.С., 2013. Проблемы хронологии и культурных связей ранних петроглифов Каратау // Научное обозрение Саяно-Алтая. №1(5). С. 52-65.
5. Мургабаев С.С., Малдыбекова Л.Д. 2025. Үлкен Қаратаудың қола дәуірі петроглифтеріндегі антропоморфты образдар мен сюжеттердің семантикасы // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. №3 (118). С. 245-261.
6. Новоженев В.А., 2002. Петроглифы Сары Арки. Алматы. 125 с., илл.
7. Самашев З., Мургабаев С., Елеуов М. 2014. Сауыскандық петроглифтері. Sauyskandyk petroglyphs. Петроглифы Сауыскандықа – Астана: Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы. 374 б.
8. Толстов С.П., 1948. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. Москва: Издание МГУ. 352 с., илл., табл.
9. Хлобыстина М.Д., 1987. Говорящие камни. Сибирские мифы и археология. Новосибирск. С. 84-87.
10. Шәлекенов У.Х., 2009. Антикалық өркениет Орталық Азияда да болған // III Халықаралық туркология конгресі. Бүгінгі Түркологияның өзекті мәселелері мен келешегі (ортақ тіл, тарих және әліппе). Түркістан. Б. 161-169.
11. Штернберг Л.Я., 1936. Первобытная религия в свете этнографии. Исследования, статьи, лекции. Ленинград, Изд-во Института народов севера ЦИК СССР им. П.Г. Смиловича. С. 79-109.

References

1. Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A., Torgoev A.I., 2014. Novye obrazy v hudozhestvennoj bronze sakov Priissykulya [New images in artistic bronze of the Saks of the Issyk-Kul region] // Qazaqstan arheologiasyndagy Eurazialyq mädenietter togysy. Kornekti arheolog K.A.Akishevtin 90-jyldygyna arналған ғылыми мақалалар жинағы. Astana: «Saryarqa» baspasy. S. 307-327. [in Russian].
2. Kubarev V.D., 2003. Obraz kabana v petroglifakh Altaya [The image of a wild boar in the petroglyphs of Altai] // Arheologiya Yuzhnoj Sibiri: Sb. nauch. tr., posvyash. 70-letiyu so dnya rozhd. A.I. Martynova. Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arheologii i etnografii SO RAN. S. 72-78. [in Russian].
3. Meletinskij E.M., 1982. Valhalla [Valhalla] // MNM. M. Ch.1. S. 212. [in Russian].
4. Murgabaev S.S., 2013. Problemy hronologii i kulturnyh svyazi rannih petroglifov Karatau [Problems of chronology and cultural connections of early petroglyphs of Karatau] // Nauchnoe obozrenie Sayano-Altaya. №1(5). S. 52-65. [in Russian].
5. Murgabaev S.S., Maldybekova L.D. Ulken Karataudyn kola dauiri petroglifterindegi antropomorfty obrazdar men syuzhetterdin semantikasy // Al-Farabi atyndagy QazYU habarshysy. №3 (118). 2025. S. 245-261.
6. Novozhenov V.A., 2002. Petroglify Sary Arki [Petroglyphs of Sara Arka]. Almaty. 125 s., ill. [in Russian].
7. Samashev Z., Murgabaev S., Eleuov M., 2014. Sauyskandyq petroglifteri. Sauyskandyk petroglyphs. Petroglify Sauyskandyka. Astana: A.H.Margulan atyndagy Arheologia institutynyñ Astana qalasyndagy filialynyn baspa toby. 374 b. Qazaqsha, agylshynsha, oryssha. [in Kazakh, Russian, English].
8. Tolstov S.P., 1948. Drevnij Horezm. Opyt istoriko-arheologicheskogo issledovaniya [Ancient Khorezm. An attempt at historical and archaeological research]. Moskva: Izdanie MGU. 352 s., ill., tabl. [in Russian].
9. Hlobystina M.D., 1987. Govoryashie kamni. Sibirske mify i arheologiya [Talking Stones. Siberian Myths and Archaeology]. Novosibirsk. S. 84-87. [in Russian].

10. Shalekenov U.H., 2009. Antikalyq orkeniet Ortalyq Aziada da bolgan [Ancient civilizations also existed in Central Asia] // III Halyqaralyq turkologia kongresi. Bugini Turkologianyn ozekti maseleleri men keleshegi (ortaқ til, tarih zhane alipbi). Turkistan. B. 161–169. [in Kazakh].

11. Shternberg L.Ya., 1936. Pervobytnaya religiya v svete etnografii. Issledovaniya, stati, lekciy [Primitive religion in the world of ethnography. Research, articles, lectures]. Leningrad, Izd-vo Instituta narodov severa SIK SSSR im. P.G.Smidovicha. S. 79–109. [in Russian].

Мургабаев С., *Бахтыбаев М., Малдыбекова Л., Серікбай Ә.

¹Научно-исследовательский институт Археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
Туркестан, Казахстан

*e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

АНАЛИЗ ВНУТРЕННЕЙ СЕМАНТИКИ НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ КАРАТАУ

Аннотация. В данной статье рассматриваются наскальные изображения разных периодов хребта Большой Каратау являющегося северо-западным отрогом Тянь-Шаня. Большой Каратау расположен на территории трех южных областей Казахстана (Жамбылской, Туркестанской, Кызылординской). Целью исследования является выявление связей между изобразительным искусством бронзового века и раннего железного века. Для исследования проблем археологической контекстуализации были применены стилистические, иконографические, сравнительно-исторические методы и анализ семантики сюжетных линий. В статье анализируются семантика сюжетных композиций и изображений наскальных рисунков Каратау, а также изменения в стилистике сюжетных линий различных периодов. Формирование образов рассмотрено на основе сравнения мировоззрений и религиозных верований древних жителей региона с мифологическими текстами и этнографическими материалами из письменных источников. Тема «близнецов» и «ритуальной битвы», часто встречающаяся в наскальных рисунках, основана на теме «бесконечной борьбы» в мире, то есть на бинарных образах дуалистической природы. Некоторые сюжеты, появившиеся и сформировавшиеся в бронзовом веке, претерпели стилистические изменения в последующем раннем железном веке и превратились в устойчивую сюжетную форму. Эта сюжетная форма также позволяет определить ареал распространения некоторых изображений и установить преемственность мировоззрения и материальной культуры между этими периодами.

Ключевые слова: археология, петроглиф, семантика, Каратау, мифология, дуализм, зооморфные изображения, сюжет, иконография.

Для цитирования: Мургабаев С., Бахтыбаев М., Малдыбекова Л., Серікбай А. Анализ внутренней семантики наскальных рисунков Каратау // Мәдени мұра. 2026. № 2 (113). С. 112–124 (каз)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.09>

Murgabaev S., *Bakhtybaev M., Maldybekova L., Serikbay A.

¹Research Institute of Archaeology of the Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

*e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

ANALYSIS OF THE SEMANTIC PROPERTIES OF THE KARATAU ROCK PICTURES

Abstract. This article examines rock art from various periods of the Big Karatau Range, a northwestern spur of the Tian Shan extending across three southern regions of Kazakhstan (Zhambyl, Turkestan, and Kyzylorda). The study aims to identify connections between the visual traditions of the Bronze Age and the Early Iron Age. To address issues of archaeological contextualization, stylistic, iconographic, comparative-historical, semantic analyses were employed. The article explores the semantic meanings of narrative compositions and images found in the Karatau rock art, as well as stylistic changes in their representation across different periods. The formation of these images is examined through a comparison of the worldview and religious beliefs of the region's ancient inhabitants with mythological texts and ethnographic materials preserved in written sources. The themes of "twins" and "ritual battle," frequently depicted in the rock art, are associated with the concept "endless struggle" reflected in binary images of a dualistic nature. Some themes that originated in the Bronze Age underwent stylistic transformations during the Early Iron Age and evolved into established narrative forms. These forms make it possible to trace the distribution of certain images and to identify continuity in worldview and material culture between the two periods.

Keywords: archaeology, petroglyph, semantics, Karatau, mythology, dualism, zoomorphic images, plot, iconography.

For citation: Murgabaev S., Bakhtybaev M., Maldybekova L., Serikbay A. Analysis of the Semantic Properties of the Karatau Rock Pictures. Madeni mura. № 2 (113). pp. 112-124 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.09>

Авторлар туралы мәлімет:

Мургабаев Сағынбай, PhD, Археология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-4087-4592

Scopus ID: 56658749100

Бахтыбаев Мәлс, PhD, доцент м.а., Археология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-9027-0295

Scopus ID: 58795447400

Малдыбекова Ляззат, Археология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-7154-4350

Scopus ID: 56658736600

Серікбай Әділет, Археология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Мургабаев Сағынбай, PhD, ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института Археологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-4087-4592

Scopus ID: 56658749100

Бахтыбаев Мэлс, PhD, и.о. доцента, ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института Археологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-9027-0295

Scopus ID: 58795447400

Малдыбекова Лаззат, научный сотрудник Научно-исследовательского института Археологии, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7154-4350

Scopus ID: 56658736600

Серикбай Адилет, научный сотрудник Научно-исследовательского института Археологии, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан.

Information about authors:

Murgabayev Sagynbay, PhD, Leading Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-4087-4592

Scopus ID: 56658749100

Bakhtybayev Mels, PhD, Leading Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-9027-0295

Scopus ID: 58795447400

Maldybekova Lazzat, Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7154-4350

Scopus ID: 56658736600

Serikbay Adilet, Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

***Шагирбаев М.С.¹, Ганиева А.С.², Сакенов С.К.¹, Идришева Б.У.¹**

¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана
Алматы, Казахстан

²Государственный историко-культурный заповедник-музей «Бозок»
Астана, Казахстан
e-mail: mambet_87@mail.ru

АРХЕОЗООЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ХОЗЯЙСТВЕННОГО УКЛАДА КАЗАХСКОЙ ЗИМОВКИ ТАЖЕГУЛ-2 XVIII–XIX ВВ.

Аннотация. В статье представлены результаты анализа остеологических материалов из казахской зимовки Тажегул-2. Целью исследования является выявление направлений хозяйственной деятельности населения на основе изучения костных остатков животных. В исследовании применялись стандартные археозоологические методы, позволившие определить видовой состав животных, их возрастные характеристики и особенности состояния костных остатков. В ходе анализа установлено, что всего было выявлено 578 костей, из которых 494 экземпляра (86%) определены до уровня вида. Остеозоологический анализ показал присутствие всех основных видов домашних животных: мелкого рогатого скота (*Ovis et Capra*), крупного рогатого скота (*Bos taurus*), лошади (*Equus caballus*), верблюда (*Camelus bactrianus*) и осла (*Equus asinus*). Среди остатков дикой фауны зафиксированы краниологические элементы лисицы. В количественном отношении преобладают кости мелкого рогатого скота (39%), далее следуют кости крупного рогатого скота (33%) и лошади (26%); кости верблюда и осла представлены в незначительном количестве. Возрастной анализ показал, что основная часть мелкого рогатого скота забивалась в возрасте 1–2 лет, тогда как крупный рогатый скот использовался преимущественно в мясо-молочном направлении и забивался в возрасте 1,5–4 лет и старше. В целом возрастная структура характеризуется относительным преобладанием взрослых особей. Среди изделий из кости выявлены тупики, изготовленные из нижних челюстей крупного рогатого скота и лошади, лоцило из таранной кости овцы, а также фрагмент конька, выполненного из задней метаподии лошади.

Ключевые слова: Северный Казахстан, XVIII–XIX вв., казахская зимовка, Тажегул-2, костные остатки животных, археозоология, хозяйственная деятельность.

Для цитирования: Шагирбаев М.С., Ганиева А.С., Сакенов С.К., Идришева Б.У. Археозоологическая характеристика хозяйственного уклада казахской зимовки Тажегул-2 XVIII–XIX вв. // Мадени мұра. 2026. №2 (113). С. 125–147 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.10>

Введение

Изучение хозяйственной деятельности традиционных казахских сообществ XVIII–XIX вв. является важным направлением археологических и историко-этнографических исследований Северного Казахстана. Особое значение в данном контексте приобретают археозоологические материалы, позволяющие реконструировать структуру животноводства,

особенности использования домашних животных, а также определить роль охоты в хозяйственном укладе населения. Казахские зимовки представляют собой устойчивые стационарные элементы кочевого и полукочевого хозяйства, в пределах которых формируются репрезентативные комплексы остеологических остатков. Их анализ дает

возможность выявить видовой состав стада, возрастные характеристики забоя, направления эксплуатации животных (мясное, молочное, транспортное), а также проследить адаптационные стратегии населения к природно-климатическим условиям региона. Несмотря на значительный интерес к проблемам традиционного скотоводства, археозоологические исследования казахских зимовок XVIII–XIX вв. остаются недостаточно представленными в научной литературе. В частности, материалы Северного Казахстана требуют дальнейшего системного анализа с применением современных методик обработки и интерпретации остеологических данных. В этой связи особую актуальность приобретает изучение остеологической коллекции, полученной при исследовании казахского кыстау Тажегул-2, расположенного в одноименной долине в 15 км к северо-востоку от поселка Бурабай Бурабайского района Акмолинской области (рис. 1).

Долина Тажегул представляет собой вытянутую впадину площадью около 2,5×1,5 км, ограниченную с севера и юга родниками, которые и сегодня питают водную систему местности. Ландшафт сочетает степные пространства, мелкосопочник и березовые колки, создавая благоприятные условия для длительного освоения территории.

Археологические материалы свидетельствуют о высокой концентрации памятников разных эпох: от неолита и бронзового века до казахских зимовок XVIII – начала XX вв. К примеру, памятники бронзового века представлены поселением с жилищными впадинами, а также погребальными сооружениями, виде каменных оград в центре которых имеются каменные ящики. Предварительные анализ находок позволяют предполагать наличие под более поздними слоями поселений раннего железного века.

На территории выявлены остатки семи казахских зимовок, расположенных вдоль долины, преимущественно вблизи водных источников. Архитектура построек характеризуется использованием крупных гранитных плит, благодаря чему хорошо сохраняется планировка сооружений. Археологически исследованы зимовки Тажегул 1 и 2. Первая зимовка представляет собой многокомнатное прямоугольное строение, ориентированное по

линии север-юг, с пристройками и печью из обожженного кирпича.

Зимовка Тажегул-2, представляющая собой жилой дом с хозяйственными пристройками, выявлена на возвышенной части долины. По материалам раскопок установлено, что это одна из наиболее обеспеченных зимовок региона. Основное сооружение – прямоугольный каменный дом размером около 12 × 5 м, ориентированный по линии север-юг, с входом с восточной стороны. Внутренняя планировка включала отапливаемое помещение с печью и системой пятиколодцевого дымохода, обеспечивавшей обогрев всех комнат и выполнявшей универсальные хозяйственные функции.

К дому примыкало крупное хозяйственное помещение площадью около 96 кв. м, использовавшееся как кладовая. Строительство велось из природного камня на глиняном растворе, с применением традиционных технологий перекрытия с использованием деревянных конструкций, камыша и дерна. На территории также зафиксированы хозяйственные элементы, включая место складирования сушеного навоза «кизьяка» и ямы для бытовых отходов.

Материалы зимовки дают ценную информацию о материальной культуре, быте и социальной структуре казахского общества XVIII–XIX вв. Анализ подобных памятников позволяет изучать демографию, расселение и социальную стратификацию населения, выделяя более зажиточные и бедные хозяйства. В целом зимовка Тажегул-2 отражает традиционный тип хозяйственно-жилого комплекса, связанного со скотоводческой деятельностью, и иллюстрирует процесс освоения природной среды казахскими родами. Важно отметить, что традиции скотоводства в данном регионе сохраняются и в настоящее время.

Костные остатки животных, обнаруженные на поселении Тажегул-2, впервые подвергнуты анализу в лаборатории зооархеологии Института археологии им. А.Х. Маргулана, что позволило получить важные данные о системе животноводства населения зимовки. Ранее опубликованные работы, посвященные зимовкам на территории Казахстана, преимущественно ограничивались характеристикой археологических аспектов проблемы (Бейсенов, 2019; 2020; 2021; Бейсенов и др. 2020; Жолдасбаев 1976; Жолдасбаев,

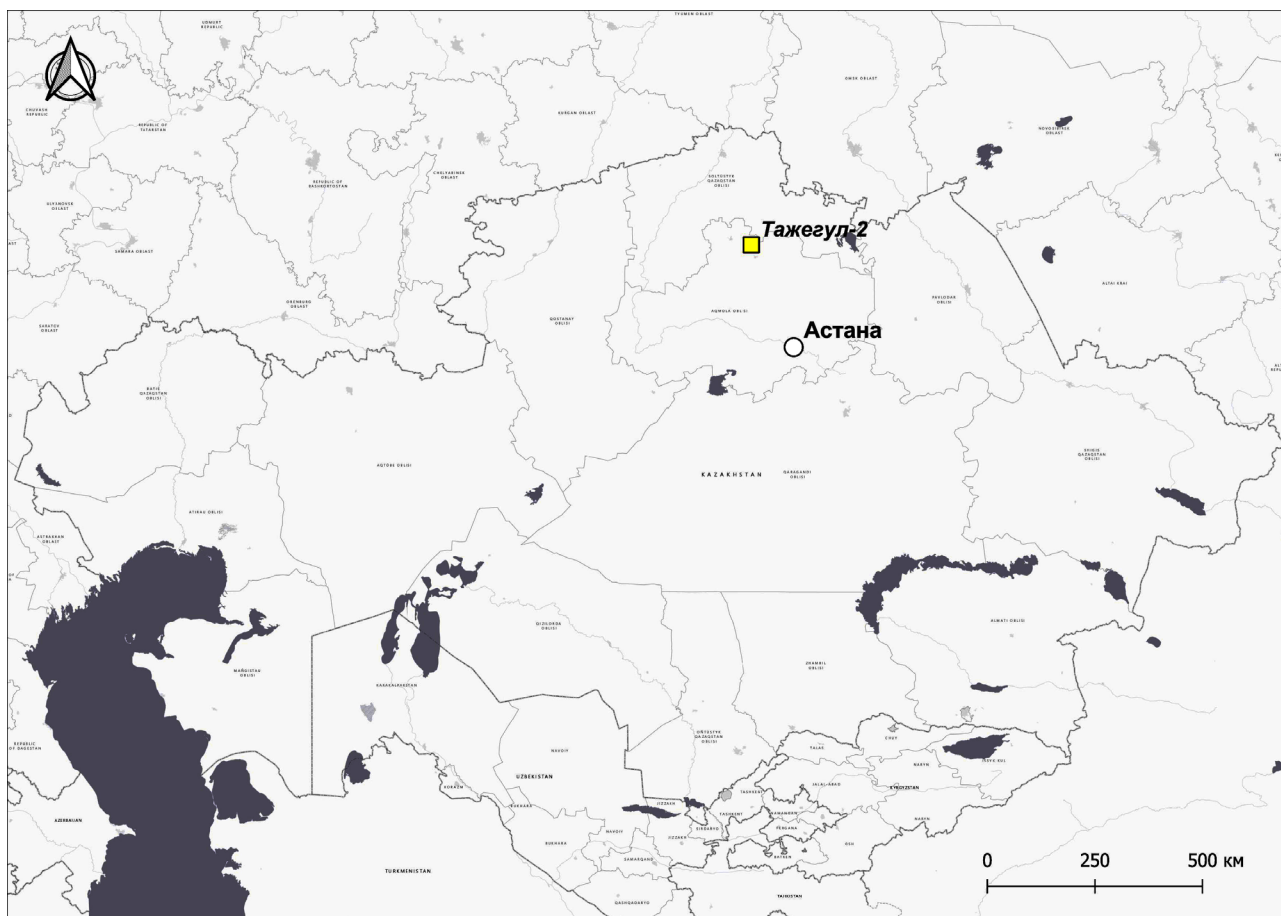

Рис. 1. Поселение Тажегул-2 на карте Казахстана.

Fig. 1. Location of the Tazhegul-2 settlement on the map of Kazakhstan.

2017). Специализированные исследования, направленные на анализ костных остатков животных, остаются немногочисленными (Шагирбаев және басқ., 2022). В этой связи полученные археозоологические результаты приобретают особую значимость для реконструкции хозяйственной системы населения зимовки.

Целью настоящего исследования является археозоологическая характеристика хозяйственной деятельности населения зимовки Тажегул-2. В рамках поставленной цели решаются следующие задачи: определение видового состава фауны, анализ количественного соотношения домашних и диких животных, изучение возрастной структуры стада и обработки костного материала.

Материалы и методы исследования

В основу исследования положены остеологические материалы, полученные в

ходе раскопок 2025 г. на поселении Тажегул-2. Общая площадь раскопа составила 415 кв. м при мощности культурного слоя достигающий до одного метра. Всего проанализировано 578 костных остатков животных. Состояние сохранности костного материала в целом характеризуется как хорошее: основная часть остатков соответствует 0 стадии выветривания по шкале (Behrensmeyer, 1978), тогда как меньшая доля костей демонстрирует признаки более выраженного выветривания (стадии 1–2). Идентификация остеологического материала осуществлялась с использованием сравнительной (эталонной) коллекции скелетов животных, хранящейся в лаборатории зооархеологии Института археологии им. А.Х. Маргулана. Возраст животных устанавливался на основании последовательности прорезывания и смены зубов по методике Silver (1969). Дополнительным критерием служило состояние сращения эпифизов различных элементов скелета,

включая длинные трубчатые кости, позвонки, ребра, фаланги и другие кости, имеющие возрастные признаки окостенения и сращения. Определение индивидуального возраста КРС и МРС проводилось по стандартизированной методике А. Грант (Grant, 1982).

Остеометрические измерения выполнялись в соответствии со стандартной методикой А. Дриш (Driesch, 1976). Расчёт высоты в холке для крупного и мелкого рогатого скота осуществлялся с использованием коэффициентов для таранной кости и метаподий (Цалкин, 1960: 119; 1961: 127; 1970: 161; Teichert, 1975). Реконструкция высоты в холке лошадей проводилась по методике В.О. Витта (Витт, 1952: 173). Для реконструкции структуры мясного потребления применялась методика, разработанная в лаборатории естественно-научных методов ИА РАН (Антипина, 2013: 139).

Уникальность расположения зимовки Тажегул состоит в том, что она возведена на месте древнего поселения бронзового века. Стратиграфический анализ четко иллюстрирует, как культурный слой казахской зимовки врезается в жилище бронзового века, в результате чего большая часть культурного слоя данного жилья была разрушена строителями казахских зимовок. Однако, несмотря на это, культурный слой жилища бронзового века был настолько мощным, что сохранился ранний слой. На плане также отчетливо видны границы жилища бронзового века, а в нескольких местах сохранились бревна от столбов, когда-то глубоко вкопанных при строительстве казахской зимовки. Очевидно, орнаментированные кости и обработанные костяные орудия труда происходят именно из культурного слоя бронзового века (рис. 7, 8).

Анализ

Полученные данные позволяют рассматривать хозяйство населения поселения Тажегул-2 как комплексную скотоводческую систему, основанную на разведении трех основных видов домашних копытных – МРС, КРС и лошади. Интересно отметить, что структура стада, реконструированная по остеологическим материалам Тажегул-2, в общих чертах сопоставима с данными этнографических источников по казахскому населению Акмолинской области конца XIX – начала XX вв. Согласно материалам экспедиции

Ф.А. Щербины, основу хозяйства также составляли лошади, КРС и МРС, доля которых была относительно сбалансированной (Букейхан, 2018: 308). Несмотря на различия между археологическими и статистическими данными, такая близость свидетельствует о сохранении традиционной многовидовой структуры скотоводства в степных районах Казахстана на протяжении длительного времени.

Особый интерес представляют единичные находки остатков верблюда и осла. Их присутствие, хотя и зафиксировано в незначительном количестве, позволяет предполагать использование данных животных преимущественно в транспортно-хозяйственных целях. Наличие зубов, фаланг и таранных костей свидетельствует о реальном присутствии животных на территории поселения, а не о случайном заносе отдельных костных элементов. Этнографические данные также показывают, что верблюды широко использовались жителями степного населения для перевозки грузов на дальние расстояния (Букейханов, 1906: 19).

Доля остатков диких животных в коллекции крайне незначительна. Это позволяет заключить, что охота не играла существенной роли в обеспечении населения продуктами питания и носила преимущественно вспомогательный характер. Вероятно, добыча отдельных видов животных была связана главным образом с получением пушнины и других вторичных ресурсов, что хорошо согласуется с этнографическими сведениями о хозяйственной деятельности казахского населения Северного Казахстана в XIX в. (Букейханов, 1906: 5).

Сопоставление материалов Тажегул-2 с данными зимовки Бозок-II показывает определённые различия в структуре остеологических коллекций. Если для Бозок-II характерно преобладание остатков крупного рогатого скота и значительная доля лошади (Шағырбаев және басқ., 2022: 152-153, 1-кесте), то в Тажегул-2 доминируют кости МРС. Безусловно, подобные различия могут быть обусловлены рядом факторов, включая специфику исследованных объектов, особенности формирования культурного слоя, тафономические процессы и объем выборки. Тем не менее имеющиеся данные позволяют предположить существование локальных различий в структуре животноводства отдельных

зимовок Акмолинского региона в XVIII–XIX вв., что требует дальнейшего накопления археозоологических материалов для более обоснованных выводов.

Анализ распределения анатомических отделов скелета основных видов домашних животных (МРС, КРС и лошади) указывает на общую закономерность формирования выборки. Доминирование во всех группах элементов «мясистых частей» туши (позвонков, ребер и проксимальных отделов конечностей) свидетельствует о том, что изученный остеологический материал формировался преимущественно за счет кухонных и пищевых отходов. Относительно невысокая доля костей дистальных отделов конечностей (метаподий и фаланг), которые обычно удаляются на начальных этапах разделки, может указывать на то, что первичный убой скота происходил за пределами исследованного участка раскопа. Особого внимания заслуживает повышенная доля изолированных зубов лошади по сравнению с другими видами домашних животных. Вероятно, данная особенность связана с более высокой сохранностью зубов в культурном слое либо с разрушением черепов в процессе хозяйственной деятельности и последующего формирования остеологической коллекции.

Морфологический анализ фрагментов черепов мелкого рогатого скота выявил неоднородность состава стада и специфику утилизации остеологического материала. На исследованных образцах фиксируется сосуществование как рогатых, так и комолых (безрогих) особей овец (рис. 4). Наличие безрогих черепов в выборке может быть связано с проявлением полового диморфизма и, вероятно, указывает на принадлежность данных остатков самкам. Фрагменты черепов рогатых особей несут на себе явные следы сильной фрагментации и преднамеренного раскалывания, затронувшего в том числе и область основания роговых стержней.

Важным методологическим аспектом работы явилась перепроверка полученных результатов двумя независимыми археозоологическими методами: по схеме прорезания зубов (Silver, 1969) и по стадиям окклюзионного стирания (Grant, 1982). Комплексный анализ продемонстрировал взаимное соответствие обеих методик. По методике И. Сильвера, основанной на фиксированных сроках прорезания моляров, в выборке мелкого

рогатого скота доминируют молодые животные возрастом от 3 до 12 месяцев. Проверка этих же челюстей по шкале индивидуального износа А. Грант позволила существенно уточнить данные показатели внутри выделенных групп. Так, молодые особи, отнесенные по Сильверу к широким интервалам, по Гранту получили точечные возрастные привязки – 14 и 17 месяцев. Это указывает на то, что забой смещался к верхней границе подрастающего молодняка второго года жизни, когда животные уже набирали максимальную мышечную массу. В отношении крупного рогатого скота методика Сильвера зафиксировала преобладание животных в возрасте 18–28 месяцев. Метод Грант верифицировал этот результат, показав для зрелой группы индивидуальный возраст в 49 месяцев, что подтверждает вывод о сохранении ценного маточного и рабочего ядра стада КРС за пределами критических сроков мясного забоя.

Таким образом, если метод И. Сильвера дает надежную макроструктуру стада по долям возрастов, то метод А. Грант позволяет детализировать индивидуальный возраст забоя отдельных особей. Их совместное использование компенсирует ограничения каждого из методов, повышая достоверность палеоэкономических реконструкций для поселения Тажегул-2

Структура и соотношение типов модификаций костей (табл. 5) позволяют точнее реконструировать бытовые процессы на исследованном участке поселения Тажегул-2. Доминирование следов термического воздействия (суммарно более 51% обгорелых и кальцинированных костей) в сочетании с высокой долей следов рубки (29%) однозначно указывает на то, что данный комплекс формировался как место утилизации непосредственно пищевых отходов. Это положение согласуется с высказанным выше тезисом о том, что первичный убой скота выносился за пределы исследованной площади раскопа. На данный участок поступали уже очищенные от дистальных элементов «мясистые» части туши. Здесь они подвергались вторичной кулинарной разделке (о чем свидетельствуют следы рубки), термической обработке и последующему употреблению в пищу.

Зафиксированные на поселении Тажегул-2 патологии костей и зубов (рис. 5) выступают важным источником информации о характере эксплуатации домашних животных.

Локальные депрессии и дефекты суставных поверхностей лопаток КРС и лошадей являются остеохондротическими дефектами, которые образовались в ходе локального нарушения минерализации субхондральной кости (Thomas, Johannsen, 2011: 52). В археозоологической практике подобные деструктивные изменения плечелопаточного сочленения традиционно интерпретируются как следствие механических и возрастных нагрузок, связанных с рабочей эксплуатацией животных (Bartosiewicz et al., 1997). Расширение суставной поверхности лопатки можно связывать с типичной возрастной формы ремоделирования костей. Эти виды изменений могут отражать нерегулярное или легкое рабочее использование скота, но в силу полного перекрытия с возрастными изменениями не могут использоваться как достоверные маркеры рабочей эксплуатации (Рассадников, 2021: 92).

Аномальные углубления на окклюзионной поверхности нижних премоляров и моляров лошади (в области протокониды, гипокониды, метакониды и метастилиды) отражают нарушение нормального процесса истирания зубов. Подобные патологии жевательной поверхности часто развиваются вследствие окклюзионного дисбаланса (малокклюзии), из-за неравномерного распределения жевательного давления (Bendrey, 2007).

Особый интерес представляет фиксация изменений типа *Laesio circumscripta tali* на таранных костях овец (рис. 5, 8–11). Наличие серии таких находок на разных стадиях поражения указывает на системный характер этого явления в локальном стаде. В современной ветеринарной и археозоологической практике данный дефект связывается со специфическими условиями содержания молодняка (Zimmermann et al., 2018). На материалах поселения Тажегул-2 зафиксированы преимущественно начальные этапы поражения (стадии 1 и 2). Данный факт демонстрирует прямую сходимость с результатами палеопатологических исследований А. Ю. Рассадникова на остеологических материалах сопредельных регионов (Рассадников, 2024: 385). Изучение современного мелкого рогатого скота показывает, что превалирование именно 1-й и 2-й стадий износа сустава характерно для традиционных хозяйственных моделей, сочетающих свободный пастбищный выпас в теплый период года с переводом скота на стойловое или загонное

содержание в зимние месяцы.

Анализ остеологического спектра поселения Тажегул-2 показывает, что при численном доминировании мелкого рогатого скота (39%), основу мясного рациона составляют крупные копытные – КРС (52%) и лошадь (38%), обеспечивающие 90% мясной массы. Перерасчет по методу условных туш выявляет преимущественное использование говядины.

Амплитуда роста овец Тажегул-2 (70–79 см) отражает внутрипопуляционную вариабельность, обусловленную половым диморфизмом и возрастом особей. Превышение среднего роста овец из Тажегул-2 (76 см) над показателями Бозок-II (68 см) свидетельствует о разведении локальной, более крупной породы скота. Фиксация особи КРС с экстремальной высотой в холке (153 см) на фоне средних значений (124 см) служит индикатором присутствия в стаде волков. Выращивание кастрированных самцов указывает на эксплуатацию КРС в качестве тяжелой тягловой силы.

Набор зафиксированных костяных изделий и их фрагментов (рис. 7) происходит из культурного слоя, предварительно датированного эпохой бронзы, который подстилает более поздние конструкции исследуемой зимовки. В связи с этим данные артефакты не имеют прямой хронологической и хозяйственной связи с экономикой обитателей кыстау Тажегул-2. Тем не менее, обнаруженные орудия представляют самостоятельный научный интерес для характеристики более ранних этапов заселения микрорегиона. Изготовленные из нижних челюстей животных тупики и лоцило из таранной кости овцы находят прямые морфологические и технологические аналогии в материалах синхронного поселения Шагала-II, расположенного в 70 км к западу от Тажегул-2 (Сакенов, 2024: 307).

Полученные результаты

Видовой состав остеологических остатков.

Таксономический состав костных остатков с поселения Тажегул (раскоп 2025 г.) представлен преимущественно домашними копытными животными (табл. 1). Общее количество проанализированных остатков составляет 578 экз., из которых 484 кости принадлежат домашним видам. Наиболее многочисленной категорией является мелкий рогатый скот (*Ovis* et *Capra*) – 190 костей (39 %), при минимальном

Вид	Кол-во костей	%
Домашние копытные		
Мелкий рогатый скот – <i>Ovis et Capra</i>	190	39
Крупный рогатый скот – <i>Bos taurus</i>	162	33
Лошадь – <i>Equus caballus</i>	125	26
Верблюд – <i>Camelus bactrianus</i>	4	1
Осел – <i>Equus asinus</i>	3	1
Всего домашних	484	100
Дикие животные		
Лисица- <i>Vulpes vulpes</i>	7	1,8
Млекопитающие – <i>Mammalia indet</i>	Крупные	33
	Мелкие	67
Всего, экз.	87	27,0
		60,0
	578	

Табл. 1. Поселение Тажегул-2. Раскоп – 2025. Видовой состав костных остатков млекопитающих.

Table 1. Tazhegul-2 settlement. Excavation 2025. Taxonomic composition of mammalian bone remains.

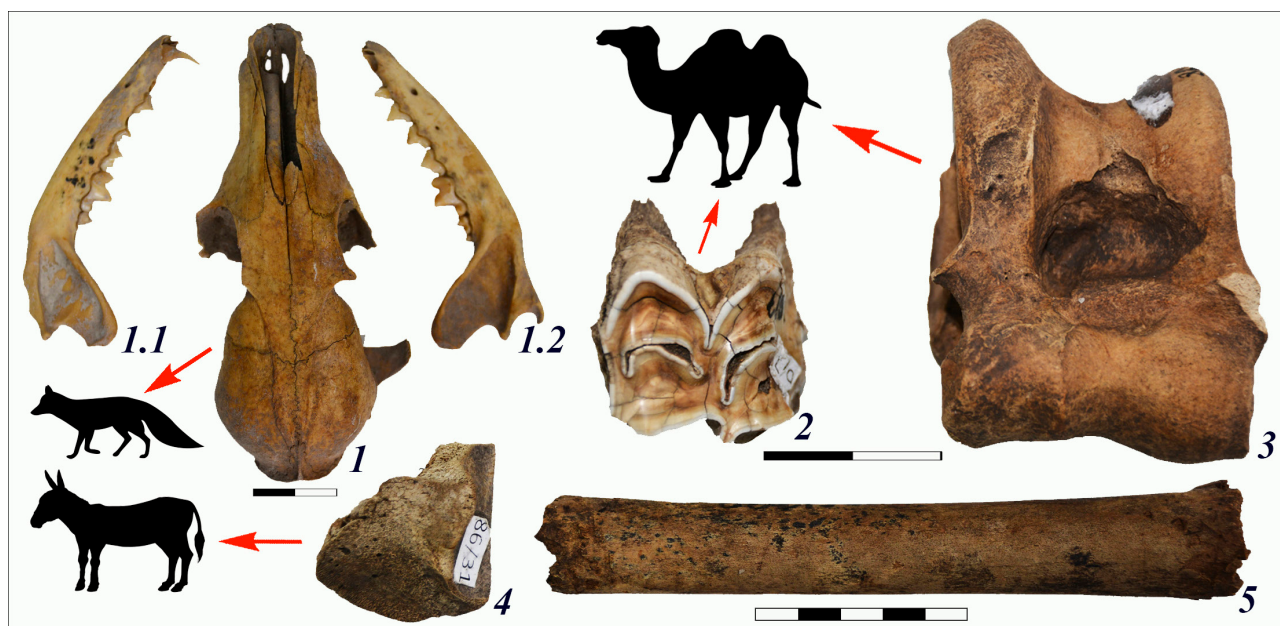

Рис. 2. Элементы скелета домашних и диких животных и модификационные изменения: 1 – череп лисицы; 1.1–1.2 – правая и левая нижние челюсти лисицы; 2 – верхний первый моляр верблюда; 3 – таранная кость верблюда; 4 – копытные фаланги осла; 5 – плюсневая кость осла со следами погрызов собаки на проксимальном и дистальном эпифизах.

Fig. 2. Skeletal elements of domestic and wild animals: 1 – fox skull; 1.1–1.2 – right and left mandibles of a fox; 2 – upper first molar of a camel; 3 – astragalus of a camel; 4 – ungual phalanges of a donkey; 5 – donkey metatarsal bone with dog gnawing marks on the proximal and distal epiphyses.

количестве особей не менее 9. Крупный рогатый скот представлен 162 костями, соответствующими не менее чем 10 особям. Остатки лошади составляют 125 костей (26 %) при минимальном числе особей 4. Единично зафиксированы кости верблюда и осла (рис. 2).

Дикие животные представлены в незначительном количестве. Зафиксированы остатки лисицы (рис. 2). Доля костей, не определённых до вида, составляет 15%. В данной категории преобладают остатки мелких млекопитающих (60%). По морфологическим

Элементы скелетов	МРС		КРС		Лошадь	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Череп – Cranium	12	6,3	5	3,1	0	0,0
Верхняя челюсть – Maxilla	4	2,1	1	0,6	3	2,4
Нижняя челюсть – Mandibula	20	10,5	16	9,9	14	11,2
Подъязычная кость – Os hyoideum	0	0,0	0	0,0	1	0,8
Зуб – Dentes	0	0,0	9	5,6	15	12
Атлант – Atlas	0	0,0	7	4,3	1	0,8
Ребро – Costae	28	14,7	25	15,4	21	16,8
Позвонок – Vertebrae	31	16,3	14	8,6	3	2,4
Крестец – Sacrum	0	0,0	1	0,6	0	0,0
Лопатка – Scapula	10	5,3	6	3,7	5	4
Плечевая – Humerus	8	4,2	9	5,6	1	0,8
Локтевая – Ulna	2	1,1	3	1,9	0	0,0
Лучевая – Radius	9	4,7	9	5,6	6	4,8
Метаподия – Metapodium	7	3,7	4	2,5	3	2,4
Пястная – Metacarpus	4	2,1	3	1,9	4	3,2
Тазовая кость – Os coxae	8	4,2	11	6,8	7	5,6
Бедренная – Femur	8	4,2	6	3,7	6	4,8
Коленная чаша – Patella	0	0,0	0	0,0	2	1,6
Берцовая – Tibia	16	8,4	4	2,5	10	8
Плюсна – Metatarsus	0	0,0	1	0,6	1	0,8
Грифельная кость – Mc III	0	0,0	0	0,0	3	2,4
Пяточная – Calcaneus	1	0,5	2	1,2	2	1,6
Таранная – Talus	15	7,9	8	4,9	3	2,4
Кости запястья – Ossa carpi	1	0,5	2	1,2	1	0,8
Центральная кость заплюсны	0	0,0	6	3,7	2	1,6
Первая фаланга – Phalanx-1	5	2,6	8	4,9	7	5,6
Вторая фаланга – Phalanx-2	0	0,0	2	1,2	1	0,8
Третья фаланга – Phalanx-3	1	0,5	0	0,0	3	2,4
Всего	190	100	162	100,0	125	100

Табл. 2. Распределение костных остатков домашних животных по элементам скелета
Table 2. Distribution of domestic animal remains by skeletal elements

признакам основная их часть, вероятно, относится к мелкому рогатому скоту.

Соотношение отделов и элементов скелета. МРС. В составе костного материала мелкого рогатого скота представлены практически все элементы скелета, за исключением изолированных зубов (табл. 2; рис. 3). Объем выборки является относительно репрезентативным. По сравнению с другими домашними копытными, общее количество

костей МРС преобладает, однако в соотношении анатомических отделов скелета наблюдаются определённые различия. Среди всего костного материала доминируют элементы так называемых «мясистых частей» туши – кости туловища (рёбра и позвонки), а также проксимальные отделы конечностей (лопатка, плечо, предплечье, таз, бедро и голень). С незначительным отрывом также выделяются фрагменты черепа. Относительно

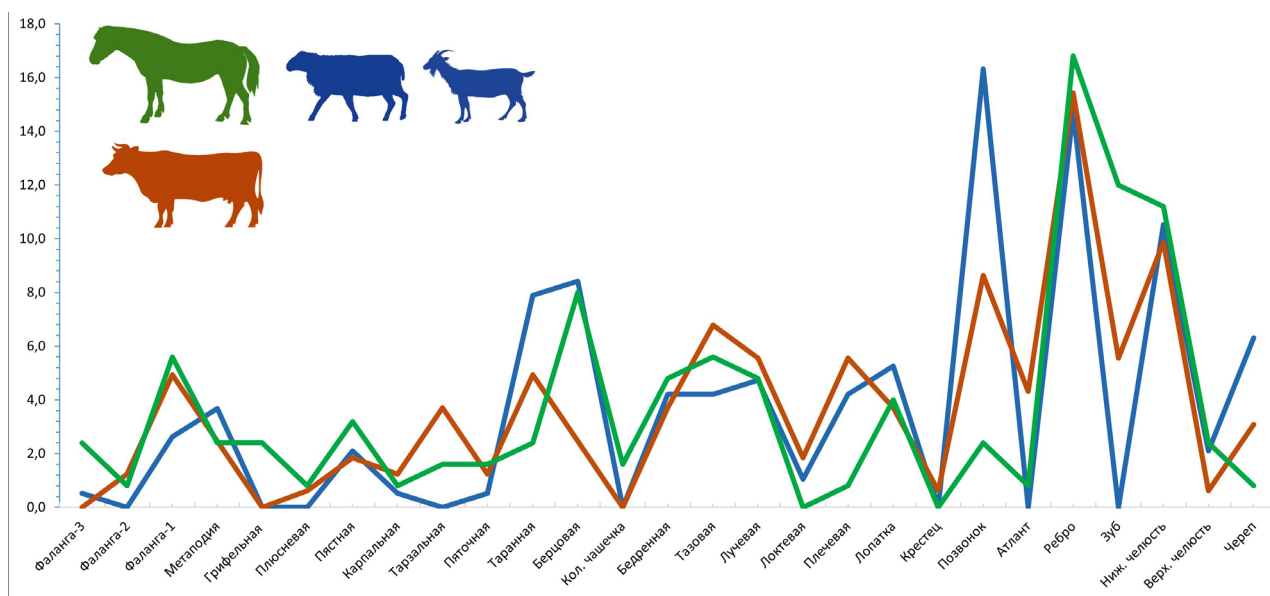

Рис. 3. Количество и состав элементов скелета домашних копытных.
Fig. 3. Quantity and composition of skeletal elements of domestic ungulates.

Рис. 4. Фрагменты черепов овец (обратите внимание на наличие и отсутствие роговых отростков на черепках).
Fig. 4. Fragments of sheep skulls (note the presence and absence of horn cores on the skulls).

реже представлены кости дистальных отделов конечностей. Количество отдельных роговых стержней крайне незначительно (рис. 4).

КРС. Состав скелетных элементов крупного рогатого скота в целом повторяет картину, характерную для мелкого рогатого скота. Здесь также преобладают кости мясистых частей туши, а доля фрагментов черепа сопоставима с показателями МРС. Вместе с тем, кости дистальных отделов конечностей представлены несколько более широко (табл. 2; рис. 3). Кроме того, отмечено наличие изолированных зубов.

Лошадь. В составе скелетных остатков данного вида зафиксированы все анатомические элементы. Как и в случае с МРС и КРС, доминируют кости мясистых частей туши.

Количество элементов черепа и дистальных отделов конечностей находится на сопоставимом уровне. При этом изолированные зубы лошади встречаются значительно чаще, чем у других животных (табл. 2; рис. 3).

Возрастной состав и сезон гибели домашних копытных. МРС. Возрастная структура характеризуется преобладанием молодых особей. Наибольшая доля приходится на животных в возрасте 3–12 месяцев (табл. 3). Доля взрослых особей старше 24 месяцев составляет 33%, тогда как полувзрослые особи (12–24 месяцев) представлены в меньшей степени. Таким образом, в возрастном профиле фиксируется смещение в сторону молодняка.

КРС. Возрастное распределение

Состояние зубной системы нижней челюсти	Возраст	Абс.	%
	Мелкий рогатый скот		
m3 есть	Старше 24 месяцев	3	33.3
m2 есть, m3 нет	12–24 месяцев	2	22.2
m1 есть, m2 нет	3–12 месяцев	4	44.5
Всего особей		9	100
Крупный рогатый скот			
m3 есть	Старше 28 месяцев	4	40,0
m2 есть, m3 нет	18–28 месяцев	6	60,0
Всего особей		10	100
Лошадь			
Взрослые особи	5-10 лет	2	50,0
Полувзрослые особи	2-5 лет	1	25,0
Молодые особи	До 2 лет	1	25,0

Табл.3. Возрастной состав домашних животных.

Table 3. Age composition of domestic animals.

демонстрирует доминирование полувзрослых особей (18–28 месяцев), составляющих 60%. Доля взрослых животных старше 28 месяцев заметно ниже (табл. 3). Молодые особи в выборке не зафиксированы.

Лошадь. Возрастной состав отличается относительным преобладанием взрослых животных (5–10 лет). Полувзрослые особи (2–5 лет) и молодые (до 2 лет) представлены в равных долях (табл. 3).

Для верификации возрастных параметров забоя домашних копытных был проведен детальный анализ стадий стирания постоянных и молочных зубов нижних челюстей мелкого и крупного рогатого скота по методике А. Грант (Grant, 1982). На основе фиксации

характера износа коронок (T.W.S.) определены индивидуальные баллы челюстей (M.W.S.) и реконструирован абсолютный возраст особей в месяцах (табл. 4).

В выборке мелкого рогатого скота (овца) зафиксированы три возрастные группы. Молодые и полувзрослые особи представлены тремя челюстями животных в возрасте 14, 17 и 29 месяцев, у которых сохраняются молочные премоляры (DP4 со стадиями износа 12, 14 и 17) при слабой степени стирания первых и вторых моляров. Взрослое поголовье представлено одной челюстью особи в возрасте 35 месяцев. Группа старых животных документируется челюстью взрослой овцы в возрасте 46 месяцев, у которой постоянный четвертый премоляр (p4)

Вид	Сторона	Стадии стирания зубов / T.W.S.					Возраст (мес.) / M.W.S.
		DP4	p4	m1	m2	m3	
Овца	Правая	12	0	11	6	0	29
Овца	Правая	17	0	0	0	0	17
Овца	Левая	14	0	0	0	0	14
Овца	Левая	0	12	9	12	13	46
Овца	Левая	13	0	11	11	0	35
КРС	Левая	0	12	12	13	12	49
КРС	Правая	15	0	0	0	0	15

Табл. 4. Стадии стирания зубов и индивидуальный возраст домашних животных по методу А. Грант (Grant, 1982: fig. 1-2)

Table 4. Tooth wear stages and individual age of domestic animals according to E. Grant (1982) method

Модификации костей	Пос. Тажегул-2	
	Абс.	%
Изделие/заготовки	3	9,6
Рубка	9	29
Обгорелые	14	45,16
Кальцинированные	2	6,4
Погрызенные (собакой/хищником)	3	9,6
Всего модифицированных костей	31	
Всего модифицированных человеком	28	90,3
Всего модифицированных животным	3	9,6

Табл. 5. Соотношение видов и типов модифицированных костей.

Table 5. Proportion of species and types of modified bones.

и моляры (m1, m 2, m 3) демонстрируют сильную степень окклюзионного износа (стадии 12, 9, 12 и 13 соответственно).

По крупному рогатому скоту (КРС) получены данные по двум полярным возрастным группам. Младшая группа представлена молодой особью в возрасте 15 месяцев. Старшая группа фиксируется челюстью взрослого животного в возрасте 49 месяцев (4 года), где постоянные зубы вовлечены в интенсивный процесс пережевывания пищи со стадиями износа от 12 до 13.

Модификации костных остатков. Анализ модифицированных костей показал, что общее количество таких остатков составляет 31 экз. (табл. 5). Основную долю составляют следы антропогенного воздействия, тогда как изменения, связанные с деятельностью животных, представлены значительно меньшим количеством находок. Среди антропогенных модификаций преобладают обгорелые кости (45%), поверхность которых имеет тёмно-коричневую или чёрную окраску, возникающую в результате воздействия относительно невысоких температур и неполного сгорания органических компонентов кости. Следы рубки составляют 29% и связаны с разделкой туш животных. Изделия и заготовки представлены 9,6% находок. Кальцинированные кости составляют 6,4%; они характеризуются белой или светло-серой окраской, что свидетельствует о воздействии высоких температур и практически полном выгорании органической составляющей костной ткани. Следы воздействия животных представлены погрызами, вероятно оставленными собаками, и составляют 9,6% от общего числа модифицированных костей.

Патологические изменения. На костных остатках домашних копытных зафиксированы отдельные возрастные и патологические изменения (рис. 5).

КРС. На лопатке выявлена депрессия суставной поверхности (рис. 5, 1).

Лошадь. На лопатках зафиксированы дефекты суставной поверхности, представленные в различных проявлениях (рис. 5, 2–3). На одном из экземпляров отмечено значительное расширение суставной поверхности, сопутствующее основному поражению (рис. 5, 3). На нижней челюсти отмечены изменения окклюзионной поверхности третьего премоляра и первого моляра, выражающиеся в углублениях в области передней и задней наружных лопасти (protoconid, hypoconid), а также в зоне передней и средней петель (metaconid, metastylid) (рис. 5, 4).

Овца. На таранных костях овец зафиксированы патологические изменения в области проксимального гребня, соответствующие различным стадиям поражения типа *Laesio circumscripta tali* (рис. 5, 8–11).

Расчет мясного потребления. Костные остатки в остеологической коллекции поселения Тажегул-2 интерпретируются как «кухонные отходы». На это указывает характерный состав находок: высокая фрагментация костей, наличие следов разделки (надрезов, раскалывания для извлечения костного мозга) и термического воздействия. Преимущественно они представлены тремя основными видами – МРС, КРС и лошадь. Во всех стратиграфических горизонтах раскопа фиксируется их устойчивое преобладание. Доля костей мелкого рогатого

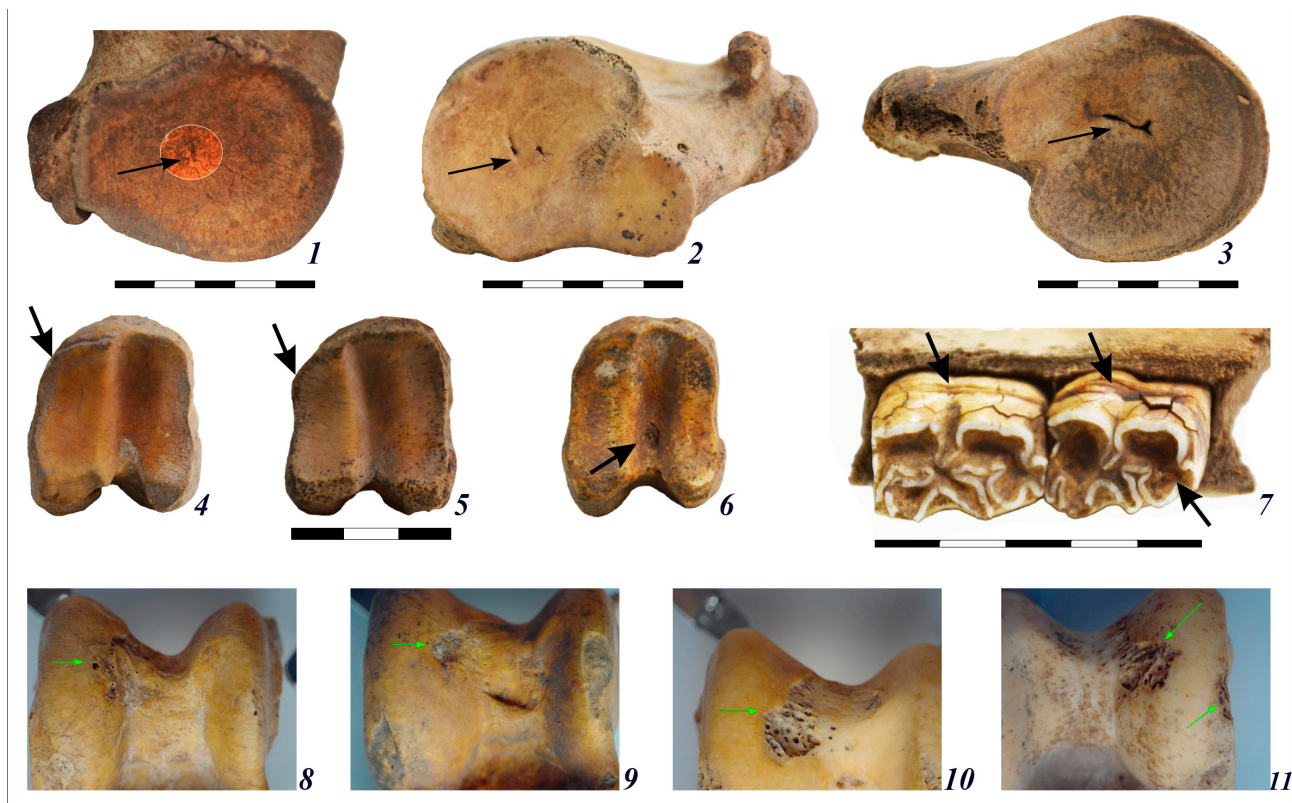

Рис. 5. Патологические изменения костей домашних копытных: 1 – лопатка КРС; 2–3 – лопатки лошади; 4–6 – первые фаланги КРС; 7 – нижняя челюсть лошади; 8–11 – поражение проксимального гребня таранной кости овцы с 1 по 4 стадию развития;
Fig. 5. Pathological changes in the bones of domestic ungulates: 1 – cattle scapula; 2–3 – horse scapulae; 4–6 – first phalanges of cattle; 7 – horse mandible; 8–11 – Laesio circumscripta tali of the caprines talus from stages 1 to 4 of development

скота составляет в среднем 39%, крупного рогатого скота – 33%, лошади – 26%. Реконструкция структуры мясного потребления показывает, что в рационе населения поселения Тажегул-2 ведущую роль занимало мясо крупного рогатого скота (в среднем 52%, табл. 6). Второе место по значимости занимало мясо лошади. Потребление баранины было существенно ниже и уступало говядине примерно в пять раз. Возрастной состав забитых КРС свидетельствует о преимущественном использовании особей в возрасте от 1,5 до 2,5 лет. Среди мелкого рогатого скота доля животных данной возрастной группы

достигает около 66%. Возрастной профиль лошади характеризуется более вариативным распределением, что, вероятно, обусловлено ограниченным объемом выборки.

Размерные характеристики домашних копытных были определены: для крупного рогатого скота и овец – по таранным костям, для лошади – по пястной кости (рис. 6). Анализ 12 таранных костей овец показал некоторую вариабельность в высоте животных в холке. Амплитуда между максимальными и минимальными значениями составила 9 см (Lim = 70–79 см) при средней высоте в холке

Показатель	МРС	КРС	Лошадь	Всего
Остеологический спектр (все горизонты), %	39	33	26	477 кости
Кратность веса туш крупных копытных к одной туше овцы	1	6	5,5	–
Объем мясных продуктов в условных единицах	39	198	143	380
Соотношение объемов мясных продуктов, %	10	52	38	100

Табл. 6. Расчёт относительных объёмов потребления мяса домашних копытных, (%).
Table 6. Estimated relative proportions of meat consumption of domestic ungulates (%).

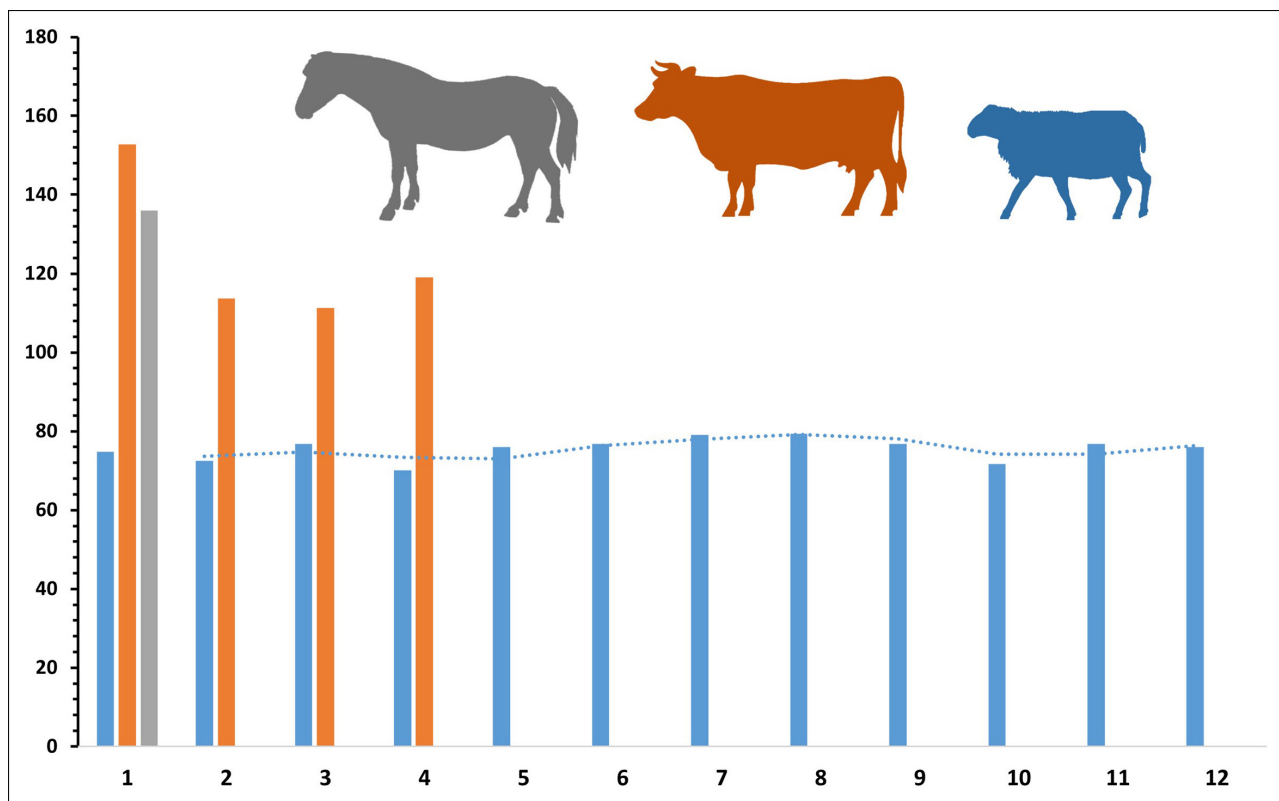

Рис. 6. Поселение Тажегул-2. Реконструкция высоты в холке домашних копытных, см.
Fig. 6. Tazhegul-2 settlement. Reconstruction of the withers height of domestic ungulates, cm.

76 см. Полные массивы индивидуальных остеометрических промеров астрагалов и других элементов скелета мелкого рогатого скота приведены в таблицах 7-8.

По данным, полученным на основании таранных костей крупного рогатого скота, выявлена высокая вариабельность высоты в холке. Так, длина медиального края одной из таранных костей составила 82 мм, что соответствует высоте животного в холке около 153 см. Данный показатель принадлежит крупному кастрированному самцу (волу) или крупному быку в составе стада. Остальные измерения демонстрируют средние значения на уровне около 124 см. Полные результаты индивидуальных остеометрических измерений элементов скелета крупного рогатого скота систематизированы в табличной форме в таблицах 9-10.

Длина передней конечности лошади, определённая по пястной кости, составила 217 мм, что соответствует высоте животного в холке в пределах 128–136 см. Согласно классификации В.О. Витта, такие параметры соответствуют

группе низкорослых лошадей. Детальные индивидуальные остеометрические параметры исследованных костей конечностей и лопаток лошадей представлены в таблицах 11-12.

Обработанные кости. В пределах раскопочной площади выявлен ряд костяных изделий и их фрагментов. Среди них зафиксированы фрагменты нижних челюстей, принадлежащие КРС и лошади, первая фаланга передней конечности лошади, дистальная часть плюсневой кости лошади, а также таранная кость овцы (рис. 7). Способы обработки указанных костных элементов и их функциональное назначение в хозяйственно-бытовой деятельности различаются.

Нижние челюсти. У данных находок лошади сохранились угловой отросток, частично вентральный гребень, ветвь нижней челюсти, нижнечелюстная вырезка и мышцелковый отросток. Обработке подвергались краниальный и каудальный края ветви нижней челюсти: венечный отросток срезан и заглажен (рис. 7: 1-4). Морфологические признаки и характер износа позволяют интерпретировать данные

№	Признаки (Driesch, 1976)					
	Dm	GLm	Gli	Bd	Di	Sagg
1	19,0	33,1	22,1	21,8	18,2	26,8
2	20,2	32,1	31,6	22,0	18,0	27,0
3	19,5	34,0	34,9	22,1	20,5	28,9
4	–	31,0	–	20,4	18,0	–
5	19,5	33,6	31,6	21,9	18,4	27,0
6	18,6	34,0	32,8	21,9	19,9	27,2
7	20,0	35,0	34,0	23,8	20,0	28,2
8	19,8	35,1	–	–	19,2	28,1
9	18,8	34,0	33,2	21,2	20,0	28,2
10	19,9	31,7	32,9	31,5	19,9	27,0
11	20,5	34,0	35,0	22,1	21,0	27,9

Табл. 7. Индивидуальные остеометрические промеры астрагалов овец (*Oves aries*) поселения Тажегул-2 (мм)

Table 7. Individual osteometric measurements of sheep (*Oves aries*) astragali from the Tazhegul-2 site (mm)

Кость	№	Промеры (Driesch, 1976)
Бедренная – Femur	1	Ld = 37,0
Лопатка – Scapula	1	GLP = 43,0; LG = 33,0; BG = 28,1
Лопатка – Scapula	2	GLP = 38,8; LG = 30,4; BG = 23,1
Лопатка – Scapula	3	GLP = 43,0; LG = 33,0; BG = 29,0
Лопатка – Scapula	4	GLP = 40,3; LG = 32,1; BG = 26,0
Лопатка – Scapula	5	GLP = 38,0; LG = 30,0; BG = 22,0
Лопатка – Scapula	6	GLP = 40,0; LG = 33,0; BG = 25,1
Фаланга 1 – Phalanx 1	1	Glpe = 40,9
Фаланга 1 – Phalanx 1	2	Glpe = 39,7
Фаланга 1 – Phalanx 1	3	Glpe = 42,1
Фаланга 1 – Phalanx 1	4	Glpe = 41,0
Берцовая – Tibia	1	Bd = 30,0; SD = 15,8; Dd = 22,8
Плюсна – Metatarsus	1	Bd = 31,2

Табл. 8. Индивидуальные остеометрические промеры различных элементов скелета овец (*Oves aries*) (мм)

Table 8. Individual osteometric measurements of various skeletal elements of sheep (*Oves aries*) (mm)

№ п/п	Признаки (Driesch, 1976)					
	Dm	GLm	Gli	Bd	Di	Sagg
1	49,1	82,1	73,0	53,5	49,0	65,8
2	36,2	61,1	56,0	36,5	29,5	48,2
3	35,0	59,8	66,6	43,0	41,5	50,2
4	–	64,0	68,6	47,2	–	54,0

Табл. 9. Индивидуальные остеометрические промеры астрагалов КРС (*Bos taurus*) поселения Тажегул-2 (мм)

Table 9. Individual osteometric measurements of cattle (*Bos taurus*) astragali from the Tazhegul-2 site (mm)

Кость	№	Промеры (Driesch, 1976)
Фаланга 1 – Phalanx 1	1	Glpe = 53,0
Фаланга 1 – Phalanx 1	2	Glpe = 62,1
Фаланга 1 – Phalanx 1	3	Glpe = 55,4
Фаланга 1 – Phalanx 1	4	Glpe = 65,8
Фаланга 1 – Phalanx 1	5	Glpe = 85,3
Фаланга 2 – Phalanx 2	1	GL = 37,1; SD = 21,2; Bp = 27,0; Bd = 22,0
Лучевая кость – Radius	1	BFp = 79,0; Bp = 88,5
Лучевая кость – Radius	2	BFp = 69,0; Bp = 74,3

Табл. 10. Индивидуальные остеометрические промеры различных элементов скелета КРС (*Bos taurus*) (мм)

Table 10. Individual osteometric measurements of various skeletal elements of cattle (*Bos taurus*) (mm)

№	GH	LmT	GB	BFd
1	60,5	66,0	70,0	58,9
2	57,5	55,8	62,8	51,8
3	57,0	54,2	59,8	52,0

Табл. 11. Индивидуальные остеометрические промеры астрагалов лошадей (*Equus caballus*) (мм)

Table 11. Individual osteometric measurements of horse (*Equus caballus*) astragali (mm)

Кость	№	Промеры (Driesch, 1976)
Пясть – Metacarpus	1	GL = 217,2; SD = 30,2; Bp = 48,1; Bd = 47,5
Фаланга 1 – Phalanx 1	1	SD = 40,0; Bp = 59,0; GL = 90,2; Bd = 49,0
Фаланга 1 – Phalanx 1	2	SD = 33,0; Bp = 53,1; GL = 83,2; Bd = 41,7
Фаланга 2 – Phalanx 2	1	Bd = 45,1; Bp = 50,6; SD = 41,9; GL = 47,2
Лопатка – Scapula	1	GLP = 110,8; LG = 67,0; BG = 58,3
Лопатка – Scapula	2	GLP = 93,0; LG = 58,8; BG = 49,0
Плечевая – Humerus	1	BT = 73,0; Bd = 76,5
Берцовая – Tibia	1	Bd = 71,0; Dd = 43,2
Берцовая – Tibia	2	Bd = 78,1; Dd = 47,9
Плюсна – Metatarsus	1	Dp = 74,5
Плюсна – Metatarsus	2	Bd = 53,0; SD = 27,7
Пяточная – Calcaneus	1	GL = 74,5
Пяточная – Calcaneus	2	GL = 109,9

Табл. 12. Индивидуальные остеометрические промеры различных элементов скелета лошадей (*Equus caballus*) (мм)

Table 12. Individual osteometric measurements of various skeletal elements of horse (*Equus caballus*) (mm)

изделия как тупики – инструменты для обработки и мездрения шкур. В качестве рабочей поверхности использовался участок, образованный соединением краниального края ветви нижней челюсти с альвеолярным рядом

Таранная кость. Обработка носила

двусторонний характер и включала несколько технологических этапов (рис. 7: 5-10). На начальной стадии производилось снятие кортикального слоя с обеих сторон кости посредством резания (вероятно, металлическим инструментом), что подтверждается наличием ориентированных

Рис. 7. Обработанные кости: 1-4 – нижние челюсти лошади (1-3 – подбородочная поверхность; 2-4 – губная поверхность); 5-8 – таранные кости овцы, обработанные резанием, с зашлифованным и сглаженным медиальным краем; 11-12 – первая фаланга лошади.

Fig. 7. Modified bones: 1-4 – horse mandibles (1-3 – lingual surface; 2-4 – labial surface); 5-8 – sheep astragali modified by cutting, with polished and smoothed medial edge; 11-12 – first phalanx of a horse.

линейных стрий и борозд. В дальнейшем осуществлялось выравнивание рельефа с формированием уплощённых поверхностей, при этом медиальная сторона подверглась более интенсивной обработке с частичным вскрытием губчатого вещества. Завершающий этап включал сглаживание краев и локальную шлифовку, о чем

свидетельствуют скругленные контуры и участки слабой полировки. Морфологические признаки изделия позволяют интерпретировать его как костяное ложило.

Фаланга – 1. Первая фаланга лошади обработана по пальмарной поверхности: отмечаются следы рубки и частичного

Рис. 8. Костяной конек из плюсневой кости лошади (*Equus caballus*): 1 – целая плюсневая кость (образец для сравнения); 2 – костяное изделие, задняя (плантарная) поверхность; 3 – передняя (дорсальная) поверхность; 4 – внутренняя (медиальная) сторона; 5 – наружная (латеральная) сторона; 6 – нижняя (дистальная) часть плюсневой кости лошади (образец для сравнения).

Fig. 8. Bone skate made from a horse metatarsal bone (*Equus caballus*): 1 – complete metatarsal bone (comparative specimen); 2 – bone artifact, posterior (palmar) surface; 3 – anterior (dorsal) surface; 4 – medial surface; 5 – lateral surface; 6 – distal part of a horse metatarsal bone (comparative specimen).

выравнивания (рис. 7: 11). Однако следы интенсивного использования отсутствуют, что позволяет рассматривать данный предмет как заготовку, не доведённую до стадии полноценного изделия.

Метаподий лошади представлен фрагментом диафиза, переломленным в позднее время на 2–3 см выше дистального метафиза. Нижний конец кости подвергся значительной обработке: боковые блоки срублены, поверхности

заглажены, а гребень заострен и сохранен. В центральной части гребня выполнено сквозное отверстие округлой формы, ориентированное сбоку насквозь (в медиолатеральном направлении). Передняя (дорсальная) и задняя (плантарная) поверхности трубчатой кости частично обработаны и выровнены (рис. 8). Характер следов указывает на использование данного костяного изделия в бытовой практике в качестве конька.

Заклучение

Комплексный анализ остеологических материалов из поселения Тажегул-2 позволяет реконструировать систему жизнеобеспечения и экономическую модель исследуемой зимовки. Полученные данные свидетельствуют, что основу жизнедеятельности населения составляло развитое полупастбищное скотоводство. Стратегия ведения хозяйства носила комплексный характер и сочетала как мясное, так и вторичное (шерстное, рабочее) использование домашних копытных.

Основу домашнего стада составлял МРС, при значительной доле КРС и лошадей. Однако расчеты биомассы показали, что основу мясного рациона населения составляли крупные копытные – говядина и конина. Находки единичных остатков верблюда и осла фиксируют их использование в транспортных целях.

Сопоставление систем определения возраста по И. Сильверу и А. Гранту показало многоцелевой характер эксплуатации скота. Забой МРС смещался к периоду 14–17 месяцев, что отражает изъятие мясного молодняка второго года жизни после набора оптимального веса. Наличие взрослых особей (35 и 46 месяцев) указывает на сбережение маточного ядра для воспроизводства и получения шерсти. В стаде

КРС зафиксировано доминирование животных в возрасте 18–28 месяцев наряду со зрелыми особями (49 месяцев), что подтверждает долгосрочное сохранение репродуктивного ядра.

Ростовые параметры овец (средний рост 76 см) демонстрируют превышение над показателями зимовки Бозок-II (68 см), фиксируя локальную специфику породы или пастбищных условий. В стаде КРС выделяется особь экстремального роста (153 см в холке) на фоне средних значений (124 см), что указывает на выращивание волов как тяжелой тягловой силы. Лошади принадлежали к низкорослому типу (128–136 см по В. О. Витту). Фиксация начальных стадий патологии *Laesio circumscripta tali* на астрагалах овец (стадии 1 и 2) служит прямым маркером сезонного ограничения мобильности, подтверждая смену свободного выпаса зимним загонным содержанием.

Более 90% модификаций костей имеют антропогенный характер, что доказывает формирование коллекции в кулинарной зоне утилизации пищевых отходов. Выявленные костяные изделия (тупики, ложило) происходят из нижележащего культурного слоя эпохи бронзы и не связаны с хозяйством поздней зимовки.

Источник финансирования: Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан (по теме: BR24992951 Археологические наследие Сарыарки (от эпохи камня до средневековья)

Литература

1. Bartosiewicz L., Van Neer W., Lentacker A., 1997. Draught cattle: their osteological identification and history. Tervuren: Annales du Mus'ee Royal de l'Afrique Centrale. Sciences Zoologiques. 147 p.
2. Behrensmeyer A., 1978. Taphonomic and ecologic information from bone weathering // Paleobiology. Vol. 4. Iss. 2. P. 150–162
3. Driesch A.V., 1976. A Guide to the Measurement of Animal Bones from Archaeological Sites. Harvard University. Peabody Museum of Archaeology and Ethnology. Peabody Museum bulletin. Vol. 1. P. 68–101.
4. Grant A., 1982. The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates // Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites. Bob Wilson, Caroline Grigson and Sebastian Payne (ed.). BAR British Series, 109. P. 91–108.
5. Silver I.A., 1969. The Ageing of Domestic Animals // Science in Archaeology. Basic books, Inc., Publishers. New York, P. 250–268.
6. Teichert M., 1975. Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Wiederristhöhe bei Schafen // Archaeozoological studies (Kongress Groningen 1974). Amsterdam (North Holland) & New York (American Elsevier). P. 51–69.
7. Thomas R., Johannsen N., 2011. Articular depressions in domestic cattle phalanges and their archaeological relevance // Int. J. Paleopathol. No. 1. P. 43–54.
8. Zimmermann M.I., Pollath N., Ozbasaran M., Peters J., 2018. Joint health in free ranging and confined small bovids – Implications for early stage caprine management // JAS. No. 92. P. 13–27.

9. Антипина Е.Е., 2013. Модели древнего скотоводства на Кавказе: археозоологические исследования на поселении Кабардинка-2 // Аналитические исследования лаборатории естественнонаучных методов. Вып. 3. Москва: ИА РАН. С. 126–141.
10. Бейсенов А.З., 2019. К.А. Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени // Маргулановские чтения – 2019: материалы Международной археологической научно-практической конференции. Нур-Султан, 19–20 апреля 2019 г. Нур-Султан: НИИ археологии им. К.А. Акишева, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. С. 10–38.
11. Бейсенов А.З., 2020. Чингистау. Размышления у старой зимовки Абая // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Сб. науч. Статей. Барнаул: АлтГУ, Вып. XXVI. С. 229–240.
12. Бейсенов А.З., 2021. Вопросы изучения и сохранения казахских зимовок // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: сб. науч. ст. Барнаул: Изд-во АлтГУ, Вып. 27. С. 7–16.
13. Бейсенов А.З., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш., 2020. Карашоки, старая зимовка в долине Аксары в Центральном Казахстане // Полевые исследования в Верхнем Приобье, Прииртышье и на Алтае (археология, этнография, устная история и музееведение). 2019 г. Барнаул: АлтГПУ, Вып. 15. С. 6–25.
14. Буйеиханов А.Н., 1906. Заметка о киргизах Павлодарского уезда // Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. Кн. XXXIII. Омск: Типография Штаба Омского военного округа, С. 1–30.
15. Букейхан А., 2018. Сочинения. Том I. Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 608 с.
16. Витт В.О., 1952. Лошади Пазырыкских курганов. Советская археология. Москва-Ленинград.: Изд-во АН СССР, № 16. С. 163–206.
17. Жолдасбаев С., 1976. Типы оседлых поселений казахов по данным археологических исследований Южного и Центрального Казахстана // Прошлое Казахстана по археологическим источникам / Отв. ред. Акишев К.А. Алма-Ата: Наука. С. 46–59.
18. Жолдасбаев С., 2017. Қазақ елінің XV–XVIII ғасырлардағы тұрақты мекенжайлары / Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. X. Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының баспа тобы. 304 б.
19. Рассадников А.Ю., 2021. Археозоологические свидетельства рабочей эксплуатации крупного рогатого скота в бронзовом веке Южного Зауралья // Stratum plus. №2. С. 85–98.
20. Рассадников А.Ю., 2024. Палеопатологические исследования в археозоологии: возможности и значение для археологии. Археология Казахстана. № 4 (26). С. 368–388.
21. Сакенов С.К., 2024. Поселение скотоводов и металлургов эпохи бронзы Шагалалы II / Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. XXIII. Алматы: ИА КН МНВО РК. 360 с.
22. Цалкин В.И., 1960. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биология. Т. 65. Вып. 1. С. 109–126.
23. Цалкин В.И., 1961. Изменчивость метаподий у овец // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биология. Т.66. Вып. 5. С. 115–132.
24. Цалкин В.И., 1970. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. Москва: Наука, 280 с.
25. Шағырбаев М., Ганиева А., Сәкенов С., 2022. НұраЕсіл аралығындағы қазақтардың XIX–XX ғ. басындағы шаруашылығы (Бозоқ II қыстауының остеологиялық материалдары бойынша). Қазақстан археологиясы. № 1 (15). 146–163 бб.

References

1. Bartosiewicz L., Van Neer W., Lentacker A., 1997. Draught cattle: their osteological identification and history. Tervuren: Annales du Mus'ee Royal de l'Afrique Centrale. Sciences Zoologiques, 1997. 147 p.
2. Behrensmeyer A.T., 1978. Taphonomic and Ecologic Information from Bone Weathering. Paleobiology. Vol. 4, Iss. 2. P. 150–162.
3. Driesch A.V., 1976. A Guide to the Measurement of Animal Bones from Archaeological Sites. Harvard University, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology. Peabody Museum Bulletin. Vol. 1. P. 68–101.
4. Grant A., 1982. The Use of Tooth Wear as a Guide to the Age of Domestic Ungulates. Ageing and Sexing

Animal Bones from Archaeological Sites. Bob Wilson, Caroline Grigson, Sebastian Payne (eds.). BAR British Series, 109. 1982. P. 91–108.

5. Silver I.A., 1969. The Ageing of Domestic Animals. Science in Archaeology. Basic Books, Inc., New York, P. 250–268.

6. Teichert M., 1975. Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen [Osteometric Studies for Estimating Withers Height in Sheep]. Archaeozoological Studies (Kongress Groningen 1974). Amsterdam & New York: North Holland / American Elsevier. 1975. P. 51–69.

7. Thomas R., Johannsen N., 2011. Articular depressions in domestic cattle phalanges and their archaeological relevance // Int. J. Paleopathol. 2011. No. 1. P. 43–54.

8. Zimmermann M.I., Pollath N., Ozbasaran M., Peters J., 2018. Joint health in free ranging and confined small bovids – Implications for early stage caprine management // JAS. 2018. No. 92. P. 13–27.

9. Antipina E.E., 2013. Modeli drevnego skotovodstva na Kavkaze: arkheozoologicheskie issledovaniya na poselenii Kabardinka-2 [Models of Ancient Animal Husbandry in the Caucasus: Archaeozoological Studies at the Kabardinka-2 Settlement] // Analiticheskie issledovaniya laboratorii estestvennonauchnykh metodov. Issue 3. Moscow: IA RAN. P. 126–141. [in Russian].

10. Beisenov A.Z., 2019. K.A. Akishev i voprosy izycheniya pamiatnikov kazahskogo vremeni [Akishev and the issues of studying monuments of the Kazakh period] // Margylanovskie chteniya – 2019: m-ly Mejdynar. arheol. naých.-prakt. konf., posvia. 95-letiyú so dnia rojdeniya vydaivogosa kazahstanskogo arheologa K.A. Akisheva (19–20 aprelya 2019 g.). Almaty: Institut archaeology im. A.H. Margulana, 2019. P. 10–38. [in Russian].

11. Beisenov A.Z., 2020. Chingistau. Razmyshleniya u staroizimovki Abaya [Chingistau: Reflections at Abai's Old Wintering Site]. // Sohranenie i izuchenie kulturnogo naslediya Altaiskogo kraia. Sbornik nauchnyh statei. Issue XXVI. Barnaul: Altai State University Press. P. 229–240. [in Russian].

12. Beisenov A.Z., 2021. Voprosy izucheniya i sohraneniya kazahskih zimovok [Issues of the Study and Preservation of Kazakh Wintering Sites]. // Sohranenie i izuchenie kulturnogo naslediya Altaiskogo kraia. Sbornik nauchnyh statei. Issue XXVII. Barnaul: Altai State University Press. P. 7–16. [in Russian].

13. Beisenov A.Z., Akhiyarov I.K., Dzhumanazarov N.Sh., 2020. Karashoky, staraya qystau v doline Aksary v Tsentral'nom Kazakhstane [Karashoky, an Old Wintering Site in the Aksary Valley in Central Kazakhstan]. In: Polevye issledovaniya v Verkhnem Priob'e, Priirtysh'e i na Altae (arkheologiya, etnografiya, ustnaya istoriya i muzevedenie). Barnaul: Altai State Pedagogical University Press. P. 6–25. [in Russian].

14. Bukeikhanov A., 1906. Zametka o kirgizakh Pavlodarskogo uyezda [Note on the Kirghiz of Pavlodar uyezd]. // Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva, Book. XXXII, Mosk: Tipografiya Shtaba Omskogo voennogo okruga, 1906. P. 1–30. [in Russian].

15. Bukeikhan A., 2018. Sochineniya. Tom I [Works. Volume I]. Astana: Alashorda Public Fund. 608 p. [in Kazakh].

16. Witt V.O., 1952. Loshadi Pazyrykskikh kurganov [Horses of the Pazyryk Kurgans]. Sovetskaya Arkheologiya. Vol. 16. Moscow, Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR. P. 163–206. [in Russian].

17. Zholdasbaev S., 1976. Tipy osedlykh poselenii kazakhov po dannym arkheologicheskikh issledovaniy Yuzhnogo i Tsentral'nogo Kazakhstana [Types of Sedentary Settlements of Kazakhs According to Archaeological Research in Southern and Central Kazakhstan]. In: Proshloe Kazakhstana po arkheologicheskim istochnikam. Alma-Ata: Nauka. P. 46–59. [in Russian].

18. Zholdasbaev S., 2017. Kazakh elinin XV–XVIII gasyrlardagy turakty mekenzhailary [Sedentary Settlements of the Kazakh People in the 15th–18th Centuries] // Materialy i issledovaniya po arkheologii Kazakhstana. Vol. X. Astana: Kazakh gylimi-zertteu madeniet instituty. 304 p. [in Kazakh, English, Russian].

19. Rassadnikov A.Yu., 2021. Arkheozoologicheskie svidetelstva rabochey ekspluatatsii krupnogo rogatogo skota v bronzovom veke Yuzhnogo Zauralya [Archaeozoological evidence of working exploitation of cattle in the Bronze Age of the Southern Trans-Urals] // Stratum plus. No. 2. P. 85–98. [in Russian].

20. Rassadnikov A.Yu., 2024. Paleopatologicheskie issledovaniya v arkheozoologii: vozmozhnosti i znachenie dlya arkheologii [Paleopathological studies in zooarchaeology: capabilities and significance for archaeology] // Kazakhstan Archeology. Vol. 26. No. 4. P. 368–388. [in Russian].

21. Sakenov S.K., 2024. Poselenie skotovodov i metallurgov epokhi bronzы Shagalaly II [Settlement of pastoralists and metallurgists of the Bronze Age Shagalaly II] // Materials and research on the archeology of Kazakhstan. Vol. XXIII. Almaty: Margulan Institute of Archaeology. 360 p. [in Russian].

22. Tsalkin V.I., 1960. Izmenchivost metapodiy i ee znachenie dlya izucheniya krupnogo rogatogo skota drevnosti [Variability of Metapodials and Its Significance for the Study of Ancient Cattle]. Byulleten Moskovskogo Obshchestva Ispytateley Prirody. Otdel Biologiya. Vol. 65. No. 1. P. 109–126. [in Russian].
23. Tsalkin V.I., 1961. Izmenchivost metapodiy u ovets [Variability of Metapodials in Sheep] // Byulleten Moskovskogo Obshchestva Ispytateley Prirody. Otdel Biologiya. Vol. 66. No. 5. P. 115–132. [in Russian].
24. Tsalkin V.I., 1970. Drevneyshie domashnie zhivotnye Vostochnoy Evropy [The Earliest Domestic Animals of Eastern Europe]. Moscow: Nauka. 280 p. [in Russian].
25. Shagyrbaev M., Ganiyeva A., Sakenov S., 2022. Nura-Esil aralyghyndaghy qazaqtardyn XIX–XX gasyr basyndaghy sharuashylyghy (Bozoq II qystaunyn osteologiyalyq materialdary boyynsha) [The economy of Kazakhs of the Nura-Esil interfluvium at the 19th – early 20th century (based on osteological materials from the Bozoq II wintering site)]. Kazakhstan Archaeology. Vol. 15. No. 1. P. 146–163. [in Kazakh].

***Шағырбаев М.С.,¹ Ганиева А.С.,² Сәкенов С.К.,¹ Идришева Б.У.¹**

¹Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институты

Алматы, Қазақстан

²«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі

Астана, Қазақстан

*e-mail: mambet__87@mail.ru

XVIII–XIX ғғ. ТӘЖІҒҰЛ-2 ҚАЗАҚ ҚЫСТАУЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ АРХЕОЗООЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Аңдатпа. Мақалада Тәжіғұл-2 қазақ қыстауынан алынған остеологиялық материалдардың археозоологиялық талдау нәтижелері ұсынылады. Зерттеудің мақсаты – жануар сүйектерін зертханалық зерттеу негізінде қоныс тұрғындарының шаруашылық қызметінің негізгі бағыттарын айқындау. Зерттеу барысында стандартты археозоологиялық әдістер қолданылып, сонымен қатар жануарлардың денсаулық жағдайын бағалауға мүмкіндік берген палеопатологиялық талдау жүргізілді. Талдау нәтижесінде барлығы 578 сүйек анықталып, оның 494 данасы (86%) түр деңгейіне дейін анықталды. Археозоологиялық зерттеу нәтижелері үй жануарларының негізгі түрлерінің бар екенін көрсетті, оның ішінде уақ мал (*Ovis et Capra*), ірі қара (*Bos taurus*), жылқы (*Equus caballus*), түйе (*Camelus bactrianus*) және есек (*Equus asinus*) сүйектері кездеседі. Жабайы фауна қалдықтары ішінде түлкінің краниологиялық элементтері тіркелді. Сандық тұрғыдан уақ мал сүйектері басым (39%), одан кейін ірі қара (33%) және жылқы (26%) сүйектері кездеседі. Түйе мен есек сүйектері аз мөлшерде анықталған. Жас ерекшеліктерін талдау нәтижесінде уақ малдың негізгі бөлігі 1–2 жас аралығында сойылғаны, ал ірі қара негізінен ет-сүт бағытында пайдаланылып, 1,5–4 жас және одан жоғары жаста сойылғаны анықталды. Жылқының жас құрылымы ересек жануарлардың салыстырмалы басымдығымен сипатталады. Сүйек бұйымдар қатарынан жылқының табан сүйегінен жасалған конькидің фрагменті анықталды.

Кілт сөздер: Солтүстік Қазақстан, XVIII–XIX ғғ., қазақ қыстауы, Тәжіғұл-2, жануарлардың сүйек қалдықтары, археозоология, шаруашылық қызмет.

Дәйексөз үшін: Шағырбаев М.С., Ганиева А.С., Сәкенов С.К., Идришева Б.У. XVIII–XIX ғғ. Тәжіғұл-2 қазақ қыстауының шаруашылық құрылымының археозоологиялық сипаттамасы // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). Б. 125–147 (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.10>

***Shagirbayev M.S.,¹ Ganieva A.S.,² Sakenov S.K.,¹ Idrisheva B.U.¹**

¹Margulan Institute of Archaeology

Almaty, Kazakhstan

²State Historical and Cultural Reserve-Museum "Bozok"

Astana, Kazakhstan

*e-mail: mambet__87@mail.ru

**ARCHAEOZOOLOGICAL CHARACTERIZATION OF THE ECONOMIC
STRUCTURE OF THE KAZAKH WINTERING SITE TAZHEGUL-2 OF THE
18th–19th CENTURIES**

Abstract. The article presents the results of an archaeozoological analysis of osteological materials from the Kazakh wintering site Tazhegul-2. The study aims to identify the main directions of the population's economic activities based on laboratory analysis of animal bone remains. The research employed standard archaeozoological methods and paleopathological analysis to assess animal health. Of 578 bone specimens identified, 494 (86%) were determined to the species level. The analysis revealed all major domestic species: small ruminants (*Ovis et Capra*), cattle (*Bos taurus*), horse (*Equus caballus*), Bactrian camel (*Camelus bactrianus*), and donkey (*Equus asinus*). Among wild fauna, fox cranial elements were recorded. Quantitatively, small ruminant bones predominate (39%), followed by cattle (33%) and horse (26%), while camel and donkey bones are minimal. Age analysis indicates most small ruminants were slaughtered between 1 and 2 years of age. Cattle were kept for meat and dairy purposes, slaughtered at 1.5–4 years and older. Overall, the age structure shows a relative predominance of adult individuals. Among bone artifacts, a fragment of a skate made from a horse metapodial bone was identified.

Keywords: Northern Kazakhstan, 18th–19th centuries, Kazakh wintering site, Tazhegul-2, animal bone remains, archaeozoology, economic activity.

For citation: Shagirbayev M.S., Ganieva A.S. Sakenov S.K., Idrisheva B.U. Archaeozoological characterization of the economic structure of the kazakh wintering site Tazhegul-2 of the 18th–19th centuries // Madeni mura. 2026. №2 (113). pp. 125-147 (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.10>

Сведения об авторах:

Шагирбаев Мамбет Сапарбекович, PhD докторант, заведующий лабораторией зооархеологии Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-8176-9329

Ганиева Айнагуль Сабитовна, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Бозок» Министерства культуры и информации Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-2844-6819

Сакенов Сергазы Кайырбекович, PhD, заведующий отделом эпохи раннего металла Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-8868-4280

Идришева Балжан Улановна, инженер лаборатории зооархеологии Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0009-0008-6087-5980

Авторлар туралы мәлімет:

Шағырбаев Мәмбет Сапарбекұлы, PhD докторант, зооархеология зертханасының меңгерушісі, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-8176-9329

Ганиева Айнагүл Сәбитқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің "Бозоқ" мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-2844-6819

Scopus ID: 058104092600

Сәкенов Серғазы Қайырбекұлы, PhD, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты ерте металл дәуірі бөлімінің меңгерушісі, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-8868-4280

Scopus ID: 57200639306

Идришева Балжан Ұланқызы, зооархеология зертханасының инженері, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0009-0008-6087-5980

Information about the authors:

Shagirbaev Mambet Saparbekovich, PhD Doctoral Student, Head of the Zooarchaeology Laboratory, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-8176-9329

Scopus ID: 58090349000

Ainagul Ganiyeva Sabitovna, candidate of historical sciences, Leading Researcher at the Bozok State Historical and Cultural Museum-Reserve of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-2844-6819

Scopus ID: 058104092600

Sakenov Sergazy Kaiyrbekovich, PhD, Head of the Early Metal Age Department at the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-8868-4280

Scopus ID: 57200639306

Idrisheva Balzhan Ulanovna, Engineer of the Zooarchaeology Laboratory, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0008-6087-5980

Бекзаткызы И.

Институт археологии имени А.Х. Маргулана

Алматы, Казахстан

irinabekzatqyzy@gmail.com

ЦИФРОВЫЕ 3D-МОДЕЛИ КЕРАМИКИ КАК ИСТОЧНИК МОРФОМЕТРИЧЕСКИХ ДАННЫХ (НА МАТЕРИАЛАХ КОСТАНАЙСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ)

Аннотация. Статья посвящена изучению аналитического потенциала цифровых трёхмерных моделей керамических сосудов эпохи бронзы как источника морфометрических данных. Материалом исследования послужили шесть сосудов синташтинско-петровской, алакульской и саргаринско-алексеевской культур из фондов Костанайского областного историко-краеведческого музея. Трёхмерные модели получены сканером структурированного подсвета EinScan-SP и обработаны в MeshLab. Морфометрический анализ включал верификацию точности цифровых измерений относительно натурных данных музейных паспортов, классификацию по индексу пропорциональности H/Dm и вычисление объёма V и площади поверхности S . Верификация показала, что отклонения не превышают 1,85% по всем линейным параметрам. Отклонение по Dm образца №1 в размере +3,03% отражает реальную геометрическую асимметрию тулова, подтверждённую анализом горизонтального сечения 3D-модели, и не является погрешностью измерения. Для образца №5 значение Dm , отсутствовавшее в музейной документации, восполнено на основе цифровой модели. Классификация по H/Dm в диапазоне 0,61–0,92 выявила типологические различия между культурными группами, которые сформулированы как гипотезы для последующих исследований на расширенных выборках. Вычисление V и S предоставило данные, недоступные при стандартной музейной документации. Результаты подтверждают аналитический потенциал 3D-моделей для морфометрического изучения керамических коллекций эпохи бронзы Казахстана.

Ключевые слова: 3D-моделирование, сканер структурированного подсвета, морфометрический анализ, керамика эпохи бронзы, цифровая археология, музейные коллекции, индекс пропорциональности, Казахстан.

Для цитирования: Бекзаткызы И. Цифровые 3D-модели керамики как источник морфометрических данных (на материалах Костанайского областного историко-краеведческого музея) // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). С. 148-161 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.11>

Введение

Активное внедрение цифровых технологий в гуманитарные науки коренным образом изменило подходы к документированию, анализу и интерпретации археологического материала. Одним из наиболее динамично развивающихся направлений является трёхмерное моделирование археологических артефактов, которое открывает новые возможности для точных и воспроизводимых научных исследований. Переход от традиционных описательных методов к

количественному анализу с использованием цифровых моделей формирует новую исследовательскую парадигму в изучении материальной культуры древних обществ.

В мировой науке применение трёхмерных технологий в изучении керамики имеет уже устойчивую исследовательскую базу. Фундаментальный вклад в разработку методологии цифровой морфометрии внесли А. Karasik и U. Smilansky, впервые обосновавшие переход от традиционного графического

документирования к автоматизированному анализу на основе трёхмерного сканирования. На выборке из более чем 1000 фрагментов керамики авторы доказали, что цифровые методы обеспечивают точные, воспроизводимые профили и являются надёжным практическим инструментом в археологических исследованиях (Karasik, Smilansky, 2008:1148). В развитие этого подхода были разработаны математические инструменты для морфологического описания, классификации и типологического анализа керамических комплексов (Gilboa и др., 2004:681). Исследования показали, что количественный анализ геометрических параметров 3D-моделей керамических сосудов позволяет выявлять типологические группы и реконструировать традиции гончарного производства (Harush, Grosman, 2021:1).

В европейской науке активно формировалось направление геометрической морфометрии керамики. На материалах кельтского поселения Бибракт исследователи пришли к выводу, что морфометрические методы воспроизводят результаты традиционной типологии и обеспечивают объективно проверяемые количественные оценки (Wilczek и др., 2014:39). На обширном корпусе средневековой серой керамики Каталонии авторы выявили, что статистический анализ морфометрических данных позволяет обнаруживать типологические кластеры, недоступные визуальной экспертизе, а включение нормализованных пропорциональных переменных открывает возможности для реконструкции производственных практик (Trave Alleruz, 2022:1274). Помимо типологических задач, показана возможность применения трёхмерных цифровых моделей сосудов для тестирования их термомеханических свойств методом конечных элементов (Hein, Kilikoglou, 2020:187). В новейших исследованиях подтверждены возможности технологий для документирования и анализа бронзовой керамики Греции (Kantagos и др., 2024:11), а обзор компьютерных методов классификации и реконструкции керамики на основе 3D-моделей обосновал перспективность данного направления (Di Angelo и др., 2022:10). Таким образом, в международной практике 3D-модель артефакта рассматривается уже не как вспомогательный инструмент визуализации, а как самостоятельный научный источник

количественных характеристик формы.

В российской науке освоение 3D-технологий в археологии также вступило в активную фазу. Чистяков и др. представили методику сканирования археологических артефактов с применением сканеров структурированного подсвета. Авторы показали принципиальное различие между двумя основными методами оцифровки. По их данным, фотограмметрия даёт немасштабированные модели, пригодные преимущественно для документирования и визуализации, тогда как сканирование структурированным подсветом обеспечивает масштабированные модели, полностью соответствующие оригиналу и пригодные для верифицируемых морфологических и статистических исследований (Чистяков и др., 2019:104). Систематизированы методика и практика 3D-сканирования разнотипных артефактов, разработаны рекомендации по работе с объектами, обладающими различными физическими свойствами поверхности (Вавулин и др., 2014:21). Обосновано, что трёхмерные модели, в отличие от традиционных двухмерных чертежей и фотографий, сохраняют пространственные характеристики объекта и открывают возможность неограниченного количества последующих измерений и интерпретаций (Зайцева, 2014:13). Исследования подтвердили, что только трёхмерные модели автоматически масштабируются и пригодны для высокоточных метрических исследований, а также позволяют вычислять объём артефакта, что принципиально недоступно при использовании фотографии и рисунка (Бочарова и др., 2022:157).

В казахстанской науке цифровые технологии в области археологии применяются на протяжении двух десятилетий. Первые шаги в этом направлении были сделаны в рамках государственной программы «Мадени мұра», в ходе которой осуществлялась масштабная работа по цифровому документированию объектов историко-культурного наследия (Өбілбекұлы, 2019:62). В продолжение этой работы в рамках программы «Сакральный Казахстан» были созданы 3D-модели различных объектов культурного значения. Параллельно накапливался опыт трёхмерного моделирования конкретных памятников и артефактов. Методом фотограмметрии получены модели погребальных комплексов

Сарыарки (Асылбеков, 2019:617), древнего буддийского изображения на камне в районе Текели (Антонов, 2018:606), а также артефактов могильника Кырыкүнгір (Умиткалиев и др., 2020:85). Тлеугабулов др. ввели в научный оборот методику трёхмерного документирования сырцовых мавзолеев Тенгиз-Коргалжынской впадины, охватывающую 25 цифровых моделей исчезающих памятников позднесредневекового зодчества (Тлеугабулов и др., 2022:1094). Наряду с этим развиваются подходы к геоинформационному картографированию памятников (Мухаметзянов, Хабдулина, 2024:115). Всё это свидетельствует о том, что цифровая археология последовательно утверждается в Казахстане как перспективное научное направление.

Вместе с тем аналитический потенциал 3D-моделей в казахстанской науке остаётся недостаточно реализованным. Цифровые модели используются преимущественно в целях документирования и визуализации, тогда как их применение в качестве самостоятельного источника количественных морфометрических данных до настоящего времени не получило систематического развития. Настоящее исследование направлено на восполнение указанного пробела. Его целью является методологическая апробация 3D-моделей керамических сосудов как самостоятельного

источника морфометрических данных на материале Костанайского областного историко-краеведческого музея.

Для достижения поставленной цели решались следующие задачи: верификация точности цифровых измерений путём сопоставления с натурными данными музейных паспортов; извлечение линейных геометрических параметров из 3D-моделей шести сосудов синташтинско-петровской, алакульской и саргаринско-алексеевской культур; вычисление объёма V и площади поверхности S ; морфометрическая классификация сосудов на основе индекса H/D_m и формулирование наблюдений как гипотез для последующих исследований на расширенных выборках.

Материалы и методы исследования

Материалом исследования послужили 6 керамических сосудов эпохи бронзы из фондов Костанайского областного историко-краеведческого музея (Таблица 1, Рис. 1). Основными критериями отбора стали сохранность артефактов и их пригодность для геометрического анализа, в частности отсутствие значительных деформаций тулова, утрат венчика или основания. Коллекция охватывает три культурные традиции степной Евразии эпохи бронзы. Синташтинско-петровская

№ обр.	Инв. номер	Памятник	Культура	Натурные размеры, мм			
				H	D _r	D _m	D _d
1	КП 12259 А 844	Бестамак, погр. 20	Синташтинско-петровская	87	93	101	52
2	КП 6906 А 247	Джангильды 5, погр. 35.	Алакульская	59	94	99	48
3	КП 11614 А 468	Бестамак, погр. 4.	Синташтинско-петровская	167	165	185	65
4	КП 6899 А 250	Джангильды 5, погр. 35.	Алакульская	116	124	134	69
5	КП 7337 А 301	Джангильды 5, погр. 82 Б.	Алакульская	38	49	–	26
6	КП 363	Алексеевский	Саргаринско-алексеевская	110	123	133	79

Таблица 1. Характеристика исследуемых керамических сосудов

Table 1. Characteristics of the studied ceramic vessels

Примечание: H – высота (мм); D_r – диаметр горловины (мм); D_m – максимальный диаметр тулова (мм); D_d – диаметр дна (мм).

Note: H – height (mm); D_r – rim diameter (mm); D_m – maximum body diameter (mm); D_d – base diameter (mm).

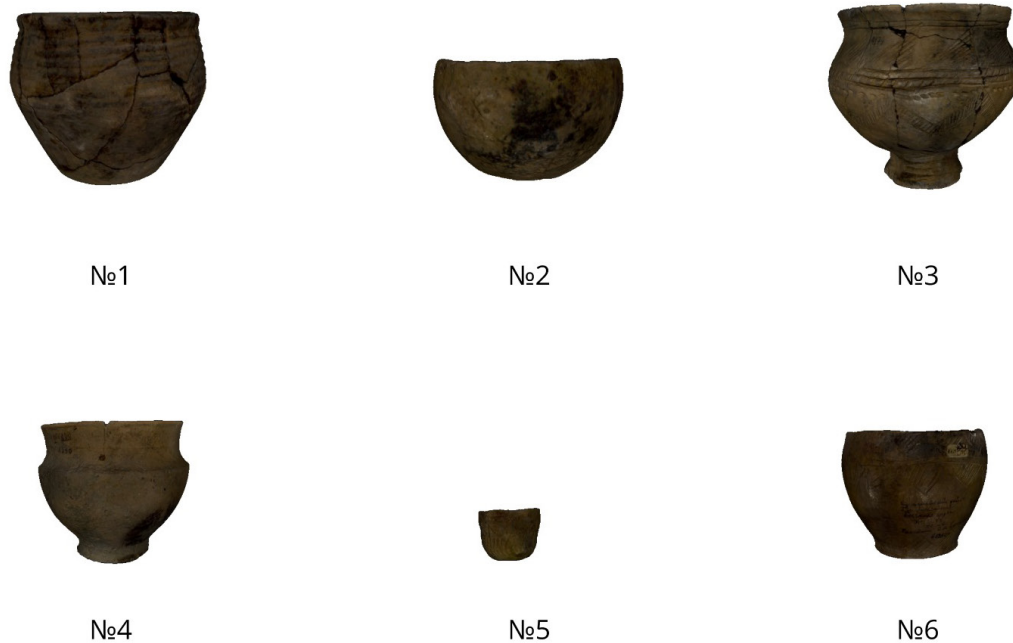

Рис. 1. Цифровые 3D-модели исследуемых керамических сосудов
Fig. 1. Digital 3D models of the studied ceramic vessels

традиция представлена образцами №1 и №3, алакульская – №2, №4, №5, саргаринско-алексеевская – образцом №6.

Трёхмерное сканирование артефактов проводилось непосредственно в фондохранилище Костанайского областного историко-краеведческого музея с применением сканера структурированного подсвета EinScan-SP. Выбор данного типа оборудования обусловлен его способностью формировать масштабированные модели, метрически соответствующие оригиналу и пригодные для верифицируемых морфологических исследований.

Сканирование каждого сосуда выполнялось с нескольких ракурсов, обеспечивая полный охват всех геометрически значимых поверхностей артефакта, включая внутреннюю полость, боковые стенки и основание. Количество снимков варьировало от 56 до 78 для миниатюрных образцов и от 80 до 120 для крупных сосудов. Управление процессом сканирования и первичная обработка данных выполнялись в программном обеспечении Shining 3D EXScan S. Полученные модели экспортировались в формат OBJ для дальнейшей аналитической обработки.

Модели были импортированы в программную среду MeshLab и прошли

процедуру автоматизированного выравнивания по главным осям инерции с последующей фиксацией матрицы координат. Это позволило унифицировать ориентацию моделей в пространстве и обеспечить измерение параметров по осям X, Y, Z в единой системе координат (Karasik, Smilansky, 2008:1152). Перед извлечением объёмных характеристик выполнялась верификация топологической замкнутости каждой модели. Все шесть моделей показали нулевое значение открытых рёбер, что подтверждает отсутствие незамкнутых участков на поверхности и является необходимым условием корректного вычисления объёма (Di Angelo и др., 2022:10).

Измерения линейных параметров выполнялись комбинированным способом. Высота сосудов рассчитывалась по вертикальной оси от плоскости дна до наивысшей точки венчика (Рис. 2).

Максимальный диаметр тулова фиксировался автоматически как наибольшее значение ограничивающего контейнера (Bounding Box) по осям X и Y после выравнивания модели по главным осям инерции. Диаметры горловины и дна определялись вручную методом поточечного измерения путём визуальной идентификации границ соответствующих

Рис. 2. Извлечение линейных параметров керамического сосуда в программной среде MeshLab
Fig. 2. Extraction of linear parameters of a ceramic vessel in MeshLab

частей сосуда. Объём и площадь поверхности извлекались автоматически средствами MeshLab (Di Angelo и др., 2022:10).

Анализ

Верификация точности цифровых данных. Сопоставление натуральных и цифровых измерений продемонстрировало высокую степень соответствия по всем шести образцам (Таблица 2). Нулевые отклонения по диаметру дна у образцов №2, №3 и №4 свидетельствуют о том, что плоское основание является наиболее стабильным геометрическим элементом, воспроизводимым 3D-моделью без потери точности. Геометрически простые поверхности воспроизводятся цифровыми методами с наибольшей точностью, тогда как сложные криволинейные поверхности подвержены незначительным систематическим отклонениям, обусловленным алгоритмическими особенностями и реальной геометрической неравномерностью изделий (Karasik, Smilansky, 2008:1148).

Наибольшее отклонение по высоте зафиксировано у образца №6 и составило -1,47%, что остаётся в пределах допустимой погрешности. По диаметру горловины наибольшее отклонение показал образец №4 (+1,34%), по диаметру дна – образец №5 (+0,42%). Совокупность этих данных подтверждает, что метод сканирования структурированным подсветом обеспечивает стабильные и воспроизводимые результаты на материале различных по форме и размеру сосудов.

Как показали результаты сравнительного анализа (Таблица 2), отклонение по параметру максимального диаметра у Образца №1

составило +3,03%, что является наибольшим значением среди всей исследуемой коллекции. Все прочие образцы продемонстрировали показатели, не превышающие 1,85%. Данное обстоятельство потребовало отдельного аналитического рассмотрения.

С целью выяснения природы выявленного отклонения в программной среде MeshLab было построено горизонтальное сечение 3D-модели на уровне максимального расширения тулова. Реальный профиль сосуда был сопоставлен с эталонной окружностью, соответствующей паспортному значению диаметра 101 мм.

Визуализация сечения (Рис. 3б) показала, что контур реального профиля не совпадает с эталонной окружностью. По одной оси контур выходит за её пределы, по перпендикулярной оси отступает внутрь. Таким образом, сосуд имеет не круглое, а эллипсовидное сечение.

Максимальный диаметр сечения (D_{max}) составил 104,06 мм, минимальный (D_{min}) – 97,15 мм, разность перпендикулярных осей равна 6,91 мм. Паспортное значение D_m в размере 101 мм представляет собой результат однократного штангенциркульного замера и закономерно располагается между полученными экстремальными значениями, что объясняет зафиксированное в таблице верификации отклонение +3,03%. Следовательно, данное отклонение обусловлено не погрешностью измерения, а реальной геометрической асимметрией тулова. Алгоритм Bounding Box фиксирует истинный максимальный диаметр, тогда как традиционный ручной замер в произвольной точке окружности даёт лишь приближённое значение. Таким образом, цифровой метод не вносит погрешность,

№ обр.	Параметр	Натурные данные (Музей), мм	Цифровая модель (MeshLab), мм	Отклонение (Δ , %)	Технологические данные (3D)
№1	H	87	87.01	+0.01%	V – 201.90 см ³ S – 520.41 см ² H/D _m – 0,84
	D _r	93	93	0	
	D _m	101	104.06	+3.03 %	
	D _д	52	52	0	
№2	H	59	59.43	+0.7%	V – 115.70 см ³ S – 343.19 см ² H/D _m – 0,61
	D _r	94	94.21	+0.22%	
	D _m	99	97.75	-1.2%	
	D _д	48	48.00	0	
№3	H	167	167.16	+0.09%	V – 726.67 см ³ S – 1583.98 см ² H/D _m – 0,92
	D _r	165	164.08	-0.55%	
	D _m	185	182.59	-1.3%	
	D _д	65	65.0	0	
№4	H	116	117.56	+1.34%	V – 236.80 см ³ S – 919.48 см ² H/D _m – 0,88
	D _r	124	125.24	+1.00%	
	D _m	134	133.70	-0.22%	
	D _д	69	69	0	
№5	H	38	37.94	-0.15%	V – 26.94 см ³ S – 104.94 см ² H/D _m – 0,78
	D _r	49	48.09	-1.85%	
	D _m	-	48.67	-	
	D _д	26	26.11	+0.42%	
№6	H	110	108.38	-1.47%	V – 279.10 см ³ S – 825.46 см ² H/D _m – 0,82
	D _r	123	122.59	-0.33%	
	D _m	133	132.55	-0.34%	
	D _д	79	78.78	-0.28%	

Таблица 2. Сравнительные морфометрические и технологические показатели 3D-моделей керамических сосудов

Table 2. Comparative morphometric and technological parameters of 3D models of ceramic vessels

Примечание: H – высота (мм); D_r – диаметр горловины (мм); D_m – максимальный диаметр тулова (мм); D_д – диаметр дна (мм); V – объём (см³); S – площадь поверхности (см²); H/D_m – индекс пропорциональности; Δ – относительное отклонение цифровых данных от натурных (%). Натурное значение D_m образца №5 в музейной документации отсутствует.

Note: H – height (mm); D_r – rim diameter (mm); D_m – maximum body diameter (mm); D_д – base diameter (mm); V – volume (cm³); S – surface area (cm²); H/D_m – proportionality index; Δ – relative deviation of digital data from physical measurements (%). The physical value of D_m for specimen no. 5 is absent from museum documentation.

Рис. 3. Морфометрический анализ Образца №1. а) фронтальная проекция 3D-модели с указанием уровня горизонтального сечения; б) горизонтальное сечение тулова в плоскости максимального расширения. Пунктирная линия обозначает эталонную окружность ($D = 101$ мм), сплошные линии обозначают оси X и Y.

Fig. 3. Morphometric analysis of Specimen no. 1. a) frontal projection of the 3D model with the cross-section level indicated; b) horizontal cross-section of the vessel body at the plane of maximum expansion. The dashed line indicates the reference circle ($D = 101$ mm), solid lines indicate the X and Y axes.

а выявляет геометрию, скрытую при традиционном измерении.

Выявленная эллипсовидная деформация тулова открывает аналитические возможности метода горизонтального сечения 3D-модели. Подобная морфология в керамике эпохи бронзы формируется либо в процессе ручной формовки без применения гончарного круга, либо под воздействием механических нагрузок в погребальном контексте.

Не менее показателен в этом отношении образец №5, раскрывающий дополнительный аналитический потенциал метода. В музейной документации значение D_m отсутствует, тогда как 3D-модель позволила получить этот параметр в размере 48,67 мм и тем самым устранила информационный пробел. Способность цифровых моделей восполнять лакуны музейных архивов представляет самостоятельную аналитическую ценность для изучения исторических коллекций с неполными паспортными сведениями (Di Angelo и др., 2022:10).

Морфометрическая классификация. На основе цифровых данных для каждого сосуда рассчитан индекс пропорциональности H/D_m , представляющий отношение высоты к максимальному диаметру тулова (Таблица 2, Рис. 4). Пропорциональные соотношения линейных параметров являются устойчивыми дискриминирующими признаками при типологической классификации керамики (Trave Allepuz, 2022:1274; Wilczek и др., 2014:39).

Полученные значения индекса распределились в диапазоне от 0,61 до 0,92,

что отражает морфологическое разнообразие исследуемой коллекции. Образец №2 алакульской культуры с наименьшим значением индекса 0,61 занимает обособленную позицию, соответствующую широкой приземистой форме. Подобные сосуды с низким значением H/D_m традиционно соотносятся с открытыми формами, характерными для столовой или ритуальной посуды (Rice, 2015:212). Остальные пять образцов группируются в диапазоне от 0,78 до 0,92, что соответствует формам среднего и высокого пропорционального соотношения. Синташтинско-петровские образцы №1 и №3 показали значения 0,84 и 0,92 соответственно, алакульские образцы №4 и №5 – 0,88 и 0,78, саргаринско-алексеевский образец №6 занимает промежуточное положение с индексом 0,82.

Примечательно, что образец №3 синташтинско-петровской культуры демонстрирует наибольшее значение индекса в коллекции – 0,92, что соответствует вытянутой профилированной форме с раздутым туловом и широкой горловиной. Столь высокое значение H/D_m в сочетании с наибольшим объемом коллекции (726,67 см³) указывает на функциональную специализацию данного типа сосудов.

Поскольку целью настоящей работы является методологическая апробация, а не построение развёрнутой культурной типологии, наблюдаемые различия в значениях H/D_m рассматриваются как количественно выраженные гипотезы. Для формирования статистически значимых выводов необходимо не менее 15–20 единиц по каждой группе (Wilczek и

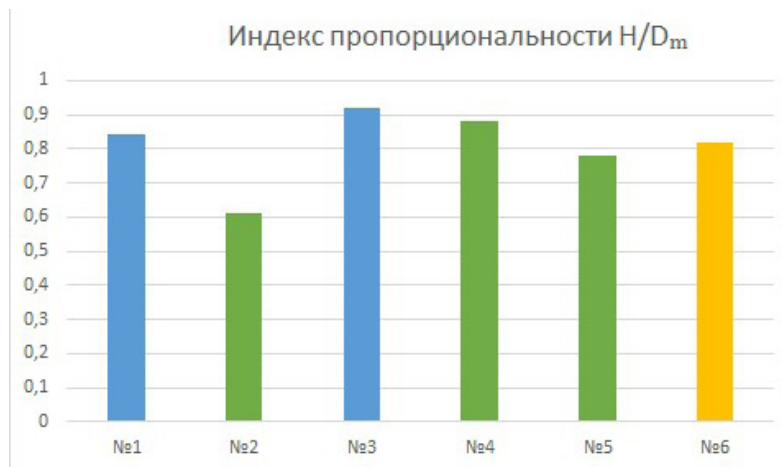

Рис. 4. Значения индекса пропорциональности H/D_m исследуемых керамических сосудов
 Fig. 4. Proportionality index H/D_m values of the studied ceramic vessels

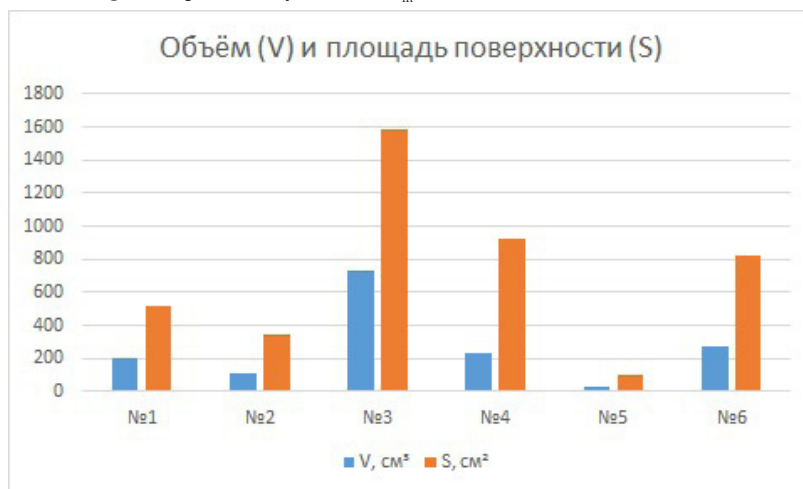

Рис. 5. Объём (V) и площадь поверхности (S) исследуемых керамических сосудов
 Fig. 5. Volume (V) and surface area (S) of the studied ceramic vessels

др., 2014:46). Верификация сформулированных гипотез составит предмет последующих исследований на расширенных выборках.

Анализ интегральных технологических параметров. Вычисление объёма V и площади поверхности S (Рис. 5) представляет главное аналитическое преимущество 3D-моделирования, поскольку данные параметры принципиально недоступны при стандартной музейной документации (Di Angelo и др., 2022:10). Достоверность объёмных расчётов обеспечена предварительной проверкой топологической замкнутости всех шести моделей, при которой открытые рёбра отсутствовали.

Диапазон объёмов в коллекции составляет от 26,94 cm^3 у образца №5 до 726,67 cm^3 у образца №3, что свидетельствует о значительной

функциональной дифференциации исследуемого керамического комплекса. Три алакульских сосуда различаются по объёму более чем в восемь раз, что может отражать намеренную функциональную специализацию в рамках одной гончарной традиции (Rice, 2015:274; Costin, 1991:8). Подобный разброс объёмных показателей внутри единой культурной группы интерпретируется в археологической литературе как свидетельство дифференцированного производства сосудов для различных бытовых и ритуальных нужд.

Особого внимания заслуживает миниатюрный образец №5 объёмом 26,94 cm^3 из могильника Джангильды 5, погребение 82 Б. Столь малая ёмкость фактически исключает его хозяйственное употребление и указывает на специализированное, вероятно ритуальное,

назначение сосуда (Kuzmina, 2007:231). Количественная фиксация объёма переводит подобные интерпретации из описательной в измеримую плоскость, обеспечивая им верифицируемое основание.

Наряду с объёмом, площадь поверхности S открывает возможности для косвенной оценки трудозатрат при изготовлении артефакта (Di Angelo и др., 2022:10). Образец №3 с площадью 1583,98 см² потребовал в 15 раз большего производственного усилия по сравнению с образцом №5 с площадью 104,94 см². Столь значительная разница в трудозатратах внутри одной коллекции свидетельствует о социальной дифференциации керамического производства и различной значимости отдельных категорий сосудов в погребальном обряде эпохи бронзы.

Полученные результаты

Верификация цифровых измерений подтвердила высокую точность 3D-моделей. Отклонения по параметрам H , Dg и Dd не превышают 1,85% по всем шести образцам. Отклонение по Dm образца №1 в размере +3,03% отражает реальную геометрическую асимметрию тулова, подтверждённую анализом горизонтального сечения 3D-модели, и не является погрешностью измерения.

Для образца №5 значение Dm в размере 48,67 мм, отсутствовавшее в музейной документации, получено на основе 3D-модели, что подтверждает способность цифровых моделей восполнять информационные пробелы исторических коллекций.

Морфометрическая классификация по индексу H/Dm выявила типологические различия между сосудами трёх культурных традиций в диапазоне значений от 0,61 до 0,92. Наблюдаемые межгрупповые различия сформулированы как количественно выраженные гипотезы для последующих исследований на расширенных выборках.

Вычисление V и S предоставило данные, недоступные при стандартной музейной документации. Объём варьирует от 26,94 до 726,67 см³, площадь поверхности – от 104,94 до 1583,98 см², что свидетельствует о функциональной дифференциации комплекса.

Заключение

Настоящее исследование показало, что цифровые 3D-модели керамических сосудов, полученные методом сканирования

структурированным подсветом, обеспечивают качественно новый уровень метрического анализа музейных коллекций по сравнению с традиционными методами документирования.

Верификация измерений относительно натуральных данных подтвердила точность метода. Отклонения по параметрам H , Dg и Dd не превышают 1,85% по всем шести образцам, что соответствует допустимому уровню погрешности для морфометрических исследований керамики. Отклонение по Dm образца №1 в размере +3,03% отражает реальную геометрическую асимметрию тулова, выявленную анализом горизонтального сечения 3D-модели. Цифровой метод зафиксировал то, что традиционное ручное измерение скрывало.

Для образца №5 значение Dm , отсутствовавшее в музейной документации, было получено исключительно на основе цифровой модели. Этот результат подтверждает способность 3D-моделей восполнять информационные пробелы исторических коллекций, что представляет самостоятельную ценность для музейной практики.

Морфометрическая классификация по индексу H/Dm в диапазоне от 0,61 до 0,92 обеспечила количественное выражение типологических различий между сосудами трёх культурных традиций. Поскольку целью работы являлась методологическая апробация, выявленные межгрупповые различия сформулированы как гипотезы для последующих исследований на расширенных выборках.

Вычисление объёма и площади поверхности предоставило данные, принципиально недоступные при стандартной музейной документации. Значительный разброс объёмных показателей свидетельствует о функциональной дифференциации керамического комплекса и создаёт количественную основу для реконструкции производственных практик и оценки социальной значимости отдельных категорий керамики в погребальном обряде эпохи бронзы.

Полученные результаты подтверждают аналитический потенциал 3D-моделей как самостоятельного источника морфометрических данных для изучения керамических коллекций эпохи бронзы Казахстана. Дальнейшее развитие данного направления предполагает расширение исследуемой выборки до статистически

значимого объёма, привлечение материалов из других музейных фондов республики и разработку сравнительной базы данных

морфометрических показателей керамики степной Евразии.

Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Археологическая наука Казахстана: анализ состояния, проблемы и перспективы развития» (BR31714853).

Перечень сокращений

КП – книга поступлений (инвентарный номер музейного фонда)

H – высота сосуда (мм)

D_r – диаметр горловины (мм)

D_m – максимальный диаметр тулова (мм)

D_a – диаметр дна (мм)

D_{max} – максимальный диаметр сечения (мм)

D_{min} – минимальный диаметр сечения (мм)

V – объём сосуда (см³)

S – площадь поверхности сосуда (см²)

H/D_m – индекс пропорциональности (отношение высоты к максимальному диаметру тулова)

OBJ – формат трёхмерного полигонального файла (Wavefront Object)

Литература

1. Costin, C.L., 1991. Craft Specialization: Issues in Defining, Documenting, and Explaining the Organization of Production. In: M.B. Schiffer (ed.) *Archaeological Method and Theory*, Vol. 3. Tucson: University of Arizona Press. Pp. 1–56.
2. Di Angelo, L., Di Stefano, P., Guardiani, E., 2022. A review of computer-based methods for classification and reconstruction of 3D high-density scanned archaeological pottery // *Journal of Cultural Heritage*. №56. Pp. 10–24.
3. Gilboa, A., Karasik, A., Sharon, I., Smilansky, U., 2004. Towards computerized typology and classification of ceramics // *Journal of Archaeological Science*. №31 (6). Pp. 681–694.
4. Harush, O., Grosman, L., 2021. Toward the identification of social signatures in ceramic production: An archaeological case study // *PLOS ONE*. №16 (7). Pp. 1–22.
5. Hein, A., Kilikoglou, V., 2020. Digital modeling of function and performance of transport amphorae // *International Journal of Ceramic Engineering & Science*. №2 (4). Pp. 187–200.
6. Kantaros, A., Papageorgiou, M.I., Brachos, K., Ganetsos, T., Mouzakiotou, S., Soulis, E., 2024. The use of 3D scanning and 3D color printing technologies for the study and documentation of Late Bronze Age pottery from East-Central Greece // *Journal of Mechatronics and Robotics*. №8 (1). Pp. 11–19.
7. Karasik, A., Smilansky, U., 2008. 3D scanning technology as a standard archaeological tool for pottery analysis: practice and theory // *Journal of Archaeological Science*. №35 (5). Pp. 1148–1168.
8. Kuzmina, E.E., 2007. *The Origin of the Indo-Iranians*. Ed. by J.P. Mallory. Leiden; Boston: Brill. 464 p.
9. Rice, P.M., 2015. *Pottery Analysis: A Sourcebook*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press. 600 p.
10. Trave Allepuz, E., 2022. Statistical analysis of morphometric data for pottery formal classification: Variables, procedures, and digital experiences of medieval and postmedieval greyware clustering in Catalonia // *Open Archaeology*. №8. Pp. 1269–1285.
11. Wilczek, J., Monna, F., Barral, P., Burlet, L., Chateau, C., Navarro, N., 2014. Geometric morphometrics for prediction of classification of Early Iron Age ceramics // *Journal of Archaeological Science*. №50. Pp. 39–50.
12. Антонов М.А., 2018. Текелийская буддийская стела: исследование методом фотограмметрии // *Маргулановские чтения – 2018*. Алматы – Актобе. С. 606–612.

13. Асылбеков К.М., 2019. Цифровая 3D-фиксация объектов культурного наследия Сарыарки // Маргулановские чтения – 2019. Нур-Султан. С. 617–623.
14. Әбілбекұлы Ә., 2019. Қазақстан археологиясындағы үш өлшемді визуализация: бүгін мен болашағы // Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы: Қазақ университеті. Б. 61–64.
15. Әбілбекұлы Ә., Каженова Г.Т., 2019. Археологиялық визуализациядағы фотограмметриялық технологиялар // ЕҰУ хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. №4 (129). Б. 63–70.
16. Бочарова Е.Н., Чистяков П.В., Жданов Р.К., Колобова К.А., 2022. Трёхмерная визуализация в археологических исследованиях: корреляционное исследование // Сибирские исторические исследования. №3. С. 147–167.
17. Вавулин М.В., Зайцева О.В., Пушкарев А.А., 2014. Методика и практика 3D-сканирования разнотипных археологических артефактов // Сибирские исторические исследования. №4. С. 21–37.
18. Зайцева О.В., 2014. 3D-революция в археологической фиксации в российской перспективе // Сибирские исторические исследования. №4. С. 10–20.
19. Мухаметзянов А.Р., Хабдулина М.К., 2024. От традиции к инновациям: ГИС в археологии Акмолинской области // Археология Казахстана. №1 (23). С. 115–129.
20. Глеугабдулов Д.Т., Дукомбайев А.Т., Брынза Т.В., 2022. Сохранение сырцовой архитектуры Тенгиз-Коргалжынской впадины с использованием 3D-технологий // Oriental Studies. 15(5). С. 1094–1109.
21. Умиткалиев У.У., Лбова Л.В., Хабдулина М.К., 2020. Новые методы и технологии в профессиональной подготовке специалистов в сфере археологии и этнологии // Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилёва. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. №2 (131). С. 85–94.
22. Чистяков П.В., Ковалев В.С., Колобова К.А., Шалагина А.В., Кривошапкин А.И., 2019. 3D-моделирование археологических артефактов при помощи сканеров структурированного подсвета // Теория и практика археологических исследований. №3 (27). С. 102–112.

References

1. Costin C.L., 1991. Craft Specialization: Issues in Defining, Documenting, and Explaining the Organization of Production. In: M.B. Schiffer (ed.) *Archaeological Method and Theory*, Vol. 3. Tucson: University of Arizona Press. Pp. 1–56.
2. Di Angelo L., Di Stefano P., Guardiani E., 2022. A review of computer-based methods for classification and reconstruction of 3D high-density scanned archaeological pottery. In: *Journal of Cultural Heritage*. №56. Pp. 10–24.
3. Gilboa A., Karasik A., Sharon I., Smilansky U., 2004. Towards computerized typology and classification of ceramics. In: *Journal of Archaeological Science*. №31 (6). Pp. 681–694.
4. Harush O., Grosman L., 2021. Toward the identification of social signatures in ceramic production: An archaeological case study. In: *PLOS ONE*. №16 (7). Pp. 1–22.
5. Hein A., Kilikoglou V., 2020. Digital modeling of function and performance of transport amphorae. In: *International Journal of Ceramic Engineering & Science*. №2 (4). Pp. 187–200.
6. Kantaros A., Papageorgiou M.I., Brachos K., Ganetsos T., Mouzakiotou S., Soulis E., 2024. The use of 3D scanning and 3D color printing technologies for the study and documentation of Late Bronze Age pottery from East-Central Greece. In: *Journal of Mechatronics and Robotics*. №8 (1). Pp. 11–19.
7. Karasik A., Smilansky U., 2008. 3D scanning technology as a standard archaeological tool for pottery analysis: practice and theory. In: *Journal of Archaeological Science*. №35 (5). Pp. 1148–1168.
8. Kuzmina E.E., 2007. *The Origin of the Indo-Iranians*. Ed. by J.P. Mallory. Leiden; Boston: Brill. 464 p.
9. Rice P.M., 2015. *Pottery Analysis: A Sourcebook*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press. 600 p.
10. Trave Allepuz E., 2022. Statistical analysis of morphometric data for pottery formal classification: Variables, procedures, and digital experiences of medieval and postmedieval greyware clustering in Catalonia. In: *Open Archaeology*. №8. Pp. 1269–1285.

11. Wilczek J., Monna F., Barral P., Burlet L., Chateau C., Navarro N., 2014. Geometric morphometrics for prediction of classification of Early Iron Age ceramics. In: Journal of Archaeological Science. №50. Pp. 39–50.
12. Antonov M.A., 2018. Tekeliyskaya buddiyskaya stela: issledovanie metodom fotogrammetrii [The Tekeli Buddhist stela: a photogrammetric study]. In: Margulanovskie chteniya – 2018. Almaty – Aktobe. Pp. 606–612. [in Russian]
13. Asylbekov K.M., 2019. Tsifrovaya 3D-fiksatsiya obektov kulturnogo naslediya Saryarka [Digital 3D documentation of cultural heritage sites of Saryarka]. In: Margulanovskie chteniya – 2019. Nur-Sultan. Pp. 617–623. [in Russian]
14. Abilbekuly A., 2019. Qazaqstan arkheologiyasyndagy ush olshemdi vizualizatsiya: bugini men bolashagy [Three-dimensional visualization in Kazakhstan archaeology: present and future]. Almaty: Qazaq universiteti. 64 p. [in Kazakh]
15. Abilbekuly A., Kazhenova G.T., 2019. Arkheologiyalyk vizualizatsiyadagy fotogrammetriyalyk tekhnologiyalar [Photogrammetric technologies in archaeological visualization]. In: Vestnik ENU imeni L.N. Gumileva. №4 (129). Pp. 63–70. [in Kazakh]
16. Bocharova E.N., Chistyakov P.V., Zhdanov R.K., Kolobova K.A., 2022. Trehmernaya vizualizatsiya v arheologicheskikh issledovaniyakh: korrelyatsionnoe issledovanie [Three-dimensional visualization in archaeological research: a correlational study]. In: Sibirskie istoricheskie issledovaniya. №3. Pp. 147–167. [in Russian]
17. Vavulin M.V., Zaitseva O.V., Pushkarev A.A., 2014. Metodika i praktika 3D-skanirovaniya raznotipnykh arheologicheskikh artefaktov [Methods and practice of 3D scanning of various types of archaeological artefacts]. In: Sibirskie istoricheskie issledovaniya. №4. Pp. 21–37. [in Russian]
18. Zaitseva O.V., 2014. 3D-revolutsiya v arheologicheskoy fiksatsii v rossiyskoy perspektive [The 3D revolution in archaeological recording from a Russian perspective]. In: Sibirskie istoricheskie issledovaniya. №4. Pp. 10–20. [in Russian]
19. Mukhametzhanov A.R., Khabdulina M.K., 2024. Ot traditsii k innovatsiyam: GIS v arheologii Akmolinskoy oblasti [From tradition to innovation: GIS in the archaeology of the Akmola region]. In: Arkheologiya Kazakhstana. №1 (23). Pp. 115–129. [in Russian]
20. Tleugabulov D.T., Dukombaev A.T., Brynza T.V., 2022. Sokhraneniye syrtsovoy arkhitektury Tengiz-Korgalzhynskoy vpadiny s ispolzovaniem 3D-tekhnologiy [Preserving mudbrick architecture of the Tengiz-Korgalzhyn Depression with 3D technologies]. In: Oriental Studies. 15(5). Pp. 1094–1109. [in Russian]
21. Umitkaliev U.U., Lbova L.V., Khabdulina M.K., 2020. Novye metody i tekhnologii v professionalnoy podgotovke spetsialistov v sfere arkheologii i etnologii [New methods and technologies in the professional training of specialists in archaeology and ethnology]. In: Vestnik ENU imeni L.N. Gumileva. Seriya: Istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie. №2 (131). Pp. 85–94. [in Russian]
22. Chistyakov P.V., Kovalev V.S., Kolobova K.A., Shalagina A.V., Krivoschapkin A.I., 2019. 3D-modelirovaniye arkheologicheskikh artefaktov pri pomoshchi skanerov strukturirovannogo podsveta [3D modelling of archaeological artefacts using structured light scanners]. In: Teoriya i praktika arkheologicheskikh issledovaniy. №3 (27). Pp. 102–112. [in Russian]

Бекзатқызы И.

Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты

Алматы, Қазақстан

irinabekzatqyzy@gmail.com

**КЕРАМИКАНЫҢ ЦИФРЛЫҚ 3D-МОДЕЛЬДЕРІ МОРФОМЕТРИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР
КӨЗІ РЕТІНДЕ (ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ
МУЗЕЙІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа. Мақала қола дәуірі керамикалық ыдыстарының цифрлық үш өлшемді модельдерін морфометриялық деректер көзі ретінде пайдаланудың аналитикалық мүмкіндіктерін зерттеуге арналған. Зерттеу материалы ретінде Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорындағы сынтасты-петров, алакөл және сарғары-алексеев мәдениеттерінің алты керамикалық ыдысы алынды. Үш өлшемді модельдер EinScan-SP құрылымдық жарық сканерімен түсіріліп, MeshLab бағдарламасында өңделді. Морфометриялық талдау музей құжаттамасының деректерімен салыстыру арқылы цифрлық өлшемдердің дәлдігін тексеруді (верификациялауды), H/Dm пропорционалдылық индексі бойынша жіктеуді және V көлемі мен S бетінің ауданын есептеуді қамтыды. Тексеру нәтижесінде барлық сызықтық параметрлер бойынша ауытқулардың 1,85%-дан аспайтыны анықталды. №1 үлгідегі Dm параметрі бойынша +3,03% ауытқу өлшеу қателігі емес, 3D-модельдің горизонталь қимасын талдау арқылы расталған бүйірдің нақты геометриялық асимметриясын көрсетеді. №5 үлгі үшін музей құжаттамасында көрсетілмеген Dm мәні цифрлық модель негізінде қалпына келтірілді. H/Dm индексі бойынша 0,61-ден 0,92-ге дейінгі диапазондағы жіктеу мәдени топтар арасындағы типологиялық айырмашылықтарды айқындады, олар болашақта кең ауқымды таңдамалар бойынша жүргізілетін зерттеулер үшін гипотеза ретінде тұжырымдалды. Модельдің көлемі мен бетінің ауданын есептеу стандартты музей құжаттамасында қолжетімсіз деректерді алуға мүмкіндік берді. Алынған нәтижелер Қазақстанның қола дәуірі керамикалық жинақтарын морфометриялық зерттеуде 3D-модельдердің аналитикалық әлеуетін толық растайды.

Кілт сөздер: 3D-модельдеу, құрылымдық жарық сканері, морфометриялық талдау, қола дәуірі керамикасы, цифрлық археология, музей топтамалары, пропорционалдылық индексі, Қазақстан.

Дәйексөз үшін: Бекзатқызы И. Керамиканың цифрлық 3D-модельдері морфометриялық деректер көзі ретінде (Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейінің материалдары негізінде) // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). бб 148-161 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.11>

Bekzatqyzy I.

Margulan Institute of Archaeology

Almaty, Kazakhstan

irinabekzatqyzy@gmail.com

**DIGITAL 3D MODELS OF CERAMICS AS A SOURCE OF MORPHOMETRIC DATA
(BASED ON THE MATERIALS OF THE KOSTANAY REGIONAL
MUSEUM OF HISTORY AND LOCAL LORE)**

Abstract. This article examines the analytical potential of digital three-dimensional models of Bronze Age ceramic vessels as a source of morphometric data. The study is based on six vessels representing the Sintashta-Petrovka, Alakul, and Sargary-Alekseevka cultures

from the collections of the Kostanay Regional Museum of History and Local Lore. The models were created using an EinScan-SP structured light scanner and processed in MeshLab. Morphometric analysis included verification of digital measurements against museum records, classification using the proportionality index H/Dm, and calculation of volume (V) and surface area (S). Verification demonstrated deviations of no more than 1.85% for all linear parameters. The +3.03% deviation in Dm for sample No. 1 reflects actual vessel asymmetry confirmed by cross-sectional analysis rather than measurement error. For sample No. 5, the missing Dm value was reconstructed from the digital model. H/Dm values ranging from 0.61 to 0.92 indicate typological differences between cultural groups. Calculated volume and surface area provided quantitative data unavailable in standard museum documentation. The results confirm the value of 3D models for morphometric studies of Bronze Age ceramic collections in Kazakhstan.

Keywords: 3D modeling, structured light scanner, morphometric analysis, Bronze Age ceramics, digital archaeology, museum collections, proportionality index, Kazakhstan.

*For citation: Bekzatkyzy I. Digital 3D models of ceramics as a source of morphometric data (based on the materials of the Kostanay regional museum of history and local lore) // Madeni mura. 2026. №2 (113). pp. 148-161
DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.11>*

Сведения об авторе

Бекзатқызы Ирина, магистр, младший научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-9293-6479

Scopus Author ID: 60013049700

Автор туралы мәлімет

Бекзатқызы Ирина, магистр, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының кіші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-9293-6479

Scopus Author ID: 60013049700

Information about the author

Irina Bekzatkyzy, Master of Science, Junior Researcher at the Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-9293-6479

Scopus Author ID: 60013049700

Этнология/ Ethnology/ Этнология

IRSTI 03.61.91

<https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.12>

Somfai Kara D.

ELTE Research Centre for the Humanities

Budapest, Hungary

e-mail: somfaikara@gmail.com

KIPCHAK-TURKIC (KUMAN) SPEAKING PEOPLES AND HUNGARIAN PREHISTORY

Abstract. This article investigates what role of the Kipchak-Turkic (Kuman) speaking ethnic groups played in Hungarian prehistory. The Hungarian (On-Ogur) and Kabar tribes broke away from the Khazar Empire in the 9th century. They conquered the Carpathian Basin and moved out of the Volga Region (Etelköz) but some Hungarians remained in the region (Alania, Bashkiria). Kuman and Kipchak tribes started to dominate the Volga Region starting from the 10th century. In the 13th century the region was incorporated to the Mongol Empire as the Jochi Ulus, which promoted the Kuman-Kipchak language as a *lingua franca*. Eastern Hungarian assimilated to these Kipchak-Turkic speaking ethnic groups. After the disintegration of the Western Mongol Empire (Jochi Ulus) the nomadic Nogai Horde became the leading power in the Volga Region. This led to the formation of the modern ethnic groups like Nogai, Bashkir, Tawlu (Karachai-Balkar), Kumuklu and Kazan Tatar (Volga Bulgars). The ethnic history and folklore (oral history) provides many important data that helps us to reconstruct the prehistory of the Hungarian tribes in the Volga region.

Keywords: Magyars, Kuman-Kipchak, Mongol Empire, Jochi Ulus, *lingua franca*, Etelköz. Nogai.

For citation: Somfai Kara D. Kipchak-Turkic (Kuman) speaking peoples and Hungarian prehistory // Madeni Mura. 2026. №2 (113). Pp. 162-167 (in Eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.12>

Introduction

The history of the conquering Hungarians (Magyars) in the 9th century and their ethnic history have been the subject of serious scholarly debate for centuries due to the lack of written sources. Their Scythian and Hunnic ancestry were first questioned by linguistics, when they linked the Hungarian language to Uralic languages, including the Khanty and Mansi. We now know that the ethnic formation and history of peoples is a much more complicated process and cannot be modeled by the assumed history of the language currently spoken by them.

Methods and materials

We should combine various methods to reconstruct the prehistory of the Hungarians: written sources and folklore material. Medieval written records are the major sources of information. There are two certain points in the early history of the Hungarians:

1) Khazar Empire and the Hungarian-Kabar alliance (950): according to Emperor Constantine (Moravcsik, 2003).

2) Pagan Hungarians of Eastern Europe (Alania, Bashkiria): reports of friars Otto and Julian from 1231-1237 (Györffy, 1986: 61-82.).

Based on these, we can place the formation of the Magyars (Hungarian tribes) in the area of the steppe between the Caucasus and the Ural Mountains (Etelköz).

Then we have to try and reconstruct the ethnic history of the Volga region based on all the written records. We can combine this information with the folklore and oral history of the modern ethnic groups inhabiting this area. We also have to take into consideration the political, cultural and linguistic changes that happened here since the 10th century. Ethnic folklore provides a lot of important information on ethnic processes especially when written

sources are scarce or lacking. We have to concentrate on ethnic cultural aspects since language and politics do not determine the ethnic history of various groups from a specific region. Let us try to analyze the ethnic connections of Hungarians with other groups of the region. We can divide the ethnic history of the Volga region to three periods:

- 1) Khazar Era between the 7th and 10th centuries
- 2) Kuman Era between 10th and 13th century
- 3) Mongol Era between 13th and 15th century
- 4) Post-Mongol or Nogai Era between 15th and 18th century

Analysis

The Volga Region was inhabited by Turanian (Eastern Iranian) and Ugric peoples until the appearance of the Huns (around 370) and Western Turks (around 627) from Inner Asia (see Golden 1992: 135-141). The fur trade route east of the Urals came under the influence of the Turkic Empire in the 6th century. As a result some of the nomadic groups living here (Avars, Bulgars, Sabirs, Magyars, etc.) migrated to the plains of Eastern Europe. Perhaps it is no coincidence that the names of these peoples (Ugor and Ogur) all contain the plural *-r* (DOERFER 1973: 44-45), which is characteristic to the Bulgar language (other examples: Bashkir, Kangar, Kabar, Khazar, Tatar, etc.). In 657 by the campaign of the Chinese Tang Empire (618-907) against Central Asia, it occupied the central areas of the Onok State¹. At that time, two competing states, the Bulgars (632-668) and the Khazars (650-969) were established in the Eastern European region (Golden 1992: 112-113. and 236-244).

First, the steppes of Eastern Europe were ruled by the Great Bulgar Empire (632-668). After its central territory was conquered by the Khazar Empire, the Bulgars were pushed to the periphery (Volga-Kama, Dagestan and Danube). Two new states were created by them: Edil or Volga Bulgaria (680-1236) and Danube Bulgaria (Golden, 1992: 247-258).

The Khazar and Onogur are not ethnic names, but the names of the ruling Turkic clans! The Khazars considered themselves the successors of the Onogur state of the Western Turks. Around 830, the

Hungarians and Kabars rebelled (Golden, 1992: 239) and established an independent state. With the end of the Avar State in the Carpathian Basin (567-822), the fight for the territory began between the Hungarian State and the German-Roman Empire, whose only eastern vassal was the Principality of Moravia (833-907).

Contemporary sources identified the Hungarians with the Onogur² and Turk³ political names. However, Konstantinos mentions the Hungarians as Turks living in the region of Etelkozu (Etelköz), which is the region between the Etil (Volga) and Özü (Dnepr)⁴. Konstantinos Porphyrogennétos, notes that the seven Hungarian tribes spoke a different language than the Kabars!

Alania⁵ in the Caucasus played an important role in the Bulgar and Khazar Empires. The Khazars made an alliance with Alania against the Arab Empire in 722 (Alemany 2000). But with the separation of the Hungarians, the Alans also became independent. They made an alliance with Byzantium and adopted Christianity (Rayfield, 2012: 63-64)⁶. There was also a Burtas tribe along the Volga, which might also have been of Alan-As origin (Afanasiev, 1985).

Magyars remaining in Eastern Europe (Alania and Bashkiria) in Kuman Era. The Magyars who remained in the Khazar Empire could move in two directions, similar to the Bulgars. With the appearance of the Turkic-speaking nomads, Pechenek, Oguz and Kuman in the 9th century, they were pushed to the periphery of the Eastern European steppe, i.e. to the territory of Alania and Bashkiria.

The Kumans (1030-1223) pushed the Pechenek and Oguz all the way to the Carpathians (Györfy 1990 and Vásáry 2005). They made an alliance with the Alans in the south and Bashkirs in the north, but they also traded with Volga Bulgaria and Dagestan. The Kumans in alliance with the Kıpçak tribe inhabited the entire fur trade route, and the linguistic shift of the region began (Kuman-Kıpçak replacing Ugric and Oguric).

However, between 1218 and 1220, Chinggis Khan's Mongol Empire crushed the Kıpçak and Khorezm Turkmen alliance. In 1222, the armies of Jebe and Sübeedei appeared on the Alan Pass⁷ and

¹ Its capital was the Sogdian town of Suyab. Today's Tokmok area (Chui Plain, Kyrgyzstan).

² See Georgius Monachus (837) Grat-Viellard-Clémencet 1964., St. Bertin Annales (862), Salzburg Annales (881).

³ Tourki in Greek, see Konstantin (950).

⁴ Etel k' Ozu in Greek means the "Volga and Dnepr" rivers. These rivers are still called Edil and Özü or Özew in Kıpçak Turkic languages. Some Hungarian scholars placed Etelköz in modern Moldavia arguing that Etel meant simply river. But Turkic people only used that name for the Edil-Volga River that started in the Ural Mountains (Bashkir Ak-Edil or Russian Belaya).

⁵ Alan=Aryan=Iron in Ossetian or As=Jász in Hungarian.

⁶ Converted by Nicholas Mystikos (852-925) patriarch of Constantinople.

⁷ Its modern name is Darial form Persian Dar-i Alan "Gate of Alan".

the Kumans rushed to the aid of the Alans in vain. The Mongols defeated the armies of Köten and in 1223 another blow was inflicted on them in the Don (Ten) region (Ligeti 1962: 183-184)⁸. This defeat and the surrender of the Kipchaks led to the alliance of the Kumans and Alans (As) with the Kingdom of Hungary. The Kingdom of Hungary established a Kuman bishopric south of Jászvásár (Iasi) in the territory of Cumania (1226) and their prince Bars also converted to Christianity (Ferenč 1981). Béla IV assumed the title of King of Cumania (*Rex Cumaniae*, see Gyárfás 1873: 257-258). This caused the wrath of the Mongols, who considered the Kumans their subjects.

The habitat of the Kumans spread between the Carpathians, the Caucasus and the Urals. The Kumans knew about the Hungarian (Magyar) tribes in the east who lived in Alania and Bashkiria (e.g. *gyarmat, megyer*). North of the territory of Alania, there was a well-known merchant town called Mazhar along the Kuma river (Bendefy 1941). That is why friar Otto left for Alania (1231) and brought news about the Hungarians there (Györffy 1986, 28-30). He was followed by friar Julianus, who after reaching Circassia (former Zikia) made his way not to Alania (Asi) but to the land of the Burtas, who were probably related to the Alans. From there he traveled to Volga Bulgaria (1235), where he found the Magyars of Bashkiria (*Magna Hungaria*). Many scholars questioned these historical data. But in the Secret History of the Mongols (1240), the peoples along the Volga and Ural rivers⁹ are also listed (Ligeti 1962: 126), peoples who are indigenous of the region today: Bashkir, Magyar, Bulgar, Kipchak-Kanglı, As (Alan), Circassian.

Results

Era of the Mongol Empire and Jochi Ulus.

During Batu Khan's campaign (1236-1237), he took possession of the *ulus* (sub-empire) of his father Jochi who had previously died (1226). In 1237 during Julian's second trip, he had to turn back from the border of Volga Bulgaria, but he brought with him a threatening letter from Batu Khan (1227-1255). The Kumans could not resist Batu's military campaign, and the Magyar-Kuman *personal union* collapsed in 1239. A large number of Kuman and As subjects of Köten fled to Hungary.

The remaining Kumans and As in the east were brought under the rule of Nogai Khan (1262-1300). The official language of the Jochi Ulus became Kuman (also called Tatar), and the Mongol nobility also linguistically "assimilated" over the course of a hundred years. By the 14th century, the names Tatar and Kuman became identical. When a new Christian conversion began among the Kumans during the time of Özbek Khan (1313-1341), a bishopric was established in Sarai (the Khan's seat on the Edil/Volga, i.e. the Horde) where the Codex Cumanicus was written around 1330 (Kuun 1981). Bishop Thomas of Samarkand (Chagatai Ulus or *Mawara-al-nahr*) took the Pope's letter to the Christian inhabitants of Alania (including Magyars) in 1329 (Bendefy 1941: 59-63). After Khan Özbek's conversion to Islam, the connection with the Eastern Magyars of Alania, and Bashkiria was permanently lost.

The Kipchak Turkic *lingua franca* (Kuman or Tatar language) also spread in the commercial centers and peripheries of the Jochi Ulus (Golden Horde): Alania, Dagestan, Bashkiria, Volga Bulgaria, Western Siberia. The Nogai people were formed by the Kumans¹⁰, and the Bulgars became mostly Büsürmen (Muslim Kazan Tatars) and Chuvash (Golden 1992, 396-397). The Bashkir and Siberian Tatar people also changed their languages. Kazakhs still refer to them as *estek*, i.e. Russian *ostiak* (Golden 1992: 398-399). The Eastern Hungarians also assimilated to then local tribes.

A similar process took place in Alania, where one half of the Alans became Kuman-speaking Tawlu i.e. Karachay-Balkar (Golden 1992, 391), while the Ossetians (Iron-Digoron) preserved their ancient Sarmatian (Eastern Iranian) language. Probably the Bulgar or Onogur groups living on the coast of Dagestan (Kumuk) mixed (Golden 1992: 390) with the local Dagestan peoples (Lakku, Avar, Darga, Lezgi) and also became completely Tatar-speaking (Kuman-Kipchak).

The Bashkir, Bulgar, Onogur, Kabar and As ethnic groups that participated in the ethnogenesis of Hungarians all became Kipchak-speaking, just like the Eastern Hungarian groups that merged into them. In Eastern Europe where the Bulgar and Khazar states, and then the Kuman-Kipchak Tribal Union previously existed, new nomadic state formations were created with the disintegration of the Jochi

⁸By the Kalka River near Sea of Azov.

⁹The Mongols used the Mongolic versions of the Turkic names: İzil=Edil and Jayag=Jayık.

¹⁰This can be proven by Nogai oral traditon, e.g. Köten bätir and the Kuman'sv (kumanlar jırı) collected by the auhtor among the Kara Nogais (Dagestan) in 2014.

Ulus. There were economic reasons for the disintegration of the Jochi Ulus, but two destructive campaigns (1391-1395) by the Barlas Temür¹¹ contributed greatly (Golden 1992, 301). In the battle along the Terk River (North Dagestan) in 1396, Temür crushed the army of Khan Toktamış (1380-1395), and the nearby town of Mazhar also fell victim to the battle (Bendefy 1941, 93.). The trading centers (Crimea, Kazan, Khajitarkan, Siberia) were separated from Jochi Ulus (Golden 1992, 318-329).

Disintegration of the Mongol Empire and rise of the Nogai Orda. The Nogai (1440-1634), Özbek (1446-1506) and Kazak nomadic hordes (1456-1718) appeared in the steppes. The nomadic population of the Nogai Horde consisted of the so-called Nogai-Tatar clans (Kipchak, Kanglı, As, Kongrat, Naiman, Mažar)¹² although originating mainly from the Kumans. The Nogai then freely nomadized in the grasslands between the Urals and the Caucasus.

After the establishment of the Russian Empire (1547), the Russians occupied the trading centers: Kazan (1552) and Astrakhan (1556) along the Volga (Golden 1992: 318-322), Tobolsk (1582) in Siberia, (FORSYTHE 1992, 28-38.). The capture of the Fur Trade and the Russian colonization of Siberia¹³ (1600-1660) began (FORSYTHE 1992, 28-47). In 1630 the Russians invited the Kalmaks¹⁴ to the Volga and new nomadic state was founded in the region (Lásd Golden 1992: 327)¹⁵.

The Nogais were pushed to the periphery, just as earlier the Bulgars, Onogurs and Hungarians

due to the migration of the Turkic peoples (Pechenek-Oguz Kuman-Kipchak). It is easy to notice this migration pattern of the region.

Some of the Nogais went to the North Caucasus: Koban, Terk and Kuma rivers (around the town of Mazhar). Another part settled in the territory of the Crimean Khanate (1441-1783) as far as Moldavia and the Lower Danube¹⁶. A third part was pushed to the north among the Bashkirs and Siberian Tatars. In other words, they followed the former migration patterns of Bulgars and Hungarians.

Conclusion

It is only through ethnological (ethnography and folklore), ethnomusicological (Agócs 2016), archeological and archaeogenetic research conducted among the Kipchak-Turkic speaking peoples of Eastern Europe (Bashkir, Kazan Tatar, Nogai, Tawlu, Kumuklu) that the ethnic history of ancient Hungarians (Magyars) can be clarified.

To this day, we do not know the cultural and historical processes that subtracted the so-called "Ugric" layer of the Hungarian language with East-Iranian (Sarmatian, Alan) and Old Bulgar (Onogur) substrata. Many problems of this early history cannot be clarified due to the lack of written sources. But the ethnic history of the Kipchak-Turkic peoples – which is fundamentally different from the history of the Kipchak language – can provide answers to many questions. As a result, Hungarian ethnic history becomes easier to reconstruct.

References

1. Afanasiev, G., 1985. Burtasy i lesostepnoj variant saltovo-majackoj kul'tury [Burtas' and the forest-steppe variant of the Saltovo-Mayak culture]. Soviet ethnography. No. 3. Pp.164-169 [in Russian]
2. Agócs, G., 2016. Bijnöger Hősének [Biinöger Epic Song]. Magyar Művészet. [Hungarian Art] IV/2. pp. 128-135.[in Hungarian]
3. Alemany, Agusti, 2000. Sources on the Alans: a critical compilation. Brill: Leiden. 464 p.
4. Bendefy, L., 1941. Kummagyaria. A kaukázusi magyarság története [The history of Hungarians in the Caucasus]. Cserépfalvi Publishing House, Budapest. [in Hungarian]
5. Doerfer, G., 1973. Zur Sparche der Hunnen [To save the Huns] // Central Asiatic Journal. Vol. XVII.

¹¹Barlas Temür was the Emir of Samarkand (1370-1405), we know him by his Persian nicknam Timur-lang "Timur the lame" or Tamerlan.

¹²The Mazhar is a very small clan among the Nogais of Kızlar (Kizliar) Raion (Dagestan) and they live together with other major clans (data collected by the Author, Dagestan, 2018).

¹³These were the Yenisei Kirgız, Buryat-Mongol, Sakha/Yakut and Daur territories.

¹⁴These Kalmaks were the Torgaut and Dörbet clans of Oirat-Mongols.

¹⁵Nogais split in 1557 and the Small Nogai Horde made alliance with the Crimean Khanate. The Great Nogai Horde came under Russian influence. After the Kalmak attack (1634) some Nogais migrated to Circassian Kabarda (around Besh-tau), other went to the Terk River (today North Dagestan). Other Nogai groups (jeti-san, jeti-üşkül, jem-boiluk) migrate to the Crimean Khanate.

¹⁶The Bužak and Ožak (Dobrudja) two sides of the Danube river.

Wiesbaden: Harrasowitz. pp. 44-45. [in German]

6. Ferent, I., 1981. The Kumans and their Bishopric. (Translated by Péter Pál Domokos), Szent István Society, Budapest.

7. Forsythe, J., 1992. History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581-1990. Cambridge: Cambridge University Press.

8. Golden, P., 1992. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. pp. 135-141.

9. Gyárfás, I., 1873. A jász-kunok története [The story of the As-Kumans], II. volume. Sziládi: Kecskemét, pp. 257-258. [in Hungarian]

10. Györffy, Gy., 1986. Juliánusz barát és a napkelet felfedezése [Friar Julianus and the Discovery of the Orient]. Budapest: pp. 61-82. [in Hungarian]

11. Eastern elements of Hungarianness. 1990. Budapest: Gondolat.

12. Kuun, G. (ed.), 1981. Codex Cumanicus. with a Prolegomena to the Codex Cumanicus by L. Ligeti. (Budapest Oriental Reprints, Ser. B 1.)

13. Ligeti, L. [translator], 1962: The Secret History of the Mongols Budapest: Gondolat.

14. Moravcsik, Gy. [translator], 2003. De administrando imperium [On imperial administration]. Lectum Publishing. Szeged. [in Latin]

15. Vásáry, I., 2005. Cumans and Tatars. Cambridge: Cambridge University Press.

Шомфай Кара Д.

ELTE гуманитарлық ғылымдар зерттеу орталығы

Будапешт, Венгрия

e-mail: somfaikara@gmail.com

ҚЫПШАҚ-ТҮРКІ (ҚҰМАН) ХАЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ МАЖАРЛАРДЫҢ АРҒЫ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада қыпшақ-түркі (құман) тілдерінде сөйлеген этностық топтардың мажарлардың арғы тарихындағы рөлі қарастырылады. IX ғасырда мажар немесе оногур, сондай-ақ кабар тайпалары Хазар қағанатынан бөлініп шықты. Олар Еділ бойы өңірінен (Этелькезден) қоныс аударып, Карпат ойпатын жаулап алды. Алайда мажарлардың бір бөлігі осы аумақта (Алания мен Башқұртстан жерінде) қалып қойды. X ғасырдан бастап Еділ бойы өңірінде құман және қыпшақ тайпалары үстемдік ете бастады. XIII ғасырда бұл өңір Моңғол империясының құрамына Жошы ұлысы ретінде енді, соның нәтижесінде құман-қыпшақ тілі lingua franca деп аталатын этносаралық қарым-қатынас құралына айналды. Шығыс мажарлары осы қыпшақ-түркі этностық топтарының арасында ассимиляцияға ұшырады. Моңғол империясының батыс бөлігінің (Жошы ұлысының) ыдырауынан кейін Еділ бойы өңірінде жетекші күш ретінде көшпелі Ноғай Ордасы қалыптасты. Бұл үдеріс қазіргі ноғайлар, башқұрттар, таулықтар (қарашайлар мен балқарлар), құмықтар және Қазан татарлары (Еділ бұлғарлары) сияқты этностардың қалыптасуына ықпал етті. Халықтардың этностық тарихы мен фольклоры (ауызша тарихы) мажар тайпаларының Еділ бойындағы арғы тарихын қайта құруға мүмкіндік беретін маңызды деректерді сақтаған.

Кілт сөздер: мажарлар, құман-қыпшақтар, Моңғол империясы, Жошы ұлысы, lingua franca, Этелькез, ноғайлар.

Дәйексөз үшін: Шомфай Кара Д. Қыпшақ-түркі (құман) халықтары және мажарлардың арғы тарихы // Мәдени Мұра. 2026. №2(113). Б. 162-167 (ағылш.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.12>

Шомфай Кара Д.

ELTE Центр гуманитарных исследований
Будапешт, Венгрия
e-mail: somfaikara@gmail.com

**КЫПЧАКСКО-ТЮРКСКИЕ (КУМАНСКИЕ) НАРОДЫ И ПРЕДЫСТОРИЯ
ВЕНГРОВ**

Аннотация. В данной статье исследуется роль этнических групп, говорящих на кыпчакско-тюркских (куманских) языках, в предыстории венгерского народа. В IX веке венгерские, или оногурские, и кабарские племена отделились от Хазарского каганата. Они завоевали Карпатский бассейн, переселившись из региона Поволжья (Этелькёза), однако некоторая часть венгров осталась на этой территории (в Алании, Башкирии). Начиная с X века куманские и кыпчакские племена стали доминировать в Поволжье. В XIII веке регион вошел в состав Монгольской империи как Улус Джучи, что способствовало превращению куманско-кыпчакского языка в *lingua franca* – язык межэтнического общения. Восточные венгры ассимилировались среди этих кыпчакско-тюркских этнических групп. После распада западной части Монгольской империи (Улуса Джучи) ведущей силой в Поволжском регионе стала кочевая Ногайская Орда. Это привело к формированию таких современных этносов, как ногайцы, башкиры, тавлу (карачаевцы и балкарцы), кумыки и казанские татары (волжские булгары). Этническая история народов и фольклор (устная история) содержат много важных данных, которые помогают нам реконструировать предысторию венгерских племен в Поволжском регионе.

Keywords: Мадыяры, кумано-кыпчаки, Монгольская империя, Улус Джучи, *lingua franca*, Этелькез. ногаи.

Для цитирования: Шомфай Кара Д. Кыпчакско-тюркские (куманские) народы и предыстория венгров // Мадени Мұра. 2026. №2(113). С. 162-167 (англ.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.12>

Information about author:

Somfai Kara David, PhD, ELTE Research Centre for the Humanities, Budapest, Hungary.
ORCID: 0009-0007-5128-1999

Автор туралы мәлімет:

Шомфай Кара Д., PhD, ELTE гуманитарлық ғылымдар зерттеу орталығы, Будапешт, Венгрия.
ORCID: 0009-0007-5128-1999

Сведения об авторе:

Шомфай Кара Д., PhD, ELTE Центр гуманитарных исследований, Будапешт, Венгрия.
ORCID: 0009-0007-5128-1999

***Эшбекова Г.У.¹, Үмітқалиев Ұ.Ұ.¹, Саутбекова А.Г.²**

¹А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан

*e-mail: eshbekova2512@yandex.ru

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ КОСМОЛОГИЯЛЫҚ СИМВОЛДАР МЕН САКРАЛДЫҚ ТҮСІНІКТЕР (ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Бүгінгі күні халық арасында көшпелі қазақ қоғамының дәстүрлі ұлттық зергерлік бұйымдарына деген қызығушылық артып отыр. Алайда әшекей бұйымдарды тек сәндік мақсатта ғана қолдану және оларда бейнеленген ою-өрнектер мен пішіндердің мазмұндық идеясын жеткілікті дәрежеде білмеу зерттеу жұмысының басты мәселесінің біріне айналып отыр. Мақаланың мақсаты – зергерлік әшекейлерде көрініс тапқан аспан әлеміне қатысты символдары бар этнографиялық жәдігерлердің қазақ өркениетіндегі орны мен маңызын айқындау. Зерттеу барысында жалпы ғылыми және арнайы әдістер, соның ішінде семиотикалық және интерпретация жасау әдістері пайдаланылды. Аталған әдістер зерттеу тақырыбының мазмұнын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысында Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі қорында сақталған ХІХ–ХХ ғасырларды қамтитын зергерлік бұйымдардағы космологиялық символдар мен сакралдық мәні және олардың атқаратын функциясы қарастырылады. Зерттеу нәтижелері дәстүрлі әшекейлерді тек қана сәндік-қолданбалы бұйым емес, сонымен бірге космологиялық жүйелермен сабақтас күрделі сакралдық мағынаға ие этнографиялық мұра ретінде қарастыруға жол ашты. Әшекейлердегі өрнектер мен пішіндер халықтың табиғат, аспан және адам болмысымен байланысын көркем түрде жеткізіп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан рухани тәжірибе ретінде сақталғанын дәлелдейді.

Түйін сөздер: Күн, ай, жұлдыз, ай сырға, белдік, бойтұмар, шолпы, тамақша, ою-өрнек, космологиялық түсінік.

Дәйексөз үшін: Эшбекова Г.У., Үмітқалиев Ұ.Ұ., Саутбекова А.Г. Қазақ халқының зергерлік бұйымдарындағы космологиялық символдар мен сакралдық түсініктер (Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі материалдары негізінде) // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). бб. 168-178 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.13>

Кіріспе

Қазақ халқы өзіне тән ұлттық дәстүрі, салттары және ғұрыптық жоралғыларымен ерекшеленіп ықылым замандардан бері дала өркениетінде дамып келді. Қолданбалы өнер туындылары ұлттық мәдениеттің маңызды, әрі айрықша салаларының бірі. Олар әр ұлттың рухани құндылықтарын сипаттайтын мәдени феномен ретінде ғылыми тұрғыдан ерекше маңызға ие. Эстетикалық талғаммен жасалған қолөнер бұйымдарының қатарына зергерлік әшекейлер жатады. Олардың жасалу техникасы, пішіндері және ою-өрнектері әр ұлттың болмысын сипаттайды. Көшпелі өмір көрінісін

бейнелейтін қазақ ою-өрнектері ішіндегі ең көне, әрі ұлттың наным-сенімі туралы түсінікті айқындауда космологиялық түсініктер маңызды рөл атқарады. Өйткені, аспан денелерінің алғашқы қауым адамдарының өмір сүру ырғағына, аңшылық әрекеттері мен күнделікті тұрмыс-тіршілігіне тікелей ықпал еткені байқалады (Багаутдинов, 2025: 104). Осындай табиғи факторлар көшпелі қоғамда аспан денелерінің қасиетті саналуына және ғұрыптық-мифологиялық түсініктердің қалыптасуына ықпал етті.

Аспан әлеміне байланысты символдардың

дәстүрлі зергерлік бұйымдарында көрініс табуы, олардың архаикалық дүниетанымымен тікелей байланыста болғандығын білдіреді. Бұл символдар көшпелі халықтың рухани мұрасын терең түсінуге мүмкіндік береді. Дегенмен, әшекейлерде кездесетін космологиялық белгілердің (күн, ай, жұлдыз) атқаратын сакралдық функциясы туралы этнографиялық деректерде жалпылама түрде түсінік беріліп, жеткілікті дәрежеде ашылмай отыр. Сондықтан да, ұсынылып отырған ғылыми жұмыс музей қоры жәдігерлерін пайдалана отырып, оларды теориялық-танымдық талдау арқылы космологиялық символдардың сакралдық мазмұны мен қызметін зерттеуге бағытталған. Қазақ қоғамының материалдық мәдениетімен ұштасып жатқан ғалам туралы білімдерін қазіргі ұрпаққа таныстыру этнография саласының өзекті әрі қызықты мәселелерінің бірі болып отыр. Әшекей бұйымдардың көшпелі халық мәдениетінің байлығын, ұлттық құндылығын таныстырумен қатар, ерте кезден олардың аспан әлемі туралы ілімдерінен хабар береді. Жалпы, көшпелі қоғамның қолданбалы өнері халықтың көшіп-қону барысында табиғат және аспан әлемімен сабақтаса өмір сүруінен туындаған.

Жұмыстың негізгі мақсаты – отандық және шетелдік ғалымдардың археологиялық және этнографиялық деректеріне сүйене отырып, музей жәдігерлеріндегі өрнектердің космологиялық символдардың мағынасы мен сакралдық қызметін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады: музей жәдігерлеріндегі күн, ай және жұлдыз бейнесі бар үлгілерді іріктеу; зергерлік бұйымдардың сакралдық мәнін анықтау. XIX–XX ғғ. қамтитын музей коллекцияларындағы космологиялық мәнге ие жәдігерлердің қорғаныштық қызметін сипаттау тақырыпты жаңа қырынан ашуға мүмкіндік береді. Көшпелі халық өркениетінде тарихи кезеңдер үздіксіз ауысып отырғанымен, космологиялық символдардың мағыналық өзегі сақталып, уақыттық шектеулерге бағынбай келді.

Зергерлік әшекей бұйымдарында кездесетін аспан денелерінің символикасы ерте көшпелі халықтың сенімінен туындағанын пайымдауға болады. Қазақстан Республикасының Ұлттық музейіндегі «№2 Бағалы металл» қорының жәдігерлері зерттеу жұмысының деректік базасына айналды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі қорларында сақталған бағалы металдан жасалған сәндік-қолданбалы жәдігерлер зерттеу жұмысының материалы ретінде қарастырылды. Жәдігерлер XIX–XX ғасырларда қолданылған: *бойтұмар, ай сырға, тамақша, шолпы, белдік* секілді құнды заттар, оларды сипаттайтын музейлік есептік деректер мен фотоматериалдарды қамтиды. Сонымен қатар, зергерлік бұйымдардың мерзімделуі музейлік және каталогтық деректер негізінде анықталды.

Зерттеуде жалпы және арнайы зерттеу әдістері қолданылды. Семиотикалық әдісті қолдану арқылы таңдалған жәдігерлердің пішіндері мен өрнектердің космологиялық белгілері талданды. Сонымен қатар, жоғарыда аталған әдісті толықтыру мақсатында, этнология саласының арнайы әдістерінің бірі саналатын интерпретация жасау әдісі қолданылды. Бұл әдіс мәдени феномендердің символдық мағыналарының сакралдық мазмұны мен қызметін анықтауға мүмкіндік береді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақ зергерлік өнерінің бастауы көшпелі өмір салтымен тығыз байланысты болды. Қазақстан аумағын мекендеген әр кезеңдегі халықтардың жасаған бұйымдары бір-бірінен материалдық және жасалу техникасы жағынан ерекшеленді. Полиметаллургияның даму бағыты мен бағалы тастарды өңдеу технологияларының көбеюі зергерлік заттардың құрылымын күрделендірді. Сонымен қатар, космологиялық белгілердің тұрақты әрі мазмұндық жүйе ретінде қалыптасуына өз ықпалын тигізді.

Ерте көшпелілердің рухани-танымдық бағытындағы түсініктерді С.М. Дудин (Дудин, 1925), Е.Р. Шнейдер (Шнейдер, 1927) сынды орыс ғалымдары да қолөнерді зерттеу барысында қазақтар ою-өрнек әлемінде өмір сүретіндігін және оларды жаратуда белгілі бір түсініктерге сүйенгендігін атап өткен. Ал, ең алғаш қазақ зерттеушілерінің қатарында жүйелі түрде қарастырған К.А. Ақышевтің еңбектері маңызды орын алады (Акишев, 1984). Ол сақ, ғұн және түркі дәуіріндегі аспан әлеміне қатысты дүниетанымдық ұғымдарды археологиялық материалдар арқылы талдау жүргізді. Есік қорғанында жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған «Алтын адам» кешеніндегі зергерлік элементтерден әлем құрылысы

жайында түсініктерді байқауға болады. Дегенмен, бұл бағыттағы зерттеулер негізінен археологиялық материалдар арқылы жүзеге асты.

Сонымен қатар, қазақтардың сәндік қолөнер бұйымдарын Ә. Марғұлан (Марғұлан, 1986), Х. Арғынбаев (Арғынбаев, 1987), Ө. Жәнібеков (Джанибеков, 1982), С. Қасиманов (Қасиманов, 1969), М. Мұқанов (Мұқанов, 1979) еңбектерінде қолданбалы өнердің түрлері және олардың жасалу техникасы мен тұрмыстық қолданылу аясы қарастырылған. Сондай-ақ, ою-өрнектердің геометриялық, өсімдік тектес, зооморфты және космогониялық сипаттағы мотивтердің топтастырылуы ұсынылған (Тоқтабаева, 2011: 196). Алайда, аталған еңбектерде космологиялық мазмұнға қатысты түсініктер болғанымен, белгілердің рухани қызметі дербес семиотикалық талдау нысаны ретінде аз қамтылған.

Процессуалдық бағыт өкілдерінің басым бөлігі зергерлік әшекей бұйымдардың сакралдық мазмұны бар екендігін жоққа шығармайды, бірақ өрнектерді ең алдымен функционалдық және әлеуметтік тұрғыдан қарап, ешбір дәлел-дәйексіз символдық интерпретацияларды тағайындауға құлықсыз деп есептеді. Олар зергерлік әшекейлерді сәндік-эстетикалық және әлеуметтік функционалдық нысан ретінде талдап келеді. Л. Бинфорд материалдық жәдігерлерді ешбір методологиясыз зерттеуді сынға ала отырып, олардың барлығын бірдей символдық мәнге ие деп қарастырмау қажеттілігін жазды. Ол «Archaeology as Anthropology» атты еңбегінде жәдігерлерді типологиялық тәсілді қолдана келе үш типке (тікелей ортаға бейімделетін заттар; әлеуметтік жүйеге қатысты заттар; идеологиялық мәні бар объектілер) бөліп қарастыруды ұсынды (Binford, 1962: 217). Осы тұрғыда космологиялық символдар үшінші типте талқыланып, этнографиялық бағытта зерттеулер жүргізілу қажет деп санады. Антрополог ғалым Мэттсон өз мақаласында «алқа» әшекейлері әлеуметтік статусты көрсететін бағалы әшекейлер қатарына жататындығы жайлы жазды (Mattson, 2016: 11).

Қазіргі таңда, аспан символикасына арналған ою-өрнектер мен пішіндер заманауи үлгіде сәндік-қолөнер мен арнайы дизайнерлік бұйымдарда қолдану аясы кеңеюде. Солардың қатарында, Е.А. Асанова еңбектерінде жаңа бағыттағы ұлттық киімдерде ою-өрнектердің көркемдік трансформациясы қарастырылған (Асанова, 2012). Яғни, киімдерде космологиялық

және өсімдік тектес оюлардың комбинациясын көрсеткен. Сонымен қатар, заманауи үлгіде тігілген ұлттық киімдердегі космологиялық түсініктерге бай символдарды ашып көрсеткен.

Қазақ халқының табиғатпен үйлесімді өмір сүруі аспан әлеміне қатысты ғалам туралы түсініктердің қалыптасуына негіз болды (Eshbekova, Umitkaliev, 2023:257). Космогониялық, яғни аспан әлемін бейнелейтін күн, айшық, жұлдыз ою-өрнектері негізінен аспан денелеріне табыну сипатындағы наным-сенімдермен байланысты қалыптасқан (Ниятбаева, 2021:51). Бұл еңбекте жоғарыда аталған ою-өрнектер тұрмысқа қажетті заттардағы ою-өрнектердің түрлерінің мағынасын ашып көрсеткен, алайда олардың әшекей бұйымдарында көрініс табуы, арнайы объект ретінде таңдалмаған.

Көшпелі қазақ мәдениетінде зергерлік бұйымдарды қымбат бағалы тастармен безендіру әдістері болғанын музей жәдігерлерінен аңғаруға болады. Осыған байланысты, соңғы жылдары жас ғалымдар арасында зерттеулер жүргізілуде. Солардың қатарында Г. Билялова, А. Айтбаеваның еңбектерінде асыл тастар мен металдардың сакралды мәніне арналған қорғаушы функциялары көрсетіледі (Bilyalova, Aitbaeva, 2025: 23). Сонымен қатар, көптеген бұйымдардың күміс металынан жасалуының да өз себептері болған. Халықтық түсініктерде күміс көптеген жағымды қасиеттерге ие: ол тазартады, емдейді, қорғайды (Айтбаева және т.б., 2025: 15).

Жоғарыда аталған зерттеулер көшпелі халық өркениетінің қолөнер бұйымдарының ерекшеліктері, көркемдік қыр-сырлары ауқымды түрде зерттелгенімен де, тақырыптың жеке дара космологиялық символдарға арналған музейлік материалдар негізінде жазылған еңбектер аз қамтылған. Осыған орай, алдыңғы ғалымдардың деректерін негізге ала отырып, тақырыпқа сай әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы ұсынылып отырған ғылыми зерттеу жұмысының нәтижелері ұсынылды.

Талдау

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі «№ 2 Бағалы металл» қорындағы жәдігерлер (*бойтұмар, ай сырға, тамақша, шолпы, белдік*) зерттеу материалы ретінде сараланып талданды. Мақалада космологиялық белгілердің пішіні, құрылымы, адамдар үшін қандай мағына беретіндігі және қандай мақсатта қолданғандары ашық қарастырылды. Әшекейлердегі

өрнектелген белгілерді талдау олардың сакралдық дүниетаныммен байланысын көрсетуге мүмкіндік берді. Әр жәдігерге талдау жүргізу кезінде «жоғарғы-орта-төменгі» әлемнің үш қабатын көрсететін формуласы көрініс тапты. Осы түсініктер негізінен әшекейлердің ритуалдық және әлеуметтік функциясы пайда болды. Мәселен, кеудеге, шашқа тағатын алқалардың қозғалысы мен дыбысы, көк пен қызыл түсте тастардың бір жүйеде орналастырылуы жамандықтан қорғау және адам бойындағы күш-қуатты арттыру, рухани тазару мақсатында қолданылған.

Сонымен бірге, кейбір ғалымдар ою-өрнектерге тек қана эстетикалық бұйым немесе техникалық үлгі ретінде қарауды, оларға арнайы космологиялық түсінік беріп, күрделендірудің қажеттілігі жоқ деп есептеуді ұсынады. Алайда, бұл ұстаным әшекей бұйымдардың танымдық қызметін ашуға жол бермейді. Аспан денелеріне қатысты символдардың қолданылуы зергердің дүниетанымдық көзқарастарын білдірсе, кей жағдайда тапсырыс берушінің рухани сенімдерімен байланысты болуы мүмкін. Яғни, қазақ қоғамында күн, ай, жұлдыз бейнелері маңызды сакралдық қызмет атқарғандығын зергерлік әшекей бұйымдардағы символдар арқылы айқындалды. Антрополог ғалым Мэтсон (2016) зергерлік бұйымдарды тек қана әлеуметтік статус аясында қарастырғанымен, бұл зерттеу жұмысында жәдігерлерді зерттеу аясы ауқымды болды. Яғни, берілген сәндік бұйымдардағы символдарды анықтай келе оларға сакралдық-космологиялық түсініктері сипатталды.

Іріктеліп алынған үлгілердегі шеңбер, дөңгелек пішіндер «күн» символын білдіреді. Ол өмірдің, жарықтың және бүкіләлемдік қозғалыстың бастауы ретінде саналады. Музей қорында сақталған **бойтұмар** (ҚРҰМ нқ 6558) жәдігерінің пішіні мен символы назарға алынып, олардың космологиялық және сакралдық мәні анықталды. XIX ғ. қамтитын Оңтүстік Қазақстан аумағына тиесілі (Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. III-том, 2019: 435).

Түтікшелі бөліктерден, конус тәрізді элементтерден және салпыншақтардан тұратын композиция бойтұмардың қорғаныштық қызметін көрсетеді. Бойтұмар элементіндегі үшбұрыш және шеңбер тәрізді формалардың бір бейнеде тоғысуы табиғат құбылыстарының өзара бір-бірімен тығыз байланысын білдіретін космологиялық модель ретінде түсіндіріледі.

Үшбұрыш пішіні – әлемнің бір арнада тоғысуы мен тұтас екендігін сипаттайды. Ал, шеңбер – өмірдің үнемі жаңарып отыруы және күн символы ұғымдарымен сәйкестендірілді. Аталған пішіндердің бір композицияда бірігуі әлемнің тұтастығы мен үйлесімін білдіретін маңызды символдық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік берді (Сурет 1).

Сур. 1. Бойтұмар XIX ғ.

Fig. 1. Amulet. 19th century.

Көпқабатты құрылымы мен пішіні бойынша ерекше әшекей түрі – **шолпы** (ҚРҰМ нқ 6315). XIX ғ. Оңтүстік Қазақстан аумағына тән жәдігер. Негізгі бөлшектен және салпыншақ есебіндегі тоғыз дөңгелек пішінді элементтерден тұрады және өзара ілгекпен сақиналар арқылы қозғалмалы біріктірілген. (Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. III-том, 2019: 432). Күн бейнелі тоғыз дөңгелек өрнектерден жалғанған салпыншақтар дөңгелек пішінде құрастырылған. Олар күн мен айды білдірсе, ұзына бойы үш қатар болып төмен түсуі әлемнің үшқабатты моделін көрсетеді деп тұжырымдауға болады. Дөңгелек пішіннің ішінде өрнектелген бес, алты және жеті жапырақ үлгідегі мотивтер кеңістік пен уақыттың тұрақтылығын көрсетіп тұрғандай түсінік білдіреді.

Шолпыны көбінесе жас қыздар мен келіншектер таққан. Шолпы әсемдікпен қатар жас қыздардың жүрісі мен бойын тік ұстауына септігін тигізеді. Шолпының тиындары да адамның қозғалысына қарай сыңғырлап дыбыс шығарады (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т.5., 2014: 685). Қозғалу барысында сыңғырлаған дыбыс зұлым күштерден сақтайды деген сенімді білдіреді. (Сурет 2).

Сур. 2. Шолпы. XIX ғ. соңы.
Fig. 2. Sholpy. Late 19th

Тамақша әшекейін (ҚРҰМ кз 1517) талдау барысында көшпелі халықтың дүниетанымымен тікелей байланысы бар екендігі айқындалды. XIX ғ. Оңтүстік Қазақстан өңіріне жататын мойынға тағуға арналған зергерлік бұйым (Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. III-том, 2019: 436). Ортасынан теңдей екі бөлікке бөлінген, он екі шынжырға жалғанған салпыншақтардан тұрады. Әр бөліктің ортасында қызыл-қоңыр түсті қымбат тас орнатылған, ал жан-жағын зооморфты-өсімдік үлгісіндегі сары түсті өрнектер салынған. Зерттеуші ғалымдар Г. Билялова мен А. Айтбаева (2025) асыл тастар мен металдардың сакралды мәні туралы сөз қозғайды. Алайда, бұл тастардың түсінігі тек қана сакралдық ұғыммен шектелмейді. Әрине музей материалдары мен деректер талдау барысында бұл тұжырымды растай келе, ары қарай тастардың түсі мен орналасу пішініне де байланысты тереңнен зерттеуді қажет деп санады. Осы тұрғыда, қызыл түсті дөңгелек «ақық» тасы – күннің, жарықтың

және энергияның белгісі ретінде қарастырылды. Әшекейде безендірілген ақық тастар мен салпыншақтар зұлым күштерді қашырып, рухани тазалықты қамтамасыз еткен. Демек, жәдігерлердегі тастардың сакралдық түсінігімен қатар, оның космологиялық мағынасы да бар екендігі талдау барысында айқындалды. (Сурет 3).

Сур. 3. Тамақша. XIX ғ. аяғы.
Fig. 3. Tamaksha. Late 19th century.

№2 Бағалы металл қорында кездесетін ай символы бар зергерлік заттардың басым бөлігі ай сырғалардан тұрады. Демек, айдың қазақ қолөнер бұйымы үшін маңызы өте зор болған. Сырғалар күміс металдан жасалып, қорғаушы күш ретінде қызмет атқарған. Көшпелілер әлемінде айдың түннің жарық көзі ретінде саналып, олардың өмір сүру салтына ықпалын тигізген.

Түркі халықтарының ай культімен сабақтас саналатын Солтүстік Қазақстан өңірінің жәдігері **ай сырғаның** (ҚРҰМ нқ 7460) пішіні мен семиотикалық ерекшеліктері анықталды. Зерттеу жұмысында ұсынылған жұп әшекейдің (ай сырға) жалпы композициясы сақталғанымен, қолөнерлік орындау шеберлігіне байланысты ою-өрнек элементтерінде айырмашылықтар байқалып тұр. Бәлкім бұл сырғалар жөнделіп немесе толықтырылып отырған, сондықтан біреуінде жаңа өрнек қосылып кетуі мүмкін.

Жарты ай пішініндегі сырғалардың ерекшелігі қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымымен тығыз байланысты. Халық түсінігінде ай тазалықтың, тылсым күштің және қорғаушы қасиеттің символы ретінде қабылданған. Осыған байланысты ай сырғалар тек сәндік әшекей қызметін атқармай, жамандықтан сақтайтын тұмарлық мәнге ие болған. Сонымен қатар мұндай әшекейлер

әйелдің қоғамдағы орнын, жас ерекшелігін және дәстүрлі дүниетаныммен байланысын білдіретін белгі ретінде танылған. Ай бейнесінің қасиетті саналуы оның табиғатпен, түнгі жарықпен және әйелдік бастау ұғымымен байланысуымен түсіндіріледі. Сондықтан әйелдер айдың қорғаушы қасиеті мен киелі мәнін бойына дарыту мақсатында жарты ай пішініндегі сырғаларды таққан. Тіпті, әйел адамдары оған қарап сәлем беретін болған. Қазіргі қолөнершілер арасында оның формасы сақталып, мәдени дәстүр әлі күнге дейін жалғасын тауып келе жатқанын анық көреміз (Сурет 4).

Сур. 4. Ай сырға. XX ғ.
Fig. 4. "Ai" earrings. 20th century

Қазақ дүниетанымында ең ерекше, қолөнер бұйымдарының ішінде ұлттық киімге сән беретін, ою-өрнектерді композициясын құрайтын «белдік» (ҚРҰМ нқ 7392) музей қорының құнды жәдігері қатарына жатқызылады. Бес жұлдызды өрнек пен дөңгелек пішінді өрнектер тікелей аспан әлемімен байланысты салынғанын білдіреді. Олар талдау барысында тек қана сәндік зергерлік бұйым ғана емес, космологиялық түсініктерді сипаттайтын символдық жүйе ретінде қарастырылды.

Белдіктің қатарындағы дөңгелек жапсырмалар күн символын, яғни жаңа өмір тудырушы және айналмалы уақытты ұғындырады. Жұлдыз формасы жол көрсетуші, шексіздік, үнемі қозғалыста болатын өмірдің жалғасы секілді түсініктерді білдіреді. Қазақ зергерлік бұйымдарында элементтерді бір-бірімен байланыстыру үшін жиі пайдаланылатын ою-өрнек түрі – итқұйрық. Ол S-тәрізді пішінмен бейнеленеді. Дәстүрлі дүниетанымдағы символикалық түсініктермен байланысты қарастырылады. Қазақтың сәндік-

қолданбалы өнерінде ирек, иілімді сызықтар қозғалысты, өмір жалғастығын және табиғатпен үйлесімділікті білдірген. Осыған байланысты белдіктегі S-тәрізді элементтер тек сәндік қызмет атқармай, қорғаушы және сакралды мағынаға ие болған деп пайымдауға болады. Белдік адамның денесін айнала орналасатындықтан, ол жамандықтан сақтайтын қорғаныштық бұйым ретінде де қабылданған. Ал S-тәрізді пішіндердің үздіксіз иірімді формасы адам мен табиғат, жер мен ғарыш арасындағы байланысты бейнелейтін символдық элемент ретінде түсіндіріледі. (Сурет 5).

Сур. 5. Белдік. XIX-XX ғғ.
Fig. 5. Belt. 19th–20th centuries.

№ 2 Бағалы металл қорындағы зергерлік заттардың басым бөлігі күміс металынан әзірленген. Ендеше, қазақ халқы үшін күмістің сакралды функция атқарғанын байқаймыз. Бұл қасиетті көшпелі өркениетте маңызды орын алған.

Талдау бөлімінде талданған зергерлік қолөнер бұйымдары күрделі мәдени құбылыс сипатында сакралдық және космологиялық жүйелермен үндесіп, этнографиялық мұра есебінде сипатталды.

Алынған нәтижелер

Зерттеу	барысында	Қазақстан
Республикасының	музей	қорындағы
жәдігерлердің	сәндік	әшекей
ретінде	сипатталуымен	қатар,
және космологиялық	мағынаға	ие екендігі
расталды.	Бағалы металл қорында	орналасқан
әшекейлерді	іріктеу барысында	күн символына
қатысты	ою-өрнектердің	100-ге жуық
үлгісі	бар екені	анықталды.
Олардың	көбісі	дөңгелек
немесе спираль	формасында	жасалған.
Ай бейнесіндегі	бұйымдар	саны шамамен 50-
ге жуық	болып,	басым көпшілігі
дәстүрлі	ай сырғалардан	құралды.
Ал, жұлдыз	символы	безендірілген
элементтер	салыстырмалы	түрде
басқаларға	қарағанда	неғұрлым аз
кездесті,	олар	шамамен 10
жәдігерден	тұратындығы	айқындалды.
Олар	көбінесе	ай сырға,
кілем	және белдіктерде	кездеседі.
Осы жәдігерлердің	арасынан	ең көрнекті
үлгілердің	әрқайсысынан	бір-бір
жәдігерден	іріктеліп	алынып,
зерттеу	жұмысының	басты нысаны
ретінде	бес	үлгі

таңдалды.

Зерттеу жұмысында әшекейлердегі өрнектелген пішіндер қайталанып отырады. Себебі, жәдігерлерді талдау барысында зергерлік әшекейлердің бір-бірімен өзара сакралдық-космологиялық байланыс бар деп есептелді. Бұл қазақ қоғам мәдениетіндегі қолөнердің тұрақтылығымен түсіндіріледі. Берілген жәдігерлердегі өрнектердің нақты космологиялық мәнге ие формалары іріктеліп, олардың сакралды функциялары нақтыланды.

Алынған нәтижелер барысында ұсынылған зергерлік бұйымдар көпфункционалды қызмет атқаратындығы туралы мәліметтерді нақтылайды. Алдыңғы зерттеуші ғалымдар әшекей бұйымдар тек декоративті, әлеуметтік статусқа ие немесе пішіндердің символдық жүйесін ғана талдап келді. Ал, ұсынылған мақалада олар жан-жақты зерттеліп, космологиялық элементтері мен сакралдық қызметтері айқындалды. Сондай-ақ, семиотикалық әдістерді қолдана отырып, әшекейлерде безендірілген ою-өрнектердің пішіндері мен олардың символдық бейнелері анықталды. Ал мән-мағынасын ашу арқылы сол космологиялық бейнелердің мәдени контекст негізінде адамдар үшін қандай мағына беретіндігі және не үшін тағылғандығы талданып түсіндірілді.

Берілген әшекей заттардың барлығынан космологиялық элементтер, яғни күн, ай, жұлдыз секілді символдық кескіндер көрініс тапты. Жоғарыда аталған деректерге сүйене келе халықтың аспан әлемімен тығыз байланысы ерте дәуірлерден, яғни, сақ, ғұн және түркі

тайпаларынан бастау алғанын аңғарамыз. Демек, аталған зергерлік бұйымдар халықтың аспан әлемін бақылау барысында туындағанының дәлелі бола алады. Осы дәлелдер арқылы ежелгі халықтардың аспан әлеміне сыйыну барысында пайда болған символдардың сакралды мағыналары анықталды.

Қорытынды

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, «№2 Бағалы металл» қорындағы жәдігерлердің космологиялық түсініктері бар пішіндерді және олардың сакралдық функцияларын анықтау зерттеудің мақсаты ретінде қарастырылды. Талдау барысында сәндік-әшекейлердің көпфункционалды қызмет атқаратындығы нақтыланды. Яғни, аспан денелеріне қатысты ою-өрнектер мен пішіндердің символдық мәні нақтыланды. Сонымен қатар жәдігерлердің қорғаныштық қызметтері де талданып, күн, ай, жұлдыз секілді символдардың қайталанып отыруының себептері айқындалды. Музей қоры жәдігерлері ғылыми бағытта зерттеліп, космологиялық символдарының түсінігінің даму кеңістігі күшейді.

Осындай зерттеулер ең алдымен этнология және музей ісі мамандықтарының дамуына үлес қосады. Сонымен қатар дәстүрлі қолөнер бұйымдарындағы ою-өрнектер мен пішіндердің қолданылу аясын кеңейтуге, заманауи бағытта дұрыс пайдалану үшін және болашақ ұрпаққа материалдық және рухани мұра ретінде қарастыруға жол ашады.

Әдебиет

1. Айтбаева А., Сапарова К., Саутбекова А., Құмарбаева А., 2025. Ежелгі зергерлік бұйымдардың құпиялары: өңірлік зергерлік мұра. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі қорының материалдары бойынша. Gumilyov Journal of History. T. 153, №4. Б. 7-26. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-7-26>
2. Акишев А.К., 1984. Искусство и мифология саков. Алма-Ата: Наука. 176 с.
3. Арғынбаев Х., 1987. Қазақ халқының қолөнері: Ғылыми-зерттеу еңбек. Алматы: Өнер. 128 б.
4. Асанова А.Е., 2012. Культурное наследие казахского народа как источник вдохновения дизайнеров-модельеров. Мир науки, культуры, образования. № 1 (32). С. 8-11.
5. Багаутдинов. А. М., 2025. Лунный календарь на кости сурка и глиняной чашке, лунно-солнечный календарь и созвездия на стене пещеры Шульган-Таш (дешифровка языковых знаков и чисел). Доклады Башкирского университета. Том 10. №1. С. 96-114.
6. Билялова Г., Айтбаева А., 2025. Қазақ халқының зергерлік өнерінің генезисі: тарихы, дамуы және мәдени ықпалы. Gumilyov Journal of History. Vol. 152, no. 3S1, б. 10-31. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3S1-10-31>
7. Джанибеков У. Д., 1982. Культура казахского ремесла. Алма-ата: Өнер. 144 с.

8. Дудин С. М., 1925. Киргизский орнамент. Восток. Журнал литературы, науки и искусства. С. 164–183.
9. Қасиманов С., 1969. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Қазақстан. 224 б.
10. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2014. Жоба жетекші және ғылыми редактор Нұрсан Әлімбаев. Т.5. Алматы: Азия Арна, 819 б.
11. Маргулан А.Х., 1986. Казахское народное прикладное искусство. Алма-Ата: Өнер. I том. 256 б.
12. Муқанов М.С., 1979. Казахские домашние художественные ремесла. Алма-Ата: Қазақстан. 160 с.
13. Ниетбаева Б., 2021. Қазақ халқының киіз үй төсеніш бұйымдарында қолданылатын ою-өрнектерге қатысты наным-сенімдер. ҚазҰУ. Хабаршы. №1 (25). Б. 48-56.
14. Тоқтабаева Ш., 2011. Қазақ зергерлік әшекейлері. Алматы: Өнер. 154 б.
15. Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. 2019. Мәдени шығу тек пен сабақтастық. Көрме каталогы. III-том. Астана: Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, 320 б.
16. Шнейдер Е.Р., 1927. Казахская орнаментика. Антология «Казахи»: Л. 231 с.
17. Binford L.R., 1962. Archaeology as Anthropology. American Antiquity, Vol. 28, No. 2, P. 217-225. <https://doi.org/10.2307/278380>
18. Eshbekova G.U., Umitkaliev U.U., 2023. Cosmological concepts in the kazakh worldview (related to the sun and the moon). Abai KazNPU, the series «Historical and socio-political sciences». №2 (77). P. 255-263.
19. Mattson H.V., 2016. Ornaments as socially valuable objects: Jewelry and identity in the Chaco and post Chaco worlds. Journal of Anthropological Archaeology. Vol. 42, P. 122-139. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2016.04.001>

References

1. Aytbayeva A., Saparova K., Sautbekova A., Qumarbayeva A., 2025. Ejelgi zergerlik buyimdardyn qupiyasyn: onirlik zergerlik mura. Qazaqstan Respublikasy Ulttyq muzeyi qorynyn materialdary boiynsha [«Secrets of ancient jewelry: regional jewelry heritage» based on the materials of the Foundation of the National Museum of the Republic of Kazakhstan]. Gumilyov Journal of History. Vol. 153, №4. P. 7-26. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-7-26> [in Kazakh].
2. Akishev A.K., 1984. Iskusstvo i mifologiya sakov [The art and mythology of the saka]. Alma-Ata: Nauka. 176 p. [in Russian].
3. Argynbaev H., 1987. Qazaq halqynyn qoloneri: Gylymi-zertteu enbek [Kazakh folk applied arts: research study]. Almaty: Oner. 128 p. [in Kazakh].
4. Asanova A.E., 2012. Kulturnoe nasledie kazakhskogo naroda kak istochnik vdokhnoveniya dizaynerov-modeleirov [The cultural heritage of the kazakh people as a source of inspiration for fashion designers]. Mir nauki, kultury, obrazovaniya [World of science, culture, and education]. № 1 (32), P. 8-11. [in Russian].
5. Bagautdinov A.M., 2025. Lunnyi kalendar na kosti surka i glinyanoi chashke, lunno-solnechnyi kalendar' i sozvezdiya na stene peshchery Shulgan-Tash (desifrovka yazykovykh znakov i chisel) [The lunar calendar on a marmot bone and a clay cup, the lunar-solar calendar and constellations on the wall of the Shulgan-Tash cave (deciphering of linguistic signs and numbers)]. Doklady Bashkirskogo universiteta. Vol. 10, № 1. P. 96-114. [in Russian].
6. Bilyalova G., Aitbayeva A., 2025. Qazaq halqynyn zergerlik onerinin genezisi: taryhy, damuyi jane madeni yqpaly [The genesis of kazakh jewelry art: history, development and cultural influence]. Gumilyov Journal of History. Vol. 152, no. 3S1, P. 10-31. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3S1-10-31> [in Kazakh].
7. Dzhanibekov U. D., 1982. Kultura kazakhskogo remesla [The Culture of Kazakh Craftsmanship]. Alma-Ata: Oner. 144 p. [in Russian].
8. Dudin S. M., 1925. Kirgizskaya ornamentika [Kyrgyz ornamentation]. Vostok. Zhurnal literatury, nauki i iskusstva. No. 4. P. 164–182. [in Russian].

9. Qasymanov S., 1969. Qazaq halqynyn qoloneri [Kazakh folk applied arts]. Almaty: Kazakstan. 224 p. [in Kazakh].
10. Qazaqtyn etnografiyalıq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Entsiklopediya. 2014. Joba jetekshisi jane gylymi redaktor Nursan Alimbai. T. 5. Almaty: Aziya Arna, 819 p. [in Kazakh].
11. Margulan A. Kh., 1986. Kazakhskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo [Kazakh folk applied art]. Alma-Ata: Oner. Vol. I, 256 p. [in Russian].
12. Mukanov M. S., 1979. Kazahskie domashnie khudozhestvennye remesla [Kazakh domestic artistic crafts]. Alma-Ata: Kazakstan. 160 p. [in Russian].
13. Nietbayeva B., 2021. Qazaq halqynyn kyiz uiy tosenish buimdarynda qoldanylatyn oyu-ornekterge qatisti nanyim-senimder [Beliefs and traditions related to patterns used in kazakh yurt textile items]. QazUU. Habarshy. № 1 (25). P. 48–56. [in Kazakh].
14. Toqtabaeva Sh., 2011. Qazaq zergerlik ashekeyleri [Kazakh Jewelry]. Almaty: Oner. 154 p. [in Kazakh].
15. Uly Dala: taryh pen madeniet [The Great Steppe: history and culture], 2019. Madeni shygu tek pen sabaqtastyq [Cultural origins and continuity]. Korme katalogy [Exhibition catalog]. Astana: Qazaqstan Respublikasynyn Ultyyq muzeyi. Vol. III, 454 p. [in Kazakh].
16. Shneider E. R. 1927. Kazakhskaya ornamentika [Kazakh Ornamentation]. Antologiya «Kazakhi»: L. 231 p. [in Russian].
17. Binford L.R., 1962. Archaeology as Anthropology. American Antiquity, Vol. 28, №2, P. 217–225. <https://doi.org/10.2307/278380> [in English].
18. Eshbekova G.U., Umitkaliev U.U., 2023. Cosmological concepts in the kazakh worldview (related to the sun and the moon). Abai KazNPU, the series «Historical and socio-political sciences». №2 (77). P. 255–263. [in English].
19. Mattson H.V., 2016. Ornaments as socially valuable objects: Jewelry and identity in the Chaco and post Chaco worlds. Journal of Anthropological Archaeology. Vol. 42, P. 122–139. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2016.04.001> [in English].

***Г.У. Эшбекова¹, У.У. Умиткалиев¹, А.Г. Саутбекова²**

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

*e-mail: eshbekova2512@yandex.ru

КОСМОЛОГИЧЕСКИЕ СИМВОЛЫ И САКРАЛЬНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ В ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЯХ КАЗАХСКОГО НАРОДА (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН)

Аннотация. Сегодня среди населения растет интерес к традиционным национальным украшениям кочевого казахского общества. Однако использование украшений исключительно в декоративных целях и недостаточное знание содержательной идеи изображенных на них орнаментов и форм является одной из актуальных проблем исследовательской работы. Цель статьи – определить место и значение в казахской цивилизации этнографических артефактов с символами, относящимися к небесному миру, отраженными в ювелирных украшениях. В исследовании использовались общенаучные и специальные методы, в том числе семиотические и интерпретативные. Применение указанных методов позволило всесторонне раскрыть содержание исследуемой темы.

В исследовательской работе рассматриваются космологические символы, сакральные значения и функции в ювелирных изделиях XIX–XX веков, хранящихся в Фонде Национального музея Республики Казахстан. Результаты исследования

позволили рассматривать традиционные украшения не только как предмет декоративно-прикладного искусства, но и как этнографическое наследие, имеющее сложное сакральное значение, связанное с космологическими системами. Узоры и формы в орнаментах свидетельствуют о том, что народ художественно передает связь человека с природой и небесным миром, и сохраняется как духовная практика, передаваемая из поколения в поколение.

Ключевые слова: солнце, луна, звезда, лунные серьги, пояс, амулет, шолпы (украшение для волос), тамакша (нагрудное украшение), орнамент, космологическое понятие.

Для цитирования: Эшбекова Г.У., Умиткалиев У.У., Саутбекова А.Г. Космологические символы и сакральные представления в ювелирных изделиях казахского народа (на основе материалов Национального музея Республики Казахстан) // Мадени мұра. 2026. №2 (113). С. 168-178 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.13>

*G.U. Eshbekova¹, U.U. Umitkaliev¹, A.G. Sautbekova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

*e-mail: eshbekova2512@yandex.ru

COSMOLOGICAL SYMBOLS AND SACRED CONCEPTS IN THE JEWELRY OF THE KAZAKH PEOPLE (BASED ON THE MATERIALS OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN)

Abstract. In recent years, interest in traditional jewelry of the nomadic Kazakh society has increased. However, using jewelry exclusively for decorative purposes and lack of knowledge about the meaningful ideas behind the ornaments and shapes on them remains an important research issue. The purpose of this article is to identify the place and importance of ethnographic artifacts related to the celestial world in Kazakh civilization, as reflected in jewelry. The study employs both general scientific and specialized methods, including semiotics and interpretation. These methods allow for an in-depth exploration of the topic.

The research paper examines cosmological symbols and sacred meanings and functions in jewelry from the 19th-20th centuries stored in the collection of the National Museum of Kazakhstan. The study allowed us to view traditional jewelry not just as a decorative or applied product, but as an ethnographic legacy with complex sacred significance related to cosmological systems. The patterns and forms in the ornaments show that people artistically expressed their connection with nature, the heavens, and human beings, preserving this spiritual practice through generations.

Keywords: the sun, the moon, the star, ai syrga (crescent-shaped earrings), belt, boytumar (amulet), sholpy (hair ornament), tamaksha (pectoral ornament), ornament, cosmological concept.

For citation: For citation: Eshbekova G.U., Umitkaliyev U.U., Sautbekova A.G. Cosmological symbols and sacred concepts in the jewelry of the Kazakh people (based on the materials of the National Museum of the Republic of Kazakhstan) // Madeni mura. 2026. №2 (113). pp. 168-178 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.13>

Авторлар туралы мәлімет:

Эшбекова Гаухар Унгарбаевна, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-4133-8975

Үмітқалиев Ұлан Үмітқалиұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Археология және этнология кафедрасының меңгерушісі, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-7870-0045

Саутбекова Ақбөпе Галымовна, магистр, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0009-0008-5524-069X

Сведения об авторах:

Эшбекова Гаухар Унгарбаевна, докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-4133-8975

Умитқалиев Ұлан Умитқалиевич, кандидат исторических наук, заведующий кафедрой Археологии и этнологии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7870-0045

Саутбекова Акбөпе Галымовна, магистр, научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0008-5524-069X

Information about the Authors:

Gaukhar Eshbekova Ungarbayevna, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-4133-8975

Ulan Umitkaliev Umitkalievich, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archaeology and Ethnology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7870-0045

Akböpe Sautbekova Galymovna, master, Researcher of the Department of Archaeology and Ethnography, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0008-5524-069X

Ермекбаева М.А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан Республикасы
e-mail: maira_08@bk.ru

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ҚАСҚЫР БЕЙНЕСІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СЕМАНТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқырдың этномәдени семантикасы қарастырылады. Қасқыр бейнесі қазақ халқының дүниетанымында, мәдени жадында және құндылықтар жүйесінде маңызды орын алатын күрделі мәдени-когнитивтік код болып табылады. Зерттеудің мақсаты – қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқырдың семантикалық құрылымын анықтау және оның этномәдени мазмұнын ашу. Зерттеу материалы ретінде «Бабалар сөзі» жүзтомдығының мақал-мәтелдерге арналған томдарынан қасқыр, бөрі, абадан, бөлтірік және басқа да атауларға байланысты 120-дан астам паремиялық бірлік пайдаланылды. Зерттеуде сипаттамалық, семантикалық, этнолингвистикалық, салыстырмалы және жіктеу әдістері қолданылады. Талдау барысында қасқыр образына қатысты мақал-мәтелдердің қауіп пен жыртқыштық, зұлымдық пен қатыгездік, ашкөздік пен тойымсыздық, батырлық пен батылдық, еркіндік пен тәуекелділік, сондай-ақ бірлік, жолдастық және тектілік ұғымдарын бейнелейтін негізгі семантикалық топтары айқындалды. Сондай-ақ, «қасқыр» және «бөрі» атауларының қолданысында белгілі бір мағыналық жіктеу сақталғаны анықталды: «қасқыр» атауы көбінесе қауіп, жыртқыштық және зұлымдық семантикасымен байланысса, «бөрі» атауы күш, батылдық, еркіндік және тектілік ұғымдарымен сабақтасады. Зерттеу нәтижелері қасқыр образы қазақ дүниетанымындағы көпқабатты этномәдени модель және ұлттық құндылықтар жүйесін, мәдени жад пен дүниетанымдық ұстанымдарды бейнелейтін маңызды тілдік-мәдени кодтардың бірі екенін көрсетті.

Түйін сөздер: қазақ мақал-мәтелдері, паремия, қасқыр образы, бөрі, этномәдени семантика, этнолингвистика, мәдени код, түркі дүниетанымы, зоонимдер, функционалды-семантикалық өріс.

Дәйексөз үшін: Ермекбаева М.А. қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр бейнесінің этномәдени семантикасы // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). бб. 179-190 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.14>

Кіріспе

Мақал-мәтелдер – ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани қазынасының бір бөлігі. Олар ұлттың өмірлік тәжірибесі мен дүниетанымының негізінде туып, халық болмысын жан-жақты танытады. Мақал-мәтелдерде қоғамдық өмірге, тұрмыс-тіршілікке, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге түсініктер көрініс тауып, халықтың мәдени танымы мен рухани құндылықтары ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отырады. Олардың мазмұны халық даналығын, өмірлік тәжірибесін және ғибратты ойларды қамтитындықтан, мақал-мәтелдер адамдардың санасында өмірлік

маңызды тұжырымдар ретінде қабылданады. Осыған байланысты мақал-мәтелдердегі негізгі идея көбінесе бейнелі салыстырулар, аллегориялық бейнелер немесе қысқа әңгімелер арқылы беріледі. Бұл тәсіл айтылған пікірдің әсерін күшейтіп қана қоймай, оның мазмұнын анық және түсінікті жеткізуге мүмкіндік береді.

Мақал-мәтелдердің тілдік құрылымы мен баяндау ерекшеліктерінен халықтың дүниетанымы мен эстетикалық талғамы айқын көрінеді. Әсіресе күрделі және абстрактілі ұғымдарды нақты образдар арқылы жеткізу, ойды қысқа да нұсқа беру қазақтың дәстүрлі

сөз мәдениетіне тән қасиеттердің бірі болып табылады. Мақал-мәтелдердегі сөз қолданысы мен сөйлем құрылымынан халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан тілдік тәжірибесі мен көркемдік танымы аңғарылады. Осы ерекшелікке байланысты мақал-мәтелдер тек тілдік бірліктер ретінде ғана емес, халықтың жинақталған танымдық тәжірибесін сақтайтын когнитивтік модель ретінде де қарастырылады. Р. Хонек мақал-мәтелдердің адам санасында дайын когнитивтік құрылым түрінде сақталып, белгілі бір жағдаяттарды бағалау және түсіндіруге қолданылатынын атап өтеді (Honeck, 1997: 86- 90). Сонымен қатар, ғалым мақал-мәтелдердің маңызды белгілерінің бірі олардың образды әрі астарлы сипатында екенін айтып, олардың басым бөлігі метафоралық ойлауға негізделіп, тура мағынадан гөрі ауыспалы мағына арқылы әсер ететінін көрсетеді (Honeck, 1997: 66-78). Мұндай бейнелі құрылым мақал-мәтелдердің ықшам түрде танымдық мәдени ақпаратты жеткізуіне мүмкіндік береді.

Әрбір мақал мен мәтел онда айтылған (немесе астарланған) заттар мен құбылыстар арасындағы нақты бір қатынасты бейнелейді (модельдейді) немесе олардың қандай да бір қасиеттерін тікелей немесе жанама түрде сипаттайды (Пермяков, 1979: 53). Осыған байланысты Г.А. Пермяков паремияларды халықтың дүниетанымы мен логикалық ойлау жүйесін бейнелейтін құрылымдық-семантикалық модельдер ретінде қарастырады. Ғалымның пікірінше, мақал-мәтелдерде халықтың өмірлік тәжірибесі мен бағалау жүйесі жинақталып беріледі.

В. Мидер мақал-мәтелдерді халықтың өмірлік тәжірибесін, дүниетанымын және мәдени құндылықтарын жинақтап жеткізетін тілдік-мәдени құбылыс ретінде сипаттайды. Оның пікірінше, мақал-мәтелдер тек фольклорлық мұра емес, халықтың тарихи және әлеуметтік тәжірибесін сақтайтын әрі ұрпақ жадында жалғастыратын маңызды мәдени механизм болып табылады (Mieder, 1997: 399-400). Осы ерекшелігіне байланысты қазіргі паремиялогия мақал-мәтелдерді тек тілдік тұрғыдан емес, олардың танымдық, мәдени және әлеуметтік қызметтері аясында да қарастырады. Сондықтан бұл сала антропология, фольклортану, лингвистика, психология, семиотика және мәдениеттану сияқты ғылымдармен тығыз сабақтастықта зерттеледі.

Ғалым Ә. Қайдар «Этнос туралы кейбір деректер бүгінгі ұрпаққа археологиялық қазбалар мен сәулет кесенелері, тас мүсіндер мен қашалып жазылған тас ескерткіштер арқылы да жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі – этнос басып өткен өмірдің мың да бір елесі ғана. Этностың шынайы бейнесі, болмысы оның тілінде ғана, тіл арқылы ұрпақ жадында ғана сақталады екен» деп, этнос болмысына қатысты тіл фактілерін этнографияға қарағанда этнолингвистика әлдеқайда кең әрі ауқымды пайдаланатынын атап көрсетеді. Оның пікірінше, тілдегі мәдени-танымдық ақпаратты жан-жақты зерттеу ұлттың дүниетанымын, мәдени жадын және ұлттық танымын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін негізгі құрал қызметін атқарады (Қайдар, 1998: 11-14). Осыған байланысты ғалым этнолингвистиканың негізгі арналарының бірі ретінде мақал-мәтелдерді қарастырып, олардың бойында этнос болмысына, рухани және материалдық мәдениетіне, дүниетанымына, салт-дәстүрі мен наным-сеніміне қатысты мол ақпарат жинақталғанына ерекше мән береді.

Адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынас адамзат мәдениетінің қалыптасуындағы маңызды құбылыстардың бірі болып табылады. Табиғаттағы жануарлар бейнесі халықтардың мифологиялық танымында, фольклорында, тілінде және рухани мәдениетінде ерекше символдық мәнге ие болды. Соның ішінде қасқыр образы әлем халықтарының мәдени кеңістігінде кең таралған архетиптердің бірі ретінде танылады. Өртүрлі халықтардың мифологиясында қасқыр кейде қауіп пен жыртқыштықтың, кейде күштің, еркіндіктің және жауынгерлік рухтың символы ретінде көрінеді. Бұл қасқыр концептісінің көпқабатты әрі бинарлық семантикаға ие екенін көрсетеді.

Тіл білімінде жануар атауларына қатысты қалыптасқан тілдік бірліктер зоонимдер ретінде қарастырылады. Зоонимдер халықтың табиғатты тану тәжірибесін ғана емес, оның мәдени және рухани құндылықтарын да бейнелейді. Мақал-мәтелдердегі зоонимдер көбіне адамдардың мінез-құлқын, дүниетанымын және әлеуметтік тәжірибесін астарлы түрде сипаттайтын бейнелі құрал қызметін атқарады. Қасқыр, бөрі, көкжал, бөлтірік тәрізді атаулар қазақ паремияларында түрлі семантикалық реңке қолданылып, халықтың жануарлар әлеміне қатысты танымдық көзқарасын көрсетеді. Осыған байланысты қазақ мақал-мәтелдеріндегі

қасқыр образының этномәдени семантикасын зерттеу ұлттық дүниетанымының тілдегі көрінісін анықтауда маңызды болып табылады.

Қасқыр образының этномәдени мазмұны қазақ дүниетанымымен ғана шектелмейді. Ол түркі халықтарының мифологиялық және мәдени дәстүрлерімен де сабақтасып жатыр. Бұл түсініктер қазақ халқының рухани мұрасында, соның ішінде ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталған. Қазақ дүниетанымында қасқыр образы тек табиғи жыртқыш аң ретінде ғана қабылданбайды. Ол халықтың өмірлік тәжірибесімен, көшпелі шаруашылықпен, әлеуметтік ортасымен және моральдық ұстанымдарымен сабақтасқан күрделі этномәдени концепт ретінде көрінеді. Әсіресе мақал-мәтелдер жүйесінде қасқыр бейнесі арқылы адам мінезі, қоғамдық қатынастар, ерлік, қайсарлық, ашкөздік, сақтық, бірлік секілді ұғымдар астарлы түрде беріледі. Паремиялардағы қасқыр образы халықтың дүниетанымын, әлеуметтік тәжірибесін және мәдени жадын бейнелейтін маңызды тілдік модельдердің бірі болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу материалы ретінде «Бабалар сөзі» жүзтомдығының мақал-мәтелдер жинақтарынан іріктелген қасқыр және оның атау нұсқаларына (бөрі, көкжал, абадан, бөлтірік және т.б.) қатысты паремиялық бірліктер пайдаланылды. Зерттеу корпусын қасқыр образы қатысатын 120-дан астам бірегей мақал-мәтел құрайды. Материалдарды жинақтау барысында қайталанатын және варианттық қолданыстар салыстырылып, негізгі семантикалық мазмұны сақталған үлгілер іріктелді.

Зерттеу барысында сипаттамалы, семантикалық, этнолингвистикалық, салыстырмалы және жіктеу әдістері қолданылды. Сипаттамалы әдіс арқылы қасқыр образының мақал-мәтелдердегі қолданыс ерекшеліктері қарастырылды. Семантикалық талдау негізінде қасқырға қатысты паремиялардың мағыналық құрылымы және бағалауыштық сипаты анықталды. Этнолингвистикалық әдіс қасқыр образы арқылы көрініс тапқан мәдени-танымдық ақпараттарды, халықтың дүниетанымы мен құндылықтар жүйесін сипаттауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар мақал-мәтелдер мағыналық ерекшеліктеріне қарай топтастырылып, олардың негізгі семантикалық өрістері айқындалды. Қасқыр және бөрі

атауларының қолданыс ерекшеліктерін анықтау мақсатында салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде қасқыр образының қауіп пен жыртқыштық, батырлық пен қайсарлық, әлеуметтік қатынастар және тектілік ұғымдарымен байланысты көпқабатты этномәдени семантикасы жүйеленді.

Талдау

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр образының семантикалық табиғатын түсіндіруде мәдени код теориясының маңызы зор. Лингвомәдениеттануда мәдени код белгілі бір халықтың дүниетанымы мен мәдени тәжірибесін тіл арқылы бейнелейтін таңбалар жүйесі ретінде қарастырылады. Зерттеушілер мәдени кодтардың адамның көне архетиптік түсініктерімен сабақтасып, антропоморфтық, биоморфтық, фетиштік, анимикалық және акционалдық түрлерге жіктелетінін көрсетеді. Соның ішінде биоморфтық кодтың негізгі бейнелері өсімдіктер мен жануарлар әлеміне қатысты болып келеді. Мұндай кодтарда жануар атаулары өздерінің тура мағынасынан гөрі халық санасында қалыптасқан символдық және бағалауыштық мазмұнды білдіреді (Токарев, 2003: 79-80). Осы тұрғыдан алғанда, қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр мен бөрі образдары биоморфтық мәдени кодтың құрамында қарастырылып, халықтың дүниетанымы мен құндылықтар жүйесі туралы маңызды этномәдени ақпаратты сақтайды.

Ж. Манкеева этнолингвистикалық қағиданың негізін «ұлт пен тіл біртұтас» және «тіл мен мәдениет сабақтас» деген ұстанымдар құрайтынын көрсетеді. Ғалымның пікірінше, мақал-мәтелдер мен зоонимдер халықтың мәдени жадын, дүниетанымын және көп ғасырлық танымдық тәжірибесін сақтайтын маңызды тілдік дереккөз болып табылады. Ассоциативті-бейнелі таным нәтижесінде жануарларға тән белгілер адам болмысын сипаттайтын этномәдени модельге айналады (Манкеева, 2014: 247). Осы тұрғыдан алғанда, қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр мен бөрі образдары халықтың дүниетанымы мен құндылықтар жүйесін бейнелейтін мәдени код ретінде қарастырылады.

Осы мәдени кодтың мазмұны қазақ халқының ғана емес, жалпы түркі халықтарының дүниетанымымен тығыз байланысты. Сондықтан қасқыр образының мақал-мәтелдердегі

семантикасын түсіндіруде оның түркілік мәдени-мифологиялық негіздерін ескеру маңызды. Л.Н. Гумилевтың пікірінше, қасқыр образы көне түркілер дүниетанымында ерекше сакралды мәнге ие болған. Ғалым бөрі бейнесін түркі халықтарының тектілік, жауынгерлік рух және билік символымен байланыстырады. Ғалымның тұжырымдауынша, көкбөрі түркілердің шығу тегі туралы аңыздарда арғы тек ретінде сипатталып, түркі қағандарының рәміздік бейнесіне айналған (Гумилев, 1967: 22-23). Бұл түсініктер Б. Өгел еңбектерінде де кеңінен көрініс тапқан. Ғалым «Түрік мифологиясы» еңбегінде қасқырдың түркілер үшін киелі символ болғанын атап көрсетеді (Ögel, 2010: 40-50). Түркі аңыздары мен дастандарында қасқыр халыққа жол көрсетуші, қорғаушы, тектіліктің бастауы ретінде суреттеледі. Мысалы, «Көкбөрі» жырында ұрғашы қасқыр түркі баласын асырап, одан түркі тайпалары тарайды деп баяндалса (Ögel, 2010: 18-28), «Оғыз қаған» жырында көкжал қасқыр Оғыз хан әскеріне жол бастаушы ретінде көрінеді. Ал «Деде Қорқыт» жырларында қасқырдың жүзі «мүбәрак», яғни киелі деп танылған. Сонымен қатар Б. Өгел қасқыр бейнесінің екіжақты сипатын көрсетеді: бір жағынан, ол киелі әрі текті образ болса, екінші жағынан жыртқыштық пен қатыгездіктің символы ретінде де танылады (Ögel, 2010: 115 - 145). Қазақ мақал-мәтелдерінде де қасқыр образының осындай күрделі этномәдени семантикасы сақталған. Паремиялық қорда қасқыр бір жағынан қауіпті, жыртқыш, арам пиғылды бейне ретінде сипатталса, екінші жағынан қайсарлықтың, еркіндіктің, күш пен тектіліктің символы ретінде көрінеді. Бұл қасқыр образы семантикасының бинарлық сипатын көрсетеді. Бұл қазақ дүниетанымындағы қасқыр концептісінің күрделі әрі көпқабатты мәдени мәнін танытады.

Қасқыр образының мәдени-танымдық мазмұнын тереңірек ашу үшін оны концепт ретінде қарастыру маңызды. Ю.С. Степанов концепт құрылымын көпқабатты мәдени-танымдық бірлік ретінде қарастырып, оның құрамын негізгі (актуалды) қабат, тарихи қабат және ішкі форма (этимология) деп үш негізгі қабатқа бөліп көрсетеді (Степанов 2004: 46). Ғалымның пікірінше концептінің негізгі қабаты белгілі бір тілдік қауымдастық мүшелеріне ортақ әрі қазіргі кезеңде белсенді қолданылатын мағыналарды қамтыса, тарихи

қабатта ұжымдық жадта сақталған көне мәдени-танымдық түсініктер көрініс табады. Ал ішкі форма концептінің шығу төркінін, бастапқы уәжділігін және этимологиялық негізін танытады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр концептісінің негізгі қабатын жыртқыштық, қауіп, сақтық, айлакерлік сияқты сипаттар құраса, тарихи қабатынан түркі халықтарына тән бөрі культі, қасқырдың тотемдік және сакралды мәні көрінеді. Ал концептінің ішкі формасы қасқырдың бөрі, көкбөрі, көкжал, бөлтірік тәрізді атаулары арқылы ашылып, халықтың жануарға қатысты қалыптасқан дүниетанымдық және бағалаушылық көзқарастарын айқындайды. Сондықтан қасқыр образы мақал-мәтелдерде тек жануар атауы ретінде емес, ұлттық мәдени жады мен этномәдени құндылықтарды жинақтаған күрделі концепт ретінде көрініс табады.

Алынған нәтижелер

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр образына қатысты паремиялық бірліктерді жеке-дара тілдік фактілер ретінде емес, өзара мағыналық және ассоциативтік байланыстар арқылы ұйымдасқан функционалды-семантикалық өріс ретінде қарастыруға болады. Д. Әлкебаева функционалды грамматикада тілдік құралдарды бір-бірінен оқшау емес, өзге тілдік деңгейлермен байланыстағы кешенді тұтастық ретінде қарастыру қажеттілігін атап көрсетеді. Ғалымның «мазмұннан – формаға, ұғымнан – үлгіге» қарай талдау ұстанымы қасқыр образына қатысты мақал-мәтелдердің этномәдени мазмұнын жүйелеуге мүмкіндік береді (Әлкебаева, 2019: 26). Осы тұрғыдан алғанда, зерттеуде алдымен қасқыр образы арқылы берілетін қауіп, жыртқыштық, арамдық, сақтық, қайсарлық, еркіндік, тектілік, бірлік сияқты мағыналық өрістер айқындалып, содан кейін сол ұғымдарды білдіретін паремиялық бірліктер талданады. Бұл өрістің өзегін «қасқыр» және «бөрі» атаулары құраса, перифериялық аймағына көкжал, абадан, бөлтірік, шиебөрі, ақшұлан, қарқұлақ, шоңай, шулан тәрізді атаулар мен солардың қатысуымен жасалған мақал-мәтелдер енеді. Демек, қасқырға қатысты мақал-мәтелдер белгілі бір жануар атауының төңірегінде қалыптасқан жай лексикалық топ емес. Олар қазақ халқының дүниетанымын, құндылықтар жүйесін және этномәдени тәжірибесін жинақтайтын күрделі семантикалық

өріс ретінде танылады. Бұл семантикалық өрістің маңызды ерекшеліктерінің бірі – қасқыр образының метафоралық қызметінің басымдығы. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр образының басым бөлігі метафоралық сипатта қолданылады. Мұнда қасқыр нақты жануарды емес, адам мінезінің белгілі бір қырларын бейнелейтін этномәдени код қызметін атқарады. Қасқырдың жыртқыштығы, сақтығы, қайсарлығы немесе еркіндігі сияқты қасиеттер адамның әлеуметтік және моральдық сапаларын бағалау құралына айналады. Осылайша, мақал-мәтелдер құрамындағы қасқыр образы бір жағынан нақты жануар туралы халықтық тәжірибені бейнелесе, екінші жағынан адам мінезі мен қоғамдық қатынастарды бағалаудың танымдық құралы ретінде қызмет атқарады. Қасқыр образы арқылы жасалған мақал-мәтелдер тек белгілі бір құбылысты сипаттап қана қоймай, оған халықтық баға береді. Сондықтан паремиялардағы қасқыр бейнесі қоғамдық мінез-құлық нормаларын реттеудің, адам әрекетін бағалаудың және моральдық ұстанымдарды бекітудің маңызды құралы ретінде қызмет етеді.

Зоонимдердің мақал-мәтелдердегі қызметі жануардың нақты биологиялық сипатын суреттеумен шектелмейді. Олар халықтың дүниетанымы мен құндылық бағдарларын бейнелейтін символдық-мәдени код ретінде қолданылады. Сондықтан қасқыр образы арқылы берілетін жыртқыштық, сақтық, қайсарлық, еркіндік және тектілік сияқты белгілер халықтың адамға, мінез-құлыққа және әлеуметтік қатынастарға қалыптасқан бағалау жүйесін танытады. Жүргізілген талдау нәтижесінде қасқыр образына қатысты мақал-мәтелдер бірнеше негізгі семантикалық топтарға жіктеледі (1-кесте).

Қазақ мақал-мәтелдерінде қасқыр көбіне «жауыздық», «қатыгездік», «зұлымдық» сияқты жағымсыз сипаттармен байланыстырылған күшті символ ретінде көрінеді. Алайда осындай жағымсыз қасиеттеріне қарамастан, қасқыр асыл әрі құрметке лайық жануар ретінде де қабылданады. У. Гүрсү қазақ мақал-мәтелдерінде қырғыз тіліндегідей айқын жіктелмегенімен, «қасқыр» және «бөрі» атауларының қолданысында көне мағыналық айырмашылықтардың ізі сақталғанын атап көрсетеді (Uğur, 2009: 416). Мұндай мағыналық жіктелудің қалыптасуына қасқырдың көшпелі шаруашылықтағы орны мен түркілік мифологиялық танымдағы сакралды мәртебесі негіз болған. Сондықтан қазақ паремияларында қасқыр образы бір мезгілде қауіптің де, еркіндік пен тектіліктің де символы ретінде көрінеді.

Ең алдымен, қасқыр қазақ мақал-мәтелдерінде қауіп пен жыртқыштықтың символы ретінде танылады. Бұл оның мал шаруашылығына төндіретін нақты қауіпмен байланысты қалыптасқан. «Қасқыр бар жерде малыңа тыныштық жоқ, қасың бар жерде жаныңа тыныштық жоқ», «Ұрыдан қауіпсіз болма, қасқырдан қауіпсіз болма», «Қасқырдың жүрген жері айғай-аттан», «Қасқырдың жүрген жері құзғынсыз болмас» сияқты мақалдарда қасқыр қауіп-қатердің, тыныштықты бұзатын күштің бейнесі ретінде сипатталады. Мұнда қасқыр тек табиғаттағы жыртқыш аң емес, адам өміріндегі қауіптің, қастықтың және тұрақсыздықтың символына айналады.

Қасқырдың жағымсыз семантикасы оның арамдық, зұлымдық және ұрлық ұғымдарымен байланысуынан да көрінеді. «Қасқырдың ойлағаны – арамдық, қойдың ойлағаны – амандық», «Қасқырдың іздегені – жамандық, қойдың іздегені – амандық», «Қасқыр мен қой жолдас болмас»,

Семантикалық топ	Негізгі мазмұны
Қауіп пен жыртқыштық	Қауіп, шабуыл, шығын
Арамдық пен зұлымдық	Қастық, ұрлық, әділетсіздік
Ашкөздік пен тойымсыздық	Қанағатсыздық, озбырлық
Батырлық пен қайсарлық	Ерлік, намыс, төзімділік
Еркіндік пен тәуекел	Еркін өмір салты, әрекетшілдік
Бірлік пен ұйымшылдық	Қауымдық тұтастық
Жолдастық пен адалдық	Сертке беріктік, көршілік
Тектілік пен табиғи болмыс	Өзгермейтін мінез, тек

1-кесте. Қасқыр образына қатысты мақал-мәтелдердің негізгі семантикалық топтары

Table 1. Main semantic groups of proverbs and sayings related to the image of the wolf

«Қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қан», «Қасқырды сұрлығы үшін емес, ұрлығы үшін соғады», «Ұрының қолы қан, бөрінің аузы қан», «Ұры мен бөрі бейғамдыкі» тәрізді мақалдарда қасқыр қауіптілікпен қатар әлеуметтік зұлымдықтың да символы ретінде көрінеді. Қой мен қасқырдың қарама-қарсы қойылуы халық дүниетанымындағы «адал – арам», «момын – жыртқыш», «әлсіз – күшті» оппозицияларын бейнелейді.

Қазақ мақал-мәтелдерінде қасқыр ашкөздік пен тойымсыздықтың да бейнесі ретінде қолданылады. «Қасқыр тойғанына емес, қырғанына маз», «Қаз органына семіреді, қасқыр қырғанына семіреді», «Адам ойға тоймас, қасқыр қойға тоймас», «Бөрі қойға тоймайды» мақалдарында қасқырдың тойымсыз табиғаты адам мінезіндегі ашкөздікпен салыстырылады. Мұнда қасқырдың табиғи қасиеті әлеуметтік-этикалық бағаға айналып, адам бойындағы қанағатсыздық пен озбырлықты сынау үшін қолданылады.

Сонымен қатар қасқыр әлсіздік пен қорғансыздық жағдайын сипаттайтын мақалдарда жиі кездеседі. «Бөлінгенді бөрі жейді», «Жарылғанды жау жейді, бөлінгенді бөрі жейді», «Артта қалғанды аю жер, бөлек кеткенді бөрі жер», «Иесіз қалғанды бөрі жейді», «Қойдан қалған қозы қасқырға тап болады» мақалдарында қасқыр қорғансыз қалған дүниеге төнетін қауіп ретінде беріледі. Бұл мақалдар халықтың бірлік пен қауымдық тұтастыққа ерекше мән бергенін көрсетеді. Бірлік ұғымының бөрі образы арқылы берілуі түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымында бөрі үйірінің ұйымшылдық пен тұтастықтың символы ретінде қабылдануымен байланысты.

Қасқыр образы сақтық пен қырағылықты білдіретін мақалдарда да ерекше қызмет атқарады. «Қасқырдан қауіптенсең қаруыңды алып жүр», «Бөріден қорыққан орманға бармайды», «Шегірткеден қорыққан егін екпес, бөріден қорыққан мал жимас», «Бөрі жоқ деме, бөрік астында, Жау жоқ деме, жар астында» сияқты мақалдарда қасқыр қауіпті алдын ала сезіну, сақ жүру және дайын болу идеясымен байланыстырылады.

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр образының келесі бір мағыналық өрісі – күш, батырлық және қайсарлық. «Қасқыр да қырық кісінің жүрегі бар», «Қасқырдың қайраты аузында, аюдың қайраты қолында», «Бөрі арығын білдірмес», «Бөрі қартайса да бір қойлық әлі бар» мақалдарында қасқырдың батылдығы, төзімділігі және

айбарлығы жоғары бағаланады. Бұл жерде қасқыр өмірге бейімділіктің, намыстың және рухани беріктіктің символы ретінде көрінеді.

Қасқыр еркіндік пен тәуекелдің де белгісі ретінде қолданылады. «Бөрі азығы мен ер азығы жолда», «Қасқыр азығын жеті күндік жерден, жеті күн елден жейді» мақалдарында бөрі мен ер адамның қатар қойылуы кездейсоқ емес. Мұнда екеуіне де тән еркін қозғалыс, тәуекел және өз күшіне сүйену идеясы көрініс тапқан. Бұл мақалдарда көшпелі өмір салтына тән еркін қозғалыс, тәуекелге бейімділік, өз күшіне сүйену идеялары көрініс табады.

Қасқырдың тәжірибесі мен айлакерлігі де мақал-мәтелдерде ерекше көрініс табады. «Жас қасқыр жалтаңға қашады, кәрі қасқыр қалыңға қашады», «Кәрі қасқыр қақпанға түспейді», «Қасқыр ұрғанша жол табады» мақалдарында қасқырдың өмірлік тәжірибесі мен сақтығы бейнеленеді. Мұнда қасқыр адамның ақыл-парасатын, тәжірибесін сипаттайтын модель ретінде қолданылған.

Әлеуметтік қатынастарды бейнелеуде де қасқыр образы маңызды орын алады. «Қасқыр топтан қорқады», «Үйірлі қойдан қасқыр да қорқады», «Ауыл иті ала болса да, бөрі көргенде бірігеді», «Ит өзара ала үрсе де, қасқыр көргенде бірігіп үреді» мақалдарында ұжымдық әрекет пен ұйымшылдық идеясы көрінеді. Бұл жерде қасқыр сыртқы қауіптің символы ретінде алынған.

Мақал-мәтелдерде қасқырдың өз ортасына адалдығы да атап көрсетіледі. «Қасқыр да жолдасына қас қылмайды», «Бөрі де жолдасына қас қылмайды», «Бөрі қоңсысын жемейді» мақалдары арқылы халық жолдастық, көршілік және сертке беріктік сияқты моральдық құндылықтарды дәріптейді.

Қасқыр бейнесі арқылы билік пен әлеуметтік әділет мәселелері де көрініс табады. «Бір қора қойды бір қасқырға бақтырса, бәрі қасқыр болып кетеді», «Бөріні шопан қылсаң, қойды мен өлтіріп едім, жеуін түлкі жеді дер», «Қайырымсыз болыстан қасқыр алған ит артық» мақалдарында қасқыр озбырлықтың, жауапсыз басқарудың символы ретінде қолданылады.

Мақал-мәтелдер құрамында бөрі, көкжал, бөлтірік сияқты атаулардың кездесуі қасқыр образының қазақ мәдени жадында көпқырлы этномәдени мәнге ие болғанын аңғартады. Сонымен қатар материалдарды талдау барысында «қасқыр» және «бөрі» атауларының

Қасқыр атауында басым көрінетін семантика	Бөрі атауында басым көрінетін семантика
Қауіп	Ерлік
Шабуыл	Тектілік
Жыртқыштық	Қайсарлық
Арамдық	Еркіндік

2-кесте. «Қасқыр» және «бөрі» атауларының семантикалық ерекшеліктері
Table 2. Semantic features of the terms «qaskyr» (wolf) and «bori»

қолданысында белгілі бір семантикалық айырмашылық байқалды (2-кесте).

«Қасқыр» атауы көбіне қауіп, шабуыл, арамдық және жыртқыштық мәндерімен байланысса, «бөрі» атауы еркіндік, қайсарлық, тектілік және күш ұғымдарымен жиі сабақтасады. Мұны «Қасқырдың ойлағаны – арамдық», «Қасқыр тойғанына емес, қырғанына маз» және «Бөрі арығын білдірмес», «Бөрі азығы мен ер азығы жолда» тәрізді мақалдардан байқауға болады. Материалдарды талдау барысында «қасқыр» мен «бөрі» атауларының толық синоним емес екендігі байқалады. Паремиялық қолданыста олардың әрқайсысы белгілі бір бағалауыштық жүктемеге ие. Бұл ерекшелік қазақ дүниетанымында көне түркілік бөрі культінің іздері сақталғанын және қасқыр образының этномәдени семантикасының ішкі жіктелуге ие екенін көрсетеді. Бұл ерекшелік кейбір паремияларда көне дүниетанымдық қабаттардың сақталуымен де байланысты. Мәселен, С. Шүкірұлы «Иттің иесі болса, бөрінің тәңірісі бар» мақалындағы «бөрі» мен «тәңірі» ұғымдарының көнетүркілік дүниетаныммен сабақтас екенін атап көрсетеді (Шүкірұлы, 2004: 28). Бұл дерек «бөрі» атауының қазақ дүниетанымында тек жыртқыш аңды ғана емес, көне түркілік сакралды түсініктермен астасқан мәдени-символдық мәнге де ие болғанын аңғартады. Яғни, көкбөрі образы көк аспанмен, тәңірлік таныммен байланыстырылып, киелі күштің символы ретінде қабылданған. Қ. Ғабитханұлы да түркі халықтарының көне дүниетанымында бөрінің ерекше киелі мәртебеге ие болғанын атап көрсетеді. Зерттеушінің пікірінше, қазақ халқы қасқырды жай ғана жыртқыш аң ретінде емес, «Тәңірінің серігі» ретінде таныған. Осы түсінікке байланысты оның атын тура атамай, ит-күс, ұлыма, тік құлақ, қара құлақ, серек құлақ, көкжал сияқты эвфемистік атауларды қолданған. Мұндай тілдік табулар мен алмастырулар қасқырға деген құрмет пен сакралды көзқарастың көрінісі болып табылады

(Ғабитханұлы, 2006: 34).

Қасқыр образының қазақ дүниетанымындағы маңыздылығы оған қатысты атаулардың молдығынан да көрінеді. Ө. Қайдар қазақ тілінде қасқырға қатысты абадан, көкжал, ақшұлан, қарқұлақ, шонай сияқты көптеген атаулардың сақталғанын көрсетеді. Ғалым мұндай атаулардың қалыптасуын халықтың қасқыр табиғатын терең танып-білуімен және оған деген ерекше көзқарасымен байланыстырады (Қайдар, 2013: 396-397). Бұл атаулардың молдығы қасқырдың қазақ мәдениетіндегі ерекше орнын және оның этномәдени семантикасының күрделілігін аңғартады (3-кесте).

Жинақталған материалдарда қасқырдың негізгі атауларымен қатар оның жасына, жынысына немесе ерекшелігіне байланысты қолданылатын атау нұсқалары да кездеседі. Мысалы, абадан, бөрі, бөлтірік тәрізді атаулар қасқыр образының семантикалық өрісін кеңейтеді. «Атадан туған алты болса да, абаданы бір-дүр» мақалында абадан көптің ішіндегі ерекше, айбынды тұлғаны білдірсе, «Бөлтірікті асырағанымен ит болмас», «Бөрі баласын бөрікке салсаң, ит болмас» мақалдарында тектік табиғаттың өзгермейтіндігі туралы түсінік көрініс табады.

Осылайша, қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр образы қауіп пен жыртқыштықтың, ашкөздік пен арамдықтың ғана емес, батырлықтың, қайсарлықтың, еркіндіктің, тектіліктің және әлеуметтік тәртіптің де символы ретінде қолданылады. Бұл қасқыр образының қазақ дүниетанымында бірімді емес, көпқабатты семантикалық құрылымға ие екенін көрсетеді. Қасқыр образының мұндай семантикалық күрделілігі оның архетиптік табиғатымен байланысты. Өртүрлі мәдени дәстүрлерде қасқыр бірде қауіпті жыртқыш, бірде қорғаушы, жол көрсетуші немесе ата-тек бейнесінде көрінеді. Қазақ

Атау	Қолданыс сипаты	Этномәдени сипаты
Қасқыр	Жалпы атау	Қауіп пен жыртқыштық бейнесі
Бөрі	Киелі атау	Тектілік пен ерліктің символы
Абадан	Дара атау	Айбындылықты білдіреді
Бөлігірік	Жас ерекшелігіне қатысты атау	Тектік сабақтастық ұғымымен байланысты
Көкжал	Сипаттамалық атау	Батырлық пен қайсарлықты білдіреді
Ақшұлан	Балама атау (қасқырдың ұрғашысы)	Қасқырға қатысты атаулар жүйесінің құрамдас бөлігі
Қарқұлақ	Эвфемистік атау	Табу дәстүрінің көрінісі
Шоңай	Балама атау	Аймақтық қолданыстарда сақталған
Шулан	Балама атау (қасқырдың ұрғашысы)	Қасқырға қатысты атаулар жүйесінің құрамдас бөлігі
Көркеу (қорқау)	Балама атау	Қасқырға қатысты атаулар жүйесінің құрамдас бөлігі

3-кесте. Қасқырға қатысты атаулардың этномәдени семантикасы
Table 3. Ethnocultural semantics of names related to the wolf

мақал-мәтелдеріндегі қасқыр образы да осы архетиптік көпқабаттылықтың тілдегі көрінісі болып табылады. Демек, қасқыр образы қазақ халқының табиғат туралы танымын ғана емес, оның тарихи жады мен мәдени құндылықтар жүйесін де бейнелейді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр образының көпқырлы мағыналық құрылымға ие екені анықталды. Паремиялық материалдарды талдау барысында қасқыр бейнесінің қауіп пен жыртқыштық, арамдық пен зұлымдық, ашкөздік пен тойымсыздық сияқты жағымсыз мәндермен қатар батырлық, қайсарлық, еркіндік, төзімділік, тектілік және сертке беріктік сияқты жағымды қасиеттерді де білдіретіні айқындалды. Бұл қасқыр образының қазақ дүниетанымында бинарлық сипатта қабылданғанын көрсетеді.

Зерттеу барысында «қасқыр» және «бөрі» атауларының қолданысында белгілі бір семантикалық жіктелудің сақталғаны байқалды. Паремияларда «қасқыр» атауы көбіне қауіп, шабуыл, жыртқыштық және арамдық ұғымдарымен байланысса, «бөрі» атауы күш,

қайсарлық, еркіндік және тектілік мәндерімен жиірек сабақтасады. Ә. Төлеубаев қазақтың дәстүрлі дүниетанымында қасқырдың тотемдік және культтік сипатқа ие болғанын, ал халықтық түсінікте оған батылдық, қайсарлық және сертке беріктік сияқты қасиеттер тән деп қабылдағанын көрсетеді (Төлеубаев, 2013: 130-133). Бұл деректер зерттеу барысында анықталған бөрі образының оң бағалауыштық семантикасын этномәдени тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік берді. Сонымен қатар абадан, бөлігірік, көкжал, шиебөрі тәрізді атаулардың қолданылуы қасқыр образының этномәдени мазмұнын тереңдетіп, оның семантикалық өрісін кеңейтетіні анықталды.

«Бабалар сөзі» жүзтомдығы материалдары негізінде жүргізілген талдау қасқыр образының қазақ мақал-мәтелдеріндегі халықтың тарихи тәжірибесін, әлеуметтік қатынастарға көзқарасын, моральдық ұстанымдарын және мәдени құндылықтарын бейнелейтін маңызды мәдени код ретінде қызмет ететінін көрсетеді. Зерттеу нәтижелері қасқыр образының ұлттық дүниетанымдағы құндылықтар жүйесін танытатын әрі ұлттық танымның тілдегі көрінісін айқындайтын маңызды паремиялогиялық бірлік екенін дәлелдеді.

Әдебиет

1. Gürsu U., 2009. Kazak Türkçesi'ndeki ve Türkiye Türkçesi'ndeki Atasözlerinin Karşılaştırmalı Biçimde İncelenmesi. Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi. 1608 s.
2. Honeck R. P., 1997. A Proverb in Mind: The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates. 308 p.
3. Mieder W., 1997. Modern Paremiology in Retrospect and Prospect // Paremia №6. P. 399-400.
4. Ögel B., 2010. Türk Mitolojisi I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 644 s.
5. Әлкебаева Д., 2019. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. Алматы: Қазақ университеті. 200 б.
6. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 65; 2010. Қазақ мақал-мәтелдері. Астана: Фолиант. 405 б.
7. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 66; 2010. Қазақ мақал-мәтелдері. Астана: Фолиант. 488 б.
8. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 67; 2011. Қазақ мақал-мәтелдері. Астана: Фолиант. 462 б.
9. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 68; 2011. Қазақ мақал-мәтелдері. Астана: Фолиант. 400 б.
10. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 69; 2011. Қазақ мақал-мәтелдері. Астана: Фолиант. 438 б.
11. Гумилев Л.Н. 1967. Древние Тюрки. Москва: Наука. 501 с.
12. Ғабитханұлы Қ., 2006. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. Алматы: Арыс. 165 б.
13. Қайдар Ә., 1998. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. Алматы: Ана тілі. 304 б.
14. Қайдар Ә., 2013. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). Алматы: Сардар, 3-том. Табиғат. 607 б.
15. Манкеева Ж., 2014. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: «Абзал-Ай» баспасы. 640 б.
16. Пермяков Г.Л., 1979. Пословицы и поговорки народов Востока. Систематизированное собрание изречений двухсот народов. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука». 671 с.
17. Степанов Ю.С., 2004. Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд. М.: Академический проект, 992 с.
18. Токарев Г.В., 2003. К вопросу о типологии культурных коннотаций//Филологические науки. №2. С. 79-86.
19. Төлеубаев Ә.Т., 2013. Қазақ халқы этнографиясының мәселелері. 2-том. Алматы: Service Press. 496 б.
20. Шүкірұлы С., 2004. Таныс сөздің бейтаныс сырлары. Алматы: Сөздік-Словарь. 160 б.

References

1. Gürsu, U., 2009. Kazak Türkçesi'ndeki ve Türkiye Türkçesi'ndeki Atasözlerinin Karşılaştırmalı Biçimde İncelenmesi [A Comparative Study of Proverbs in Kazakh Turkish and Turkey Turkish]. Unpublished Doctoral Dissertation. İstanbul: İstanbul University. 1608 p. [in Turkish].
2. Honeck, R.P., 1997. A Proverb in Mind: The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates. 308 p. [in English].
3. Mieder, W., 1997. Modern Paremiology in Retrospect and Prospect. Paremia, No. 6, pp. 399–400. [in English].
4. Ögel, B., 2010. Türk Mitolojisi I [Turkish Mythology I]. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 644 p. [in Turkish].
5. Alkebaeva, D., 2019. Qazaq tilinin funktsionaldy grammatikasy [Functional Grammar of the Kazakh Language]. Almaty: Qazaq Universiteti. 200 p. [in Kazakh].
6. Babalar sozi: Zhuz tomdyq [Wisdom of the Ancestors: One Hundred-Volume Edition]. Vol. 65. Qazaq maqal-matelderi [Kazakh Proverbs and Sayings]. Astana: Foliant, 2010. 405 p. [in Kazakh].
7. Babalar sozi: Zhuz tomdyq [Wisdom of the Ancestors: One Hundred-Volume Edition]. Vol. 66. Qazaq maqal-matelderi [Kazakh Proverbs and Sayings]. Astana: Foliant, 2010. 488 p. [in Kazakh].
8. Babalar sozi: Zhuz tomdyq [Wisdom of the Ancestors: One Hundred-Volume Edition]. Vol. 67. Qazaq maqal-matelderi [Kazakh Proverbs and Sayings]. Astana: Foliant, 2011. 462 p. [in Kazakh].
9. Babalar sozi: Zhuz tomdyq [Wisdom of the Ancestors: One Hundred-Volume Edition]. Vol. 68. Qazaq

- maqal-matelderi [Kazakh Proverbs and Sayings]. Astana: Foliant, 2011. 400 p. [in Kazakh].
10. Babalar sozi: Zhuz tomdyq [Wisdom of the Ancestors: One Hundred-Volume Edition]. Vol. 69. Qazaq maqal-matelderi [Kazakh Proverbs and Sayings]. Astana: Foliant, 2011. 438 p. [in Kazakh].
11. Gumilev, L.N., 1967. Drevnie tyurki [Ancient Turks]. Moscow: Nauka. 501 p. [in Russian].
12. Gabitkhanuly, Q., 2006. Qazaq mifologiyasynyn tildegi korinisi [The Reflection of Kazakh Mythology in Language]. Almaty: Arys. 165 p. [in Kazakh].
13. Kaidar, A., 1998. Qazaq tilinin ozekti maseleleri: Aktualnye voprosy kazakhskogo yazyka [Topical Issues of the Kazakh Language]. Almaty: Ana tili. 304 p. [in Kazakh].
14. Kaidar, A., Qazaqtar ana tili aleminde (etnolingvistikalıyq sozdik) [Kazakhs in the World of Their Native Language (Ethnolinguistic Dictionary)]. Vol. 3. Tabigat [Nature]. Almaty: Sardar. 607 p. [in Kazakh].
15. Mankeeva, Zh. 2014. Qazaq til biliminin maseleleri [Issues of Kazakh Linguistics]. Almaty: Abzal-Ai Publishing House. 640 p. [in Kazakh].
16. Permyakov, G.L., 1979. Poslovitsy i pogovorki narodov Vostoka. Sistematizirovannoe sobranie izrecheniy dvukhsot narodov [Proverbs and Sayings of the Peoples of the East. A Systematized Collection of Sayings of Two Hundred Peoples]. Moscow: Nauka. 671 p. [in Russian].
17. Stepanov, Y.S., 2004. Konstanty: Slovar russkoy kultury [Constants: Dictionary of Russian Culture]. 3rd ed. Moscow: Akademicheskiiy Proekt. 992 p. [in Russian].
18. Tokarev, G.V., 2003. K voprosu o tipologii kulturnykh konnotatsiy [On the Typology of Cultural Connotations]. Filologicheskie nauki, No. 2, pp. 79–86. [in Russian].
19. Toleubaev, A.T., 2013. Qazaq khalqy etnografiyasynyn maseleleri [Issues of Kazakh Ethnography]. Vol. 2. Almaty: Service Press. 496 p. [in Kazakh].
20. Shukiruly, S., 2004. Tanys sozdin beytany syrlary [Unknown Secrets of Familiar Words]. Almaty: Sozdik-Slovar. 160 p. [in Kazakh].

Ермекбаева М.А.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Республика Казахстан
e-mail: maira_08@bk.ru

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА ОБРАЗА ВОЛКА В КАЗАХСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

Аннотация. В статье рассматривается этнокультурная семантика образа волка в казахских пословицах и поговорках. Образ волка является одним из сложных культурно-когнитивных кодов, занимающих важное место в мировоззрении казахского народа, культурной памяти и системе ценностей. Цель исследования заключается в выявлении смысловой структуры образа волка в казахских паремиях и раскрытии его этнокультурного содержания. Материалом исследования послужили более 120 паремий, отобранных из сборников пословиц и поговорок стотомного издания «Бабалар сөзі», содержащих наименования қасқыр, бөрі, абадан, бөлтірік и другие лексемы, связанные с образом волка. В ходе исследования были использованы описательный, семантический, этнолингвистический, сравнительный методы, а также классификации. В результате анализа были выявлены основные семантические группы пословиц и поговорок, связанных с образом волка, отражающие представления об опасности и хищничестве, коварстве и злобе, жадности и ненасытности, храбрости и стойкости, свободе и готовности к риску, а также единстве, товариществе и благородстве. Кроме того, установлено, что в употреблении наименований «қасқыр» и «бөрі» сохраняется определённая семантическая дифференциация: лексема «қасқыр» преимущественно связана с семантикой опасности, хищничества и коварства, тогда как лексема «бөрі» соотносится с

понятиями силы, стойкости, свободы и благородства. Результаты исследования показали, что образ волка представляет собой многослойную этнокультурную модель в казахском мировоззрении и является одним из важных лингвистических кодов, отражающих систему национальных ценностей, культурную память и мировоззренческие установки народа.

Ключевые слова: казахские пословицы, паремия, образ волка, этнокультурная семантика, этнолингвистика, культурный код, тюркское мировоззрение, зоонимы, функционально-семантическое поле.

Для цитирования: Ермекбаева М.А. Этнокультурная семантика образа волка в казахских пословицах и поговорах // Мадени мұра. 2026. №2 (113). С. 179-190 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.14>

Yermekbayeva M.A.

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: maira_08@bk.ru

ETHNOCULTURAL SEMANTICS OF THE WOLF IMAGE IN KAZAKH PROVERBS AND SAYINGS

Abstract. This article examines the ethnocultural semantics of the wolf in Kazakh proverbs and sayings. The wolf image represents one of the complex cultural and cognitive codes that occupy an important place in the worldview, cultural memory, and value system of the Kazakh people. The aim of the study is to identify the semantic structure of the wolf image in Kazakh paremias and reveal its ethnocultural content. The research material consists of more than 120 paremiological units selected from the proverb and saying collections of the one-hundred-volume series «Babalar sozi», including the names qasqyr, bori, Abadan, boltirik and other lexical units associated with the wolf image. The study employs descriptive, semantic, ethnolinguistic, comparative, and classification methods. The analysis identified the main semantic groups of proverbs and sayings related to the wolf image, reflecting notions of danger and predatory behavior, cunning and malice, greed and insatiability, bravery and resilience, freedom and risk-taking, as well as unity, companionship and nobility. In addition, the study revealed the preservation of certain semantic differentiation between the names qasqyr and bori: the lexeme qasqyr is predominantly associated with the semantics of danger, predation and cunning, whereas bori is connected with the concepts of strength, resilience, freedom and nobility. The findings demonstrate that the wolf image constitutes a multilayered ethnocultural model within the Kazakh worldview and serves as an important linguocultural code reflecting the system of national values, cultural memory and worldview orientations of the people.

Key words: Kazakh proverbs and sayings, paremia, wolf image, bori, ethnocultural semantics, ethnolinguistics, cultural code, Turkic worldview, zoonyms, functional-semantic field.

For citation: Yermekbayeva M.A. Ethnocultural semantics of the wolf image in Kazakh proverbs and sayings // Madeni mura. 2026. №2 (113). pp. 179-190 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.14>

Автор туралы мәлімет:

Ермекбаева Майра Аманбековна, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, ҚР Ұлттық музейінің ғылыми хатшысы, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-0606-2144

Информация об авторе:

Ермекбаева Майра Аманбековна, докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, научный секретарь Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-0606-2144

About the author:

Yermekbayeva Maira Amanbekovna, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Scientific Secretary of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-0606-2144

***Жумадилова К.А.¹, Экиджи М.², Утенов О.Т.¹**

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

²Эгей университеті Измир, Түркия

*e-mail: karlygazhumadilova95@gmail.com

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «ЖЕР-СУ» ҰҒЫМЫ: МИФОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН МІНӘЖАТ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы «Жер-Су» ұғымы мәтіндік, археологиялық және этнографиялық деректер негізінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – «Жер-Су» ұғымының үш әлем моделіндегі орнын, саяси-рухани мәнін және мінәжат тәжірибелеріндегі қызметін айқындау. Осы мақсатқа жету үшін Орхон мәтіндеріндегі «ыдуқ Йер-Суб» тіркесінің мағынасы, сақ және ғұн дәуіріне қатысты деректердегі киелі кеңістік түсінігі, алтай, қырғыз, қазақ дәстүріндегі табиғатқа мінәжат ету үлгілері салыстырылды. Зерттеудің материалы ретінде жарияланған руникалық мәтіндер, Есік қорғанына қатысты археологиялық сипаттамалар, алтай және қырғыз этнографиялық экспедицияларының мәліметтері, қазақ дүниетанымына қатысты этномифологиялық деректер алынды.

Зерттеу барысында мәтіндік-семантикалық талдау, тарихи-салыстырмалы әдіс, герменевтикалық түсіндіру және типологиялық салыстыру қолданылды. Негізгі назар «Жер-Су» ұғымын жай географиялық атау ретінде емес, киелі орта кеңістік, қауымдық қорғаныш, атақоныс және саяси легитимділік белгісі ретінде тануға аударылды. Мақалада алдыңғы зерттеушілердің пікірлері ғана тізілмей, сол еңбектерде жарияланған нақты мәтін, ғұрып, археологиялық және фольклорлық деректер өзара салыстырылды.

Зерттеу нәтижесінде «Жер-Су» ұғымының үш қызметі анықталды. Біріншіден, ол жоғарғы Тәңір мен Ұмаймен қатар аталатын киелі күш ретінде көрінеді. Екіншіден, ол мемлекеттің тіршілік кеңістігін және атақоныстың тұтастығын білдіреді. Үшіншіден, ол қырғыздың «Жер-Суу таюу», алтайлықтардың тау рухтарына арналған жоралғылары, қазақтағы «Жер-Ана» түсінігі арқылы мінәжат тәжірибесінде сақталған. Бұл деректер «Жер-Су» ұғымының түркі халықтарының этникалық бірегейлігі мен табиғатқа жауапкершілікпен қарау мәдениетінің өзегінде тұрғанын көрсетеді.

Кілт сөздер: Жер-Су (Йер-Суб), түркі халықтары, үш әлем, орта әлем, табиғат мінәжаты, этникалық бірегейлік, киелі кеңістік.

Дәйексөз үшін: Жумадилова К.А., Экиджи М., Утенов О.Т. Түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы «Жер-Су» ұғымы: мифологиялық негіздері мен мінәжат тәжірибелері // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). бб. 191-201 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.15>

Кіріспе

Түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымында кеңістік бос жатқан табиғи орта деп қана қабылданбаған. Әр тау, әр өзен, әр қоныс адамның өмірімен, ру тарихымен, ата-баба жадымен байланыстырылған. Сол себепті жер мен су туралы түсінік ерте кезеңнен бастап мифологиялық, әлеуметтік және саяси мағынаға

ие болды. «Жер-Су» ұғымы осы күрделі танымның негізгі тіректерінің бірі саналады. Ол бір жағынан табиғи кеңістікті білдіреді. Екінші жағынан, адам өмір сүретін орта әлемнің киесін танытады. Үшінші жағынан, ел мен мемлекеттің иелік ететін аумағын, яғни атақонысты білдіреді.

Мәселенің өзектілігі осы көпқабатты

мағынаны түсіндірумен байланысты. Қазіргі уақытта түркі халықтарының мәдени кодын зерттеу тек өткенді тану үшін ғана керек емес. Ол табиғатқа қатынас мәдениетін, атақоныс ұғымын, этникалық жадыны және ортақ рухани негізді түсіндіруге мүмкіндік береді. «Жер-Су» ұғымы осы тұрғыдан қарағанда көне нанымның қалдығы емес. Ол түркі халықтарының тарихи санасында сақталған киелі кеңістік туралы түсініктің жинақталған түрі.

Ғылыми әдебиетте бұл ұғым әр қырынан қарастырылды. Руникалық мәтіндерді оқыған зерттеушілер «Йер-Суб» тіркесінің мәтіндегі орнын талдады. Этнографтар қырғыз, алтай, қазақ және басқа түркі халықтарындағы жерге, суға, тауға, бұлаққа қатысты ғұрыптарды сипаттады. Тарихшылар жердің саяси мәнін, билік пен атақоныс арасындағы байланысты көрсетті. Алайда осы деректердің бәрін бір жүйеге түсіріп, «Жер-Су» ұғымын үш әлем моделімен, мемлекеттік идеологиямен және мінәжат тәжірибелерімен бірге қарастыру әлі де қажет.

Зерттеудің ғылыми проблемасы мынадан шығады. «Жер-Су» кейде табиғат атауы деп түсіндіріледі. Кейде ол жергілікті рухтардың жиынтығы ретінде беріледі. Кейде біртұтас киелі субстанция ретінде сипатталады. Бұл түсініктер бір-бірін жоққа шығармайды. Олар ұғымның әр дәуірдегі және әр ортадағы қызметін көрсетеді. Сондықтан мақалада «Жер-Су» ұғымының бір ғана мағынасын емес, оның тарихи және типологиялық қабаттарын ашу көзделеді.

Мақаланың мақсаты – түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы «Жер-Су» ұғымының мифологиялық, саяси және ритуалдық мәнін кешенді түрде айқындау. Осы мақсатқа сай бірнеше міндет қойылды. Біріншіден, Орхон мәтіндеріндегі «Жер-Су» ұғымының қолданысын қарастыру қажет. Екіншіден, ұғымның үш әлем моделіндегі орнын анықтау керек. Үшіншіден, сақ және ғұн кезеңдеріне қатысты деректер арқылы жердің киелі әрі саяси мағынасын көрсету қажет. Төртіншіден, алтай, қырғыз және қазақ дәстүріндегі мінәжат тәжірибелерін салыстыру керек. Бесіншіден, алынған деректерді түркі халықтарының мәдени бірегейлігі тұрғысынан жинақтау қажет.

Зерттеудің жаңалығы жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізуден емес, қолда бар жарияланған деректерді бір жүйеге түсіріп, «Жер-Су» ұғымының космологиялық, саяси-аумақтық және ритуалдық қызметін

кешенді талдаудан көрінеді. Руникалық мәтін, археологиялық сипаттама, этнографиялық ғұрып және қазақ этномифологиялық түсінігі бір тақырып аясында салыстырылады. Соның нәтижесінде «Жер-Су» ұғымының үш қызметі анық көрінеді. Ол – космологиялық орта, саяси атақоныс және мінәжат нысаны.

Мақалада «Жер-Су» ұғымы қазіргі экологиялық ұрандарға тікелей телінбейді. Мұндай байланыс сақтықпен қаралады. Бірақ көне түркілік дүниетанымда табиғатты жанды, киелі, жауапкершілікпен қарауды қажет ететін орта ретінде қабылдау бар екені байқалады. Бұл түсінік бүгінгі табиғатқа қатынас мәдениетін түсінуге де негіз бере алады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы төрт топқа бөлінді. Бірінші топқа Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің жарияланған мәтіндері мен аудармалары жатады. Бұл жерде Күлтегін, Тоныкөк мәтіндеріндегі Тәңір, Ұмай және «ыдуқ Йер-Суб» қатар аталатын тұстар негізгі дерек ретінде алынды. Қ. Сартқожаұлының Орхон мұраларын түсіндіруі, А.Н. Кононовтың көне түркі руникалық мәтіндерінің грамматикасына қатысты еңбегі және С.Е. Малов жариялаған мәтіндер осы дерек тобын оқуға мүмкіндік береді (Сартқожа, 2003; Кононов, 1980; Малов, 1951).

Екінші топқа археологиялық және ерте тарихи деректер жатады. Бұл топта сақ дәуіріндегі Есік қорғаны бойынша жарияланған сипаттамалар, сақ дүниетанымындағы әлем құрылымы туралы түсіндірулер және ғұн дәуіріндегі жердің саяси мәні қарастырылды. Есік қорғанына қатысты деректерде жауынгер киіміндегі жануарлық бейнелер, тау, құс, арқар, барыс сияқты символдар көне дүниетанымның кеңістік туралы түсінігімен байланыстырылды (Ақышев, 1976). Сақ дүниетанымындағы жер мен судың біртұтас бейнесі туралы пайымдар А. Досымбаева еңбегіндегі мәдени салыстырулар арқылы берілді (Досымбаева, 2012). Ғұн дәуіріндегі жердің мемлекеттік мәні Л.Н. Гумилев баяндаған Мөде шаньюй оқиғасы арқылы қаралды (Гумилев, 2012).

Үшінші топқа этнографиялық деректер алынды. Алтайлықтарға қатысты деректер А.В. Анохиннің 1900-1912 жылдары жинаған экспедициялық материалдары арқылы қарастырылды. Бұл материалдарда жер беті рухтарының «Йер-Су» немесе «Алтай» атауымен берілуі, тау рухтарының румен байланысы, «ару

төс», «қара төс» сияқты ұғымдар сипатталған (Анохин, 1924). Қырғыз этнографиясы бойынша С.М. Абрамзон мен Т.Д. Баялиева еңбектері пайдаланылды. Бұл еңбектерде «Жер-Суу таюу» рәсімі, құрбандық, су басына бару, қанның суға ағызылуы, исламдық дұға мен көне нанымның қатар жүруі нақты сипатталған (Абрамзон, 1990; Баялиева, 1972).

Төртінші топқа қазақ дүниетанымына қатысты этномифологиялық деректер алынды. Қазақтағы «Жер-Ана», «Ұмай-Ана», от, су, тыйым, бата, киелі жер туралы түсініктер С. Қондыбай мен Ә. Төлеубаев еңбектері негізінде қарастырылды. Ә. Төлеубаев түркі халықтарындағы жер мен суға қатысты атаулардың кең таралғанын көрсетеді. Ол алтай, башқұрт, құмық, қарақалпақ, чуваш, хақас, татар, якут дәстүрлеріндегі ұқсас атауларды салыстырады (Төлеубаев, 2012).

Әдіс ретінде мәтіндік-семантикалық талдау қолданылды. Ол Орхон мәтіндеріндегі «Жер-Су» тіркесін сөйлем ішіндегі орнына қарай түсіндіруге мүмкіндік берді. Тарихи-салыстырмалы әдіс сақ, ғұн, көне түркі және кейінгі этнографиялық материалдарды бір арнада қарастыруға жағдай жасады. Герменевтикалық тәсіл мәтін мен ғұрыптың ішкі мағынасын ашуға бағытталды. Типологиялық салыстыру арқылы алтай, қырғыз, қазақ дәстүрлеріндегі ортақ және ерекше белгілер анықталды.

Бұл зерттеуде алдыңғы ғалымдардың еңбектері тарихнама ретінде ғана алынған жоқ. Сол еңбектерде сақталған мәтін, ғұрып, этнографиялық сипаттама және археологиялық белгі зерттеу материалы ретінде қарастырылды. Сондықтан мақалада «кім не жазды» деген тізімнен гөрі, нақты деректердің «Жер-Су» ұғымын түсіндірудегі орнына көңіл бөлінді.

Талдау

«Жер-Су» ұғымын талдау үшін алдымен оның көне түркі мәтіндеріндегі орнына қарау керек. Көне түркі тіліндегі «Йер-Суб» тіркесі қазіргі қазақ тіліндегі «Жер-Су» мағынасына жақын. Бірақ ол тек екі табиғи нысанның қосарлануы емес. Бұл тіркес кеңістік, мекен, ел, қоныс және киелі күш мағынасын бірге қамтиды. Орхон мәтіндерінде ол Тәңір және Ұмаймен қатар кездеседі. Бұл жағдай оның жай ландшафтық атау емес екенін көрсетеді.

Моңғолияның орталық-шығысында орналасқан Тонькөк (Туй-Ұқұқ) кешенінің сол тасының батыс бөлігінің 38-тармағында «...38.

Кешіп келдік. Келуші батырлар», – дедім. Олар бізді түсінбейді. Тәңірі, Ұмай, киелі Жер-Су (бізге) бұрылып тұр екен. Неге қашамыз», – деп мәтіннің транскрипциялық аудармасын дерек ретінде келтірген (Сартқожа, 2003: 224). Бұл жолда үш күш қатар айтылады. Біріншісі – көктегі Тәңір. Екіншісі – ұрпақ пен тіршілікті қорғаушы Ұмай. Үшіншісі – адамдар өмір сүретін қасиетті орта, яғни Жер-Су. Үш ұғымның қатар берілуі көне түркі дүниетанымындағы иерархияны аңғартады. Бұл жерде Жер-Су төмен тұрған табиғат емес. Ол адамзат мекендеген орта әлемнің киелі қорғаны ретінде көрінеді.

Күлтегін мәтініндегі «Үсте Көк Тәңірі, аста Қара Жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған» деген мазмұндағы жол да осы түсінікті күшейтеді (Сартқожа, 2003: 158). Әлем жоғары, орта және төмен қабатқа бөлінеді. Адам баласы осы екі шектің арасында өмір сүреді. Сондықтан Жер-Су адамның күнделікті мекені ғана емес. Ол адамның тіршілігі жүретін ғарыштық орта. Осы себепті оны «орта әлемнің киесі» деп түсіндіруге болады.

В.В. Бартольд «Жер-Су» ұғымын бір ғана жергілікті рухтардың жиынтығы ретінде түсіндірумен шектелмейді. Ол мұнда біртұтас киелі күштің белгісі бар екенін аңғартады (Бартольд, 1968). Бұл пікір В. Томсеннің «die türkischen heiligen Yer-Sub» аудармасына байланысты туған ғылыми талқылаулармен сабақтас. Мәселе «Жер-Су» көп рух па, әлде біртұтас киелі субстанция ма деген сұраққа тіреледі. Біздің ойымызша, екі түсінік те түркі дүниетанымында қатар өмір сүрген. Жалпы деңгейде Жер-Су біртұтас қасиетті орта ретінде қабылданған. Жергілікті деңгейде ол тау, бұлақ, өзен, көл, жайлау иелері арқылы нақтыланған.

Осы тұста «Жер-Су» ұғымының үш деңгейін ажыратуға болады. Бірінші деңгей – космологиялық. Бұл деңгейде Жер-Су адам мекендейтін орта әлемді білдіреді. Екінші деңгей – саяси-аумақтық. Мұнда Жер-Су атақоныс, ел, мемлекеттің тұтастығы мағынасында қолданылады. Үшінші деңгей – ритуалдық. Бұл жерде ол құрбандық, тілек, бата, зиярат, емдік әрекеттер арқылы көрінеді. Бұл үш деңгей бір-бірінен бөлек емес. Олар бір ұғымның әртүрлі қызметін көрсетеді.

А.Н. Кононов көне түркі мәтіндеріндегі бағыт атауларын, септік тұлғаларын және кеңістікке қатысты тіркестерді талдай отырып, жер-су атауының қоныс пен иелік мағынасына жақын тұрғанын көрсетеді (Кононов, 1980:

161, 244). Мысалы, күншығыс, күнбатыс, оң, сол тәрізді бағыттар тек географиялық бағдар емес. Олар қаған билігінің таралған кеңістігін білдіреді. Оны: «Ілгері – күншығыста, оң жақта – күн ортасында, кейін – күнбатыста, сол жақта – түн ортасында, сондағы халықтардың бәрі маған бағынады» (Кононов, 1980: 161) деген жолдардан көрінеді. Түркі қағаны төрт тараптағы халықты өзіне қаратқан кезде, оның билігі нақты жер-суға орнығады. Демек, кеңістік биліктің де, киенің де көрінетін алаңы болады.

Түркілер үшін жердің қасиеттілігі ерте тарихи қабаттармен де байланысты. Сақ дәуіріндегі Есік қорғаны материалдары осы бағытта маңызды дерек болып табылады. Үш әлем туралы түсініктің белгілері сақ жауынгерінің салтанатты киіміндегі символдық бейнелерден байқалады. Есік жауынгерінің бас киіміндегі бейне өзіндік мағынаға ие. Бейненің орналасу реті көзге айқын көрінеді. Төбе, маңдай бөлік, белдеу, жиектерден тұратын бас киіммен жерленген. Әрбөліктегі символикалар бір мағына береді. Тұтас жүйені көрсетеді. Жауынгердің киімінің жиектері мен белдеуінде төрт бейнелі жолақтан тұратын шеңбер, қар барысы, ағаш басында отырған құстар, «Тау көрінісі», тау текелері, жыртқыш аңдар бейнеленген. Бас киім жауынгердің қоғамдағы рөлі мен сәндік бұйым ғана емес, сол заманның дүниетанымынан сыр шертеді. Бас киімінің төбе жағында арқар мүсіні орналасқан. Арқар билік символы мен неке қарым-қатынасының бейнесі болуы мүмкін. Сәл төменірек маңдай бөлігінде секіруге дайын тұрған екі жануар, жебе тәріздес 4 әшекей, 2 аттың басы, құс қауырсыны бейнеленген (Ақышев, 1976: 5-26). К. Ақышев Есік қорғанынан табылған «Алтын адамның» сақ-тиграхауда тайпасына жататынын, салтанатты киім үлгісін сипаттаған. «Алтын адамның» бас киіміндегі арқар, құс, барыс, тау, ағаш, қанатты бейнелер ғарыштық құрылыммен байланыстырылады. Мұнда жоғарғы әлем, орта әлем және төменгі әлемді ишаралайтын белгілер қатар орналасады. Бұл дерек Жер-Су ұғымының түркі кезеңінде бірден пайда болмағанын көрсетеді. Оның арғы түбінде сақ дәуірінен келетін кеңістік туралы мифологиялық түсінік жатыр.

Киелі кеңістік құдірет ұғымына «Жер-Су» бастапқыда табиғат күшін бейнелеуден, кейіптеуден біртіндеп ұласты. Сақ дәуірінен материалдық мәдениет негізінде ғана емес, сонымен қатар рухани мәдениет негізінде де сабақтастығы жалғасты. «Жер-Су» культі

генезисі скифтердің Жер құдайы Апимен байланыстырылады. «Арі» сөзі ирандық су сөзін білдіреді. А. Досымбаева (Досымбаева, 2012: 63) өз еңбегінде метафизикалық көрініс ретінде сипаттап, басқа мәдени параллельдерде де табиғатты киелі деп тану барын тұжырымдайды. Жоғарғы әлем символы Аспан мен Ортаңғы әлем символы Сумен некелеседі. Дерек скиф дүниетанымында Жер мен Су біртұтас антропоморфты кейіп болғанын дәлелдейді. Бұл дерек «Жер-Су» ұғымының тамыры тереңде жатқанын аңғартады. Жер мен су тіршіліктің сыртқы ортасы емес. Олар өмір беретін, қорғайтын, кейде жазалайтын күш ретінде қабылданған.

Ғұндар кезеңінде жердің мемлекеттілік, саяси мәнінің қаншалықты өзекті болғанын сол дәуірдегі қытай жазба деректері айқын көрсетеді. Мысалы, Л.Н. Гумилев Мөде шаньюй туралы белгілі оқиғаны баяндайды. Көрші дунхулар әуелі Мөденің атын, кейін әйелін сұрайды. Мөде ел тыныштығы үшін оған көнеді. Бірақ олар иесіз, пайдасыз көрінетін шөлейт жерді сұрағанда, Мөде келісім бермейді. Себебі жер – мемлекеттің негізі екенін анық түсіндіреді. Осыдан кейін ол дунхуларға қарсы соғыс ашады (Гумилев, 2012: 68-70). Бұл оқиға жердің экономикалық ресурс қана емес, одан да жоғары құндылыққа ие екенін көрсетеді. Жер – елдің тұтастығы. Жерден айырылу – мемлекеттің негізінен айырылу.

Осы тарихи мысал «Жер-Су» ұғымының саяси қабатын түсіндіреді. Түркілер үшін жер тек шаруашылық алаңы болған жоқ. Ол қаған билігінің заңды кеңістігі болды. Ол ата-баба қонысы болды. Ол елдің рухани тұтастығын сақтайтын белгі болды. Сондықтан «Жер-Су» ұғымы мемлекеттік идеологиямен байланысады. Қаған билігінің Тәңір арқылы заңдастырылуы сияқты, елдің жер-суы да сол биліктің нақты кеңістіктегі негізін танытты.

С.Г. Кляшторный көне түркі жазба ескерткіштерін жай тарихи хабарлама деп қарамайды. Ол оларды әдеби, саяси және дүниетанымдық мәтін ретінде қарастырады. Қытай деректері негізінде түркілердің қасиетті тауларға ерекше мән бергенін көрсетеді (Кляшторный, 2006: 311). Бұл жерде тау жергілікті табиғи нысан емес. Ол ру мен елдің киесін сақтайтын орын. Түркі қоғамындағы қасиетті тау түсінігі кейінгі алтай және қырғыз этнографиясында да жалғасады.

Алтайлықтардағы Жер-Су түсінігі өте кең сақталған. А.В. Анохин жинаған материалдарда

әлем үш қабаттан тұрады. Аспандағы рухтар «Құдай» деп аталады. Жер бетіндегі рухтар «Йер-Су» немесе «Алтай» деп беріледі. Жер астындағы рухтар көрмес деп түсіндіріледі (Анохин, 1924: 42). Бұл жіктеу көне түркілік үш әлем моделінің этнографиялық дәстүрде жалғасқанын көрсетеді.

Алтай шамандарының түсінігінде тау, өзен, мұздық, орман сияқты табиғи нысандардың өз иесі бар. Бірақ бұл иелер бір-бірінен мүлде бөлек емес. Олар орта әлемдегі Жер-Су жүйесінің ішкі тармақтары ретінде көрінеді. Анохин дерегінде Жер-Су, Жазым Тайға, Алтай сияқты атаулар тау рухтарымен байланыстырылған. Олардың ортақ атауы «эе», яғни ие, қожайын ұғымымен беріледі (Анохин, 1924: 57-59). Бұл жерде табиғат «иесіз» емес. Әр табиғи нысан жауапты қатынасты қажет етеді.

Алтайлықтарда әр рудың өзіне тән тауы, өзені немесе көлі болған. Мұндай киелі нысан рудың қорғаушысы ретінде танылған. Оны таза рух, «ару төс» деп түсінген. Басқа руға тиесілі тау сол рудың рухани кеңістігіне жатады. Бұл дерек Жер-Су ұғымының қауымдық сипатын көрсетеді. Жер-Су жеке адамның ғана емес, тұтас рудың, тұтас қауымның рухани тірегі болған.

Алтайлық ғұрыптарда құрбандық шалу маңызды орын алған. Тау рухтарына арналған рәсімде сүт пен талқан шашу, шаманның жыр айтуы, «Жеті есік Жер-Суым» деп арнау айтуы орта әлеммен байланыс орнатудың жолы ретінде көрінеді (Анохин, 1924: 57-59). Мұндай ғұрыпта табиғатқа табыну ғана емес, адамның өз мекенімен келісім жасауы байқалады. Құрбандық пен тілек қауымның амандығын, малдың көбеюін, аурудың кетуін, табиғаттың жайлы болуын сұрауға бағытталған.

Қырғыз дәстүріндегі «Жер-Суу таяу» рәсімі де осы жүйемен үндеседі. С.М. Абрамзон қырғыз халқының Жер-Суды қабылдауы, қадірлеуі, мәдени бейнесінің қалыптасу жағын деректер қорынан зерттеген. «Киргизы и их этногенетические и историко- культурные связи» еңбегінде қырғыз халқының мінәжат барысын сипаттайды. Қырғыздар Жер-Суды иітіп, жайландырып, ризашылығын алу мақсатында құрбандық шалған. «Жер суу таяу, жер суу тайы» арқылы дала құрғап, жаңбыр жаумаған кезеңде өткізілген. Рәсім барысында әр үйден бір қой немесе жеті шелпек жиналып, қатысушылар ыдыс-аяқтарын алып, өзеннің бастауына барған. «Суунун башына» балалар, әйелдер, ерлер топтасып барған. Құрбандыққа арналған қойды жастар ұстап тұрған. Келген ерлер, әйелдер

батысқа бет алып қараған. «Құдай жалғай гөр! Құдай бере гөр, айналайын жамтырынды бер!» деп дауыстаған (Абрамзон, 1990: 311).

Бұл рәсімнің мағынасы бірнеше қабаттан тұрады. Біріншіден, су басына бару судың тіршілік көзі екенін көрсетеді. Екіншіден, қанның суға ағызылуы құрбандықтың Жер-Суға арналғанын білдіреді. Үшіншіден, еттің бірге желінуі қауым мүшелерін біріктіреді. Төртіншіден, дұға мен тілек айту исламдық және көне түркілік қабаттардың қатар өмір сүргенін көрсетеді. Абрамзон қырғыздарда «О Құдай әумин, жер әумин, су әумин» сияқты тілек сөздері айтылғанын келтіреді (Абрамзон, 1990: 312). Мұнда Құдай, жер және су бірге аталады.

Т.Д. Баялиева да қырғыздардағы жер-суға арналған рәсімдерді сипаттайды. Т.Д. Баялиева: «Құрбандық шалу кезінде рулық топтардың барлық мүшелері көбінесе өзен жағасында немесе төбеге жиналатын. Әр отбасы немесе бірнеше отбасы бірігіп, өздерімен бірге бір үй жануарын алып келетін. Әйелдер үйден дайын тамақтарды дастарханға орап алып келеді. Жиын аяқталған уақытта ақсақал: «Айналайын құдай, ауланайын ауланайын суу! Саат-сабырын сакта: оору-сыркоондон сакта! Мал жан ама болсун! Оомийин» деп бата береді. Етті қазанға салып, піскенше әкелген тамақтардан дәм татады. Ет желінген соң, Жер-Суға мінәжат жасалады» (Баялиева, 1972: 180). Қанның суға араластырылуы, шөпке бүркілуі, мал мен егіннің амандығын тілеу жер мен судың тіршілікпен тікелей байланыстырылғанын көрсетеді.

Қырғыз этнографиясында тау мен бұлақ иелері туралы түсінік те сақталған. Дүңгүрөмө, Чеч-төбе, Қайың мазар сияқты киелі орындарда «Ақ тайлақ» тау иесі ретінде, ал бұлақ маңында «Ақ бақа» бұлақ иесі ретінде айтылады. Мұндай орындарға бала тілеген, аурудан айығуды қалаған, рухани қолдау сұраған адамдар барған. Ю.С. Худяков Дүңгүрөмө киелі орнының Ыстықкөл маңында орналасқанын және тау саяқ тайпасының ботутур руына қатысты қасиетті орын болғанын көрсетеді (Худяков, 1995: 40).

Бұл деректер Жер-Су ұғымының жалпы табиғатқа ғана емес, нақты киелі орындарға да қатысты болғанын дәлелдейді. Киелі тау, киелі бұлақ, киелі көл адамдардың мінәжат ететін орнына айналған. Адам табиғатқа сырттан қарамаған. Ол табиғатпен сөйлескен, одан рұқсат сұраған, одан саулық пен береке тілеген. Бұл мінез-құлықтың түбінде табиғатты жандандырып қабылдайтын көне таным жатыр.

Ю.С. Худяков қырғыздардағы «Жер-Су» ұғымын кей жағдайда Отан, туған жер мағынасына жақын түсіндірген пікірлерді талдайды. Ол ұғымның тек отандық кеңістік емес, құдайлық және киелі мағынасы да бар екенін көрсетеді (Худяков, 1995: 110). Бұл пікір маңызды. Себебі «Жер-Су» тек аумақтық атау болса, онда құрбандық пен мінәжаттың мәні түсініксіз болар еді. Ал ол киелі күш ретінде қабылданғанда ғана ритуалдық әрекеттердің себебі ашылады.

Қазақ дүниетанымында «Жер-Су» атауы дәл көне түркілік формада жиі кездеспесе де, оның мағынасы «Жер-Ана», «киелі жер», «су иесі», «ата қоныс», «аруақ қонған жер» сияқты түсініктер арқылы сақталған. Қазақ мақал-мәтелдерінде жер мен су тіршіліктің негізі ретінде айтылады. «Жер-қазына, су-алтын» деген түсінік шаруашылық мағынамен қатар рухани мағына да береді. Жерді қорлау, суды ластау, бұлақ көзін жабу сияқты әрекеттерге тыйым салынуы осы көне таныммен сабақтас.

С. Қондыбай қазақ дүниетанымындағы көне мифологиялық қабаттарды талдағанда Жер-Ана, Ұмай, от, су, тау, ағаш сияқты бейнелердің өзара байланысын көрсетеді (Қондыбай, 2018). Қазақ ұғымында Жер-Ана тіршіліктің негізі ретінде қабылданады. Ұмай-Ана ұрпақтың қорғаушысы ретінде танылады. Екеуі кейде бөлек, кейде астасқан бейнелер түрінде көрінеді. Бұл да түркілік үш әлем моделінің кейінгі мәдени қабатта өзгеріп сақталғанын көрсетеді.

Ә. Төлеубаев түркі халықтарындағы табиғат мінәжатын салыстыра отырып, жер, су, үй, бұлақ, тау иелері туралы ұғымдардың кең таралғанын айтады. Алтайлықтардағы «Йер-Су», хақастардағы «Шерсут», башқұрттардағы «Юрт эяси», құмықтардағы «Сув апасы», қарақалпақтардағы «Су анасы», якуттардағы «иччи» сияқты атаулар бір мәдени негіздің әртүрлі көрінісі ретінде қарастырылады (Төлеубаев, 2012: 26). Бұл салыстыру түркі халықтарының дүниетанымында табиғи нысанның иесі бар деген сенімнің ортақ екенін көрсетеді.

Қазақтағы тыйымдар да осы арнаға қосылады. Түнде суға бармау, бұлақты лайламау, отты баспау, жерді теппеу, аққан суды бөгемеу сияқты тыйымдар тек тұрмыстық ереже емес. Олардың астарында табиғатқа құрмет, киеден қорқу, тепе-теңдікті бұзбау идеясы бар. Мұндай тыйымдарды толық күйінде «Жер-Су культі» деп атау шарт емес. Бірақ олар Жер-Су туралы архаикалық түсініктің қазақ тұрмысында

өзгерген түрде сақталғанын көрсетеді.

«Жер-Су» ұғымының тағы бір қызметі – этникалық бірегейлікпен байланысы. Түркі халықтары үшін туған жер, жайлау, қыстау, өзен, тау, қорым, әулие орындар ру тарихын сақтаған. Адам өзін белгілі бір жермен байланыстырған. Сол жердің суын ішіп, сол жердің топырағын басқанын айту адамның кім екенін білдіретін белгіге айналған. Сондықтан Жер-Су ұғымы жеке табиғат бейнесі емес, әлеуметтік жадының да тірегі болды.

Осы деректерді салыстырғанда, «Жер-Су» ұғымының екі түрлі сипаты көрінеді. Бір жағынан, ол біртұтас киелі орта. Орхон мәтіндері осыны көрсетеді. Екінші жағынан, ол жергілікті рухтар, тау иелері, бұлақ иелері, су иелері түрінде ұсақталып көрінеді. Алтай мен қырғыз этнографиясы осыны дәлелдейді. Бұл екі сипат қайшы емес. Керісінше, бір жалпы ұғымның жоғары және төмен деңгейдегі көріністері.

Жер-Су туралы түсініктің исламнан кейін де жойылып кетпеуі маңызды назар аудартады. Мысалы, қырғыздардың «Жер-Суу таюу» рәсімінде Құран оқу, дәрет алу, Құдайға жалбарыну сияқты исламдық элементтер бар. Бірақ рәсімнің орны, құрбандықтың суға арналуы, қанның суға ағызылуы көне түркілік табиғат мінәжатын сақтайды (Абрамзон, 1990: 311-312; Баялиева, 1972: 180). Бұл синкретизмнің нақты көрінісі. Ислам көне ғұрыпты толық жоймаған. Көне ғұрып исламдық тілмен қайта түсіндірілген.

И.В. Стеблева «Жер-Су» түсінігінің шамандық жүйеден де бұрынғы архаикалық қабатпен байланысы бар екенін көрсетеді. Оның пікірінше, бұл ұғым кейін Тәңіршілдікпен, шамандық дәстүрмен және жергілікті ғұрыптармен астасып өмір сүрген (Стеблева, 2007: 22). Бұл тұжырым алтай және қырғыз деректерімен үйлеседі. Себебі Жер-Су рухтары шамандық рәсімде айтылғанымен, олардың түбі табиғаттың өзін киелі деп танитын көне сенімге барып тіреледі.

Талдау нәтижесінде «Жер-Су» ұғымын үш әлем моделінің орта қабаты деп түсіндіруге болады. Жоғарғы әлемді Тәңір бейнелейді. Тіршілік пен ұрпақтың қорғанын Ұмай көрсетеді. Адам өмір сүретін мекенді Жер-Су танытады. Бұл орта қабат бос кеңістік емес. Оның өз иесі, өз киесі, өз тәртібі бар. Адам сол тәртіпті бұзбауға тиіс. Құрбандық, бата, тыйым, зиярат осы тәртіпті сақтаудың жолдары болды.

Саяси тұрғыдан алғанда, Жер-Су атақоныс

пен егемендікті білдіреді. Ғұн дәуіріндегі Мөде шаньюй оқиғасы, көне түркі мәтіндеріндегі төрт тарапқа билік жүргізу идеясы, қасиетті таулар туралы деректер осыны көрсетеді. Жерді қорғау – мемлекетті қорғау. Жердің киесі – елдің киесі. Осы түсінік кейінгі түркі халықтарында туған жерді қастерлеу, ата қонысты қадірлеу, жерден айырылуды рухани қасірет санау арқылы жалғасты.

Ритуалдық тұрғыдан алғанда, Жер-Су адам мен табиғат арасындағы байланыс алаңы болды. Алтайлық шаман тау рухына жыр арнады. Қырғыздар су басына барып құрбандық шалды. Қазақтар жер мен суға қатысты тыйымдарды сақтады. Бұл әрекеттердің бәрі табиғатты пайдаланудың ғана емес, табиғатпен келісіп өмір сүрудің белгісі еді. Осыдан «Жер-Су» ұғымының экологиялық мағынасы шығады. Бірақ бұл қазіргі мағынадағы экология емес. Бұл – экожүйедегі киелі тәртіпті бұзбау туралы дәстүрлі түсінік.

Салыстыру көрсеткендей, алтай дәстүрінде Жер-Су көбіне рухтар жүйесі арқылы айқын көрінеді. Қырғыз дәстүрінде ол құрбандық рәсімдері мен киелі орындар арқылы танылады. Қазақ дәстүрінде ол Жер-Ана, атақоныс, тыйым, мақал-мәтел, табиғатқа қатысты ырымдар арқылы сақталған. Үшеуінде де ортақ негіз бар. Ол – жер мен суды тіршіліктің қасиетті тірегі деп тану.

Осылайша, «Жер-Су» ұғымы түркі халықтарының дүниетанымында бірнеше мағынаны біріктірген. Ол табиғат атауы болды. Ол рухани қорған болды. Ол мемлекеттің тірегі болды. Ол рудың және халықтың жады болды. Ол мінәжат нысаны болды. Бұл көпқабаттылық ұғымның өміршеңдігін түсіндіреді.

Алынған нәтижелер

Зерттеу барысында бірнеше нәтиже айқындалды. Бірінші нәтиже – «Жер-Су» ұғымы тек географиялық атау емес екені анықталды. Орхон мәтіндерінде ол Тәңір және Ұмаймен қатар аталады. Бұл оның космологиялық жүйедегі орнын көрсетеді. Жер-Су адам өмір сүретін орта әлемнің киесі ретінде танылады. Сондықтан оны жай табиғи орта деп шектеу дұрыс емес.

Екінші нәтиже – «Жер-Су» ұғымының тарихи тереңдігі сақ және ғұн дәуіріне қатысты деректер арқылы байқалды. Есік қорғанындағы символдық бейнелер үш әлем туралы түсініктің ерте қабатын көрсетеді. Мөде шаньюй оқиғасы жердің мемлекеттік маңызын айқындайды. Бұл деректер Жер-Судың рухани ғана емес, саяси-

аумақтық қызметі бар екенін дәлелдейді.

Үшінші нәтиже – алтай және қырғыз этнографиясындағы ғұрыптар «Жер-Су» түсінігінің тірі дәстүрде сақталғанын көрсетті. Алтайлықтарда тау, өзен, мұздық, орман рухтары рудың қорғаушысы ретінде қабылданды. Қырғыздарда «Жер-Суу таюу» рәсімі құрғақшылықта, ауруда, бақытсыздықта жасалды. Бұл рәсімде құрбандық, тілек, су, қан, бата және қауымдық ас беру бір жүйеге бірікті.

Төртінші нәтиже – исламдық қабат көне нанымды толық ығыстырмағаны анықталды. Қырғыз рәсімдерінде Құдайға жалбарыну мен Жер-Суға тілек айту қатар жүреді. Бұл синкретизм «Жер-Су» ұғымының мәдени тұрғыда бейімделгіш екенін көрсетеді. Көне түсінік жаңа діни тілге көшкенімен, негізгі ритуалдық қызметін сақтаған.

Бесінші нәтиже – қазақ дүниетанымындағы Жер-Ана, киелі жер, су иесі, табиғатқа қатысты тыйымдар көне түркілік Жер-Су түсінігімен сабақтас екені көрсетілді. Бұл сабақтастық тікелей мәтіндік ұқсастық арқылы емес, мағыналық және ғұрыптық ұқсастық арқылы танылады. Қазақ дәстүрінде Жер-Су ұғымы көбіне атақоныс, береке, тыйым және аналық бастау бейнесінде сақталған.

Жалпы нәтиже ретінде «Жер-Су» ұғымының үш негізгі қызметі ұсынылды: космологиялық, саяси-аумақтық және ритуалдық қызмет. Космологиялық қызметі үш әлем моделіндегі орта қабатпен байланысты. Саяси-аумақтық қызметі мемлекеттің, елдің және атақоныстың тұтастығын білдіреді. Ритуалдық қызметі табиғатқа мінәжат ету, құрбандық шалу, бата беру, киелі орынға зиярат ету арқылы көрінеді.

Қорытынды

Түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы «Жер-Су» ұғымы көпқабатты мағынаға ие. Ол жер мен судың атауы ғана емес. Ол адам өмір сүретін орта әлемнің киесі. Ол елдің атақонысы. Ол мемлекеттің тірегі. Ол ру мен халықтың тарихи жады. Ол мінәжат жасалатын қасиетті орта.

Орхон мәтіндеріндегі Тәңір, Ұмай және Жер-Су қатарлығы көне түркілердің әлемді иерархиялық жүйе түрінде қабылдағанын көрсетеді. Жоғарғы әлем, орта әлем және төменгі әлем туралы түсінік бұл мәтіндерде ашық мифологиялық трактат ретінде берілмесе де, негізгі тірек ұғымдар арқылы көрінеді. Жер-Су осы жүйеде адам баласының тіршілік ететін

қабатын білдіреді.

Сақ дәуірінен бастап ғұн және көне түркі кезеңіне дейін жердің киелі әрі саяси мәні сақталды. Есік қорғаны материалдарындағы символдық құрылымдар, Мөде шаныюйдің жер туралы ұстанымы, түркі қағандарының төрт тарапқа билік жүргізу идеясы осы сабақтастықты аңғартады. Жерді қорғау мен елді қорғау бір мағынаға жақындайды. Сондықтан «Жер-Су» ұғымы мемлекеттің рухани негізімен де байланысты.

Алтай және қырғыз этнографиялық материалдары бұл ұғымның ғұрыптық өмірін ашады. Тау рухына құрбандық шалу, су басына барып тілек айту, малдың қанын суға ағызу, маңдайға белгі салу, қауым болып ас ішу – бәрі адам мен табиғат арасындағы байланысты бекітетін әрекеттер. Бұл рәсімдер көне сенімнің тек мәтінде емес, халық тұрмысында да

сақталғанын көрсетеді.

Қазақ дүниетанымында бұл сабақтастық Жер-Ана, Ұмай-Ана, киелі жер, суға қатысты тыйым, атақонысқа құрмет сияқты түсініктер арқылы жалғасты. Қазақ дәстүрі Жер-Суды көне түркілік атауымен үнемі атамауы мүмкін. Бірақ оның негізгі мағынасы халықтың табиғатқа қатынасында, тілінде, ғұрпында және этикалық нормаларында сақталған.

Қорытындылай айтқанда, «Жер-Су» ұғымы түркі халықтарының рухани мәдениетін түсінудің маңызды кілті болып табылады. Ол көне мифологиялық жүйені, мемлекеттік ойды, этникалық бірегейлікті және табиғатқа жауапкершілікпен қарау дәстүрін бір арнаға жинайды. Осы ұғымды кешенді зерттеу түркі халықтарының ортақ мәдени негізін тереңірек тануға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Абрамзон С.М., 1990. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Кыргызстан, 480 с.
2. Акышев К., 1976. Ертедегі ескерткіштер елесі. Алматы. 120 б.
3. Анохин А.В., 1924. Материалы по шаманству у алтайцев, собранные во время путешествий по Алтаю в 1910-1912 г.г, по поручению Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии. Москва. 152 с.
4. Бартольд В.В., 1968. Сочинения. Т.5. Москва. 759 с.
5. Баялиева Т.Д., 1972. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе. 169 с.
6. Гумилев Л.Н., 2012. Хунну в Китае. Москва. 624 с.
7. Досымбаева А., 2012. История тюркских народов. Традиционное мировоззрение тюрков. Алматы. 250 с.
8. Кононов А.Н., 1980. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград. 256 с.
9. Кляшторный С.Г., 2006. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. Санкт-Петербург. 591 с.
10. Қондыбай С., 2018. Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері. Алматы. 480 б.
11. Малов С.Е., 1951. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Москва. 453 с.
12. Мелетинский Е.М., 1990. Мифологический словарь. Москва. 672 с.
13. Сартқожа Қ., 2007. Байырғы түрік жазуының генезисі. Лингвистикалық ғылыми әдебиет. Астана. 304 с.
14. Сартқожа Қ., 2003. Орхон мұралары. Тарихи – танымдық этнографиялық әдебиет. Астана. 329 с.
15. Стеблева И.В., 2007. Жизнь и литература доисламских тюрков: историко-культурный контекст древнетюркской литературы. Москва. 208 с.
16. Төлеубаев Ә., 2012. Қазақ халқының табиғат мінәжаты және емдеу магиясы. Алматы. 182 б.
17. Худяков Ю.С., 1995. Кыргыз на просторах Азии. Бишкек. 187 с.

References

1. Abramzon S.M. 1990. Kirgizi i ikh etnogeneticheskie i istoriko-kulturnye svyazi.[The Kyrgyzes and

Their ethnogenetic, Historical, and Cultural Ties. Kyrgyzstan]. Kyrgyzstan. 480 p. [in Russian]

2. Akishev K., 1976. Erteдеgi eskertkisher elesi. [Shadows of Ancient Monuments.]. Almaty. 120 p. [in Kazakh]

3. Anokhin A.V., 1924. Materialy po shamanstvu u altaytsev, sobrannye vo vremya puteshestviy po Altayu v 1910-1912 g.g. po porucheniyu Russkogo komiteta dlya izucheniya Sredney i Vostochnoy Azii. [Materials on Altai Shamanism: Collected during travels through Altai in 1910-1912 on behalf of the Russian Committee for the Study of Central and Eastern Asia]. Moscow. 152 p. [in Russian]

4. Bartold V.V., 1968. Sochineniya. [Collected Works]. Vol. 5. Moscow. 759 p. [in Russian]

5. Bayalieva T.D. 1972. Doislamskie verovaniya i ikh perezhitki u kirgizov. [Pre-Islamic Beliefs and Their Remnants among the Kyrgyzes]. Frunze. 169 p. [in Russian]

6. Dosymbaeva A., 2012. Istoriya tyurkskikh narodov. Traditsionnoe mirovozzrenie tyurkov. [History of Turkic Peoples. Traditional Worldview of the Turks]. Almaty. 250 p. [in Russian]

7. Gumilev L.N., 2012. Khunnu. Khunnu v Kitae. [The Xionghu: The Xiongnu in China]. Moscow. 624 p. [in Russian]

8. Kononov A.N., 1980. Grammatika yazyka tyurkskikh runicheskikh pamyatnikov VII-IX vv. [Grammar of the Language of Turkic Runic Monuments of the 7th-9th Centuries]. Leningrad. 256 p. [in Russian]

9. Klyashtorny S.G., 2006. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti i etnokulturnaya istoriya Tsentralnoy Azii. [Monuments of Old Turkic Writing and the Ethnocultural History of Central Asia]. Saint Petersburg. 591 p. [in Russian]

10. Kondybay S., 2018. Bayyrgy qazaq dunietyanymynyn negizderi. [Foundations of the Ancient Kazakh Worldview]. Almaty. 480 p. [in Kazakh]

11. Malov S.E. 1951. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti: teksty i issledovaniya. [Monuments of Old Turkic Writing: Texts and Research]. Moscow. 453 p. [in Russian]

12. Meletinsky E.M., 1990. Mifologicheskiy slovar. [Mythological Dictionary]. Moscow. 672 p. [in Russian]

13. Sartkozha Q., 2007. Bayyrgy turik zhazuynyn genezisi. Lingvistikalyq gylymi adebiet. [Genesis of the Ancient Turkic Script: Linguistic Scientific Literature]. Almaty. 304 p. [in Kazakh]

14. Sartkozha Q., 2003. Orkhon muralary. Tarikhi – tanyndyq etnografiyalqy adebiet. [Orkhon Heritage: Historical, Cognitive and Ethnographic Literature]. Astana. 329 p. [in Kazakh]

15. Stebleva I.V., 2007. Zhizn i literatura doislamskikh tyurkov: istoriko-kulturnyy kontekst drevnetyurkskoy literatury. [Life and Literature of Pre-Islamic Turks: Historical and Cultural Context of Old Turkic Literature]. Moscow. 208 p. [in Russian]

16. Toleubaev A., 2012. Qazaq khalqynyn tabigat minazhaty zhane emdeu magiyasy [Nature Worship and Healing Magic of the Kazakh People]. Almaty. 182 p. [in Kazakh]

17. Khudyakov Yu.S. 1995. Kirgizy na prostorakh Azii. [The Kyrgyzes across the Expanses of Asia]. Bishkek. 187 p. [in Russian]

***Жумадилова К.А.¹, Экиджи М.², Утепов О.Т.¹**

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

²Эгейский университет, Измир, Турция

*e-mail: karlygazhumadilova95@gmail.com

КОНЦЕПТ «ЖЕР-СУ» В ТРАДИЦИОННОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ: МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И РИТУАЛЬНЫЕ ПРАКТИКИ

Аннотация. В статье рассматривается понятие «Жер-Су» в традиционном мировоззрении тюркских народов на основе текстовых, археологических и этнографических данных. Цель исследования – определить место понятия «Жер-Су» в модели трех миров, а также его политическое, духовное и обрядовое значение. Для

достижения этой цели сопоставлены значение выражения «Ыдук Йер-Суб» в орхонских надписях, представления о сакральном пространстве в источниках, связанных с сакской и гуннской эпохами, а также формы поклонения природе в алтайской, кыргызской и казахской традициях. Материалами исследования послужили опубликованные рунические тексты, археологические описания Иссыкского кургана, материалы алтайских и кыргызских этнографических экспедиций, а также этномифологические данные, связанные с казахским мировоззрением.

В работе применены текстово-семантический анализ, историко-сравнительный метод, герменевтическая интерпретация и типологическое сопоставление. Особое внимание уделено пониманию «Жер-Су» не только как географического названия, но и как сакрального среднего пространства, общинной защиты, родовой земли и признака политической легитимности.

В результате исследования выявлены три основные функции «Жер-Су». Во-первых, оно предстает как священная сила, упоминаемая наряду с Тенгри и Умай. Во-вторых, обозначает жизненное пространство государства и целостность родной земли. В-третьих, сохраняется в обрядовой практике через кыргызское «Жер-Суу таюу», алтайские ритуалы, посвященные духам гор, и казахское понятие «Жер-Ана». Полученные данные свидетельствуют о том, что концепт «Жер-Су» занимает центральное место в формировании этнической идентичности тюркских народов и культуры ответственного отношения к природе.

Ключевые слова: Жер-Су (Йер-Суб), тюркские народы, три мира, средний мир, поклонение природе, этническая идентичность, сакральное пространство.

Для цитирования: Жумадилова К.А., Экиджи М., Утенов О.Т. Концепт «Жер-Су» в традиционном мировоззрении тюркских народов: мифологические основы и ритуальные практики // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). С. 191-201 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.15>

***Zhumadilova K.A.¹, Ekici M. ², Utenov O.T.¹**

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan

²Ege University, Izmir, Turkey

*e-mail: karlygazhumadilova95@gmail.com

THE CONCEPT OF «YER-SUB» IN THE TRADITIONAL WORLDVIEW OF TURKIC PEOPLES: MYTHOLOGICAL FOUNDATIONS AND RITUAL PRACTICES

Abstract. The article examines the concept of “Yer-Sub” in the traditional worldview of Turkic peoples based on textual, archaeological and ethnographic data. The study aims to determine the place of “Yer-Sub” in the three-world model and to reveal its political, spiritual, and ritual significance. For this purpose, the meaning of the phrase “ıduq Yer-Sub” in the Orkhon inscriptions, concepts of sacred space in sources related to the Saka and Hun periods, and forms of nature worship in Altai, Kyrgyz and Kazakh traditions are compared. Published runic texts, archaeological descriptions of the Issyk burial mound, data from Altai and Kyrgyz ethnographic expeditions, and ethnomythological materials of Kazakh worldview are used.

The study employs textual-semantical analysis, the historical-comparative method, hermeneutic interpretation, and typological comparison. “Yer-Sub” understands not merely as a geographical designation, but as a sacred middle space, ancestral homeland, communal protection, a symbol of political legitimacy.

The results identify three main functions of “Yer-Sub”: a sacred force associated with

Tengri and Umay; a symbol of territorial integrity and statehood; a concept preserved in ritual practices, including Kyrgyz “Jer-Suu tayuu,” Altai mountain-spirit rites, and the Kazakh concept of “Zher-Ana.” These findings demonstrate the importance of “Yer-Sub” in Turkic ethnic identity and attitudes toward nature.

Keywords: Yer-Su (Earth-Water), Turkic peoples, three worlds, middle world, nature worship, ethnic identity, sacred space.

For citation: Zhumadilova K.A., Ekici M., Utenov O.T. The concept of «Yer-Sub» in the traditional worldview of Turkic peoples: mythological foundations and ritual practices // Madeni mura. 2026. №2 (113). pp. 191-201 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.15>

Авторлар туралы мәлімет:

Карлыга Адилкызы Жумадилова, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0009-0002-2172-2507

Экиджи Метин, PhD, профессор, Эгей университеті, Измир, Түркия.

ORCID: 0000-0002-9400-8462

Scopus ID: 38160955600

Утенов Олжас Тельманович, магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0009-0007-3327-6440

Сведения об авторах:

Жумадилова Карлыга Адилкызы, докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0002-2172-2507

Экиджи Метин, PhD, профессор, Эгейский университет, Измир, Турция.

ORCID: 0000-0002-9400-8462

Scopus ID: 38160955600

Утенов Олжас Тельманович, магистрант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0007-3327-6440

Information about authors:

Zhumadilova Karlyga, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0002-2172-2507

Ekici Metin, PhD, Professor, Ege University, Izmir, Turkey.

ORCID: 0000-0002-9400-8462

Scopus ID: 38160955600

Utenov Olzhas, Master's student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0007-3327-6440

Тарих/ History/ История

FTAMP 03.20

<https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.16>

***Сыдықов Е.Б., Дүйсен С.Ж., Жұманбай Р.Н.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті
Астана, Қазақстан

*e-mail: rustem_nurkat@mail.ru

1920-1930 ЖЫЛДАРЫ ҚЫЗЫЛОРДА ҚАЛАСЫНДА АРНАУЛЫ ОРТА ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – 1925–1929 жылдары Қазақстанның астанасы болған Қызылорда қаласында ХХ ғасырдың 20–30-жылдарында арнаулы орта және жоғары оқу орындарының пайда болуы, қалыптасуы және олардың даму тарихындағы кейбір күрделі мәселелерді қарастыру. Зерттеу барысында тарихи құжаттар мен ғылыми әдебиеттерді талдау арқылы Қызылорда қаласында ХХ ғасырдың 20-жылдарында бірнеше техникум ашылып, олардың екінші дүниежүзілік соғыс басталғанға дейін республика экономикасы үшін қажетті мамандар даярлауда маңызды орын алғаны анықталды. Сонымен қатар мақалада сталиндік тоталитарлық режимнің бір көрінісі ретінде «кеңестік билікке сенімсіз» деп танылған халықтарды депортациялау науқанына ұшыраған КСРО-ның Қиыр Шығыс бөлігіндегі корей этносының бір бөлігінің Қазақстанға жер аударылып, кейін Қызылордаға орналастырылуы қарастырылады. Осыған байланысты қалада корей мектептері мен корей тілінде білім беретін педагогикалық институттың қызметі жолға қойылғаны, алайда большевиктік биліктің талабымен көп ұзамай жабылып, қазақ және орыс тілінде оқытатын жоғары оқу орнына айналғаны нақты деректер негізінде сипатталады. Авторлар аталған үдерістерді тың тарихи құжаттар арқылы талдап, Қызылорда қаласының білім беру тарихындағы осы күрделі кезеңді алғаш рет ғылыми айналымға ұсынады.

Кілт сөздер: КСРО, ҚазАКСР, Қазақ халық ағарту институты (Казинпрос), техникумдар, Қызылорда Корей педагогикалық институты.

Дәйексөз үшін: Сыдықов Е.Б., Дүйсен С.Ж., Жұманбай Р.Н. 1920–1930 жылдары Қызылорда қаласында арнаулы орта және жоғары оқу орындарының құрылуы // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). бб. 202–215 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.16>

Кіріспе

1925–1929 жылдары Қазақстанның астанасы ролін атқарған Қызылорда қаласының ХХ ғасырдың 20-жылдарының екінші жартысы мен 30-жылдардағы мәдени дамуы туралы арнайы ғылыми зерттеулер жүргізілмегені байқалады. Зерттеу тақырыбын нақтылау мақсатында мақалада Қызылорда қаласының қалыптасу тарихына және зерттеліп отырған хронологиялық кезеңдегі әлеуметтік-мәдени жағдайына қысқаша тоқталу қажет деп саналды. Өйткені қаланың атымен аталатын қазіргі Қызылорда облысының ағарту саласы ХІХ ғасырдан бастап Ресей империясымен, кеңестік кезеңде, нақты айтқанда Ресей Федерациясының арнаулы орта және жоғары оқу орындары салаларымен

үзіліссіз байланыста болғаны зерттеуді қажет етеді.

Орталық Азиядағы ірі су көздерінің бірі – Сырдария өзені жағасында орналасқандықтан қала мен облысты қазақ халқында, қазақ тілді әдебиеттерде «Сыр өңірі», «Сыр бойы» деп жанама атаулармен айту және жазу қалыптасқан. Қызылорда облысының аумағында 1957 жылдан бастап әлемге әйгілі Байқоңыр ғарыш айлағы жұмыс жасауда. Ғарыш айлағының орталығы қазіргі Байқоңыр қаласы (1995 жылға дейін «Ленинск») Қызылорда қаласынан 249,2 км. (154,8 миль) жерде, Ресеймен тікелей байланыстыратын бұрынғы Орынбор-Ташкент теміржолы бойында орналасқан. КСРО ыдырап

1991 жылы Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алған соң «Байқоңыр» ғарыш айлағы Қазақстан меншігіне өтіп, мемлекетаралық келісім бойынша ғарыш айлағы 2050 жылға дейін Ресейге жалға берілген және жалдау мерзімі аралығында Ресей Федерациясының федералдық маңызы бар қаласына сәйкес мәртебеге ие, бірақ Ресей Федерациясының субъектісі болып есептелмейді. Айта кететін жайт Байқоңыр қаласында да Ресейдің орта білім беретін мектептері мен колледждер және жоғары оқу орындарының филиалдары жұмыс жасайды (Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. 2-том. 1999.).

Қызылорда қаласының атауы XIX-XX ғасырларда тарихи жағдайларға байланысты төрт рет өзгеріске ұшырады. Қала атауының бұлайша жиі ауысуы халықтың еркімен емес, сол кездердегі саяси биліктегілердің әмірімен жасалды. XIX ғасырда Сырдария өзені аймағы іргелес Қоқан хандығы тарапынан жиі шапқыншылыққа ұшырап отырды. Қоқан хандығы қазіргі Өзбекстан жерінде XVIII-XIX ғасырларда өмір сүрген феодалдық мемлекет болатын. Билік басында өзбектердің минг тайпасынан шыққандар отырды. Сырдария бойын мекендеген қазақ руларын бағынышта ұстау үшін қоқандықтар 1820 жылы «Ақмешіт» аталатын бекініс салып әскери гарнизон ұстады (СИЭ, 1965: 471).

Ресей империясының Орталық Азия аумағымен сауда-саттық жүйесінің қалыптасуына кедергі жасап жүргендіктен 1853 жылы Орынбор және Самара генерал-губернаторы В.А.Перовский (1785-1857) Қоқан хандығына қарсы әскери экспедиция ұйымдастырып Ақмешіт бекінісін тартып алып қаланың атауын «Перовск» деп өзгертті. 1867 жылдан бастап Перовск қаласы Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты Сырдария облысының орталығы саналды. Ғылыми анықтамалықтарда Перовскіде алғашқы мектептер 1860-1863 жылдары ұйымдастырылғаны көрсетіледі. 1863 жылы осы өңірде қырғыз (яғни қазақ) училищесі, 1879 жылы қыз балалар, 1906 жылы ер балалар училищелері ашылды. Оларға 150 шәкірт қабылданған. Перовскіде бұлардан басқа мешіттер жанынан 2 қазақ, 2 татар, 1 өзбек және бір бұқар-еврей діни мектептері, осылармен қатар қаланың рухани өміріне сол уақытта 3 мешіт қызмет жасағаны баяндалады (Сыр елі, Энци, 2005: 172).

1917 жылғы Ресейдегі Қазан төңкерісі нәтижесінде 30 қазанда қалада кеңес өкіметі

орнаған соң кеңестік билік 1922 жылы «Ақмешіт» атауын қайтарды. 1925 жылы Қазақ АКСР-ның астанасы Орынбор қаласынан Ақмешітке көшірілген соң қала атауы «Қызылорда» болып өзгертілді. 1925 жылы 9 февральдағы Қырғыз (қазақ) Орталық Атқару Комитеті Қазақстан Республикасы астанасын Орынбордан Ақмешітке ауыстыру туралы шешім қабылдап, қаулыны жүзеге асыруды республика Халық Комиссарлары Кеңесіне тапсырды (Столицы, 2008: 33-34). Ақмешіт астана болар қарсаңында Сырдария губерниясының уездік деңгейдегі қаласы болды. 1920 жылғы дерек бойынша қалада 9100 тұрғын болды. Өндіріс орындарынан екі сабын қайнату, сыра жасау, тері илеу және кірпіш құю зауыттары жұмыс істеді. Уезд аймағында табиғи ресурстардан – көмір, тұз және сексеуіл ағашы ғана кездесетін (Столицы, 2008: 40).

Қала астаналық мәртебе алған соң тұрғындар саны баяу болса да өсе бастады. 1925 жылдың бірінші жартысында республиканың негізгі мемлекеттік мекемелері Қызылордаға көшірілді. Мұндағы басты қиыншылық тұрғын үйлердің жетіспеушілігі болды. Осындай қиындықтарға қарамастан 1925-1927 жылдары республика басшылығы халыққа білім беру ісін дамытып, қазақ қоғамында сауатсыздықты жою, мектептер мен интернаттар жүйесін ұлғайту науқанын жүргізді. Аталған жылдары қазақ мектептерінің көбеюіне, арнаулы орта және жоғары оқу орындарының ашылуына үлкен мән берілді.

Қазақстандық зерттеуші К.Г. Аканов өзінің еңбегінде қазағы 2,4 процент ғана болған Орынбордан 97 процент қазақтар мекендейтін Қызылорда қаласы өзінің осы әлеуетімен кеңестік Қазақстанда ұлт қалыптастыруға (нациестроительство) елеулі әсері болды деген пайымға тоқталады (Аканов, 2019: 104-107). Халықтың 97 пайызын қазақтар құрайтын Қызылорда өңірінде ежелгі және ортағасырларда өмір сүрген Шірік-Рабат, Жанкент және Сығанак сияқты көне қалалар орындарының сақталып XX ғасырға дейін жетуі және жергілікті қазақтардың бұл жерлерді киелі орындар санауы, аңыз-жырларына қосуы ғасырлар бойы ұлт жады өзегінің үзілмей келгенінің бір белгісі болатын.

Автордың бұл пікірінің дұрыстығын көптомдық академиялық басылымнан да көруге болады. «15-19 апреля 1925 года в новой столице республики состоялся V съезд Советов Казахстана. На нем впервые были представлены

трудящиеся всех районов Советского Казахстана. Съезд восстановил исторически верное название народа-казахи и переименовал название новой столицы республики: город Ак-Мечеть (быв. Перовск) был переименован в Кызыл-Орду (Ист. КазССР, 1977: 358).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында маңызды дереккөздері ретінде Қазақстан Республикасы Президенті архивінде (Алматы қ.) сақталған Казкрайком РКП(б)-ның Мәдениет бөлімінің материалдары жинақталған қорда (ҚР ПА. Қ-141, Т-1, Іс-4927. 13-27-пп.) 20-30 жылдары жұмыс жасаған Қызылорда шикізат техникумы туралы деректер кезікті. Осы уақытқа дейін әдебиеттерден Қызылордада осындай техникум жұмыс жасаған деген дерек кездестірмедік. 1931 жылы осы техникумда жұмыс жасаған оқытушылардың саны, туған жылдары, білімдері, алған мамандықтары, партия қатарында бар немесе жоқтығы, шыққан тегі, осы техникумға қандай қаладан қашан келгендігі туралы мәліметтер көрсетілген. Сонымен бірге 1931 жылғы осы техникумдағы оқу кабинеттері мен лабораториялар, оқушылар саны, оқу үлгерімдері, 1931 жылы техникумның алдында тұрған проблемалар және оны облыстық және республикалық жоғары органдар арқылы шешу жолдары туралы ұсыныстар баяндалған. Осы шикізат техникумы туралы деректер ғылыми айналымға бірінші рет ұсынылып отырғанын айтқанымыз жөн.

Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағатының 11-қор, 1-тізімдеме, 1-істе Казнаркомторгтың 1929 жылы шикізат техникумын ашу туралы қаулысы, оқу орнын ұстауға жұмсалатын металық шығындар көлемі, ал, 11-қор, 1-тізімдеме, 3-істе техникумдағы коммунистік партия ұйымының кәсіподақ ұйымымен бірлескен жұмысының кейбір нәтижелері туралы мәліметтері сақталыпты. Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағатының 12-қор, 1-тізімдеме, 1-істе 1933-1934 оқу жылында Қызылорда сауда техникумы оқытушыларының пәндер бойынша оқу бағдарламаларының орындалуы, техникумдағы химия-биология, физика кабинеттерінің жабдықталу деңгейі, облторгпен бірлесе жұмыс жасайтын дүкен жағдайы туралы, ал (ҚОМА. Қ-12, Т-1, Іс-2) оқу бөлімінің есебі, жылдық оқу жоспарының орындалуы, аз ұлт өкілдерін осы техникумға оқуға тарту мәселесі

туралы мәліметтер кезікті. Бірақ ҚР Президент архиві жоғарыда айтылған 141-ші қорынан Қызылорда қаласындағы сауда техникумы туралы мәліметтер кездеспеді.

Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағатының (ҚОМА. Қ-4, Т-1, Іс-9) Қазақ КСР Халық ағарту Комиссариатының Халық ағарту институттары туралы Ережесі сақталыпты. Ережеде мұндай институттардың құрылымы, дайындық бөлімдері, жұмысшы факультеттері туралы ережелер бекітілген (ҚОМА. Қ-4, Т-1, Іс-9, 4-5-пп.).

Зерттеу барысында 2012-2019 жылдары шығарылған «Истории депортаций. Казахстан» деген үш томдық құжаттар жинағының 2-томындағы материалдар пайдаланылды. Құжаттар жинағының 2-ші томындағы КСРО-ның Қиыр Шығысынан Қазақстан мен Орта Азияға күштеп қоныс аударылған корей этносының қазақ жерінде корейлік педагогикалық институт қалыптастыруына қатысты деректік материалдар мен осы мәселеге қатысты ресейлік зерттеуші Л. Малевинаның ғылыми мақаласы талданды.

Зерттеу мақаламызда Қазақстан Республикасы Президенті архивінің 2008 жылы шығарған «Столицы Казахстана» құжаттар жинағының 50-53 беттердегі болашақта Қызылордада құрылуға тиісті оқу орындары туралы мәліметтер сараланды. Сонымен бірге зерттеуші Куаныш Акановтың «История столиц Казахстана в XX веке: опыт создания, передислокации и вопросы нацистроительства» докторлық диссертациясымен де танысып, диссертациясында аталған тақырып негізінде құнды мәліметтер қамтылған, кейбір дерегіне сілтеме жасадық.

Мақаланы жазу барысында архив құжаттары, құжаттар жинағындағы материалдарды, ғылыми анықтамалықтарды мен әдебиеттерді жүйелі және кешенді сараптаудың нақты тәсілдері мен салыстырмалы-тарихи және ретроспективтік-хронологиялық әдістері қолданылды.

Талдау

Кеңестік Қазақ республикасындағы мәдени құрылыс, жоғары оқу орындарының құрылуы мен дамуы туралы еңбектер жеткілікті болғанымен тікелей біздің тақырыбымызға қатысты зерттеулер болмағаны анықталды. Кеңестік кезеңде жарық көрген зерттеуші Кадыр Жаманбаевтың «Высшая школа в Казахстане»

деген монографиясының өзінде Қызылорда қаласындағы арнаулы орта және жоғары оқу орындары туралы дерек табылмады. Мадин И.Б., (Мадин И.Б. 1973. Развитие высшего педагогического образования в Каз ССР и педагогическая подготовка учителей), Амантаев Ж. (Амантаев Ж. 1957. Развитие высшего образования и науки в Казахстане) Лукьянец И.К. (Лукьянец И.К. 1953. Борьба партийной организации за создание высшей школы в Казахстане (1920-1934 гг.)) сияқты зерттеушілер еңбектерінде де нақты мәліметтер кездеспеді. Дегенмен Қ. Жаманбаев 1919 және 1920 жылдары Орынбор, Орал, Семейде халық ағарту институттары ашылғаны туралы мәлімет береді. Сонымен бірге халық ағарту институттары толық мәнді жоғары оқу орны емес еді. Оны аяқтаған студенттер кейін институт немесе университетті бітірсе ғана жоғары білімді деп есептелді деген уәж айтады. Қ. Жаманбаев Халық ағарту институттары арнайы орта білімді мұғалімдер кадрларын даярлаумен айналысқанына тоқтала келе қазақ жастарының арасында білім деңгейі төмен болғандықтан жоғары және арнаулы орта оқу орындарына түсулеріне жәрдемдесу мақсатымен жұмысшы факультеттері ұйымдастырылғанын және бұл тәжірибе өзінің тиімділігін көрсеткенін алға тартады (Жаманбаев, 1972: 43).

Р.Б. Сүлейменов пен Х.И. Бисенов өздерінің монографиясына республиканың халық шаруашылығы мен мәдениеті саласына мамандар даярлау ісіне революциядан бұрынғы орыс демократиялық интеллигенциясы өкілдері үлкен үлес қосқанын: «педагог, врач, инженер, агрономы стали учителями казахов в первых учебных заведениях, созданных Советской властью» - деп әділ бағасын береді (Сүлейменов, 1967: 126).

Тәуелсіз Қазақстанның танымал ғалымдары да Ресей тарапынан 20-30 жылдары Қазақ АКСР-іне жасалған интеллектуалдық көмекті лайықты бағалауда. Академик Ханкелді Әбжанов пен Гүлмира Назарбаева: «Высшие учебные заведения России, помимо прямого участия, росту интеллектуального потенциала казахского общества способствовали и косвенно. Дело в том, что выпускники российских вузов, работая в степном крае, передавали окружающим, независимо от национальности, свои профессиональные навыки и знания. Их подчиненные и ученики со временем вовлеклись

в сферу умственного труда» - деп бағалайды (Назарбаева, 2004: 313).

Кеңестік кезеңде жарық көрген көптомдық Қазақ КСР тарихында 20 жылдары: «...в постоянных и краткосрочных педагогических курсах в столице республики, губернских городах занятия вели опытные педагоги, советские и партийные работники, студенты Коммунистического университета трудящихся Востока. Лекции переводились на казахский язык. В работе курсов в Гурьеве и городской учительской конференции в том же году активное участие приняли выпускники Ленинградского педагогического института имени Герцена (Ист. КазССР. 4том. 1977: 474-475) деген дерек келтіреді.

Алынған нәтижелер

Астананы Қызылордаға көшіру аясында ҚазАКСР басшылығы тарапынан педагогикалық, ирригация және мелиорация, теміржол, тау-кен, сауда, коммерция және экономика, электротехника, авиация, ветеринария, ауылшаруашылығы, садоводство и огородничество техникумдарын және бір университет ашу мәселесі көтерілді. Университет астана болған соң Қызылордада ашылуға тиіс еді (Столицы, 2008: 50-51) 19 февраля 1925 г). Өкінішке орай жоғарыда айтылған объективтік себептерге байланысты 20-30 жылдары осы оқу орындарының бірнешеуі ғана құрылып жұмыс жасады.

Қызылорда қазақ ағарту институтының 1929-1930 оқу жылында физика-техникалық, химия-биология, қоғамдық пәндермен бірге тіл және әдебиет тарихы бағыттары бойынша мамандар даярлады. Кеңес өкіметі орнағанға дейін қалада, тіпті Қазақстанда бірде бір жоғары оқу орны болмағандықтан білім беру саласының жоғары білімді мамандары даярланбағаны белгілі. Сондықтан институт алдында ұлттық жетіжылдық, колхоз-совхоз, завод-фабрика жастары мектептері үшін мұғалімдер даярлау міндеті тұрды. Ағарту институтында кешкі бөлім және еңбек етіп жүрген мұғалімдердің білімін көтерудің сырттай секторы да жұмыс жасады (ҚОМА, Қ-1, Т-6, Іс-1, 1-2-пп). Институтта оқу жоспарына сәйкес дәрістер қазақ тілінде жүргізілді.

Тарихи мәліметтерге қарағанда 1925-1929 жылдары қазақтың бүкіл саяси элитасы ел астанасы Қызылордада еңбек етті. Олардың арасында Сұлтанбек Қожанов (1894-1938), Сәкен

Сейфуллин (1894-1938), Илияс Жансүгіров (1884-1938), Бейімбет Майлин (1894-1938), Мұхтар Әуезов (1897-1961), Сәбит Мұқанов (1900-1973) сынды ұлт руханиятының көрнекті өкілдері болды. Қызылордадағы халық ағарту институты 1926 жылы алғашқы 10 қазақ мұғалімін даярлап мектептерге жұмыс жасауға жолдама берді (Ист. КазССР. 4.Т:475).

Институтта білікті оқытушылар тапшылығын көрген Сәкен Сейфуллиннің Халық ағарту комиссариатына институтты тұрақты мамандармен қамту жөніндегі өтінішінен кейін Меңдешов Сейітқали (1882-1937), Жолдыбаев Молдағали (1887-1938), Жүргенов Темірбек (1898-1939), Кенжин Аспандияр (1887-1938) сияқты партия-кеңес қызметкерлері келіп студенттерге лекция оқып тұрған (Ист.КазССР. 4.Т.: 344).

Казинпростың 1931 жылғы құжаттарына қарағанда республика астанасы Алматыға (бұрынғы Верный) ауысқаннан кейін студенттер мен оқытушылар саны азайып халық ағарту институтының жағдайы нашарлағаны байқалады. Деңгейі төмендесе де оқу орны өз жұмысын жалғастырыпты.

Оқытушылар құрамын қарасақ олардың жартысы Москва, Орынбор, Самара, Ярославль, Бугульма қалаларынан тартылғаны және бәрі дерлік жоғары немесе аяқталмаған жоғары білімдері бар екені көрініп тұр. Бұл деректер осы қаладағы алғашқы жоғары оқу орнының қалыптасуына Ресей тарапынан көп көмек берілгенін көрсетеді. Оқытушыларының бесеуі европалық нәсіл өкілдері болғаны кеңес өкіметінің шет аймақтарға оқытушылар жіберіп көмек жасағанын көрсетеді. Ал, Орынбордан ауысып келген Нигмадиловтың ұлты татар немесе башқұрт болуы мүмкін деп болжауға болады, себебі ол мұғалімдік білімді Уфа қаласындағы 1906 жылы ашылған «Галия» медресесінде алғаны белгілі. Уфа медресесі діни сипатта, бірақ жәдидше (джадидизм) оқытатын оқу орны болатын (ҚР ПА. Қ-141, Т-1, Іс-10428, 13-14-пп.).

Осылайша аталған кезеңде Қызылордада бірнеше арнаулы орта оқу орындары жастарға білім берумен айналысты.

Архивтік-құжаттарға сүйенетін болсақ, Қызылорда қаласында 1929-1930 оқу жылынан бастап Қазақ АКСР Сауда министрлігі жүйесіндегі шикізат техникумы (сырьевой техникум) жұмыс жасағаны белгілі болды. Бұл техникум республиканың ауыр және жеңіл

өнеркәсібі, транспорт және тамақ өндірісі, шикізатты өңдеу салаларына арнаулы орта білімді мамандар даярлаумен айналысты. Техникум ашуға жасалған сметада оқу орнының директоры 275 рубль, орынбасары 210 рубль, коменданты 140 рубль жалақы алатын болып белгіленді. Сонымен бірге штаттағы оқытушылар, іс жүргізуші, машинистка т.б. техникалық қызметкерлердің қызметтік жалақылары да белгіленген. Оқушылардың киіміне 70 рубльден бөлінді (ҚОМА. Қ-11, Т-1, Іс-1, 6-7-пп.). Химия-биология, физика және арнайы пәндер кабинеттеріне фотоаппарат, микроскопты Германиядан сатып алғызу туралы шешім қабылдапты.

1929 жылы ашылған техникумның жұмысына бөлінген қаржыда оқу ғимаратының, оқу кабинеттері мен лабораториялар, оларға қажетті құрал-жабдықтар және жатақхана, асхана, еңбек ететін оқытушылардың жалақылары, техникум оқушыларының стипендиясы көлемі т.б. көрсетілді.

Оқушылардың стипендиясы 25-30 руб, курс тыңдаушыларына 9 мың руб. болып белгіленді. Алғашқы оқу жылында 1320 оқушы қабылданды. Бұл техникумда жергілікті ұлт өкілдеріне арнайы пәндер бойынша қазақ тілінде оқулықтар болмағандықтан және алғашқы жылдары оқытушыларға дәрістерін қазақшаға аударып түсіндіріп беретін көмекшілер (ассистенттер сияқты) қызмет енгізілді. Техникум құрамында осы сала мамандарының білім көтеру курсы да бірге ашылды (ҚОМА. Қ-11, Т-1, Іс-1, 8-п.).

Техникумның 1931 жылғы құжаттарына қарасақ оқытушыларының бәрі дерлік Ресейден шақырылғаны байқалады, өйткені Қазақстанда ол кезде мұндай мамандықтарды даярлайтын оқу орындары да және осы мамандықтарымен жұмыс та болмаған еді. Осы арада бір ескеретін жағдай техникумда жалпы білім беретін және арнайы пәндермен қатар қазақ тілі де жүргізілгені көрініп тұр (ҚР ПА. Қ-141, Т-1, Іс-4927, 26-п.).

Келесі 1930-1931 оқу жылындағы есепте техникум бірқалыпты жұмыс ырғағына көшкені баяндалады. Жақсы жабдықталған физика-математика, товартану, жаратылыстану-мал шаруашылығы, бағалы аң терілерін өңдеу ісі, жүн өңдеу ісі кабинеттері мен химия лабораториясы, фито-лаборатория жұмыс жасаған. Жалпы алғанда 180 оқушы оқитын класс кабинеттері

мен жатақхана ретінде пайдаланатын ғимараты бар. Сонымен қатар техникум оқушылары азық-түлікпен, стипендиямен, қызметкерлерді жалақымен қамтамасыз ету ісі республикалық «Казгосторг» мекемесінен жергілікті РайПО-ға берілген ақпан айынан бастап, жоғарыдағы қызметтердің тоқтатылуы техникумда жағдайдың қиындатқанын байқатады. Техникум басшылығы бұл мынадай жағдайлардан көрінгенін талдап береді:

- техникумды қаржыландыру жұмысында үзіліс болуда;
- қаржы тапшылығынан ғимараттарды жылумен қамтамасыз етуге отын жетіспеушілі туындады;
- қаржы тапшылығы өз кезегінде оқушылардың денсаулығын әлсіретіп, оқу процесіне зиянын тигізуде, атап айтқанда оқушылар тарапынан жиі ауру-сырқаулар көбейіп, оқуды тастап кету фактілері байқалуда. Сондықтан кейбір оқу группаларын біріктіріп оқытуға мәжбүрлік.
- жалақының уақытында берілмеуінен арнайы пәндер оқытушылары мен инструкторлардың жетіспеуі туындауда.

Осыларды айта келе техникум директоры В.Зеленин жоғары басшылыққа тығырықтан шығарудың жолдарын көрсетіп ұсыныстарын жасайды. Солардың бірі ретінде техникумды практикалық жұмыстар жүргізуге қажетті шикізаттар қоры бар және техникумның бағытына сай келетін оқытушы мамандары бар аймаққа көшіру мүмкіндігін қарастыруды да ұсынады (ҚР ПА. Қ-141, Т-1, Іс-4927, 24-п.).

Қазақстан Республикасы Президенті архивінде шикізат техникумына қатысты сақталған деректерде техникум басшылығының 1931 жылы 10 мамырда жоғары органдарға жөнелткен есебінде 1930-1931 оқу жылында техникумда төменгі және жоғары дайындық топтарына бөлінетін 122 оқушы білім алуда және 20 майда жоғары дайындық тобының 26 оқушысы білім алуды аяқтап диплом алатыны мәлімделген. Техникум түлектерінің 11-і жүн өңдеу, ал 15-і жануарлар мен бағалы аң терілерін өңдеу салалары мамандары екен. Техникум басшылығы оқу жоспарының орындалғанын айта келе кейбір олқылықтар да болғанын жасырмайды. Мәселен, қоғамтану пәні оқытушысын қалалық партия комитеті саяси науқандарға тартатындықтан сабақтары кейде өтпей қалатын және оқу жылының соңына

қарай саяси экономия пәні оқытушысы болмай қалғанын жасырмайды. Оқушылар өндірістік практиканы аудандық загатконтора мекемелері қоймаларында өткізіп отырғанын мәлімдейді (ҚР ПА. Қ-141, Т-1, Іс-4927, 23-п.).

Архив материалдарында 1932 жылдан кейін бұл оқу орнына қатысты деректердің кездеспеуіне байланысты шикізат техникумы осы кезеңнен кейін жұмысын тоқтатқан болуы мүмкін деген тұжырым жасауға болады.

Осы қалада Қазақ АКСР Сауда халық комиссариаты жүйесіндегі екінші бір арнайы орта оқу орны – Қызылорда сауда техникумы жұмыс жасағаны белгілі. Архив құжатында техникумның сол кезде «Банковская 38-ші» ғимаратта орналасқаны, байланыс телефоны 2-43 және 2-52 номерлі болғаны сақталыпты. Архив құжаттарында 1934-1935 оқу жылында бұл техникумда 82 оқушы білім алғаны, олардың 34-ы қыздар, сонымен қатар дайындық бөлімінде 115 адам оқитыны және техникумда оқу ұзақтығы 3 жыл екендігі жазылған. Оқу орнында әкімшілік-техникалық қызметте 10, дәрежесі олардан төмен кіші қызметкерлер саны 5 деп көрсетілген. Кітапханасында 8162 кітап жинақталса, оның 6224 оқулық пен оқу-әдістемелік құралдар болған (ҚОМА. Қ-12, Т-1, Іс-1, 11-12-пп.). (Отчеты преподавателей о выполнении учебной программы Кызылординского торгового техникума за 1933-1934 учебный год. Кызылординский областной государственный архив) Бұл мәліметтер сол кездегі жағдаймен арнаулы орта оқу орны үшін жақсы көрсеткіш болатын.

Бұл техникумның бір ерекшелігі оқушыларды азық-түлікпен қамтамасыз етуге көмек болатын қосымша шаруашылық ұстауы тиімді тәжірибе болды. 1935 жылы техникум шаруашылығына тиесілі 4 сиыр, 20 қой, 4 шошқа малы бағылып, әкімшілік оларды күтіп баптауға бақташы, сауыншы және бір жұмысшы ұстады. Сонымен қатар 15 гектарлық егіс алқабына картофель, бидай, арпа екті.

Облыстық архивте 1933-1934 оқу жылында техникум басшылығы мен оқытушыларының 1 және 2 курс бойынша негізгі пәндер бойынша оқу жоспарының, сонымен бірге өндірістік жоспардың да орындалуы туралы мәліметтер кездеседі. Оқушылар теориялық білімді техникум аудиторияларында, лабораторияларында алса өндірістік практиканы облыстық сауда орындарының дүкендерінде жалғастырды

(ҚОМА. Қ-12, Т-1, 36-п.).

Сауда техникумында сабақ орыс тілінде жүргізілгені байқалады. Өйткені техникум құжаттары орыс тілінде толтырылған және техникум оқушыларының негізгі бөлігі славян тектес фамилиялардан тұрады. Мәселен 1933-1934 оқу жылындағы 47 студенттің қатарында Асқаров, Ашимова, Жанбаев, Ташмағанбетов деген азиялық тектес оқушылардың фамилиялары ғана кездесті (ҚОМА. Қ-12, Т-1, Іс-2, 17-п.). 1934-1935 оқу жылындағы техникумның әлеуметтік-экономикалық цикл бойынша дәріс жүргізетін оқытушыларының тізімінде Бейсенов, Джаркинбаев, Хамзин деген азиялық тектес фамилиялар кездесуі бұл оқу орнында қазақ мамандарының үлесі барын көрсетеді.

РСФСР Ішкі сауда халық комиссариаты (Наркомат внутренней торговли РСФСР) кадрлар даярлау бөлімі басшысы орынбасарының (зам. нач. подготовки кадров) Қызылорда сауда техникумы директорына жіберген қатынас хатта алдағы оқу жылдарында техникумда оқитын қазақ жастарының үлесін арттыруды міндеттегені айқын көрсетілген (ҚОМА, Қ-12, Т-1, Іс-2, 3-п.).

Облыстық архивтің деректеріне сүйенсек бұл сауда техникумы 1941 жылдың басына дейін жұмыс жасағаны көрінеді. Өйткені архивтегі №12 қордың №4 ісінің 76 парақтан тұратын құжатта техникум балансына қатысты материалдары 1940 жылдың 21 мартынан 30 желтоқсан аралығындағы уақытты көрсетеді.

«Сыр елі» энциклопедиясында 30-жылдардың соңына қарай Қызылорда өңірінде педагогикалық институт және осы облыс аумағында орналасқан Қазалыда (г. Казалинск) педагогикалық училищелер, сауда, теміржол, ауылшаруашылығы, мал дәрігерлік техникумдары мен фельдшерлік курс жұмыс істеді. Жетіжылдық мектептер үшін ұстаздар даярлауды екіжылдық педагогикалық курстар атқарды. 1938 жылы осы курстарда 756 адам білім алған туралы баяндалады (Сыр елі. Энци., 2005: 172).

Тәуелсіз Қазақстанды мекендейтін көп этностардың бірі - корейлер. Корейлердің тағдыр жазуымен қазақ жеріне Ресейден келіп қоныстануы ХХ ғасырдың 30-жылдарында жүзеге асты.

Корейлердің алғашқы легі өз елінен Ресей империясы аумағына, нақты айтқанда 1849 жылы Владивосток қаласына (3995 адам), Амур

облысына (5885 адам) келіп қоныстанды. Ғылыми әдебиетте корейлердің өз отандарын тастап Ресейге қоныс аударуына - өз еліндегі ауыр тұрмыс, жоқшылық, жергілікті феодалдардың ауыр езгісі, ауыр алым-салықтар әсер еткені баяндалады (Малявина, 2016: 218).

Осылайша Ресейдің Қиыр Шығысына қоныстанған корейлер бір ғасырдай уақыт аралығында өсіп-өніп, қатары көбейіп, жергілікті халықпен тіл табысып өмір сүргенімен кеңестік заманда большевиктердің саясаты зардабымен депортацияға ұшырайды.

КСРО-ның Қиыр Шығыс өлкесінен 172 мың корейлерді «саяси сенімсіз» халық ретінде Кеңес Одағының басшылығы күшпен көшірді. Оған большевиктер өкіметі мынадай жағдайды «сылтау» етті.

ХХ ғасырдың 30 жылдарының басынан Қытайдың солтүстік-шығыс бөлігін Жапония мемлекеті басып алуға әрекеттеніп, 1937 жылы шілде айында ақыры басып алады. Ал, іргелес Корей мемлекеті болса 1910 жылдан Жапонияның «иелігінде» болатын. Формальді түрде болса да, корейлер жапон императорының адамдары (подданные) болып саналды. Кеңес Одағының басшылығы енді кеңестік корейлер Жапонияның пайдасына тыңшылық жасауы мүмкін деген қауіппен Қиыр Шығыстағы корейлерді 1937 жылы қыркүйек-қазан айларында елдің ішкі аудандарына, яғни Орта Азия мен Қазақстанға еріксіз көшірді.

1937 жылы қазан айында Орталыққа жіберілген ақпаратта Қазақстан мен Орта Азияға 171781 адам (36442 мың отбасы) көшірілді деп көрсетілген. (Депортация, 2014: 204).

Қазақстандық зерттеуші Г.В.Канның ғылыми-құжаттық зерттеу еңбегіндегі деректерге қарағанда Қазақстанға корей тілінде оқытатын педагогикалық институт, педагогикалық техникум, педагогикалық рабфак, 4 орта, 8 орталау және 23 бастауыш мектептер көшірілген. 1938 жылдың 1 қаңтарындағы мәлімет бойынша корей пединститутында 300, мұғалімдер институтында 120, ал осы институттың рабфагында 410, педучилищесінде 272 білім алушылар болған (Кан, 1995: 96-97). Жоғары және арнайы орта оқу орындары осы Қызылорда облысы аумағына орналастырылған. Г.В. Кан архив деректерін көрсете отырып Қызылордаға 1937 жылы күзде келген 800 студенттер саны 1938 жылдың басында 500-ге дейін азайтылғанын жазады (Кан, 1995: 107).

Тарихшы ғалымның бұл дерегі бұл қалада корей институтының жұмыс жасағанын көрсетеді.

Қазақстанға көшірілген корейлер негізінен қазіргі Қызылорда және Түркістан облыстарына қоныстандырылды. Адамдармен бірге ағарту мекемелері мен мектеп жабдықтары мен оқулықтар, оқу құралдары, корей тіліндегі кітаптар, көрнекі құралдар, газет-журналдар да көшірілді.

Көшірілген мәдени мекемелер қатарында, ауылшаруашылық техникумы, 1932 жылы Владивостокта құрылған корей театры да болды. Мұнда ол Корей музыкалық-драма театры деп аталды. Кейін, 1968 жылы театр Алматыға көшірілді. Корей тілінде «Сенбо» («Авангард») газеті шығып тұрды (Депортация, 2014: 674).

Ресейлік зерттеушілердің мәліметіне қарағанда Владивосток қаласындағы Корей педагогикалық институтында (немесе Интернационалды педагогикалық институт - авт.) 1936-1937 оқу жылында 309 корей ұлтының өкілі оқыған.

КСРО-ның Қиыр Шығысында құрылған Корей педагогикалық институтынан барлығы 1171 адам көшірілген, ал солардың қатарында 554 студент және институттың 88 қызметкері болған. Институттың құрал жабдықтары, дүние-мүлкі толығымен Қызылорда қаласына көшірілді (Депортация, 2014: 205). Қазақстанға көшіріліп қиын жағдайда болса да институт оқу жұмысын жалғастырады. Кейін Қиыр Шығыстан әкелінген корей институтының барлық құрал-жабдықтары, орыс тіліндегі ғылыми әдебиеттер т.б. Қызылорда пединституты меншігіне өтті.

Корейлік пединститутта 1937 жылғы 28 желтоқсандағы мәлімет бойынша 830 студент болған, олардың 120-ы - мұғалімдер институтында, 300-і - пединститутта, 410-ы - жұмысшы факультетінде (рабфакта) оқыған. Корей педагогика институтының Қызылордаға келгеннен кейінгі материалдық-техникалық жағдайының төмендігі сол кездегі құжаттардан айқын көрінеді. Құжаттарда жатақхананың жағдайының нашарлығы және оның өзі студенттерге жетпейтіні, бөлмелерінде жарық пен жылу жоқтығы, бөлмелердің әбден тозғаны, тұруға қолайсыз, сұрықсыз болғандығы көрсетіледі (Депортация, 2014: 233-234).

Корей пединститутында корей тілінде дәріс оқитын оқытушыларының құрамы да әлсіз болғандығы байқалады, өйткені бірде біреуінің ғылыми атағы болмаған. Құжаттарда педа-

гогика, элементарлы математика, анатомия және физиология, дарвинизм, отар елдер тарихы, әдебиет пәндері бойынша дәріс жүргізетін оқытушылар жетіспейтіні туралы мәліметтер кездеседі.

Осы институттың студенті Ко Чен Сан КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы В.М. Молотовқа осы әділетсіздікке байланысты наразылық хат жолдаған. Хатта сонымен қатар студенттердің 20 пайызын шәкіртақыдан қысқарту туралы Қазақстан халық ағарту министрлігінің шешіміне қарсы екендіктерін жазған.

Корей пединститутының директоры және профессоры міндетін атқарушы В.А.Лопатоның 1938 жылы 3 мамырда Қызылорда қаласында тұратын және аталған институтта еңбек ететін корей оқытушылары баспаналарының тұруға жарамсыз, тіпті апаттық жағдайда екендігі туралы тексеріс қорытындысын жазып берген. Құжаттарға қарағанда институт ғимараттары мен оқытушылардың үйлері Сарқырама көшесіндегі 7-і үйде, Восстание көшесіндегі 3-ші үйде және Карл Маркс көшелеріндегі үйлерде орналасқаны көрсетіледі.

Сарқырама көшесіндегі 7-ші үйде тұратын А.А. Хван, Чо ги чен, Е.Ким, А. Кан, Л.Л. Ли, В.М. Пак, И.С. Хван, Н.Д. Нигай, Карл Маркс көшесіндегі А. Пак, О. Цой, А.И. Пак, А.Н. Хван, Кан ун себ, К.В. Ким, К. Пак, А.Д. Тюгай, Цан тен, Хан вон дин, Пан Сен ханның, жалпы, институт ғимараттары мен оқытушыларының 38 баспанасын тексергенде олардың адам төзгісіз түрде екенін ашына сипаттайды.

Профессор міндетін атқарушы В.А. Лопато корей ұлты оқытушылары баспаналарының адам төзгісіз жағдайда және жеткіліксіздігі жергілікті басшылықтың корей ұлтына сенімсіз, жат адамдар, қалаға «масыл болушылар» ретінде қарап әдейі жасаған әрекеті деп бағалайды. Өйткені қаладағы басқа сауда, ауылшаруашылық техникумдары ғимараттары мен олардың оқытушылары тұратын үйлер корей оқытушылары баспаналарымен салыстыруға келмейтін әлдеқайда жақсы жағдайда деген дәлел келтіреді. Соңында лениндік-сталиндік әділ кеңестік ұлт саясатын корей ұлтына қатысты кемсітуге жол бермеуге үндейді (Депортация, 2014: 576-580). 1938 жылы Қызылорда қаласындағы корей пединститутын оқытатын ғимарат жетпейді деген себеппен жауып тастап, орыс тілінде оқытуға көшірген,

600 корей ұлты өкілдерін, дайындық курсының үміткерлерін енді оқу болмайды деп үйлеріне таратып жіберді (Депортация, 2014: 556-557).

Сол кездегі коммунистік партияның одақтық және республикалық органдарының корей педагогика институтына қатысты архив құжаттары 1938 жылдың қаңтарынан бастап ҚК(б)П Орталық Комитетінің мектеп бөлімінен Василенко деген нұсқаушы арнайы іссапармен Қызылордаға келіп осы аймақта жоғары және орта білім саласындағы өзгерістер жүргізу ісін ұйымдастырумен айналысуға кіріскені баяндалады. 1938 жылғы маусым айындағы мәліметтерде Корей институты атауы өзгергені, яғни Қызылорда педагогикалық институты аталғаны, ал директоры Боробов деген азамат екені туралы мәлімет кездеседі. Сонымен осы құжаттар жинағындағы деректерге және Г.В.Канның ғылыми еңбегінің мәліметтеріне сүйене келе мақала авторлары Корей пединституты 1937 жылдың соңынан 1938 жылдың көктеміне дейін жұмыс жасаған деген тұжырымға тоқталды.

«Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясында 1937 жылы Қиыр Шығыстан көшірілген Корей пединституты негізінде Қызылорда пединституты ашылғаны туралы бір жол ғана мәлімет берілген (Сыр елі. Энци, 2005: 172). «Сыр елі» энциклопедиясында және жергілікті зерттеуші-ғалымдар М.Тәңірбергеннің және Б.С.Досмағанбетов пен М.К.Киреевтің еңбектерінде Корей пединституты туралы ешқандай мәлімет берілмеген.

Қазақ КСР Оқу ағарту комиссариатының бастамасымен институттағы оқу жұмысы корей тілінен орыс тіліне көшірілгені, типографиядағы корей тіліндегі шрифтер орысшаға ауыстырылғаны, жаңа оқу жылында өзге ұлт өкілдері 60 пайызды құрайтыны, корей жазуын реформалау жүргізетіні көрсетілген (Депортация, 2014: 587).

Сол жылдың мамыр айының соңында Қызылорда облыстық партия комитетінің бюро мәжілісінде институт және өңірдегі мектептер жұмысындағы реформалардың жүргізілуі мәселесін қарағаны байқалады. Педагогикалық институтқа қазақ және басқа ұлт өкілдерінен студенттер қабылдауды көбейту мәселесі қаралды. Институтқа оқуға 13 мұғалім мен 2 педагогикалық училище бітіріп жатқан студентті жіберуді шешті. Сонымен бірге институтқа алдағы оқу жылында 50 адамды оқытатын екі

айлық дайындық курсын ашуға қаржы бөлінеді (Депортация, 2014: 588).

Корей институтының жағдайына қарағанда салыстырмалы түрде корей тілінде оқытатын мектептердің жағдайы «біршама тәуір» болған сияқты.

Қызылорда ауданында 1937 жылғы 26 қарашада берілген мәлімет бойынша 12 корей мектебі жұмыс жасап оларда 1723 оқушы білім алған. Соның ішінде Қызылорда қаласындағы оқушылар саны 1200 болған. Осы ауданның орта, орталау және бастауыш мектептерінде 68 корей мұғалімі еңбек еткен. Дегенмен арнайы мектеп ғимараты жоқтығынан, сабақ үш ауысыммен жүретіні, тақта, парта, жетіспейтіні көрсетіледі (Депортация, 2014: 532).

1938 жылы 13 наурызда Үкімет пен партия «Орыс тілін ұлттық республикалар мен облыстарда міндетті оқыту туралы» бірлескен қаулы қабылдады (Депортация, 2014: 557-561).

Кеңестік билік ұлт республикаларында орыс тілін жеке пән ретінде оқытудың төмендегідей «тиімділігін» көрсетті:

Біріншіден, КСРО көпұлтты мемлекет болғандықтан орыс тілі ұлттардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауын жеңілдететін, жақындастыратын қуатты құрал.

Екіншіден, орыс тілін меңгеру ғылым және техника саласында ұлттық кадрлардың біліктілігін жетілдіреді.

Үшіншіден, орыс тілін білу КСРО азаматтарын Жұмысшы-шаруа Қызыл Армиясы мен Әскери теңіз флоты қатарында әскери міндетін жақсы деңгейде атқаруына септігін тигізеді (Депортация, 2014:557).

Осылайша кеңестік саясаттың қысымымен Қызылорда қаласындағы корей педагогикалық институты мен облыстағы корей тіліндегі мектептер жабылып, орыс және қазақ тіліндегі оқу орындарына айналдырылды. Корей ұлты жастарының өз тілдерінде орта және жоғары білім алу құқығынан айырды.

Қорытынды

Сонымен Қызылорда қаласында қазақ жерінде алғашқы жоғары оқу орны Қазақ халық ағарту институты (Казинпрос) және бірнеше техникумның ашылуы республика астанасының Орынбор қаласынан осы қалаға ауыстырылуы нәтижесінде жүзеге асты. Екіншіден, Қызылордада осы оқу орындарының ашылуына Кеңес Одағында саяси, әлеуметтік-экономикалық

трансформацияның басталуы (әсіресе, үшінші бағыт-мәдени құрылысқа басымдық беру) игі әсерін тигізді. Үшіншіден, Қызылорданың қолайлы географиялық жағдайы, яғни Орталық Азияда маңызды стратегиялық орны бар Орынбор-Ташкент теміржолының бойында орналасуы, болашақта су жолы транспорты дамуы мүмкіндігі, балық шаруашылығын өркендету мүмкіндігі, Арал теңізіне құятын суы мол Сырдария өзені бойында орналасуы, бұрыннан қысы жайлы болғандықтан малға

жайлы қоныстары болуы, мал өнімдерін өңдеуге қажетті кәсіпорындар салу мүмкіндігі факторлары, яғни осы салаларға болашақта қажет мамандар даярлау қажеттігі әсер етті деп білеміз. Төртіншіден, 1937 жылы СССР-дің Қиыр Шығысынан Корей пединститутының осы қалаға келіп орналасуы Қызылордада қазақстандық педагогикалық институттың ашылып, қазіргі күнгі Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетіне айналуына ықпал етті.

Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі «Қазақстандық тарихшылар мен әдебиетшілердің шығармаларын талдау негізінде XX-XXI ғасырдың бірінші ширегіндегі зияткерлік тарихты кешенді пәнаралық зерттеу» бағдарламасы шеңберінде дайындалды (тіркеу нөмірі: BR28713085).

Дереккөз

ҚОМА – Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві
ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президенті архиві

Әдебиеттер

1. Аканов К.Г., 2019. История столиц Казахстана в XX веке: опыт создания, передислокации и вопросы нацистроительства: дисс. ... PhD. Специальность 6D020300 – «История». Астана. 228 с.
2. Амантаев Ж., 1957. Развитие высшего образования и науки в Казахстане. Алма-Ата. 74 с.
3. Грибанова Е.М. и др., 2014. Из истории депортаций. Казахстан. 1935–1939 гг. Т. 2: сборник документов. Алматы: «LEM». 740 с.
4. Досмағанбетов Б.С., Киреев М.К., 1999. Қызылорда. Алматы: РИК. 222 б.
5. Жаманбаев К.Ж., 1972. Высшая школа в Казахстане. Исторический опыт Компартии Казахстана по руководству высшей школой за 50 лет (1920–1970 гг.). Алма-Ата. 184 с.
6. История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 4, 1977. Отв. редактор А.Х. Касымбаев. Алма-Ата: «Наука» КазССР. 640 с.
7. Кан Г.В., 1995. История корейцев Казахстана. Алматы: «Ғылым». 208 с.
8. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. 2-том, 1999. Бас ред. Ә. Нысанбаев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы. 704 б.
9. Лукьянец И.К., 1953. Борьба партийной организации за создание высшей школы в Казахстане (1920–1934 гг.): кандидатская диссертация. Алма-Ата. 151 с.
10. Мадин И.Б., 1973. Развитие высшего педагогического образования в КазССР и педагогическая подготовка учителей. Алма-Ата: Мектеп. 220 с.
11. Малявина Л., 2016. Корейский (Интернациональный) педагогический институт во Владивостоке: от создания до выселения (1931–1937 гг.) // Научный диалог. № 3 (51). С. 195–208. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/koreyskiy-internatsionalnyy-pedagogicheskiy-institut-vo-vladivostoke-ot-sozdaniya-do-vyseleniya-1931-1937-gg/viewer>.
12. Назарбаева Г., Абжанов Х., 2004. Қазақстан: тарих, тұлға, теория. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір». 344 б.
13. Советская историческая энциклопедия. Т. 7, 1965. Гл. ред. Е.М. Жуков. Москва: «Советская энциклопедия». 1022 с.
14. Сулейменов Р.Б., Бисенов Х.И., 1967. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов: история строительства советской культуры Казахстана. 1917–1965 гг. Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР. 422 с.
15. «Сыр елі». Қызылорда облысы: энциклопедия, 2005. Бас ред. Б.Ф. Аяған. Алматы: «Қазақ

энциклопедиясының Бас редакциясы». 544 б.

16. Мәми Т., 2006. Қызылорда астана болғанда: ғылыми-көпшілік әдебиет. Қызылорда: Қызылорда мемлекеттік университеті. 96 б.

17. №12. Из протокола № 31 заседания Большого Президиума Киргизского Центрального Исполнительного Комитета о перенесении центра КАССР. 9 февраля 1925 г., 2008 // Столицы Казахстана: сборник документов и материалов. Астана. 278 с.

Sources

QOMA – Qyzylorda oblystyq memlekettik arhivi [Kyzylorda Regional State Archive] [in Kazakh]

QR PA – Qazaqstan Respublikasy Prezidenti Arhivi [Archive of the President of the Republic Kazakhstan] [in Kazakh]

Reference

1. Akanov K.G., 2019. Istoriya stolits Kazakhstana v XX veke: opyt sozdaniya, peredislokatsii i voprosy natsiestroitelstva [History of the capitals of Kazakhstan in the 20th century: experience of creation, relocation and issues of nation-building]: diss. ... PhD. Spetsialnost 6D020300 – «Istoriya». Astana. 228 p. [in Russian].

2. Amantaev Zh., 1957. Razvitie vysshego obrazovaniya i nauki v Kazakhstane [Development of higher education and science in Kazakhstan]. Alma-Ata. 74 p. [in Russian].

3. Gribova E.M. et al., 2014. Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1935–1939 gg. T. 2: sbornik dokumentov [From the history of deportations. Kazakhstan, 1935–1939. Vol. 2: collection of documents]. Almaty: «LEM». 740 p. [in Russian].

4. Dosmaganbetov B.S., Kireev M.K., 1999. Qyzylorda [Kyzylorda]. Almaty: RIK. 222 b. [in Kazakh].

5. Zhamanbaev K.Zh., 1972. Vysshaya shkola v Kazakhstane. Istoricheskii opyt Kompartii Kazakhstana po rukovodstvu vysshei shkoloi za 50 let (1920–1970 gg.) [Higher school in Kazakhstan. The historical experience of the Communist Party of Kazakhstan in managing higher education over 50 years (1920–1970)]. Alma-Ata. 184 p. [in Russian].

6. Istoriya Kazakhskoi SSR (s drevneishikh vremen do nashikh dnei). V pyati tomakh. T. 4, 1977 [History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day. In five volumes. Vol. 4]. Otv. redaktor A.Kh. Kasymbaev. Alma-Ata: «Nauka» KazSSR. 640 p. [in Russian].

7. Kan G.V., 1995. Istoriya koreitsev Kazakhstana [History of Koreans in Kazakhstan]. Almaty: «Gylym». 208 p. [in Russian].

8. Qazaqstan: Ulttyq entsiklopediya. 2-tom, 1999 [Kazakhstan: National Encyclopedia. Vol. 2]. Bas red. A. Nysanbaev. Almaty: «Qazaq entsiklopediyasy» Bas redaktsiyasy. 704 b. [in Kazakh].

9. Lukyanets I.K., 1953. Borba partiinoi organizatsii za sozdanie vysshei shkoloy v Kazakhstane (1920–1934 gg.) [The struggle of the party organization for the creation of higher education in Kazakhstan (1920–1934)]: kandidatskaya dissertatsiya. Alma-Ata. 151 p. [in Russian].

10. Madin I.B., 1973. Razvitie vysshego pedagogicheskogo obrazovaniya v KazSSR i pedagogicheskaya podgotovka uchitelei [Development of higher pedagogical education in the Kazakh SSR and pedagogical training of teachers]. Alma-Ata: Mektep. 220 p. [in Russian].

11. Malyavina L., 2016. Koreiskii (Internatsionalnyi) pedagogicheskii institut vo Vladivostoke: ot sozdaniya do vyseleniya (1931–1937 gg.) [Korean International Pedagogical Institute in Vladivostok: from establishment to deportation (1931–1937)]. Nauchnyi dialog. No. 3 (51). P. 195–208. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/koreyskiy-internatsionalnyy-pedagogicheskiy-institut-vo-vladivostoke-ot-sozdaniya-do-vyseleniya-1931-1937-gg/viewer> [in Russian].

12. Nazarbaeva G., Abzhanov Kh., 2004. Qazaqstan: tarikh, tulga, teoriya [Kazakhstan: history, personality, theory]. Almaty: ZhShS RPBK «Dauir». 344 b. [in Kazakh].

13. Sovetskaya istoricheskaya entsiklopediya. T. 7, 1965 [Soviet Historical Encyclopedia. Vol. 7]. Gl. red. E.M. Zhukov. Moscow: «Sovetskaya entsiklopediya». 1022 p. [in Russian].

14. Suleimenov R.B., Bisenov Kh.I., 1967. Sotsialisticheskii put kulturnogo progressa otstalykh narodov: istoriya stroitelstva sovetskoi kultury Kazakhstana. 1917–1965 gg. [The socialist path of cultural

progress of backward peoples: the history of the construction of Soviet culture in Kazakhstan, 1917–1965]. Alma-Ata: Izdatelstvo «Nauka» Kazakhskoi SSR. 422 p. [in Russian].

15. «Syr eli». Qyzylorda oblysy: entsiklopediya, 2005 [Syr Eli. Kyzylorda region: encyclopedia]. Bas red. B.G. Ayagan. Almaty: «Qazaq entsiklopediyasynyn Bas redaktsiyasy». 544 b. [in Kazakh].

16. Mami T., 2006. Qyzylorda astana bolganda: gylymi-kopshilik adebiet [When Kyzylorda was the capital: popular science literature]. Qyzylorda: Qyzylorda memlekettik universiteti. 96 b. [in Kazakh].

17. № 12 Iz protokola No. 31 zasedaniya Bolshogo Prezidiuma Kirgizskogo Tsentralnogo Ispolnitelnogo Komiteta o perenesenii tsentra KASSR. 9 fevralya 1925 g., 2008 [No. 12. From protocol No. 31 of the meeting of the Grand Presidium of the Kirghiz Central Executive Committee on the transfer of the center of the KASSR. February 9, 1925]. Stolitsy Kazakhstan: sbornik dokumentov i materialov. Astana. 278 p. [in Russian].

***Сыдықов Е.Б., Дүйсен С.Ж., Жұманбай Р.Н.**

Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

*e-mail: rustem_nurkat@mail.ru

СОЗДАНИЕ СРЕДНИХ И ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В ГОРОДЕ КЫЗЫЛОРДА 1920-1930 ГОДЫ

Аннотация. Цель статьи – рассмотреть возникновение, становление и отдельные сложные страницы истории специальных средних и высших учебных заведений в городе Кызылорде, который в 1925–1929 годах был столицей Казахстана, в контексте общественно-политических и культурных процессов 20–30-х годов XX века. В ходе исследования на основе анализа исторических документов и научной литературы установлено, что в 20-е годы XX века в Кызылорде было открыто несколько техникумов, которые до начала Второй мировой войны играли важную роль в подготовке специалистов для экономики республики. Вместе с тем в статье рассматривается переселение в Казахстан, а затем размещение в Кызылорде части корейского этноса из Дальневосточного региона СССР, подвергшегося депортационной кампании как одного из проявлений сталинского тоталитарного режима в отношении народов, признанных «ненадежными для советской власти». В этой связи на конкретных материалах показано, что в городе были организованы корейские школы и педагогический институт с обучением на корейском языке, однако вскоре, по требованию большевистской власти, он был закрыт и преобразован в высшее учебное заведение с обучением на казахском и русском языках. Авторы, опираясь на новые исторические документы, впервые вводят в научный оборот материалы, раскрывающие данный сложный этап истории образования Кызылорды.

Ключевые слова: СССР, КазАКСР, Казахский институт народного просвещения (Казинпрос), техникумы, Кызылординский Корейский педагогический институт.

Для цитирования: Сыдықов Е.Б., Дүйсен С.Ж., Жұманбай Р.Н. Создание средних и высших учебных заведений в городе Кызылорда 1920-1930 годы // Мадени мұра. 2026. № 2 (113). С. 202-215 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.16>

***Sydykov E.B., Duisen S.Zh., Zhumanbay R.N.**

L.N. Gumilyov Eurasian National University

Astana, Kazakhstan

*e-mail: rustem_nurkat@mail.ru

ESTABLISHMENT OF SECONDARY AND HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE CITY OF KYZYLORDA 1920-1930 YEARS

Abstract. The purpose of the article is to examine the emergence, formation and certain complex aspects in the history of specialized secondary and higher educational institutions in Kyzylorda, which was the capital of Kazakhstan in 1925–1929, within the context of the socio-political and cultural processes of the 1920s and 1930s. Based on the analysis of historical documents and scholarly literature, the study shows that several technical schools were opened in Kyzylorda in the 1920s and, until the beginning of the Second World War, played an important role in training specialists for the economy of the republic. The article also considers the relocation to Kazakhstan and later to Kyzylorda of part of the Korean ethnic group from the Far Eastern region of the USSR, who were subjected to deportation as one of the manifestations of the Stalinist totalitarian regime against peoples considered “unreliable for Soviet power.” On the basis of specific documents, the authors describe the establishment of Korean schools and a pedagogical institute with instruction in Korean, its subsequent closure by the Bolshevik authorities, and its transformation into a higher educational institution with instruction in Kazakh and Russian. The materials are introduced into scholarly circulation for the first time.

Keywords: USSR, Kazakh SSR, Kazakh Institute of public education (Kazinpros), technical schools, Kyzylorda Korean Pedagogical Institute.

For citation: Sydykov E.B., Duysen S.Zh., Zhumanbay R.N. Establishment of secondary and higher educational institutions in the city of Kyzylorda 1920-1930 years // Madeni mura. 2026. №2 (113). pp. 202-215 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.16>

Авторлар туралы мәлімет:

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-5276-772X.

Scopus ID: 57190531589

Дүйсен Сейітқали Жажияұлы, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Ел тарихы» ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-3275-5294.

Scopus ID: 59160077400

Жұманбай Рүстем Нұрқатұлы, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-9506-3685

Сведения об авторах:

Сыдықов Ерлан Батташевич, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-5276-772X.

Scopus ID: 57190531589

Дүйсен Сейткали Жахияулы, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, старший научный сотрудник Научно-исследовательский центр «Ел тарихы» им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-3275-5294.

Scopus ID: 59160077400

Жұманбай Рустем Нуркатович, докторант, Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-9506-3685

Information about authors:

Sydykov Yerlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-5276-772X.

Scopus ID: 57190531589

Duisen Seitkali Zhakhiauly, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Senior Researcher at the L. N. Gumilyov Research Center for «El tarikhy», Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-3275-5294.

Scopus ID: 59160077400

Zhumanbay Rustem Nurkatovich, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-9506-3685

Baigabatova N.K.¹, *Ishkalova G.I.²

¹Zhetysu University named after I. Zhansugurov
Taldykorgan, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan

*e-mail: banu780307@gmail.com

LABOR MARKET ADAPTATION STRATEGIES OF REPATRIATES IN THE ZHETYSU REGION

Abstract. The labour market adaptation of ethnic Kazakh repatriates (*qandas*) in Kazakhstan has attracted growing scholarly attention, yet region-specific studies of employment integration remain scarce. This article investigates the labour market adaptation strategies of repatriates in the Zhetysu region, drawing on semi-structured interviews with *qandas* who migrated from China, Mongolia, and Uzbekistan. Thematic analysis of the qualitative data revealed three distinct strategies: entrepreneurial adaptation, characterised by self-employment and small business creation; professional adaptation, defined by employment in one's specialist field; and forced adaptation, involving entry into low-skilled or informal labour unrelated to one's qualifications. Adaptation outcomes are shaped by education level, language proficiency, Cyrillic literacy, social networks, and country of origin. Repatriates from Uzbekistan integrated most smoothly into formal employment, owing to a shared Soviet institutional heritage and Russian-language competence, whereas those from China faced the steepest barriers because of script incompatibility. Across all groups, kinship and compatriot networks were the primary channels for labour market entry. The entrepreneurial strategy emerged as the most prevalent response, not as a first choice but as a structural outcome of language barriers, credential non-recognition, and inadequate formal employment conditions.

Keywords: repatriate, *qandas*, Zhetysu region, labor market, adaptation strategies, migration, employment.

For citation: Baigabatova N.K., Ishkalova G.I. Labor market adaptation strategies of repatriates in the Zhetysu region // *Madeni Mura*. 2026. № 2 (113). Pp. 216-224 (in Eng)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.17>

Introduction

The political transformations of the late twentieth century triggered large-scale ethnic return migration across the post-Soviet space. Kazakhstan was among the first successor states to institutionalise a repatriation programme, launched in 1991, which encouraged ethnic Kazakhs from China, Mongolia, Uzbekistan, and other countries to return to their historical homeland (Zeveleva, 2014). At independence, ethnic Kazakhs formed only 40% of Kazakhstan's population. Driven by demographic and nation-building imperatives, the programme offered resettlement stipends, housing, employment assistance, and a simplified path to citizenship (Kuşçu, 2014; Zhang & Tsakhirmaa, 2022). Over one million repatriates have since settled in Kazakhstan.

Despite formal privileges, *qandas* have consis-

tently faced difficulties with socio-economic integration, particularly in the labour market (Kuşçu, 2014; Zeveleva, 2014; Werner et al., 2017). The scholarly literature has documented general adaptation patterns, but region-specific studies of labour market integration remain rare. This article addresses that gap by examining how repatriates adapt to the labour market in the Zhetysu region, one of Kazakhstan's primary repatriate-receiving areas, drawing on interview data with *qandas* from China, Mongolia, and Uzbekistan. Three objectives guide the study: to identify factors influencing repatriates' labour market adaptation; to analyse employment characteristics by country of origin; and to classify dominant adaptation strategies.

Comparative scholarship situates Kazakhstan's

repatriation policy within the broader context of post-Soviet nation-building. Zeveleva (2014) argues that a sustainable repatriation programme requires both ideological coherence and practical alignment with a state's demographic and labour market needs. Kazakhstan scores well ideologically; the programme is embedded in a „nationalising“ state agenda, but has faced persistent practical failures in housing, employment, and language. Kuşçu (2014) documents the contentious public debate surrounding the oralman programme, noting that critics emphasise the programme's socio-economic burdens while proponents frame repatriation as a form of national restoration. Crucially, unemployment and language barriers emerge as the most pressing integration obstacles in both scholars' analyses, particularly for those arriving from non-CIS states such as China and Mongolia.

Zhang and Tsakhirmaa (2022) offer a detailed analysis of Chinese Kazakh emigration dynamics, documenting a shift from socio-economically driven migration in the 2000s towards increasingly politico-culturally motivated movement since the late 2000s. Repatriates from China tend to be urban-based and cluster in restaurant management, small trade, and services, facing distinct barriers arising from a lack of Russian and Cyrillic literacy. The concept of „privileged exclusion“, in which formal state privileges coexist with social and professional marginalisation, captures a structural paradox central to labour market outcomes (Werner et al., 2017). Joo (2024) adds a political economy dimension: Kazakhstan's relatively permissive environment for migrants reflects a deliberate regime strategy under conditions of limited electoral competition rather than an ideological commitment to integration. Aumann and Titzmann (2018), studying diaspora migrants from the former Soviet Union in Germany and Israel, demonstrate that behavioural acculturation (language) lags behind ethnic identity maintenance, a pattern directly relevant to Chinese Kazakh repatriates, whose cultural identification with Kazakhstan far outpaces their functional linguistic integration.

Against this background, the present study investigates the labour market adaptation strategies of ethnic Kazakh repatriates (*qandases*) in the Zhetysu region of Kazakhstan, with particular attention to the structural conditions shaping their integration into the regional labour market. Three specific objectives guide the study: (1) to identify the key factors influencing repatriates' labour market adaptation in the Zhetysu region; (2) to analyse employment cha-

racteristics and adaptation pathways by country of origin (China, Mongolia, and Uzbekistan); and (3) to classify the dominant adaptation strategies employed by repatriates in response to linguistic, institutional, and structural barriers. By addressing these objectives, the study contributes to a growing body of region-specific research on repatriate integration and offers empirically grounded insights for policy development.

Materials and Research Methods

A qualitative methodology was employed, with semi-structured interviews as the primary data collection instrument. Informants were repatriates from China, Mongolia, and Uzbekistan residing in the Zhetysu region, selected to reflect variation in country of origin, professional background, employment type, and adaptation experience. Interview topics included employment trajectories, language barriers, occupational retraining, self-employment, and social network use. Thematic analysis was used to identify patterns across respondents. An interdisciplinary approach, combining analysis, comparison, and interpretation of oral data, formed the methodological foundation.

Analysis

The findings confirm and extend patterns identified in the broader repatriation literature. The prevalence of the entrepreneurial strategy aligns with migration scholarship documenting migrants' tendency to opt for self-employment when adapting to a host country (Laruelle, 2013: 89). Compensatory entrepreneurship, in which professional qualifications are preserved but expressed through informal channels before formal institutional re-entry, emerges as a recurring structural response to blocked formal employment channels. That Cyrillic illiteracy compels repatriates into self-employment is well documented (Zhapakov et al., 2020: 149), and the inability to speak Russian is noted as excluding repatriates from competitive trade sectors. Domestic researchers note that differences in work organisation constitute a barrier to socio-psychological adaptation, even when the occupation itself remains the same (Duisenbekov, 2012: 106).

Comparative research indicates that most Kazakhstani repatriates are prepared for self-employment (Issaeva & Ki-Soo, 2025: 105). Policy proposals to support this trajectory include microfinance, tax incentives during the settlement period (Zhapakov et al., 2020: 153), and the proposed „*qandas* card“,

which would enable Kazakhs with established businesses abroad to expand into Kazakhstan before relocating (Khamzin, 2023: 91).

The professional adaptation pathway confirms Zeveleva's (2014) argument that a shared Soviet institutional heritage substantially eases integration. The Uzbekistani physician's experience illustrates the structural advantage conferred by Cyrillic literacy, common institutional frameworks, and mutual recognition of Soviet-era qualifications. The ultrasound specialist's case shows that professional adaptation can succeed through compensatory mechanisms within the labour collective: mastering Russian not only raises repatriates' educational level but also enables full membership of Kazakhstani society (Zhapakov et al., 2020: 149). Aumann and Titzmann's (2018) finding that behavioural acculturation (language) lags behind ethnic identity maintenance among diaspora migrants is directly illustrated here. This case illustrates internal migration as an enabling mechanism, with rural labour shortages driving urban relocation, a pattern documented by Zhapakov et al. (2020: 152).

The cases of forced adaptation extend Kurganskaya et al.'s (2024: 72) observation that over half of repatriates hold higher or vocational qualifications. Credentials without language and social capital are often insufficient for early integration. The trajectory from forced informal labour, through experience accumulation, to entrepreneurship illustrates the dynamic nature of repatriate adaptation. Policy literature recommends initial financial support and multi-year tax incentives to shorten this phase (Zhapakov et al., 2020: 153).

The "privileged exclusion" dynamic (Werner et al., 2017) is evident across all three strategies: formal ethnic privileges coexist with de facto professional marginalisation, particularly for Chinese Kazakhs. Joo's (2024) political economy perspective helps explain why this structural paradox persists: Kazakhstan's relatively permissive environment for migrants reflects a deliberate regime strategy, given limited electoral competition, rather than an ideological commitment to integration. Family networks that function as informal welfare systems when state support is insufficient represent a further structural feature consistent with the literature (Kuşçu, 2014).

The regional Employment and Social Protection Centre provided referrals to vacancies and facilitated access to specialist employment for those with recognised qualifications. The oblast's "Til" language centre, which offered Russian-language courses

until 2021, produced measurable outcomes; its graduates entered civil service, though the programme was discontinued due to low demand among repatriates. Strengthening language support, professional credentialing pathways, and targeted economic instruments for early-stage self-employment would shorten the period of forced adaptation and enable more *qandases* to realise their qualifications within the regional labour market.

Results

The Zhetysu region is among Kazakhstan's areas with the highest concentrations of repatriates. Repatriates' adaptation to the regional labour market is heterogeneous, shaped by professional qualifications, language proficiency, and economic resources. Three strategies emerged: entrepreneurial adaptation, professional adaptation, and forced adaptation. Respondents encountered language difficulties as the main obstacle upon arrival. One noted: „When I came to Kazakhstan, I saw Kazakhs speaking Russian. That made me wonder whether I needed to learn Russian too". A further barrier was literacy in Cyrillic: those using the traditional Kazakh script (*töte zhazu*) could not engage in written professional communication, directly impeding career entry. Shortages of vacancies in specialist fields and mismatches in work experience compounded these difficulties. These barriers align with findings by Kuşçu (2014) and Zhapakov et al. (2020), who identify language and unemployment as the two foundational challenges to integration.

Entrepreneurial Adaptation Strategy. The entrepreneurial strategy, oriented towards self-employment and small business creation, was the most prevalent among respondents. Despite professional qualifications, the majority engaged in small business, self-employment, or service provision: medical clinics, retail outlets, tutoring, furniture making, online trade, cargo services, beauty services, and home-based enterprises. Language barriers and illiteracy in Cyrillic were the primary reasons for being unable to secure specialist employment, a pattern documented in the literature (Kuşçu, 2014: 187). Unfavourable formal working conditions, excessive workloads, inflexible schedules, and low wages also pushed respondents towards self-employment.

The most vivid illustration came from a physician couple who had emigrated from China: „In China, I worked for 8 years as a paediatrician at a clinic in Kumul, and my husband worked as a general practitioner. But because we did not know

Russian or the Cyrillic alphabet, we could not get hospital jobs, and for 2 years, I sold polyethylene bags by walking through the market. We could neither write in Russian nor in Kazakh; we only knew the traditional script. Eventually, other Kazakhs who had moved from China, not understanding the local healthcare system and facing language barriers, said to us: 'You are both doctors; sell us medicines from that side; we will come to you for treatment.' So, for 2 years, we sold medicines. Later, we opened our own private medical clinic. We treat with Chinese medicine. When we first opened, only qandas from China came. Now people of other nationalities come as well, and those who have moved back to their homeland bring local Kazakhs as interpreters".

This trajectory exemplifies compensatory entrepreneurship: professional qualifications are preserved but expressed through informal channels before formal institutional re-entry. That Cyrillic illiteracy compels repatriates into self-employment is well documented (Zhapakov et al., 2020: 149), and the inability to speak Russian is noted as excluding repatriates from competitive trade sectors. Work schedule constraints also prompted transitions. One respondent explained: „I left my specialist job because of an inconvenient work schedule. I had two young children to drop off and pick up from kindergarten, so I started bringing and selling clothes made from Mongolian wool. Now I have a store with a saleswoman".

Another respondent, a mathematics teacher, chose a different path in self-employment: „I left a business lycée due to an excessive workload and an inconvenient schedule. Now I rent a room in a business centre and work as a private mathematics tutor".

Domestic researchers note that differences in work organisation constitute a barrier to socio-psychological adaptation, even when the occupation itself remains the same (Duisenbekov, 2012: 106). Respondents without higher education typically engaged in livestock or crop farming as their primary economic activity. One respondent from Mongolia stated: „In Mongolia, we raised livestock. The first year, we bought 10 colts and left them with relatives who had already moved. The following year, our family moved to a rural area, and we tended our livestock. We sold the meat and milk".

Transitions from professional employment to entrepreneurship also took place. One respondent described moving from a colleague's clinic to independent practice: „I first worked at the clinic serving

people who had come from the same place as us. There were many clients. Later, I rented a room and registered as an individual entrepreneur. My wife and I are both in this field". These patterns align with the broader migration literature documenting migrants' tendency to opt for self-employment when adapting to a host country (Laruelle, 2013: 89). Comparative research indicates that most Kazakhstani repatriates are prepared for self-employment (Issaeva & Ki-Soo, 2025: 105). Policy proposals to support this trajectory include microfinance, tax incentives during the settlement period (Zhapakov et al., 2020: 153), and the proposed „qandas card", which would allow Kazakhs with established businesses abroad to expand into Kazakhstan before relocating (Khamzin, 2023: 91).

Professional Adaptation Strategy. The professional strategy identifies repatriates who secured employment in their field, enabling faster qualification development and labour market integration. This pathway was most accessible to education and healthcare specialists with recognised credentials. One physician from Uzbekistan described a seamless transition: „After moving, finding work in my specialty was not difficult. I was hired as a doctor at a city clinic even before receiving citizenship. They accepted my repatriate certificate. Since I graduated from Samarkand Medical University during the Soviet era, no credential recognition was required. I only attended professional development courses in the first two years and obtained 3 certificates. As a needed specialist, I was provided with a 2-room apartment by the city mayor".

This respondent's experience illustrates a structural advantage for repatriates from former Soviet republics: shared literacy in Cyrillic, common institutional frameworks, and mutual recognition of Soviet-era qualifications ease professional transition (Zeveleva, 2014).

A more complex case involved an ultrasound specialist trained in China. „I qualified as an ultrasound diagnostics specialist in China. After arriving, I first worked for a year at a private clinic. Then I heard that a city hospital needed a specialist and was hired as an ultrasound doctor. When I started, I could not write in Kazakh and could neither write nor speak Russian. At work, writing was not a problem. I am a doctor, and the nurse writes what I say. Now I have learned to write in Kazakh".

This case demonstrates that professional adaptation can succeed through compensatory mechanisms within the labour collective. Mastering Russian,

as noted in the literature, not only raises repatriates' educational level but also enables full membership of Kazakhstani society (Zhapakov et al., 2020: 149). Aumann and Titzmann's (2018) finding that behavioural acculturation (language) lags behind ethnic identity maintenance among diaspora migrants is directly illustrated here.

A primary school teacher from China followed a longer path: „I graduated from a university in China. In Kazakhstan, we first lived in a rural area with no school vacancies. I taught the children of fellow migrants and gradually learned the local curriculum. I sought out teachers who had arrived earlier and attended their courses. I had my diploma recognised in Astana. After 2-3 years, we moved to the city, where I was hired at a newly opened school”.

This case illustrates internal migration as an enabling mechanism, with rural vacancy shortages driving urban relocation, a pattern documented by Zhapakov et al. (2020: 152). The regional Employment and Social Protection Center provided referrals to vacancies, and the oblast's „Til” (Language) centre, operating until 2021, offered Russian courses, with graduates subsequently entering civil service.

Some respondents initially worked in their field before transitioning to entrepreneurship:

„I finished university in Almaty. But due to low salaries, I moved to Mongolia to join relatives, and we make furniture together. I am registered as an individual entrepreneur, pay taxes, and make pension contributions. Sometimes I want to find work in my specialty, but after so many years I worry it might be difficult”.

Forced Adaptation Strategy. The forced strategy characterises repatriates compelled to take up employment unrelated to their qualifications, driven by shortages of specialists, non-recognition of credentials, language barriers, and urgent income needs in the early years of settlement. This pathway is associated with unstable, informal, low-wage employment. Kurganskaya et al. (2024: 72) note that over half of repatriates hold higher or vocational education, with roughly a third having only secondary education, suggesting that language training alone would suffice for most. Yet the forced adaptation cases show that credentials without language and social capital are often insufficient for early integration.

One respondent described a decade of informal work before transitioning to formal employment: „I could not find work in my specialty, so I spent more than 10 years transporting passengers between two

cities. I learned about it from fellow villagers who had arrived before me. I bought a vehicle on credit because my mother worked at a state institution. But over time, noticing high demand for vehicle spare parts, I opened a shop selling auto parts”.

This trajectory, from forced informal labour through experience accumulation to entrepreneurship, illustrates the dynamic nature of repatriate adaptation. Policy literature recommends initial financial support and multi-year tax incentives to shorten this phase (Zhapakov et al., 2020: 153). Insufficient wages in formal employment also forced the adoption of supplementary strategies:

„I am a teacher, but due to the low salary and being the sole breadwinner, I do seasonal work”. Another respondent combined urban residence with rural employment: „We live in the city because our children attend school. We left our livestock with relatives in the village. My husband and I take on hired work tending livestock; sometimes I do cleaning work. My children have registered me as an individual entrepreneur and pay pension contributions on my behalf”.

These examples show that repatriates' labour market adaptation is driven by economic necessity and the need for social inclusion, with family networks serving as informal welfare systems when state support is insufficient.

Country of Origin and Adaptation Patterns. Marked differences emerged by source country. Repatriates from Uzbekistan, sharing Soviet institutional heritage, Cyrillic literacy, and Russian proficiency, were most likely to pursue professional adaptation, with compatriot networks facilitating entry into adjacent sectors when specialty vacancies were unavailable (construction, vegetable trade, services). Mongolian Kazakhs, generally Cyrillic-literate and Kazakh-speaking, faced fewer linguistic barriers, though wage dissatisfaction sometimes prompted entrepreneurial diversification.

Repatriates from China faced the most complex barriers. Töte zhazu literacy created a fundamental mismatch with Kazakhstan's Cyrillic-based institutional environment, acting as a structural disqualification across formal employment sectors. These repatriates concentrated in self-employment niches, including traditional medicine, massage, beauty services, hairdressing, and home-based enterprises, consistent with Zhang and Tsakhirmaa's (2022) documentation of Chinese Kazakhs clustering in urban services. This pattern also reflects the „privileged exclusion” dynamic (Werner et al., 2017): formal ethnic

privileges coexist with de facto professional marginalisation.

Across all groups, kinship and compatriot networks, rather than institutional actors, were the primary channels for labour market information. Co-ethnics from the same source country shared job leads, introduced employers, and provided start-up guidance, partially compensating for the absence of formal support structures (Kuşçu, 2014).

Conclusion

This study set out to identify the labour market adaptation strategies of repatriates in the Zhetysu region and to analyse the features of their socio-economic integration. The research confirmed that the adaptation process is heterogeneous, and three principal strategies were identified: entrepreneurial adaptation, professional adaptation, and forced adaptation.

The entrepreneurial strategy was the most common among respondents. Repatriates opened small businesses, registered as individual entrepreneurs, and entered self-employment across a range of sectors, including trade, services, beauty, medicine, tutoring, livestock farming, and home-based production. This strategy was chosen for a variety of reasons: inability to find employment in one's specialty due to language barriers and Cyrillic illiteracy, absence of suitable vacancies, low wages in formal employment, and inflexible work schedules. In many cases, repatriates who initially worked in hired or informal capacities, such as selling goods at the market, driving passengers, or tending livestock for others, gradually accumulated experience, observed local demand, and transitioned into independent enterprise. The willingness to independently find pathways into the labour market reflects a high level of adaptive capacity among qandases.

The professional strategy was characterised by repatriates securing employment in their specialty, enabling faster qualification development and labour market integration. This pathway was most accessible to those working in education and healthcare, where demand for qualified staff was stable. Country of origin played a decisive role: repatriates from Uzbekistan, who arrived with Cyrillic literacy, Russian proficiency, and Soviet-era credentials, integrated into formal employment most smoothly. Mongolian Kazakhs, fluent in Kazakh and literate in

Cyrillic, also adapted with fewer barriers. Repatriates from China faced the steepest obstacles, as literacy in their traditional script had no currency in Kazakhstan's institutional environment. Yet some managed to sustain professional practice through workplace compensation mechanisms and language acquisition over time. Internal migration from rural to urban areas was a recurring feature of the professional pathway, as city-based institutions offered more vacancies and better institutional support.

The forced adaptation strategy was applied to those who entered employment sectors unrelated to their qualifications, driven by shortages of specialist vacancies, non-recognition of credentials, language barriers, and the urgent need to provide for their families in the early years after arrival. Work in transportation, construction, seasonal agriculture, and general hired labour were the most common forms. This strategy was not always permanent: several respondents moved out of forced adaptation over time as language skills improved, social networks expanded, and economic resources accumulated.

The study also revealed that repatriates' labour market adaptation strategies are directly linked to their place of settlement. An urban location substantially increased the likelihood of professional integration, whereas rural placement was associated with agricultural self-employment or forced entry into the labour market. When professional adaptation was unavailable, individual capacity and kinship networks were the decisive factors. Across all groups, respondents relied primarily on compatriot networks rather than formal institutions to find employment and business opportunities.

The regional Employment and Social Protection Centre provided referrals to vacancies and facilitated access to specialist employment for those with recognised qualifications. The oblast's „Til" language centre, which offered Russian-language courses until 2021, produced measurable outcomes; its graduates entered civil service, though the programme was discontinued due to low demand among repatriates. Strengthening language support, professional credentialing pathways, and targeted economic instruments for early-stage self-employment would reduce the duration of forced adaptation and enable more qandases to realise their qualifications within the regional labour market.

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP26197965, "Everyday life of ethnic repatriates in post-Soviet Kazakhstan: adaptive strategies and integration practices, on the example of the Zhetysu region").

References

1. Aumann L., Titzmann P.F., 2018. Acculturation gaps in diaspora immigrant adolescent-mother dyads: The case for a domain-, group- and context-specific view on family adaptation. *International Journal of Psychology*. Vol. 53, No. S2. Pp. 3–12.
2. Duisenbekov D.D., Baimoldina L.O., Shalkharbekova N.A., 2012. Etnopsikhologicheskiye problemy adaptatsii repatriantov-kazakhov [Ethno-psychological problems of adaptation of Kazakh repatriates] // *Regional'nyy vestnik Vostoka*. No. 1 (53). Pp. 102–106. [In Russian]
3. Issaeva Zh., Ki-Soo Eun., 2025. Return Migration and Economic Development of the Home Country: A Comparative Study between Kazakhstan and South Korea. *International Relations and International Law Journal*. Vol. 109, No. 1. Pp. 101–109.
4. Joo S.H., 2024. Elections and Immigration Policy in Autocracy: Evidence from Russia and Kazakhstan. *Government and Opposition*. Vol. 59. Pp. 482–503.
5. Khamzin A.S. et al., 2023. Labor migration: a view from Kazakhstan. *Journal of Educational and Social Research*. Vol. 13, No. 4. Pp. 84–93.
6. Kuşçu I., 2014. Ethnic return migration and public debate: The case of Kazakhstan. *International Migration*. Vol. 52, No. 2. Pp. 178–197.
7. Kurganskaya V.D., Shaukenova Z.K., Dunaev V.Yu., Abrakhmatova G.A., 2024. Kandas and demographic processes in Kazakhstan. *Acta Biomedica Scientifica*. 9(2). Pp. 67–79.
8. Laruelle M., 2013. Kazakhstan: Central Asia's new migration crossroads. In: *Migration and Social Upheaval as the Face of Globalization in Central Asia*. Brill. Pp. 87–108.
9. Werner C.A., Emmelhainz C., Barcus H., 2017. Privileged Exclusion in Post-Soviet Kazakhstan. *Europe-Asia Studies*. Vol. 69, No. 10. Pp. 1557–1583.
10. Zhapakov S.M. et al., 2020. Problems of employment and adaptation of repatriates and their influence on internal labor migration in Kazakhstan. *Human Systems Management*. Vol. 39, No. 2. Pp. 141–154.
11. Zeveleva O., 2014. Political aspects of repatriation: Germany, Russia, Kazakhstan. A comparative analysis. *Nationalities Papers*. Vol. 42, No. 5. Pp. 808–827.
12. Zhang Z., Tsakhirmaa S., 2022. Ethnonationalism and the changing pattern of ethnic Kazakhs' emigration from China to Kazakhstan. *China Information*. Vol. 36, No. 3. Pp. 318–343.

Байгабатова Н.К.¹, *Ишкалова Г. И.²

¹ I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
Талдықорған, Қазақстан

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

*e-mail: banu780307@gmail.com

РЕПАТРИАНТТАРДЫҢ ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНА БЕЙІМДЕЛУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Аңдатпа. Қазақстандағы этникалық репатриант-қазақтардың (қандастардың) еңбек нарығына бейімделуі ғалымдардың назарын көбірек аударады, алайда еңбек интеграциясы мәселелері бойынша өңірлік зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Бұл мақалада Қытай, Моңғолия және Өзбекстаннан қоныс аударған қандастармен жартылай құрылымдалған сұхбаттар негізінде Жетісу аймағындағы репатрианттардың еңбек нарығына бейімдеу стратегиялары зерттеледі. Сапалы деректерді тақырыптық талдау үш түрлі стратегияны анықтады: өзін-өзі жұмыспен қамтумен сипатталатын кәсіпкерлік бейімделу және шағын бизнес құру; мамандығы бойынша жұмысқа орналасумен анықталатын кәсіптік бейімделу; және біліктілігімен байланысты емес, біліктілігі төмен немесе бейресми жұмысқа орналасуды көздейтін мәжбүрлі бейімделу. Бейімделу

нәтижелері білім деңгейі, тілді меңгеру, кириллицадағы сауаттылыққа, әлеуметтік желілерге және шыққан еліне байланысты. Өзбекстаннан келген қазақтар кеңестік институционалдық мұра мен орыс тілін білудің арқасында ресми жұмыспен қамтуға оңай бейімделді, ал Қытайдан келген репатрианттар жазудың сәйкес келмеуіне байланысты ең үлкен кедергілерге тап болды. Барлық топтар үшін туыстық байланыстар мен отандастармен байланыс еңбек нарығына шығудың негізгі арналары болды. Кәсіпкерлік стратегия ең кең таралған реакцияға айналды, бірақ алғашқы таңдау ретінде емес, тілдік кедергілердің, құжаттарды мойындамаудың және ресми жұмысқа орналасудың жеткіліксіз шарттарының құрылымдық нәтижесі ретінде байқалды.

Кілт сөздер: репатриант, қандас, Жетісу облысы, еңбек нарығы, көші-қон, бейімделу стратегиялары, жұмыспен қамту.

Дәйексөз үшін: Байгабатова Н.К., Ишкалова Г.И. Репатрианттардың Жетісу облысының еңбек нарығына бейімделу стратегиялары // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). Б. 216-224 (ағылш.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.17>

Байгабатова Н.К.¹, *Ишкалова Г.И.²

¹Жетысуский университет им. И. Жансугурова
Талдықорган, Казахстан

²Евразийский университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

*e-mail: banu780307@gmail.com

СТРАТЕГИИ АДАПТАЦИИ РЕПАТРИАНТОВ К РЫНКУ ТРУДА ОБЛАСТИ ЖЕТЫСУ

Аннотация. Адаптация этнических казахов-репатриантов (кандасов) в Казахстане к рынку труда привлекает все большее внимание ученых, однако региональных исследований по вопросам трудовой интеграции по-прежнему недостаточно. В этой статье исследуются стратегии адаптации репатриантов в регионе Жетысу к рынку труда на основе полуструктурированных интервью с кандасами, которые мигрировали из Китая, Монголии и Узбекистана. Тематический анализ качественных данных выявил три различные стратегии: предпринимательскую адаптацию, характеризующуюся самозанятостью, и создание малого бизнеса; профессиональная адаптация, определяемая трудоустройством по специальности; и вынужденная адаптация, предполагающая трудоустройство на низкоквалифицированную или неформальную работу, не связанную с квалификацией. Результаты адаптации зависят от уровня образования, владения языком, грамотности на кириллице, социальных сетей и страны происхождения. Репатрианты из Узбекистана легче всего адаптировались к формальной занятости благодаря общему советскому институциональному наследию и знанию русского языка, в то время как репатрианты из Китая сталкивались с самыми серьезными препятствиями из-за несовместимости письменности. Для всех групп родственные связи и связи с соотечественниками были основными каналами выхода на рынок труда. Предпринимательская стратегия стала наиболее распространенной реакцией, но не в качестве первого выбора, а как структурный результат языковых барьеров, непризнания документов и неадекватных условий официального трудоустройства.

Ключевые слова: репатриант, кандас, область Жетысу, рынок труда, миграция, стратегии адаптации, трудоустройство.

Для цитирования: Байгабатова Н.К., Ишкалова Г.И. Стратегии адаптации репатриантов к рынку

тұрғын ауданы Жетісу // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). Б. 216-224 (англ.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.17>

Information about authors:

Baigabatova Nazgul Kazhimuratovna, Candidate of historical sciences, Associate Professor, Zhetysay University named after I. Zhansugurov, Tal'dykorgan, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6228-4043

Scopus: 55639717300

Ishkalova Gulbanu Ismagulovna, PhD, Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-5135-0893

Scopus ID: 57567932400

Авторлар туралы мәлімет:

Байгабатова Назгүл Қажымұратқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6228-4043

Scopus: 55639717300

Ишкалова Гүлбану Смағұлқызы, PhD, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-5135-0893

Scopus ID: 57567932400

Сведения об авторах:

Байгабатова Назгуль Кажимуратовна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Талдыкорган, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6228-4043

Scopus: 55639717300

Ишкалова Гульбану Исмагуловна, PhD, старший преподаватель, Евразийский университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-5135-0893

Scopus ID: 57567932400

Примкулова Г.Ж.¹, *Динашева Л.С.², Орынбасарова Г.Ж.³

¹«Өзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Түркістан, Қазақстан

²Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан

³Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті Шымкент, Қазақстан

*e-mail: lazat.dinasheva@iuth.edu.kz

ДӘРУІШТЕР МҰРАСЫНЫҢ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ РУХАНИ-МӘДЕНИ КЕЛБЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, дәруіштердің тарихи орны мен дәстүрдің жергілікті мәдениетке ықпалы сараланады. Қожа Ахмет Ясауи мектебі қалыптастырған мұра Түркістан қаласының қайталанбас болмысы мен мәдени бейнесінің іргетасы ретінде қарастырылады. Түркістан өңіріндегі дәруіштік институттың әлеуметтік-мәдени қызметінің әлеуетін айқындауға басымдық берілді. Жұмыстың негізгі болжамы (гипотезасы) ретінде дәруіштер мұрасын заманауи туризм индустриясына жүйелі интеграциялау аймақтың мәдени-тарихи бірегейлігін сақтаудың басты тетігі екені алға тартылады. Бұл феномен Түркістанның рухани келбетін айқындап, бүкіл ислам әлемінің мәдени даму бағытына серпін берді. Дәруіштер құрғақ уағыз айтушылардан жоғары тұрды. Олар халықтың рухани болмысын қалыптастырушы тұлғаларға айналды.

Дәруіштер дала халқының дүниетанымына сай рухани мектептің негізін қалады. Сопылық топтардың қажырлы еңбегімен Түркістанда көптеген киелі нысандар мен теккелер бой көтерді. Уақыт өте келе бұл орындар халықтың діни-мәдени өмірін біріктіретін негізгі арқауға айналды. Осы тарихи сабақтастық Қазақстандағы рухани туризмді жаңғырту мәселесін жаңа деңгейге көтерді. Бүгінде Түркістан қаласы – бүкіл түркі әлемін біріктіретін киелі орын. Өңірдегі зиярат ету мәдениеті мен тарихи туризмді дамытуда дәруіштік дәстүрдің қалдырған ізі қайта жаңғырып, бағасын алуда.

Түркістан тарихында өзіндік із қалдырған дәруіштерге қатысты ғылыми деректер жүйеленіп, олардың қала болмысын қалыптастыруға қосқан үлесі анықталды. Дәруіштік мұраның мәдени туризмді байыта түсудегі маңызына баса назар аударылады. Аталған мәселелер заманауи әлеуметтік антропология мен мәдени географияның әдістемелік принциптері негізінде кешенді түрде талданады.

Кілт сөздер: Ясауи хикметтері, дәруіштер, сопылық, қаландария, зікір, зиярат мәдениеті, Түркістан, рухани туризм.

Дәйексөз үшін: Примкулова Г.Ж., Динашева Л.С., Орынбасарова Г.Ж. Дәруіштер мұрасының Түркістан қаласының рухани-мәдени келбетін қалыптастырудағы рөлі мен маңызы // Мәдени мұра. 2026. № 2 (113). бб. 225-237 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.18>

Кіріспе

Түркістандағы Ясауи кесенесі ғасырлар бойына сопылық ілімді ұстанушылардың басты жиналатын орнына айналды. Қожа Ахмет Ясауи дүниеден өткен соң оның жерленген жері күллі ізбасарлары үшін киелі мекен болғанын уақыт дәлелдеді. Әсіресе қыс айларында бұл қасиетті орынның рухани тынысы ерекше жанданып, халық жан-жақтан қалаға жаппай ағылатын,

кесене маңында бір апта бойы діни жоралғылар мен рухани жиындар үздіксіз өткізілді (Камаладдини, 2007: 41-42). Бұл басқосулар ұстаз мұрасын ұлықтап қана қоймай, Түркістанның мұсылман әлеміндегі жоғары мәртебесін паш етті.

Шығыстанушылар Орталық Азияны «дәруіштердің классикалық елі» деп атады.

Сопылық ілімнің Орталық Азиядағы бағыты өзінің пайда болуынан бастап исламның тірегі, философиялық негіздемесі болды, түркі тайпаларын исламдандыруда, аймақта исламды шоғырландыруда үлкен рөл атқарды. Осы орайда, дәруіштердің діни тәжірибесі – сопылық ілімнің ең табысты уағызшылары, шәкірттері мен ізбасарлары, ілімді таратушылары ретінде аймақтың ерекше рухани және мәдени ортасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды, сондай-ақ Түркістанды тартымды діни-мәдени және қажылық орталығына айналдырды.

Орта Азияда қызмет еткен орыс офицері Е.Т. Смирновтың «Сборник материалов по мусульманству» (1899) атты еңбегінде Ахмет Ясауидің түркі тайпалары арасында исламды таратудағы айрықша белсенділігі мен нәтижелі қызметі атап өтіледі. Зерттеуші өз еңбегінде: «В настоящее время он национальный святой кочевых племен Средней Азии, второй после Бахауддина бухарского...», – деп көрсетеді. Оның сопылық пен дін таратудағы сіңірген еңбегінің маңыздылығын Әмір Темірдің оның қабірінің үстіне үлкен мешіт-кесене тұрғызуы да дәлелдейді. Кейіннен осы зәулім ескерткіштің айналасында Түркістан қаласы қалыптасқан (Материалы по мусульманству, 1898: 11-12).

Қазіргі таңда Түркістанның ірі туристік орталыққа айналуы және қала инфрақұрылымының айтарлықтай өзгеруі жағдайында сопылық ілім мен дәруіштердің бейнесі қаланың тарихи-этнографиялық, туристік салаларының мәдени және діни мұрасының маңызды элементтеріне айналуы тиіс. Дәруіштер тарихымен байланысты ежелгі дәстүрлер, рәсімдер, сәулет ескерткіштері мен жазбаша дереккөздер бүгінде сақталып қана қоймай, білім мен ғылымда, мәдениет пен туризмде белсенді түрде зерделеніп, интеграциялануда. Осы үрдістер өңірдің экономикалық өрлеуіне, интеллектуалдық әлеуетінің көтерілуіне жол ашады. Бұл үдеріс ұлттық бірегейлікті бекемдеп, халықтың рухани тұрғыдан өзін-өзі тануына серпін береді. Көне мұраны ұлықтау арқылы халқымыздың таным көкжиегін кеңейтуге, ұлттық өзіндік мәдени бейнемізді сомдауға мүмкіндік туады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Ізденіс нысанының деректік қорын жасақтауда XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Түркістан өлкесінің рухани

өмірін зерттеген П.А. Позднев (1886) пен Н.С. Лыкошиннің (1895, 1916) іргелі еңбектеріне басымдық берілді. Бұл зерттеулерде сол кезеңдегі сопылық ұстанымдар мен дәруіштердің тыныс-тіршілігін шынайы түрде сипаттауымен үлкен құндылыққа ие. Осы жазбалармен қатар Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» мұрасының қолжазба нұсқалары ілімнің бастау көзі ретінде кең қолданылды.

Көне қолжазбалар мен кейінгі басылымдарды өзара салыстыру сопылық ілімнің астарына еніп оның тылсым қабаттарын ашуға мүмкіндік береді. Осы іргелі деректерді заманауи ғылыми пайымдармен толықтыру мақсатында М.А. Камаладдини (2007), Н. Нұртазина (2006) және Н.А. Томилова (2014) сынды отандық және шетелдік зерттеушілердің ізденістері негізгі бағдар ретінде басшылыққа алынды. Аталған еңбектер топтамасы дәруіштер бейнесін тек діни контексте емес, қоғамның әлеуметтік белсенді бөлігі ретінде танып білуге, сопылық дәстүрдің тарихи сабақтастығына ғылыми баға беруге жол ашады.

Ақиқат іздеушілердің Түркістан өлкесі тарихындағы орнын зерделеу барысында дін мен тарихты, әлеуметтік қырларды біртұтас қарастыратын жүйелі тәсіл негізге алынды. Тарихи объективизм қағидасы дәруіштік институттың аймақтағы ислам мәдениетіне типізген әсерін нақтылауға мүмкіндік берді. Құбылыстың пайда болу (генезис) кезеңдерін жалпы тарихи үдерістің ажырамас бөлігі ретінде зерттеуде жүйелілік әдісі шешуші рөл атқарды. Дереккөздерді саралау, сараптау барысында тарихи-салыстырмалылық тәсіл ішкі байланыстарды анықтауға көмектесті. Осы әдіснамалық тәсілдер тарихи мәліметтерді бір жүйеге түсіруге мүмкіндік берді. Бұл өз кезегінде сопылық мектептің өзіне ғана тән сипаты мен ғасырлар бойы үзілмеген рухани негізін тануға мүмкіндік берді.

Талдау

Алғашқы нышандары байқалып, қарқынды дами бастаған сопылық ілімнің бастауы VIII ғасырдың соңы мен IX ғасырдың басына сәйкес келеді. Қосөзен аралығындағы Иран мен Иракты, сондай-ақ Орталық Азия мен Африка континентінің солтүстік бөлігін осы ілімге тән ортақ рухани кеңістік қамтыды. «Мистикалық жол» деп аталған ұғымды сопылар жекелеген танымдық ілімдер мен тәжірибелік әдістердің

бірегей жиынтығы ретінде қарастырды және осы дәстүрді түрлі бірлестіктердің көмегімен келесі ұрпаққа аманат етті. Сопылықтың он екі негізгі тармағы немесе «аналық бірлестіктері» XII-XIV ғасырлардың бедерінде толықтай жүйеленді. Түркістан маңында іргесі қаланған «Ясауия» жолы мен оның негізін салушы Ахмет Ясауи есімі осы бірлестіктердің басында тұрды.

Орталық Азиядағы түркі халықтарының ислам дінін қабылдауында сопылық ілімнің атқарған қызметі мен рөлі жоғары екендігі анық. Сопылық діни-философиялық, әлеуметтік, моральдық-эстетикалық ілім ретінде мұсылман елдерінде және мұсылмандар арасында кең таралды. Сопылардың діни тәжірибесі дұғалар бағыштау мен ораза тұту, пендешілік дүниеден алшақтау, қарапайымдылық культін ұстану және т.б. арқылы көрініс тапты. Бірте-бірте исламның осы бағытында Құдайға деген еріксіз сағыныш сезімі, оған деген шексіз сүйіспеншілік пен махаббат және онымен байланыс орнатуға деген ұмтылыс түріндегі мистикалық көңіл-күй күшейе бастады (Зиннатуллина, 2012: 55).

Ортағасырлық сопылардың өздерінің көптеген шығармалары және сопылық туралы кейінгі ғылыми еңбектер «сопылық» сөзінің этимологиясын анықтаудан басталады. Терминге қатысты ең көп таралған теориялар бар:

1. Араб сөзінен *сафа* («тазалық»);
2. Араб сөз тіркесінен *ас-суффа* («орындық адамдары», яғни Пайғамбардың мешітінде өмір сүрген тақуа серіктері);
3. Араб сөз тіркесінен *ас-саффа* («бірінші қатарды алатын адам» – мешітте немесе Құдайдың алдында);
4. Араб тілінен аударғанда жүн – *суф* (ең көп таралған нұсқасы), тасаввафа – «жүннен жасалған шапан кию», одан тасаввуф – «жүннен жасалған шапан кию әдеті» (Кныш, 2004: 3-4).

X-XI ғасырларда сопылық тәжірибе жүйеленіп, біршама реттелген және қалыпты түрге ие болады (ақиқат жолы туралы ілім, өзін-өзі моральдық тазарту және жетілдіру тұжырымдамасы). Сопылық ілім адамзаттық құндылықтардың қоғамдық-мәдени өмірдің көптеген салаларына сопылық формада енуінің негізгі арнасы болды. Адам баласының қадірі мен қасиетін, ішкі сұлулығын дәріптейтін рухани құндылықтар сопылық әдебиет арқылы халық санасына сіңді. Аталған рухани ілімнің болмысы сан алуан қырларымен өмірде көрініс табады. Хикметтер мен хикаяттар, астарлы

әңгімелерде осы жалғанның өзекті мәселелері терең философиялық әрі ағартушылық тұрғыда зерделенген (Кныш, 2004: 56-57).

Дүниетанымдық негіздерді айқындайтын «тариқат» ұғымының мәнін бір анықтамамен шектеу қиын. Кемелдікке бастайтын бұл мектеп адамның өзін тануын, ақиқатқа барар жолды және қатаң рухани тәртіпті біріктірді. Терминнің түпкі мағынасына үңілсек, ол кез келген істі мінсіз атқару тәсілін, яғни ақиқат іздеушінің бет бұратын рухани бағытын аңғартады. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» еңбегінде шарифат, тариқат және хақиқат ұғымдарының өзара байланысы тамыр, бұтақ және жеміс метафоралары арқылы сипатталады. Мұнда шарифат қағидалары білімге бастайтын алғашқы баспалдақ болса, сол білімнің шынайы мәніне тек тариқат арқылы ғана қол жеткізуге болатындығы негізделген (Ясауи, 2004: 53-59).

Қожа Ахмет Ясауи – ірі сопылық шейх, ақын және Ясауия сопылық бірлестігінің негізін қалаушы. Оның кесенесі рухани ғана емес, туристік орталыққа айналды. Дәруіштер Ясауидің шәкірттері мен ізбасарлары ретінде, оның ілімдерін таратуға қатысып, ғасырлар бойы зияратшыларды қызықтыратын ерекше рухани атмосфера құрды. Кезбе, үнемі сапар үстінде болатын дәруіштердің импровизацияланған уағыздары олардың рухани көрегендігі, жағдайды бірден «түсіну» қабілеті – адамдардың өмір салтын, психологиялық құрылымын, жасын, жынысын, әлеуметтік мәртебесін ескеру арқылы жоғары нәтижелерге жетті.

Дәруіштердің мұрасы діни және рухани мәдени құндылықтардың элементтері болып табылатын халуат, завия, текке (сопылық орталықтар), музыка, поэзия және ауызша дәстүр арқылы берілді. XIX ғасырдағы деректерде атап өтілгендей, мұсылман қауымдастығының ішінде дәруіштер өздерінің ішкі ұйымдасу құрылымы бар, өзара тығыз байланысқан және белгілі бір әлеуметтік-рухани ықпалға ие қауымдастықтарды құраған (Сборник материалов по мусульманству, 2017: 50).

Алынған нәтижелер

Ислам дінінің Орталық Азия аймағында сопылық формада орнығуында кезбе және тұрақты өмір сүретін дәруіштердің институционалдық қызметі айқындаушы рөл атқарды. Бұл ілім қоғамдық-мәдени өмірдің көптеген салаларына сопылық формада енеді,

оны кезбе және тұрақты өмір сүретін дәруіштер уағыздады, олардың арнайы жиналыс орындары (халуат, завия, текке) рухани насихат пен діни өмірдің орталықтарына айналды. Дәруіштік феноменді жай ғана діни құбылыс ретінде емес, сопылық ілімнің теориялық қағидаларын қоғамдық практикамен ұштастырған өзіндік әлеуметтік-мәдени институт ретінде қарастыру маңызды. Осы тұрғыдан алғанда, дәруіштер бірлестіктерінің ішкі тәртібі мен тыныс-тіршілік жүйесін зерделеу Орталық Азиядағы исламдану үдерісінің ішкі тетіктерін терең түсінуге мүмкіндік береді (Позднев, 1886: 27).

X–XII ғасырлар аралығында Орталық Азия өңірінде ислам дінінің рухани ықпалының түбегейлі орнығуы дала халқының дүниетанымымен тікелей байланысты болды. Осынау тарихи бетбұрыста жаулаушы әскерлер мен қолбасшылар қарудың күшімен жете алмаған нәтижеге дәруіштер өздерінің парасатты мистикалық ілімімен қол жеткізді. Бұл үдерістің басты себебі – көшпелі түркілердің өмір салтындағы дәстүрлі аскетикалық белгілер мен еркіндік сүйгіш мінез-құлқының сопылық ілімнің өзін-өзі бақылау және рухани ізденіс қағидаларымен ішкі мазмұндық тұрғыдан үндес келуінде жатыр (Нуртазина, 2007: 198).

«Дәруіш» бейнесінің көпмағыналылығы мен мәдениеттегі көпжақтылығы оның тарихи кезеңдердегі әртүрлі қабылдануынан көрінеді (Томилова, 2014: 19). Зерттеу барысында дәруіш тұлғасының үш негізгі семантикалық деңгейі айқындалды: біріншіден, ол белгілі бір діни-мистикалық ілімнің ізбасары; екіншіден, арнайы психо-рухани жаттығулар арқылы даналыққа қол жеткізген тұлға; үшіншіден, дүниелік игіліктерден бас тартқан, қоғамдық қалыптарға бағынбайтын аскет (Томилова, 2014: 24). Рухани кемелдік пен ішкі бостандықтың осылайша бір тұлға бойында тоғысуы ислам әлемінде дәруіштердің әлеуметтік мәртебесін ерекшелеп, олардың халықтық мәдениеттегі трансформациялық рөлін күшейтті.

Ғалым М.Қ. Тұяқбаевтың ізденістеріне сүйенсек, парсы және түркі тілдес ортада «дарвиш» атауы материалдық тұрғыдан жарлы, бірақ рухани бай адамды білдірсе, араб тілді кеңістікте бұл ұғым «*факир*» сөзімен синонимдік қатар құрады. XI ғасырдың ортасынан бастап сопылық мектептердің (тариқат) қалыптасуымен бұл терминдердің мағыналық ауқымы кеңейді. Мақалада жүргізілген жүйелеу нәтижесінде

дәруіштердің өмір сүру салты мен діни тәжірибесіне қарай екі ірі топқа бөлінгендігі нақтыланды:

- Алғашқысы – қоғаммен тығыз байланыста болып, ел аралап, идеяларды таратқан кезбе дәруіштер (қаландарлар);

- екіншісі – арнайы рухани орталықтарда (халуат, завия, текке) өз пірлерінің жетекшілігімен тұрақты өмір сүрген дәруіштер.

Соңғы топтың құрамында қолөнершілер мен саудагерлердің болуы сопылықтың Түркістан секілді ортағасырлық қалалардың шаруашылық-әлеуметтік құрылымымен бірігіп кеткенін көрсетеді. Олар күнделікті кәсіппен айналыса отырып, белгіленген күндері ұжымдық зікірлер мен діни мейрамдарға қатысып отырған.

«Дәруіш» құбылысын географиялық және хронологиялық тұрғыдан күрделі сипаттағы мәдени-әлеуметтік құбылыс ретінде тануға болады. Сопылықта «дәруіш» бейнесін тану үшін бұл құбылыстың маңызды белгілері ретінде дәруіштің ойлауға мистикалық тұрғыда тереңдеуі, байлықтан бас тартуы екендігін түсіну қажет. Кеңес өкіметі орнағанға дейін дәруіштер осы аймақтағы қала өмірінің ажырамас бөлігі болды. Оларды қала базарларында, көшелерде және жолдарда кездестіруге болатын. «Сопылық бауырластықтар сырт көзден таса, ішкі сыры беймәлім қауымдастықтарға ұқсайды және оған ілімнен хабары жоқ жандардың кіруіне қатаң тыйым салынған. Әрбір тариқаттың тізгінін шексіз беделге ие рухани көсемі ұстады. Жергілікті ерекшеліктерге байланысты мұндай тұлғаларды шейх, мүршид, ишан немесе пір деп атады. Ұйымның құрылымы негізінен теологиялық сипатқа ие болды. Өйткені орден басшысы міндетті түрде үзілмейтін рухани алтын шынжырдың бір буыны болып саналды. Әр тариқаттың өзіне тән шежіресі (силсила) болып, ілім құпиялары мен рухани сабақтастық бір шейхтан екіншісіне жалғасып отырды (Сборник материалов по мусульманству, 2017: 52).

Аскетизм, өзін-өзі шектеу және рухани ізденіс идеяларымен қаруланған сопылар мен дәруіштер ислам дінінің географиялық тұрғыдан кең таралуына айтарлықтай ықпал еткені сөзсіз. Осылайша, сопылықтың негізгі өкілдері ретінде қалыптасқан дәруіш феномені исламның түрлі аймақтарында динамикалық түрде орнығуына негіз болды.

Сопылық әлемінде дәруіштердің маңыздылығы мен орны туралы мәліметтерді

Қожа Ахмет Ясауидің танымал «Диуани хикмет» еңбегінен көруге болады. Орталық Азиядағы сопылық дәстүрдің негізі Қожа Ахмет Ясауи хикметтері мен дәруіштердің рухани қызметіне тікелей байланысты. Осы жолды ұстанушылар өздерінің діни рәсімдерінде хикметтерді басты орынға қойған. Дәруіштер өздеріне белгіленген оқшау мекендерде, рухани орталықтарында жиналып дұға оқып, зікір салуды ажырамас амал еткен. Нәпсіні тәрбиелеу үшін қырық күндік шілдеге отырып оразаның ең қатал тәртібіне бағынғандығы белгілі. Бұл ақиқат іздеушілер рухани мұра ретінде хикметтерді халық жадында атадан балаға ғасырлар бойында ауызша аманаттады. Қиын-қыстау саяси және діни қысым кезеңдерінде де мәдениет пен сенімнің өшпеуіне өлшеусіз үлес қосты.

Ясауи хикметтерінде дәруіштердің рухани болмысы мен олардың кемелдікке ұмтылған ішкі әлемі ерекше суреттеледі. Жүрекке ұялаған зікір мен сырт көзге ашыла бермейтін жұмбақ сырлар бұл жандардың тылсым табиғатын айқындай түседі. Тоқтаусыз жол жүру мен тәкбір айту арқылы олар үздіксіз рухани ізденістің мәнін ашқаны айтылады да, өлең жолдары былай жалғасады:

«Машайықтар сыр бүгер, қызметінде бол түгел,

Пайғамбарға жәдігер, қалған осы дәруіштер.

Құл Қожа Ахмет міскін бол, міскіндерге мағына мол.

Дәруіштікті қадірле, көңіл қошы дәруіштер!» (Жетпіс хикмет, 2016: 90-91).

«Жол үстінде отырып, жол сұраған дәруіштер,

Ғайыптан хабар есітіп, жолға түскен дәруіштер.

Асалары қолында, жол дорбасы белінде,

Хақтың аты тілінде, Аллалаған дәруіштер...»

(Жетпіс хикмет, 2016: 91).

Сопылық тариқаттардың ішкі иерархиясы мен силсила (сабақтастық алтын шынжыры) жүйесі Орталық Азия мұсылман қоғамының тұрақтылығын қамтамасыз етуші негізгі күш болды. Белгілі зерттеуші А. Франктің атап көрсетуінше, аймақтағы сопылық институттар, соның ішінде шейхтар мен ишандар желісі, Ресей империясының әкімшілік реформалары кезеңінде де халықтың ішкі діни-мәдени бірегейлігін сақтап қалуда трансшекаралық интеллектуалдық және рухани бедел иесі қызметін атқарды (Frank, 2012: 41). Бұл

дәруіштер мен сопылық қауымдастықтардың Түркістан шеңберінде ғана емес, бүкіл Еуразия кеңістігіндегі мұсылмандар арасында жоғары мәртебеге ие болғанын айқындайды.

Дәруіштердің қоғамдағы рөлі мен маңызы тарихи, этнографиялық, діни әдебиеттерде әр түрлі уақытта жан-жақты түсіндіріліп келді. Зерттеушілер үшін дәруіштердің бейнесіне деген қызығушылық бірнеше себептерге байланысты болды. Олардың ішіндегі назар аудартқан ең маңыздылары: экзотикалық және мистикалық тәжірибелері; бостандық және поэтикалық ізденістермен бір мезгілде байланысты кезбе, сапар үстіндегі өмір салты; дәстүрлі рәміздерде бейнеленген мистикалық шабыт; дәруіш институтының мистикалық дәстүр ретіндегі көнелігі және шынайылығы.

Түркістан археологиясы мен этнографиясы бойынша көптеген жарияланымдардың, сондай-ақ Орта Азия тарихы мен топографиясы бойынша ортағасырлық шығармалардың орыс тіліндегі бірқатар аудармаларының авторы Н.С. Лыкошин сопылық ілім мен дәруіштерді зерттеу мәселесіне қатысты былай деп жазады: «Сопылық қозғалыстың бүкіл болмысы, табиғаты құпия. Оған қатысы бар кез келген жергілікті тұрғын дәруіштік бағыттың ішкі мәні жайлы айтуға құлық танытпайды, тіс жармайды. Сондықтан бұл тақырыпта қандай да бір ақпарат алу тек кездейсоқ әңгіме барысында ғана мүмкін болады. Ишандықтың өзегі тылсым дүниелер негізінде құрылғандықтан сопылықтың басты идеяларына қарапайым, жай сұрақ жауап арқылы бойлау, оны түсіну аса қиын. Тек қана сопылық бағытта жазылған шығармалармен танысу арқылы ғана бұл ілім туралы түсінік қалыптастыруға болады» (Лыкошин, 1916: 155).

Н.С. Лыкошиннің тағы бір жазбаларында дәруіштердің зікір салу рәсімін былай суреттейді: «... Рухани кемелдікке ұмтылған дәруіштер «алқа» деп аталатын шеңбер құрып бір-біріне бетпе-бет қарап тұрады немесе дөңгелене айналып отырады да, Алланың есімдері мен сипатын түрлі ырғақпен айта бастайды. Олардың дауыстап айтқан зікірлеріне ұласа шеткерірек тұрған екі-үш хафиз сопылық жолдағы ақындардың жырларын әуезді де ащы дауыстарымен оқи жөнеледі.

Жергілікті тұрғындар арасында әсіресе түркі тілінде өлең жолдарымен жазылған Қожа Хафиз, Әзіреті Сұлтан Ясауидің хикметтері жоғары бағаланады. Осы өңірдегі жұрт туындаған

кез келген мәселе бойынша өзінің ойының дұрыстығын дәлелдеу үшін осы ұстаздары хикметтерінің шумақтарын нақышына келтіріп айтуды әдетке айналдырған. Мұндай рухани жиындар бата берумен аяқталады, соңынан ишандар өз қаржысына дайындатқан ортақ ас беріледі» (Лыкошин, 1895: 110-111).

«Зікір алқа құрылды, ей дәруіштер келіндер! Ақ дастарқан жайылды, үлесті одан алыңдар. Сөз ғылымын діттеген, өмірге әлі жетпеген, Кіріптарлық бүктеген, бар байлықтан алыңдар...» (Жетпіс хикмет, 2016: 94).

Ясауия тариқатында оқшаулану, жалғыздық (шілде, халват) өзіндік принциптер мен ережелерге негізделген үлкен маңызға ие. Ахмет Ясауи іліміне сәйкес, «оқшаулану» сөзінде көптеген даналық бар. Оқшаулану кезінде нәпсіні тию, құмарлық пен шайтанның азғыруына қатысты барлық нәрсе жоғалып, адамның жүрегі Құдайдың нұрына толы болуы керек. Ясауи ілімі тұрғысынан оқшауланудың екі түрі бар: Құдайдың заңы бойынша оқшаулану (шарифат) және мистикалық жол (тариқат). Оқшаулану үшін рухани тәлімгердің рұқсатын алып, бір күн бұрын таңертеңгі намаз оқығаннан кейін тасбих (дұға ету) және тахлил (Құдайды мадақтау) шығарылады. Сол күні кешкі намаздан кейін құпиялылық орнының барлық есіктері мен саңылаулары жабылады (шілдехана) және шәкірт (мурид) күн батқанға дейін Құдайды еске алады (зікір) және күнәларын кешіруді Алла тағаладан сұрайды. Оқшаулану 40 күнге (шілде) созылады (Камаладдини, 2007: 41).

Ясауи ілімінде «көңіл («жүрек») көзін ашуға», «көңіл айнасын тазартуға» ерекше мән беріледі. Себебі «жүрек көзінің ашылуы» – ғапылдық ұйқысынан оянып, шынайы адамдық болмысын табуға және кемелдікке ұласуға жол ашатын рухани әрекет. Бұл үшін зікір ғибадаты, яғни Алланы еске алу насихатталып, Ясауи және оның шәкірттерінің хикметтерінде зікір етудің рухани пайдасы жиі-жиі тілге тиек етіледі.

Орта Азия археологиясының негізін қалаушы, қалалардың археологиялық топографиясы, нумизматика, эпиграфикасы бойынша іргелі еңбектердің авторы, тарихшы-шығыстанушы М.Е. Массон «Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви» атты зерттеуінде Түркістандағы кесене ішіндегі және оның жанындағы жерасты Қылует мешітінде Нақшбандия ордені дәруіштерінің қатысуымен өтетін ұжымдық зікір және «ара зікірі» (зікір и-пила) рәсімдерін егжей-тегжейлі

сипаттайды. Ғалым бұл ғұрыптың ерекшелігін сипаттай келе: «Тесным кольцом, сидя на корточках у михраба и качая в такт головами, они особенным образом вкрикивают слова «он» (т.е. бог), а старшие ученики пира, стоящие за кругом, распевают стихи из «Хикмета» Ходжа Ахмеда», – деп жазды. Автор зікір барысында Ясауи хикметтерінің ерекше акустикалық ортада айтылуын және оның қатысушыларға тигізетін психо-эмоционалдық әсерін ғылыми тұрғыдан бақылаған (Города Туркестана, 1999: 25).

Дәруіштер ілімін зерттеуші ғалым П. Позднев те өз еңбегінде: «... Ташкент, Самарқанд көшелерінде және Түркістанның басқа жерлерінде кездескен дәруіштер, еуропалықтар үшін өте жарқын тұлғалар. Дәруіштер еуропалықтарды ерекше құлшылық ету ғибадатымен және жұмбақ көрінісімен таң қалдырады» – деп сипаттама береді (Позднев, 1886: 38). Дәруіштер үнсіз және дауыстап зікір салады. Мешітке келген дәруіштер алқа құрып отырып, оның ішінде сары халқа немесе алқаның басшысы тұрып Жаратушыны еске алады (Позднев, 1886: 249). Дәруіш феномені – бұл сопылық ілім негізіндегі исламдық мистицизм, онда Құдаймен мистикалық бірлік, Құдайға деген ерекше сүйіспеншілік, аскетизм, дүниелік байлықтан бас тарту тақырыптары өзекті болды. Әлемдік мәдениетте дәруіштің бейнесі оның кезбе, үнемі сапар үстінде болуы, аскеттік пен кедейлік, мистикалық сезімнің күші және мистикалық күйге енудің нақты тәжірибелері сияқты сипаттамалық ерекшеліктерімен байланысты.

Дәруіштің сыртқы келбетінің семантикасы оның материалдық құндылықтарды елемейтіндігі дәлелі болды: құрақ шапан, тәспі, жол дорбасы, аса таяғы, суға арналған қабақ дәруіш үшін үлкен символдық мәнге ие.

«...Лыпасы кір қожалақ, көңілінде бір Алла, Қызмет қылар әр сабақ, тыным таппай дәруіштер,

Иығында кір шапан, көңілінде мың арман, Үшбу дүния бипаян, көзге ілмес дәруіштер. Иығында шапаны, қолға ұстаған асаны, Азаттығы басында Алла дейді дәруіштер, Асылы пақыр білсе егер, қиял шаһарын кезер,

Хақ сарайы нұр себер, сағадаттық дәруіштер...» (Жетпіс хикмет, 2016: 91).

«...Бар лыпасы кір шапан, көңілінде мың аян, Еліріп екі жәһәнді, көзге ілмеген дәруіштер.

Дәруіш Хақтың мәнзүрі, зікірі көңіл гүлзары, Хақтың аты арманы, безілдеген дәруіштер...» (Жетпіс хикмет, 2016: 91-92).

П.А. Позднев «Дервиши в мусульманском мире» атты еңбегінде сопылық ордендерінің өзара айырмашылығы көбіне олардың сыртқы киімінен байқалатынын жазды: «Дервиши полагают, что различие орденев прежде всего состоит в их одежде. И писавшие о дервишестве утверждают, что все дервишеские ордена отличаются между собой главным образом одеждою своих последователей, а именно – тюрбаном (головным убором), формою верхнего платья, цветом и материей, из которой делается все это. Но если бы кто захотел отыскать основательную причину такой разницы, тот не нашел бы ее» (Позднев, 1886: 157-158).

Ғалым Марат Тұяқбаевтың жинаған деректері бойынша дәруіштердің күнделікті өмірі туралы мәліметтерді келтіруге болады. Дәруіштер қатарына қабылдану үшін олардың психикалық, физикалық шыдамдылығы сыналған. Осы сынақтан өткендер пірдің қолын алып, сопылық жолында 1–2 жыл көлемінде жан-жақты білім негіздерін игерген. Дәруіштер белгілі бір білім деңгейін игеріп, сәтті өткен жағдайда, ұстаздары түрлі-түсті мата құрағын беріп, шапандарына жамаған. Шапандарындағы түрлі-түсті құрақтар дәруіштің білім деңгейі туралы мәлімет береді. Үлкен сынақтың бірі – 40 күн шілдеханаға түсу, зікір салу, Құран оқу, т.б. Сонымен қатар, дәруіштер қара жұмысқа да салынған. Дәруіштердің қарапайым өмір сүргені туралы дәлелдің бірі – олардың тамақ мәзірі. Күнделікті тұтынатын тамақтарынан – нан, мейіз, шай ғана болған. Шыдамдылық сынағынан өту үшін дәруіштер үндемеуге, шаштарын қимауға ант беріп отырған.

Сопылық ілімді игеруде тұрақты өмір сүретін дәруіштер ханака, завия, теккеде өмір сүрген. Бұл орындар көбінесе мазарларға жақын орналасқан. Парсы тілінде «хангах» деп бірге өмір сүретін жай, сопылардың діни әдет-ғұрпын атқаратын жер және сапаршылар (дәруіш, каландар т.б.) тоқтайтын «үй» деген мағыналарды беретін сөзді айтады. Сопылық ханака – бұл сопылар үшін баспана, тұрақ (өз үйлері жоқ немесе сапар шегушілер үшін), көпшілікпен діни әдет-ғұрып пен талаптарды орындайтын жер, мысалы: ораза тұту, зікір салу, намаз оқу, Құран оқу, күндіз-түні атқарылатын ғұрыптарға қатысу мен кездесулер өткізу, тіпті, оқып-біліп ілімін

толтыратын жер деуге де болады. Х ғасырдың соңына қарай тұрақты түрде жұмыс істейтін ханакалар пайда бола бастады, оларда «ұстаз-шәкірт» институттары қалыптасып, мистикалық жолға түскендердің қоғамдық орталығына айналды. Орталық Азиядағы, атап айтқанда Түркістан өңіріндегі сопылық мектептер мен ханакалардың тарихи рөлін зерттеуде қасиетті әулеттер (қожалар, ишандар) феноменін бөле-жара қарау мүмкін емес. Профессор А.К. Мүминов өзінің зерттеулерінде қазақ мұсылман қоғамындағы қожалар қауымының рухани билік пен исламдық ілімді таратудағы, ел арасындағы тұтастық пен үйлесімділікті сақтаудағы айрықша рөлін дәлелдейді (Мүминов, 2011: 303). Ахмет Ясауи кесенесі мен оның айналасындағы ханакалар осындай рухани элитаның шоғырланған және дәруіштердің тәлім алатын басты интеллектуалдық орталығы қызметін атқарғаны сөзсіз.

Түркістан қаласында Өзірет Сұлтан кесенесі құрамына енген алып құрылыстың да «ханака» екендігіне толық көз жеткіземіз. Тіпті, Ахмет Ясауиге дейін де мұнда жергілікті сопылар өмір сүрген ханака құрылысы болғандығы әбден мүмкін. Ханаканы салғанда әрбір бөлменің қызметі алдын ала анық белгіленді, олар жиынтығында үлкен кешенді тұраққа айналып отырды. Кей жерлерде ханака құрамында мешіт те болды. Негізгі құрылыс ішіне діни ғұрыптық бөлмелер мен асханалар да біріктіріле тұрғызылды. XVI ғ. бастап ханакалардың орнын түріктік суфизм қауымдастықтарының тұрғын жайлары – теккелер баса бастады, бұл Осман империясының Мағрибті жаулап ала бастаған тұсы еді. Түркістан өңірінде текке де, завия да, халуат та кездесе береді. Бір Түркістанның өзінде Үлкен халуат, Кіші халуат, Шілдехана, ханака да (Өзірет Сұлтан кешені), Құмшық ата зікірханасы да орналасқан.

Көпше түрінде «зауаия» деп айтылатын бұл термин, «бұрыш» немесе кішігірім бөлме, сопының тұрағы деген мағына береді. Бұл сөздің мағынасы ғасырлар бойы өзгеріп отырды. Алғашында мешіттің ішіндегі немесе жанындағы бір бөлме есебінде шәкірттерді оқып-жазуға, Құранды оқып-талдауға пайдаланылған жай. Кейінірек сопылар шейхының тұрғын үйі ретінде айтылатын болды, мұнда шейх мүридтерге ілім беріп, уағыз да жүргізетін. «Завия» терминінің ең көп тараған жерлері Солтүстік Африка мен Андалусия болды, мұнда завиялар сопылықтың

уағыздалуы мен кең таралуына көп пайдасы тиді. Завияда суфистік шейхтан толық білім алған соң, кез келген мүрид өз туған жеріне қайтып, өзінің завиясын салып, ілімін таратуға болатын.

XII–XIV ғғ. сопылық бірлестіктер (бауырластықтар) пайда болып дами бастағанда, завия тұрақтарының маңызы арта түсті және олардың қызметі де ұлғая берді. Олар бірлестіктің ұжымдық та, экономикалық та орталығына айнала бастады және суфизмді уағыздау орталығы болатын. Осы кезден «завия» деп үлкен құрылыстар кешенін айта бастады, оның құрамына жергілікті әулиенің кесенесі (бірлестікте соның есімімен аталды), кішігірім мешіт, шейхтың тұрғын үйі, Құран оқитын және мүридтерге сабақ берілетін дәрісханалар, мүридтердің жатын бөлмелері, жолаушыларды (дәруіштерді) қабылдайтын орындар (мұнда оларға тегін тамақ, баспана берілді) енетін еді.

Әдетте, завияның жанында кішігірім мазарат орналасатын, онда қайтыс болған сопылар да, өздері осында жерлеуді өсиет еткен қарапайым адамдар да жерлене беретін. Мұндай сопылық завиялар жергілікті мұсылмандардың садақа, нәзір, құрбандықтары мен сапар шеккендер, дәруіштер пітір-садақаларынан және негізінен завияларға вакф ретінде берілген жерлерден түскен табыстар арқасында өмір сүрді.

XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясы Орталық Азияның есебінен өз иеліктерін кеңейтті, ал 1867 жылы патша Александр II Ресей империясының Түркістан генерал-губернаторлығын құруды мақұлдады. Түркістанның бірінші генерал-губернаторы генерал К.П. фон Кауфманның (1818–1882) бұйрығымен «Түркістан альбомы» жасалды. Онда 1200-ге жуық ақ-қара фотосуреттерді, сондай-ақ сәулет құрылысы жоспарларын, акварель эскиздерін және карталарды қамтитын Орталық Азия туралы өте құнды көрнекі материалдар жинақталды. «Түркістан альбомының» фотосуреттерінен де Орталық Азия дәруіштерінің бейнесін көруге болады. Олар жергілікті халықтар арасында белгілі бір санатты құрады. Дәруіштер өздерін сопылық ілімнің ізбасарлары деп санады. Сақталған фотосуреттерде дәруіштердің топтарын көруге болады, кейде олармен бірге рухани тәлімгерлері – пірлері де ақ түсті бас киіммен ерекшеленіп тұрады.

Орталық Азия аумағындағы дәруіштер 1872–1913 жылдар аралығында «Түркістан

альбомы» мен С. Прокудин-Горскийдің туындыларын қоса алғанда, альбомдар мен арнайы иллюстрацияларда суретке түсіріліп, шығарылды. Бұл, бір жағынан, туристерді тарту және аймақ имиджін экзотизациялау үшін дәруіштердің бейнесін қоғамдық кеңістікте сақтау, екінші жағынан, олар аймақтағы Ресей билігінің қауіпсіздігіне қауіп төндіруі мүмкін деген түсінікке байланысты олардың санын азайту саясаты жүргенін айқындайды (Отчёт Дудина, 2021: 191–192). XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан генерал-губернаторлығының құрылуымен аймақтағы исламдық институттардың, соның ішінде сопылық бауырластықтардың қызметі отаршыл биліктің жіті бақылауына алынды. П. Сартори мен Д. Росс жинақтаған зерттеулер көрсеткендей, патша өкіметі сопылық шейхтар мен дәруіштердің халық арасындағы ықпалынан сескене отырып, олардың рухани билігі мен құқықтық өрісін (шариғат шеңберін) шектеуге тырысқанымен, сопылық қауымдастықтар қоғамдық-әлеуметтік өмірдің ажырамас элементі ретінде өз пәрменділігін жоғалтқан жоқ (Sartori & Ross, 2017: 15). «Түркістан альбомындағы» дәруіштердің визуалды бейнелері де биліктің осы бір «беймәлім әрі жұмбақ» рухани күшті хаттау және бақылау мақсатынан туындаған болатын.

Санкт-Петербургтегі мемлекеттік дін тарихы мұражайының коллекциясында сирек кездесетін экспонат ретінде Орталық Азиядағы аскет-дәруіштің киім үлгілерінің жиынтығы сақталған. Бұл сопылық ұстанушылардың келбеті мен атрибуттарын көрнекі түрде нақты көрсетуге мүмкіндік береді. Мұражайда дәруіш киімінің элементтерін көруге болады: шапан, қалпақ және белбеу, сондай-ақ арнайы ыдыстары – каду және кашкуль. Кашкуль формасы асқазанға ұқсайды және Сейшел пальмасының жемісінен жасалып, оюланған каллиграфиялық жазулармен, гүлдердің, құстардың, жануарлардың және адамдардың мүсіндерімен безендірілген. Металдан соғылып, бетіне ою-өрнек пен асыл тас бейнесіндегі әшекейлер қондырылған кашкуль ыдыстар дәруіштер тұрмысынан мағлұмат береді. Тамақ пен су сақтауға арналған мұндай ыдыстарды жасауда көбіне сопақша келген табиғи қабақтар қолданылған. Ақиқат жолындағы жолаушылардың рухани серігіне айналған «тылсым» заттардың ішінде өзіндік ерекше пішінімен ерекшеленетін аса таяқтардың орны бөлек деуге болады. Әсерлі бұтақтар мен

ағаш тамырларынан шебер өңделіп жасалған бұл бұйымдар дәруіштердің болмысын айқындайды, олардың мистикалық қуатын бейнелейтін символдық нысан қызметін атқарды.

Дін мен білім іздеп ел кезген және түркі сопылығының маңызды өкілі саналған дәруіштерді халық қашанда сыйлы тұлға деп білген. Олар жалған дүниені тәрік етіп, ішкі тазалық жолын таңдады. Ел аралап Хақ сөзін жеткізді. Мұндағы екі білім деп отырғанымыз – шарияттың сыртқы қағидасы мен хикметтің ішкі сырының ұштасуы. Осы қос қанатты қатар меңгергендіктен, жұрт оларды нағыз рухани көсем ретінде таныды. Қазақ даласында сопылар мен пірлердің, дәруіштер мен ишандардың беделі өте жоғары болды. Мұндай құрметті қонақты үйге түсіру жай ғана дәм татыру емес еді. Бұл шаңыраққа береке шақырып, ұрпаққа тәлім берудің бір жолы болатын. Осы бір ізеттілік арқылы ата-бабамыз дін мен дәстүрді ажыратпай ұстағанын байқаймыз. Дәруішке деген ілтипат ұлтымыздың рухани тамыры терең екенін және Ясауи салған сара жолдың ғасырлар бойына өшпегенін дәлелдейді. Бұл мұраны қазіргі қоғамның тарихи-мәдени жадында жаңғырту маңызды ғылыми және мәдени міндеттердің бірі болып табылады.

Қорытынды

Түркістан аймағындағы дәруіштер институты мен сопылық дәстүрлердің тарихи-мәдени рөлін кешенді түрде зерттеу нәтижесінде келесідей негізгі тұжырымдар айқындалды. Халықтың күнделікті тіршілігінде дәруіштер түрлі салт-дәстүрлер мен діни жоралғыларды атқаруға мұрындық болса, қажылық сапарларда сенімді жолсерік міндетін атқарды. Зікір салу мен ғибратты әңгіме айту сияқты сопылық амалдар зиярат етушілердің қатарын көбейтіп, киелі орындарға деген қызығушылықты арттыра түсті. Осы орайда, өлкенің өзіндік рухани бейнесін сомдауда дәруіштердің қосқан үлесі айрықша маңызға ие. Бүгінгі таңда осы бай қазынаны аймақтың мәдени-танымдық және діни туризм саласын өркендету үшін тиімді

пайдаланудың маңызы зор. Осынау тарихи тұлғалардың болмысы тек өткен күннің белгісі емес, ол саяхатшыларды қызықтыратын, ұлттық бірегейлікті бекемдейтін құнды мәдени мұра болып саналады.

Ясауи мұрасы белгілі бір географиялық шекарамен немесе тар уақыт аралығымен шектелетін мәдени дәстүр ғана емес. Түркі халықтарының ортақ қазынасына айналған хикмет дәстүрі тұтас бір өркениеттің іргетасын қалады. Ата-бабаларымыздың тілі мен әдебиетіне, тіпті күнделікті салтына енген бұл құндылықтар ғасырлар бойы жұртымыздың рухани қажеттілігін өтеп келеді. Жан дүниені тазартып, рухты шыңдайтын зікір мен риязат секілді амалдар Орталық Азия халқының өмір салтына ертеден-ақ сіңіп кеткен. Аталған құндылықтар адам баласына тіршіліктің мәнін ұғынуға көмектесті. Қанша уақыт өтсе де, қазіргі қазақ тұрмысында бұл көне жоралғылар әлі күнге дейін өз маңызын жоғалтпай, сабақтастығын сақтап қалған.

Көне мен жаңа ұштасқан Түркістанның қазіргі келбетінен үлкен жаңғырудың ізін көруге болады. Осынау тарихи өлке заманауи нысандармен, алып ғимараттармен толығып, туристер ағылатын ірі мәдени орталыққа айнала бастады. Шаһардың басты қазынасы – Әзірет Сұлтанның қалыптастырған рухани соқпағы мен асыл мұрасы екені анық. Мұндағы бабалар мұрасы мен сақталған жәдігерлер жердің қасиетін паш еткендей әсер береді. Түркістанды тек өткен күннің белгісі деп емес, келешекке жол сілтейтін білім ордасы деп қараған дұрыс. Халықаралық зерттеулер мен отандық тарихнама нәтижелері көрсеткендей, бұл қала ғасырлар бойына бүкіл түркі жұртының рухани тірегі әрі Ұлы Жібек жолының басты торабы болғанын әрдайым айғақтай бермек. Көне тарих пен заманауи жаңалықтар тоғысқан Түркістан бүкіл түркі халқының ортақ мақтанышы әрі қасиетті мекені саналады. Шаһардың қайта түлеуі – Ұлы Дала өркениетінің жаңа сатыға көтерілгенінің айқын көрінісі.

Зерттеу жұмысы ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің АР256103507 «Түркістан өңірінің қалалық мәдениеті әлеуметтік-мәдени эволюциясы және трансформациясы контекстінде (XVIII–XXI ғасырдың басы): дәстүрлі қаладан қазіргі заманға дейін» тақырыбы бойынша гранттық қаржыландыру жобасы шеңберінде әзірленді.

Әдебиеттер

1. Города Туркестана: сборник научных статей, 1999. Отв. редактор К.М. Байпаков. Алматы: Ғылым. 172 с.
2. Жетпіс хикмет, 2016. «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы. Алматы: Информ-Арна. 136 б.
3. Зиннатуллина Л.Р., 2012. Роль дервишизма в распространении суфизма и его отражение в художественной литературе // Вестник Челябинского государственного университета. №20 (274). Филология. Искусствоведение. Вып. 67. С. 55–57.
4. Камаладдин С.Б., 2007. Туркестанский старец и его мистический путь // Материалы международной конференции «Суфизм в Иране и Центральной Азии» (2–3 мая 2006 г., Алматы). Отв. редактор, сост., пер. С. Абдулло. Алматы: «Дайк-Пресс». 324 с.
5. Кныш А., 2004. Мусульманский мистицизм: краткая история / Пер. М. Романова. Москва; Санкт-Петербург: Диля. 464 с.
6. Лыкошин Н.С., 1916. Полжизни в Туркестане: очерки быта туземного населения. Вып. 1. Петроград: Т-во «В.А. Березовский». 415 с.
7. Лыкошин Н.С., 1895. Роль дервишей в мусульманской общине. Ташкент, 27 июля 1895 г. 22 с.
8. Материалы по мусульманству. Вып. 1. Дервишизм в Туркестане, 1898–1899. Ташкент: тип. Штаба Туркест. воен. окр. 24 с.
9. Нуртазина Н., 2007. Суфийский идеал рыцарства и героические традиции кочевников // Материалы международной конференции «Суфизм в Иране и Центральной Азии» (2–3 мая 2006 г., Алматы). Отв. редактор, сост., пер. С. Абдулло. Алматы: «Дайк-Пресс». 324 с.
10. Отчёт С.М. Дудина о поездках в Среднюю Азию в 1900–1902 гг. С фотографиями С.М. Дудина, 2021. Подг. текста, вступ. статья, прим. Т.Г. Емельяненко. М.: Фонд Марджани. 561 с.
11. Позднев П.А., 1886. Дервиши в мусульманском мире: исследование Петра Позднева. Оренбург: тип. Б. Бреслина. IV, XXXVIII, 336 с.
12. Сборник материалов по мусульманству. Т. 1, 1899. Сост. по распоряжению [и указаниям] Туркест. ген.-губернатора, ген.-от-инфантерии С.М. Духовского; под ред. поручика В.И. Ярового-Равского. Санкт-Петербург. 157 с.
13. Томилова Н.А., 2014. Мотив дервишества в русской литературе (на материале творчества Сухбата Афлатуни, Тимура Зульф리카рова, Александра Иличевского): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва. 181 с.
14. Яссави Ходжа Ахмед, 2004. Хикметы / Общ. ред. М.Х. Абусеитовой; пер. А.И. Ибатова, З. Жандарбека, А.Ш. Нурмановой, Н.Ж. Сағандыковой. Алматы: Дайк-Пресс. 208 с.
15. Frank A.J., 2012. Bukhara and the Muslims of Russia: Sufism, Education, and the Paradox of Islamic Prestige. Leiden; Boston: Brill. 214 p.
16. Муминов А.К., 2011. Родословное древо Мухтара Ауэзова / При участии А.Ш. Нурмановой и С. Саттарова. Алматы: Жибек жолы. 304 с.
17. Sartori P., Ross D. (Eds.), 2017. Sharia in the Russian Empire: The Reach and Limits of Islamic Law in Central Eurasia, 1550–1917. London: Royal Asiatic Society; Edinburgh University Press. 360 p.

References

1. Goroda Turkestana: sbornik nauchnykh statei, 1999. Otv. redaktor K.M. Baipakov. Almaty: Gylym. 172 p. [in Russian].
2. Zhetpis khikmet, 2016. «Aziret Sultan» memlekettik tarikhi-madeni muzei-qorygy [Seventy hikmets]. Almaty: Inform-Arna. 136 b. [in Kazakh].
3. Zinnatullina L.R., 2012. Rol dervishizma v rasprostranении sufizma i ego otrazhenie v khudozhestvennoi literature [The role of dervishism in the spread of Sufism and its reflection in fiction]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. No. 20 (274). Filologiya. Iskusstvovedenie. Vyp. 67. P. 55–57. [in Russian].

4. Kamaladdin S.B., 2007. Turkestanskii starets i ego misticheskiy put [The Turkestan elder and his mystical path]. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii «Sufizm v Irane i Tsentralnoi Azii» (2–3 maya 2006 g., Almaty). Otv. redaktor, sost., per. S. Abdullo. Almaty: «Daik-Press». 324 p. [in Russian].
5. Knysh A., 2004. Musulmanskii mistitsizm: kratkaya istoriya [Muslim mysticism: a brief history]. Per. M. Romanova. Moscow; Saint Petersburg: Dilya. 464 p. [in Russian].
6. Lykoshin N.S., 1916. Polzhizni v Turkestane: ocherki byta tuzemnogo naseleniya. Vyp. 1 [Half a lifetime in Turkestan: essays on the life of the native population. Issue 1]. Petrograd: T-vo «V.A. Berezovskii». 415 p. [in Russian].
7. Lykoshin N.S., 1895. Rol dervishei v musulmanskoj obshchine [The role of dervishes in the Muslim community]. Tashkent, 27 iyulya 1895 g. 22 p. [in Russian].
8. Materialy po musulmanstvu. Vyp. 1. Dervishizm v Turkestane, 1898–1899 [Materials on Islam. Issue 1. Dervishism in Turkestan]. Tashkent: tip. Shtaba Turkest. voen. okr. 24 p. [in Russian].
9. Nurtazina N., 2007. Sufiiskii ideal rytsarstva i geroicheskie traditsii kochevnikov [The Sufi ideal of chivalry and the heroic traditions of nomads]. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii «Sufizm v Irane i Tsentralnoi Azii» (2–3 maya 2006 g., Almaty). Otv. redaktor, sost., per. S. Abdullo. Almaty: «Daik-Press». 324 p. [in Russian].
10. Otchet S.M. Dudina o poezdках v Srednyuyu Aziyu v 1900–1902 gg. S fotografiyami S.M. Dudina, 2021 [S.M. Dudin's report on trips to Central Asia in 1900–1902. With photographs by S.M. Dudin]. Podg. teksta, vstup. statya, prim. T.G. Emelyanenko. Moscow: Fond Mardzhani. 561 p. [in Russian].
11. Pozdnev P.A., 1886. Dervishi v musulmanskom mire: issledovanie Petra Pozdneva [Dervishes in the Muslim world: a study by Petr Pozdnev]. Orenburg: tip. B. Breslina. IV, XXXVIII, 336 p. [in Russian].
12. Sbornik materialov po musulmanstvu. T. 1, 1899 [Collection of materials on Islam. Vol. 1]. Sost. po rasporyazheniyu [i ukazaniyam] Turkest. gen.-gubernatora, gen.-ot-infanterii S.M. Dukhovskogo; pod red. poruchika V.I. Yarovogo-Ravskogo. Saint Petersburg. 157 p. [in Russian].
13. Tomilova N.A., 2014. Motiv dervishestva v russkoi literature (na materiale tvorchestva Sukhbata Aflatuni, Timura Zulfikarova, Aleksandra Ilichevskogo): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk [The motif of dervishhood in Russian literature (based on the works of Sukhbat Aflatuni, Timur Zulfikarov, Alexander Ilichevsky): abstract of candidate dissertation in philology]. Moscow. 181 p. [in Russian].
14. Yassavi Khoja Akhmed, 2004. Khikmety [Wisdoms]. Obshch. red. M.Kh. Abuseitovoi; per. A.I. Ibatova, Z. Zhandarbeka, A.Sh. Nurmanovoi, N.Zh. Sagandykovoi. Almaty: Daik-Press. 208 p. [in Russian].
15. Frank A.J., 2012. Bukhara and the Muslims of Russia: Sufism, Education, and the Paradox of Islamic Prestige. Leiden; Boston: Brill. 214 p.
16. Muminov A.K., 2011. Rodoslovnnoe drevo Mukhtara Auezova [The genealogical tree of Mukhtar Auevov]. Pri uchastii A.Sh. Nurmanovoi i S. Sattarova. Almaty: Zhibek zholy. 304 p. [in Russian].
17. Sartori P., Ross D. (Eds.), 2017. Sharia in the Russian Empire: The Reach and Limits of Islamic Law in Central Eurasia, 1550–1917. London: Royal Asiatic Society; Edinburgh University Press. 360 p.

Примкулова Г.Ж.¹, *Динашева Л.С.², Орынбасарова Г.Ж.³

¹Национальный историко-культурный музей-заповедник «Эзирет Султан»
Туркестан, Казахстан

²Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

³Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узекалы Жанибекова
Шымкент, Казахстан

*e-mail: lazat.dinasheva@iuth.edu.kz

ЗНАЧЕНИЕ НАСЛЕДИЯ ДЕРВИШЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ ДУХОВНОГО И КУЛЬТУРНОГО ОБЛИКА ГОРОДА ТУРКЕСТАН

Аннотация. В данной статье как основной объект исследования рассматриваются дервиши как распространители ислама и носители суфийской культуры, а также их

роль в жизнедеятельности местного населения. Наследие школы Ходжи Ахмеда Ясави рассматривается как основа уникальной культурной и духовной идентичности города Туркестан. Гипотеза работы заключается в том, что систематическая интеграция наследия дервишей в современную индустрию туризма является главным механизмом сохранения культурно-исторической уникальности региона. Этот феномен определил духовный облик Туркестана и придал новый импульс направлению культурного развития всего исламского мира. Дервиши играли более широкую роль, чем религиозные проповедники, и стали носителями духовных ценностей общества.

Город Туркестан издавна считался духовным центром тюркского мира. Учение и наследие великого суфийского наставника Ходжа Ахмеда Ясави оказали значительное влияние на развитие религиозной мысли его последователей, а также на культурные и духовные традиции. Дервиши не только распространяли исламское мировоззрение в Туркестане, но и формировали собственные традиции духовной культуры. В результате деятельности дервишей, придерживавшихся учения Ясави, в городе и его окрестностях сформировались святыни, текке и традиция паломничества.

В статье рассматриваются научные данные о дервишах как ключевых исторических персонажах Туркестана. Авторами анализируется их роль, определяется степень влияния данного наследия на историю города и развитие современного культурно-религиозного туризма. Указанные вопросы комплексно анализируются на основе методологических принципов современной антропологии и культурной географии.

Ключевые слова: хикметы Ясави, дервиши, суфизм, каландрия, зикр, Туркестан, культура зиярата, религиозный туризм.

Для цитирования: Примкулова Г.Ж., Динашева Л.С., Орынбасарова Г.Ж. Значение наследия дервишей в формировании духовного и культурного облика города Туркестан // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). С. 225-237 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.18>

Primkulova G.Zh.¹, * Dinasheva L.S.², Orynbasarova G.Zh.³

¹National Historical and Cultural Museum-Reserve «Aziret-Sultan», Turkestan, Kazakhstan

²International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan

³South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov
Shymkent, Kazakhstan

*e-mail: lazat.dinasheva@iuth.edu.kz

THE ROLE OF DERVISH HERITAGE IN SHAPING THE SPIRITUAL AND CULTURAL IDENTITY OF TURKESTAN

Abstract. Based on scholarly research, the article analyzes the historical role of dervishes and their impact on local culture. The heritage of the Khoja Ahmed Yasawi school is considered the foundation of Turkestan's unique identity. Priority is given to identifying the socio-cultural potential of the dervish institution. As the main hypothesis, integrating dervish heritage into modern tourism is argued to be the key mechanism for preserving regional identity. This phenomenon shaped Turkestan's spiritual appearance and influenced the entire Islamic world. Dervishes became figures who formed the people's spiritual identity.

They founded a spiritual school aligned with the steppe worldview. Through Sufi efforts, numerous shrines and tekkes were built, becoming a main thread in integrating religious life. This historical continuity has raised spiritual tourism in Kazakhstan to a higher level. Today, Turkestan is a sacred place uniting the Turkic world, where dervish traditions are being revived and highly valued through pilgrimage culture.

Scientific data on dervishes are systematically organized, and their contribution to shaping

the city's identity is identified. Emphasis is placed on the great importance of dervish heritage in enriching tourism. These issues are comprehensively analyzed based on the fundamental methodological principles of modern social anthropology and cultural geography.

Keywords: Hikmets of Yasawi, dervishes, Sufism, Qalandariyya, Turkistan, dhikr, ziyarat culture, spiritual tourism.

For citation: Primkulova G.Zh., Dinashева L.S., Orynbasarova G.Zh. The role of dervish heritage in shaping the spiritual and cultural identity of Turkistan // Madeni mura. 2026. №2 (113). pp. 225-237 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.18>

Авторлар туралы мәлімет:

Примкулова Гаухар Жанқұлқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, ғалым хатшы, «Өзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-9074-9458

Scopus ID: 57192078077

Динашева Лазат Сәрсенбековна, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-0831-4162

Scopus ID: 57192089895

Орынбасарова Гүлжан Жаксымбетовна, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-4131-9152

Сведения об авторах:

Примкулова Гаухар Жанкуловна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, ученый секретарь, Национальный историко-культурный музей-заповедник «Өзірет Сұлтан», Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-9074-9458

Scopus ID: 57192078077

Динашева Лазат Сәрсенбековна, кандидат исторических наук, профессор, Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-0831-4162

Scopus ID: 57192089895

Орынбасарова Гүлжан Жаксымбетовна, кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора, Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова, Шымкент, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-4131-9152

Information about authors:

Gauhar Primkulova, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, National Historical and Cultural Museum-Reserve «Aziret-Sultan», Turkistan, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-9074-9458

Scopus ID: 57192078077

Lazat Dinashева, Candidate of Historical Sciences, Professor, International University of Tourism and Hospitality, Turkistan, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-0831-4162

Scopus ID: 57192089895

Guljan Orynbasarova, Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor, South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-4131-9152

Шолу/ Review/ Обзор

FTAMP 03.41.91

<https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.19>

***Жунисханов А.^{1,2}, Маслов Х.Б.¹, Құрманғалиев А.³**

¹Тарихшылардың ұлттық конгресі, Астана, Қазақстан

²Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан

³Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан

*e-mail: aidyn.zhunisskhanov@nu.edu.kz

Ә.Т. ТӨЛЕУБАЕВТЫҢ «РАНЕСАКСКАЯ ШИЛИКТИНСКАЯ КУЛЬТУРА» МОНОГРАФИЯСЫНА ШОЛУ

Аңдатпа. Ә.Т. Төлеубаевтың 2018 ж. жарық көрген «Раннесакская шиликтинская культура» атты монографиясында ерте сақ мәдениетінің қалыптасу мәселесі қарастырылған. Шығыс Қазақстандағы Шілікті қорымындағы элиталық ескерткіштерді (б.д.д. VIII–III ғғ.) кешенді зерттеу негізінде автор Шілікті ескерткіштерін дербес археологиялық мәдениет ретінде бөліп көрсетіп, ерте сақ мәдениетінің қалыптасу орталығын осы Шілікті-Тарбағатай өңірімен байланыстырады. Сонымен қатар монографияда сақтардың мемлекеттілігі және сақтар мен түркі халықтары арасындағы генетикалық сабақтастық туралы пікірталас тудыратын тезис ұсынылған. Шолуда жалпы теориялық-әдістемелік сипаттағы және аталған тұжырымдарға қатысты ескертпелер талданады. Автор монографияның деректік қорын, ғылыми құндылығы мен пәнаралық зерттеу әдістерінің жүйелігін жоғары бағалайды.

Кілт сөздер: Шығыс Қазақстан, ерте сақтар, Шілікті мәдениеті, Бәйгетөбе обасы, пәнаралық зерттеу, скиф-сібір аң стилі, әлеуметтік жіктелу, этногенез, сақ мемлекеттілігі.

Дәйексөз үшін: Жунисханов А., Маслов Х.Б., Құрманғалиев А. Ә.Т. Төлеубаевтың «Раннесакская Шиликтинская культура» монографиясына шолу // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). бб. 238-249 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.19>

Кіріспе

Ерте темір дәуірі Еуразияның далалық аймағы тарихының ең маңызды кезеңдерінің бірі. Б.д.д. IX–III ғғ. Байкалдан Дунайға дейінгі ұлан-байтақ далада көшпелі тайпалар біртұтас мәдени кеңістік қалыптастырды. Қазақстан аумағы осы мәдени кеңістіктің маңызды бөлігін құрады. Әсіресе Шығыс Қазақстан аумағындағы Тарбағатай тауының солтүстік бөктерінде орналасқан Шілікті жазығы ерекше маңызды кешен. Мұнда б.д.д. VIII–III ғғ. аралығымен мерзімделетін элиталық сақ ескерткіштері тығыз шоғырланған.

Шілікті қорымының материалдары ғылыми айналымға XX ғ. 60 жылдары енді. С.С. Черников басқарған Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясы қорымдағы №5 обадан аң стилінде жасалған 524 алтын бұйым тапты. Сақтардың аң стилінде жасалған алтын бұйымдарының Шығыс Қазақстан аумағынан табылуы бұл өңірде зергерлік өндіріс пен

металл өңдеу дәстүрінің жоғары деңгейде дамығанын көрсетеді (Черников, 1965: 139). Алайда С.С. Черников экспедициясы 13 обаны қазып, тек екі обаның материалын толық жариялады. Ал Шілікті жазығындағы ескерткіштердің нақты саны мен ауқымы анықталмай қалды. С.С. Черниковтан кейін 1971–2003 жж. аралығында Шілікті қорымында жүйелі зерттеу жұмыстары жүргізілмеді.

Мақалада тарих ғылымдарының докторы, профессор Ә.Т. Төлеубаевтың (1953–2023) 2018 ж. жарық көрген «Раннесакская шиликтинская культура» монографиясына ғылыми шолу жасалады. Мақаланың мақсаты – еңбектің дереккөздік базасын, қолданылған зерттеу әдістерін, негізгі ғылыми нәтижелері мен тұжырымдарын сараптап, монографияның Қазақстан және Еуразия археологиясы ғылымындағы орнын айқындау. Осы мақсатқа жету үшін монографияда сақ мемлекеттілігі,

аң стилінің шығу тегі және түркілік этногенетикалық байланыстарға қатысты ұсынылған негізгі концептуалды тұжырымдарға ғылыми талдау жасалды. Сондай-ақ элиталық жерлеу ескерткіштерін зерттеу бағытында пәнаралық әдістеменің тиімділігі бағаланады.

Шілікті ескерткіштерінің зерттелу тарихы

Шілікті жазығында шоғырланған археологиялық ескерткіштер туралы алғашқы жазбаша мәліметтер 1869 ж. «Томская губернская ведомости» газетінде жарияланды (Костров, 1869: 9). Ал 1881 ж. «Сибирская газета» басылымының № 9 санында Маңырақ, Тарбағатай және Сауыр-Сайқан жоталарының түйісер тұсында орналасқан Шілікті жазығында тізбектеле орналасқан үлкен обалардың көптігі туралы мәліметтер келтіріледі (Скорняков, 1881: 262).

Шілікті жазығындағы обалардың саны туралы алғашқы статистикалық мәліметтерді Семей өлкетанушылары В. Никитин (Никитин, 1902: 104) мен Н. Коншин (Коншин, 1903: 27–30) болыс ақсақалдарының сөздеріне сүйене отырып № 71, 72 оба туралы ақпарат береді. Бейсембай Байболовтың Зайсан уезі Маңырақ болысы қазақтарынан жинаған этнографиялық мәліметтеріне сәйкес, Шілікті жазығында 60-қа жуық оба екендігі және жергілікті тұрғындардың түсінігі бойынша бұл обалар қайтыс болған қытайлықтарға тиесілі екендігі жазылады (Байболов, 1914: 6).

1899 ж. Дала генерал-губернаторы жанындағы шенеунік А.П. Плахов Зайсан уезінен табылған алтын бұйымды Археологиялық комиссияға тапсырып, Шіліктідегі үлкен обаны қазуға 100 сом алады. А.П. Плахов комиссияға есеп бермеді, оның далалық жұмысының іздері табылмады (Черников, 1965: 11). Бұл эпизод кезеңнің негізгі белгісін айқындайды: ескерткіштерді зерттеуге деген ынта болды, бірақ ғылыми бақылау мен жауапкершілік болмады.

1909–1910 жж. семейлік гидротехник Г.И. Бокий Шілікті жазығының шығысындағы Шағаноба өзені бойындағы қорымда диаметрі 95 метр болатын № 1 обада қазба жұмыстарын жүргізеді. Қазба жұмыстары екі жылға созылып, жерлеу камерасына дейін жеткенімен, оба қабырғасының құлап кете беруіне байланысты жұмысты толық аяқтай алмайды (Научная

деятельность подотдела, 1912: 45; Черников, 1965: 11; Омаров, 2010: 64). С.С. Черников 1910 ж. В.В. Радловтың бастамасымен Ғылым академиясы Шілікті обаларын зерттеуге арнайы экспедиция жіберуді жоспарлағанын, алайда оның жүзеге аспағанын жазады (Черников, 1965: 11).

XIX ғ. – XX ғ. басы алғашқы деректер жинақтау кезеңі болды. Ескерткіштер туралы мәліметтер жиналды, бірлі-жарым қазба жұмыстары жүргізілді. Зерттеулер жүйелі ғылыми жоспарсыз, бақылаусыз жүргізілді.

Шілікті ескерткіштерін ғылыми тұрғыдан жүйелі зерттеудің нақты басталуы С.С. Черников жетекшілік еткен КСРО ҒА Археология институты Ленинград бөлімінің Шығыс Қазақстан экспедициясымен байланысты. Экспедиция 1949 ж. археологиялық барлау және қазба жұмыстарын ұйымдастырады. Содан кейінгі жылдары Қазақстанның орталық музейі, ҚазССР ҒА Тарих, археология және этнография институтының мамандарымен бірлесе отырып Шілікті қорымындағы №7 обада қазба жұмыстарын жүргізеді. 1960 жылдары №3,4,5; ал 1970 жылдары №35, 2а, 10 обалары – барлығы 13 оба қазылып, зерттеледі (Төлеубаев, 2018: 19; Джумабекова, Базарбаева, 2017: 875).

Археологиялық экспедиция 1949 ж. №7 обаны қазып, зерттейді. Зерттеу нәтижесінде обадан «аң стилінде» орындалған алтын қапсырмалар мен б.д.д. V ғ. екінші жартысымен мерзімделетін материалдар кешені табылды (Черников, 1965: 186–189). Шілікті қорымындағы зерттеулердің маңызды кезеңі деп 1960 жылғы №5 обада жүргізілген қазба жұмыстарын ерекше атап өтуге болады. Осы обадан табылған жәдігерлердің негізінде С.С. Черников 1965 ж. «Загадка Золотого кургана» монографиясын жариялады (Черников, 1965). Бұл ғылыми монографияда Шығыс Қазақстан өңірінде ерте сақ мәдени кешенінің қалыптасуына қатысты бірнеше мәселе қарастырылады. Атап айтқанда, Шілікті жазығындағы обалардың хронологиясы. С.С. Черников обалардың хронологиясын жебелер типологиясының негізінде б.з.д. VII–VI ғғ. аралығымен мерзімдейді. Сондай-ақ автор ерте көшпелілердің аң стилі өнерінің қалыптасуы мәселесіне ерекше тоқталып өтеді. Еңбекте Шілікті материалдарының Қаратеңіз жағалауы, Алтай және Минусин алаптарының ескерткіштерімен байланысын айта келе С.С. Черников шикізат көзі, оны қорытып,

байыта алатын технологиялық мүмкіндіктер және жоғары білікті зергерлері бар өңірлерде ғана ерте көшпелілердің аң стилі қалыптасуы мүмкін екендігін айтады. Оның ойынша көшпелілер өнерінің ғажайып туындылары сол заманның ірі металлургиялық орталықтары болған Солтүстік Кавказ және Шығыс Қазақстан өңірі болуы мүмкін (Черников, 1965: 138–139). Яғни аң стилі пайда болған бірыңғай орталық жоқ, ол Еуразия даласында бір уақытта қалыптасқан болуы ықтимал деп тұжырымдайды.

Дегенмен С.С. Черников зерттеулерінің өзіндік кемшіліктері де болды. Зерттелген он үш обаның тек екеуінің (№5, №7) материалдары толық жарияланды.

С.С. Черников Шілікті жазығындағы тек 51 обаны есепке алды. Бұл кейінгі зерттеулер анықтаған нақты санның бестен бір бөлігі ғана (Төлеубаев, 2018: 40–41).

Шілікті археологиялық кешенінде 1971–2003 жж. аралығында ешқандай далалық зерттеулер жүргізілмеді. Алайда осы кезеңде Қазақстанның ерте көшпелілер археологиясы жалпы алғанда белсенді дамыды. М.Қ. Қадырбаев Орталық Қазақстан материалдары негізінде «сақ мәдени қауымдастығы» ұғымын ғылыми айналымға енгізді (Қадырбаев, 1966: 401; Төлеубаев, 2018: 20). К.А. Ақышев 1969–1972 жж. Есік обасын қазып, «Алтын адамды» тауып, ғылыми айналымға енгізді (Ақышев, 1978). Есік обасының ашылуы Шілікті материалдарының маңызын да жаңаша пайымдауды талап етті. Н.А. Боковенко (Боковенко, 1986), П.И. Шульга (Шульга, 1999), Г.К. Омаров (Омаров, 2010) Шығыс Қазақстан және іргелес өңірлердің ерте сақ дәуірінің жерлеу ескерткіштері мен жерлеу ғұрпын жіктеп, топтастырды. Осы зерттеулер ерте сақ мәдениетін зерделеудің теориялық-әдістемелік базасын нығайтты және Ә.Т. Төлеубаев басқарған экспедиция алдындағы ғылыми контексті қалыптастырды.

2003 ж. Шілікті жазығындағы археологиялық ескерткіштерді зерттеудің жаңа кезеңі басталды. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің экспедициясы профессор Ә.Т. Төлеубаевтың жетекшілігімен Зайсан ауданындағы Шілікті жазығын жүйелі зерттей бастады. Он бес жыл ішінде экспедиция 300-ден астам ескерткіш анықталып, құжатталды, олардың 50-ден астамы элиталық немесе «патша» обалары санатына жатады (Төлеубаев,

2018: 40). Сондай-ақ осы уақыт аралығында 4 үлкен, 1 орта және 20 шақты кіші оба қазылып зерттелді (Төлеубаев, 2018: 27). Профессор Ә.Т. Төлеубаевтың жүргізген археологиялық барлау жұмыстары нәтижесінде Шілікті жазығындағы археологиялық ескерткіштер Шілікті-1-ден Шілікті-6-ға дейін топтарға бөлінді.

Әбдеш Тәшкенұлы басқарған археологиялық экспедицияның негізгі жетістігі ретінде Шілікті-3 қорымындағы Бәйгетөбе обасынан (№1 оба) үшінші «алтын адамның» табылуын атап өтуге болады. Бәйгетөбе обасынан барлығы 4303 дана алтын зат табылды. Оның 153 данасы мәлінің маскасы бейнесінде, 36 данасы бүркіт-самұрық, 20 данасы бұғы, 39 данасы қасқыр (аю) түрінде, 1 түйме-қаптырма бесжұлдыз, 1 қапсырма арқар бейнесінде болды. Сонымен қатар 23 дана қоңырауша түріндегі, 63 дана кеңірдекше түріндегі, 17 дана алтын тілікше, 7 дана алтын сым, 141 дана жартышар секілді салпыншақтар, 2835 дана өте кішкене құлақшалы, кесеге ұқсас салпыншақтар, 223 ұсақ кеңірдекше тізбе, 743 шығыршық тізбе және 1 дана кішкене қапсырма шеге табылды (Төлеубаев, 2018: 218). Радиокөміртекті және дендрохронологиялық сараптамалар обаның б.д.д. 730–690 жылдарға тиесілі екенін көрсетті. Бұл оны Еуразиядағы ең ерте сақ-скиф элиталық ескерткіштерінің қатарына шығарады (Төлеубаев, 2018: 497–498).

2003–2016 жж. аралығында Шілікті қорымынан табылған археологиялық материалдарды талдау үшін радиокөміртекті және дендрохронологиялық талдау, металлография, спектрлі-элементтік зондау, физикалық антропология, зооархеология және 3D модельдеуді қамтитын кешенді пәнаралық зерттеу әдістерін қолданылды. Осы зерттеулердің қорытындысы ретінде 2018 ж. Әбдеш Тәшкенұлы Төлеубаев «Раннесакская шиликтинская культура» монографиясын баспадан шығарды.

Жалпы алғанда Шілікті жазығындағы ескерткіштердің зерттелу тарихын төрт кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезеңде (XIX ғ. – XX ғ. басы) Шілікті жазығындағы археологиялық ескерткіштер туралы алғашқы мәліметтер қоры жинақталды. Екінші кезеңде (1949–1971) Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясының ұйымдастыруымен Ертіс өзенінің бойындағы археологиялық

ескерткіштер тізімделіп, зерттеле бастады. Осы кезде экспедиция жетекшісі С.С. Черниковтың басшылығымен Шілікті жазығындағы обалар ғылыми тұрғыдан алғаш рет зерттеліп, ғылыми айналымға енгізіледі. С.С. Черников Шілікті материалдары негізінде Шығыс Қазақстан өңірі сақтардың аң стилі қалыптасқан негізгі орталықтардың бірі болғанын тұжырымдайды. Үшінші кезеңде (1971–2003) Шілікті обаларында далалық зерттеулер жүргізілмеді. Дегенмен олар эталонды ескерткіш ретінде Еуразия кеңістігінде көшпелі мәдениеттің қалыптасуына қатысты пікірталастарда жиі пайдаланылды. Төртінші, яғни соңғы кезеңде (2003–2018) Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Ә.Т. Төлеубаев жетекшілік еткен археологиялық экспедиция Шілікті қорымындағы ескерткіштерді есепке алу, обаларға кешенді ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, Еуразия даласындағы ерте сақ кезеңі ескерткіштері арасынан Шілікті қорымын ерекше даралап, ерте сақ кезеңінің жеке археологиялық мәдениеті ретінде шығарды. Осы тарихнамалық контексте шолу жасалып отырған монография Шілікті қорымында жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін жинақтап, Шілікті ескерткіштерін зерттеудің жаңа әдістемелік деңгейін белгілейді.

Монографияның құрылымы мен әдістемесін талдау

Ә.Т. Төлеубаевтың «Раннесакская шиликтинская культура» монографиясы кіріспе, бес тарау, қорытынды, он қосымша және 500-ден астам әдебиеттер тізімінен тұрады. Жалпы көлемі – 528 бет. Кітаптың құрылымы «жалпыдан жекеге, жекеден жалпыға» қарай жүйелі қозғалыс логикасын ұстанады, алайда бұл логика барлық тарауда бірдей емес.

Кіріспе бөлімінде (15–38 бб.). Шілікті жазығының физикалық-географиялық сипаттамасына шолу жасалған. Кіріспеде ескерткіштердің алты топқа жіктелуі, Шілікті жазығынан 200-ден астам ескерткіштің анықталғаны, экспедиция тарихы баяндалады. Кіріспенің артықшылығы нақты деректілік болса, зерттеу мәселесі мен еңбектің теориялық шеңбері ашық тұжырымдалмағанын кемшін тұсы деп атап өтуге болады.

I тарау («Памятники Шиликтинской долины разных эпох» (Шілікті жазығындағы әр дәуір ескерткіштері), 39–118 бб.) монографияның деректану іргетасы. Тарауда Шілікті-1-ден

Шілікті-6-ға дейінгі алты ескерткіштер тобы, Шаған-оба, Қос оба, Төрт оба, Көкбастау, Қарашоқы және Кергентас қорымдар топты жүйелі сипатталған. Бұл тарауда алдыңғы зерттеулер нәтижесінде белгілі болған ескерткіштер санын артып, жаңа барлау-іздістіру нәтижесінде табылған 300-ден аса обаның анықталып, құжатталғаны айтылады (Төлеубаев, 2018: 40–41).

II тарау («Золотой» курган Байгетобе могильника Шиликты-3» (Шілікті-3 қорымының Байгетобе «алтын» обасы), 119–216 бб.) монографияның эмпирикалық өзегі. Тарауда №1 оба, жергілікті халықтың «Байгетобе» деп атап кеткен обасында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстың толық хронологиясы, обаның үш қабатты құрылымы, дромостың орналасуы, жерлеу камерасының құрылымы және жәдігерлердің табылу барысы рет-ретімен баяндалады. Тарауда морфологиялық сипаттамалар мен интерпретациялық тұжырымдар кейбір жерлерде бір мәтіндік бөлімде біріктіріліп ұсынылған.

III тарау («Шиликтинское золото и костюм «золотого человека» (Шілікті алтыны және «Алтын адам» киімі»), 217–306 бб.) монографияның ең ірі және ең ерекше бөлімі. Тарау үш бағытты қамтиды: 1. №1 обадан табылған 4303 алтын бұйымның типологиялық-морфологиялық сипаттамасы; 2. Шілікті жазығының алтын кен орындары мен алтын шикізатының жергілікті шығу тегі туралы геологиялық дәлелдер; 3. «Алтын адам» киімінің бес жылдық еңбек нәтижесінде жасалған ғылыми реконструкциясы. Тараудың мықты тұсы – алтын бұйымдардың жасалу технологиясы (микродәнекерлеу, қалыптау, түйіршіктеу) және шикізаттың шығу тегін байланыстырып, жергілікті зергерлік мектептің болғанын дәлелдеуі. Алайда реконструкцияның гипотетикалық тұстары мен дәлелді тұстары арасындағы шекара оқырман үшін әрдайым айқын бола бермейді. Яғни, «Алтын адам» киімін реконструкциялағанда кейбір элементтер нақты археологиялық деректерге сүйенеді, ал кейбірі салыстырмалы материалдарға, этнографиялық параллельдерге немесе автордың өз болжамына негізделген. Автор киімінің реконструкциясын жасауға 5–6 жыл уақыт кеткенін (Төлеубаев, 2018: 276) атап өтеді. Реконструкция негізіне жерлеу камерасынан табылған алтын әшекейлер,

ахеменидтік Иранның барельевтерінде бейнеленген тиграхауда сақтардың киімдері, Алтайдың тон басқан обаларынан табылған сақтардың киімдері, жазба деректерде кездесетін сақтар мен скифтердің киімдері туралы мәліметтер және физика-химиялық, макро және микроскопиялық зерттеу нәтижелері алынған (Төлеубаев, 2018: 266). Ә.Т. Төлеубаев Шілікті адамының киімі шапаннан, шекпен, шалбардан, аяқ киімнен, бас киімнен және белдіктен тұрған деп жазады. Негізгі материал ретінде тері, былғары және киіз қолданғандығын атап өтеді (Төлеубаев, 2018: 276). Әбдеш Тәшкенұлы жазба деректерде сақтар мен скифтерде шапан болғаны туралы мәліметтер мүлдем кездеспейтінін өзі де мойындайды, бірақ жерленген адамның әлеуметтік-саяси мәртебесі жоғары болғандықтан оған шапан кигізгенін жазады (Төлеубаев, 2018: 276).

IV тарау («Шиликтинские элитарные памятники и некоторые вопросы сако-скифской археологии» (Шіліктінің элиталық ескерткіштері және сақ-скиф археологиясының кейбір мәселелері), 307–350 бб.) монографияның салыстырмалы-тарихи бөлімі. Тарауда жерлеу ғұрпының типологиясы, Геродоттың мәліметтерімен сәйкестігі және монографияның ең дискуссиялық бөлігі сақтар мен қазақтардың жерлеу салттарындағы параллельдер талқыланады. IV тарау монографияның теориялық негізі болуға тиіс еді, алайда оның көлемі (44 бет) II тарауға (98 бет) немесе III тарауға (90 бет) қарағанда айтарлықтай аз.

V тарау («Раннесакская Шиликтинская культура (культурно-хронологический аспект) (Ерте сақ кезеңінің Шілікті мәдениеті: мәдени-хронологиялық аспект)», 351–388 бб.) монографияның концептуалды кульминациясы десек те болады. Бұл тарауда автор Шілікті ескерткіштерін дербес «ерте сақ кезеңінің Шілікті мәдениеті» ретінде бөліп қараудың негіздемесін, ол мәдениеттің таралу аймақтарын көрсетеді. Автордың пайымдауынша, Шілікті мәдениеті оңтүстік-батыс бағытта Алакөл ойпаты арқылы Жетісуға, екінші бағытта Орталық және Солтүстік Қазақстанға, үшінші бағытта Арал маңы мен Алтайға дейін таралғанын көрсетеді. (Төлеубаев, 2018: 363). Сондай-ақ автор Шілікті жазығындағы обалардан алынған материалдар негізінде қорымның қызмет еткен уақытына қатысты екі түрлі хронологиялық шек белгілейді. Монографияның кіріспе

бөлімінде обалар б.д.д. VIII – I ғғ. аралығы деп көрсетсе, еңбектің V тарауында Шілікті жазығындағы сақ дәуірінің ескерткіштерін б.д.д. IX–VIII ғ. – б.д.д. III ғ. аралығымен мерзімдейді. (Төлеубаев, 2018: 352). Ал тікелей ерте сақ кезеңінің Шілікті мәдениетінің хронологиясын радиокөміртекті (Panyushkina et al., 2016, С. 250) және дендрохронологиялық (Panyushkina et al., 2016: 250; Төлеубаев, 2018: 384) сараптама нәтижелерінің негізінде б.д.д. IX–VIII ғ. аралығында қалыптасқан деп көрсетеді, бірақ ерте сақ кезеңінің Шілікті мәдениетінің аяқталу мерзімін нақты ашып көрсетпейді.

V тарау алдыңғы барлық тараудың деректерін біртұтас тұжырымдамаға жинақтайды. Дегенмен біздің ойымызша «Шілікті мәдениетін» дербес мәдени-тарихи бірлік ретінде бөліп қарауға негіз болатын критерийлер типологиялық, хронологиялық және аумақтық шекаралар тарауда жүйелі анықтама түрінде берілмей, жекелеген тұжырымдар арқылы ғана ашылып берілген.

Монографияның бес тарауы деректер жинақтаудан → далалық зерттеуге → артефакт талдауына → салыстырмалы зерттеуге → мәдени-тарихи жинақтауға қарай жүйелі ілгерілейтін логикалық тізбек құрайды. Монографияда теориялық тараулардың (IV, V) эмпирикалық тарауларға (I, II, III) қатысты көлемдік диспропорциясы байқалады. 528 беттің шамамен 270 беті (51%) тікелей деректер мен сипаттамаларға, 80 беті ғана (15%) теориялық жинақтауға арналған. Бұл бір жағынан монографияның дереккөз базасы өте мықты екенін дәлелдесе, бір жағынан орынның тарлығынан теориялық тұжырымдарды толықтай негіздеуге мүмкіндік бермеген.

Ә.Т. Төлеубаев монографиясының әдістемелік негізгі ерекшелігі пәнаралық зерттеу әдістерін жүйелі қолдану болып табылады. Бәйгетөбе обасынан алынған ағаш үлгілері Украина (Киев), Ресей (Новосибирск) және АҚШ (Аризона университеті) зертханаларында бір мезгілде радиокөміртекті (¹⁴C) және дендрохронологиялық сараптамадан өтті. Нәтижелер Байес модельдеуімен нақтыланды (Panyushkina et al. 2016: 157). Мұндай триангуляция бір нысанды бірнеше тәуелсіз зертханада тексеру хронологиялық қорытындының сенімділігін едәуір арттырады.

Дегенмен пәнаралық зерттеу нәтижелері монографияда жеке бір әдістемелік бөлім болып

берілмеген, тек қосымша ретінде берілген. Барлық пәнаралық зерттеу нәтижелері Шілікті жазығында қоныстанған көшпелі тайпалардың күнделікті тіршілігін, дүниетанымдық көзқарасын реконструкциялау үшін бір тұтас жүйеде сараланып талданса, ежелгі тарих бойынша білім көкжиегіміз кеңейер еді.

Сондай-ақ, металлографиялық талдаудан өткен 116 үлгінің ішінен тек жекелеген үлгілердің нәтижелері берілген, қалған үлгілер бойынша толыққанды талдау нәтижелері берілмеген.

Дискуссиялық тұжырымдарды талдау

Сақ мемлекеттілігі туралы тұжырым.

Ә.Т. Төлеубаев Бәйгетөбе обасының көлемі мен «алтын адам» киімінің әлеуметтік-таңбалық мәні негізінде жерленген адамның мәртебесін жай тайпа көсемі немесе абыз емес, одан деңгейі жоғары «патша, хан немесе өзге де билеуші» дәрежесінде болуы мүмкін деп бағамдайды (Төлеубаев, 2018: 264–265). Бұл тұжырымның эмпирикалық негізі ретінде автор үш дәлел ұсынады: обаның жалғыз адамға арналуы, сақталған биіктігінің 7,9 м және диаметрі 100 м болуы, сондай-ақ қабірден 4303 алтын бұйымның табылуы.

Алайда «мемлекеттілік» ұғымын б.д.д. VIII ғ. көшпелі қоғамға қолданудың өзі тарих ғылымында пікірталас тудырады. Кеңестік тарихнамада сақтар алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырау сатысындағы қоғам ретінде қарастырылды (Черников, 1965: 69–75). К.А. Ақышев Есік обасының материалдары негізінде сақтарда терең мүліктік теңсіздік пен әлеуметтік дифференциация болғанын көрсетеді (Ақышев, 1978). Ә.Т. Төлеубаев өзі де көшпелілер мемлекеттілігінің «өз критерийлері, өз ерекше бағалары болуы керек» екенін мойындайды (Төлеубаев, 2018: 507), бірақ сол критерийлерді нақты тұжырымдамайды. Аумақтық бақылау, салық жүйесі, орталықтандырылған басқару сияқты белгілердің қайсысы Шілікті қоғамына тән екені ашылмайды. Бұл монографияның әдістемелік тұрғыдан алғандығы бір кемшілігі десек те болады.

Аң стилінің шығу тегі мәселесі скиф-сақ археологиясының ең дискуссиялық мәселелерінің бірі болып қала береді. Ғылымда бұл мәселе бойынша үш түрлі негізгі пікір бар.

Бірінші пікір – Алдыңғы Азиялық шығу тегі теориясы. Аң стилін зерттеуші алғашқы

зерттеушілер аң стилінің тамыры Иран мен Месопотамия өркениеттерінен келген деп есептеді. Осы тұжырым ғылымда XX ғ. ортасына дейін үстем болды.

Екінші пікір – М.П. Грязновтың полицентрлік тұжырымдамасы. Грязнов б.д.д. VIII ғ. бастап аң стилі үлгісіндегі заттар Еуразияның далалық аймағында бір мезгілде, бірақ бірнеше тәуелсіз орталықта синхронды дамыған деген пікір айтты. (Грязнов, 1978: 18). Үшінші пікір – С.С. Черниковтың шығыстан батысқа таралу тұжырымдамасы. С.С. Черников аң стилі мен сақ мәдениетінің бастауы шығыста болғанын дәлелдеп, Геродоттың скифтердің шығыстан шығуы туралы пікірімен келіседі (Черников, 1965: 108).

Ә.Т. Төлеубаевтың ұстанымы моноцентрлік автохтондық бағытта. Монографияда ерте сақ мәдениеті б.д.д. IX–VIII ғғ. Шілікті жазығы мен Тарбағатай өңірінде қалыптасып кейіннен Алтай, Алатау, Сырдария, Сарыарқа, Есіл, ортаңғы Ертіс бойына таралды деген тұжырым жасап, Шілікті жазығы сақтардың мәдениеті қалыптасқан алғашқы орталық деген пікір айтылады (Төлеубаев, 2018: 364–366). Автор Шілікті обаларынан табылған бұғы, бүркіт, барыс бейнелері олардың Қаратөңіз жағалауы ескерткіштерінен табылған осындай заттардан ертерек пайда болғанын дәлелдейді. Бұл тұжырым С.С. Черниковтың сақтардың аң стилі өнерінің шығыстан батысқа таралу идеясымен үндеседі, бірақ одан да батыл тұжырым ретінде бағаланады.

Әбдеш Тәшкенұлы өзінің пікірін дәлелдеу үшін сақ өнерін зерттеуші бірқатар маманның пікірлерін келтіреді. С.В. Киселев, Н.Л. Членова, М.И. Артамоновтар тағар мәдениетіндегі кейбір көркем бейнелердің Шығыс Қазақстан аумағынан, әсіресе Шілікті жазығындағы ескерткіштерден кіргендігін атап өтеді. Мысалы, шығысқазақстандық бұғы бейнесіне жақын бейнелер Оңтүстік Сібірде тек б.д.д. V ғ., Минусинск аймағында «алтайлық аң стилі» б.д.д. VI ғ. аяғы – б.д.д. V ғ. пайда болады.

Дегенмен бұл тұжырымдар бірқатар әдістемелік тұрғыда толықтай негізделмеген. Автор өз еңбегінде М.П. Грязновтың Еуразияның далалық бөлігінде б.д.д. VIII ғ. синхронды түрде сақ-скиф мәдениеті қалыптасып дамиды деген полицентрлік тұжырымдамасына нақты жауап бермей айналып өтіп, Шілікті сақ мәдениетінің қалыптасу орталығы деген тұжырымдамасын

дәлелдеуге тырысады. Сондай-ақ автор Шілікті материалдарын Тывадағы Аржан I және Аржан II обаларымен салыстырмалы талдау жасауда толыққанды типологиялық талдау жасамай, тек сипаттамалы талдаумен шектелген. Сонымен қатар С.С. Черниковтың Шілікті обаларындағы жүргізген зерттеу жұмыстары нәтижесінде табылған аң стилі үлгілерін зерттеген С.А. Зинченко Тағар өнерінде Шіліктіге жақын көркем бейнелердің пайда болуы тікелей ықпал емес, тек жанама әсер деп түсіндіреді.

Қорытындылай келе, аң стилінің жергілікті шығу тегі туралы автордың тұжырымы нақты археологиялық деректермен негізделген және қазіргі ғылымдағы сақ-скиф мәдениетінің бастауы Еуразияның азиялық бөлігінде деген тұжырыммен үндеседі (Төлеубаев, 2018: 364). Бірақ сақтардың аң стилі өнері Шіліктіден басталады деген моноцентрлік тезис монографияда ғылыми әдіспен толық негізделмеген. Бұл монографияның концептуалды тұрғыдан аяқталмағанын көрсетеді.

Түркілік этногенетикалық байланыс туралы тұжырым. Монографияның ең дискуссиялық тұжырымы Шілікті жазығы сақтарының жерлеу ғұрпы, киім үлгісі және рәсімдері түркі халықтарымен, оның ішінде қазақтармен тікелей байланысы туралы тұсы. Автор нақты этнографиялық параллельдер негізінде, яғни киімнің оңнан солға қаусырылуы, қабір ішіндегі ағаш конструкцияның кейінгі киіз үй элементтерімен ұқсастығы, мәйітті тұлданған атпен шығарып салу рәсімі (Төлеубаев, 2018: 319–327) – барлығы сол сабақтастықты көрсететін элементтер ретінде бағалайды.

Бұл тұжырым тарих ғылымында «дәстүрлік сабақтастық» мәселесіне байланысты айтарлықтай пікірталас тудырады. Үнді-иран тілдік субстрат теориясын ұстанатын зерттеушілер сақтарды иран тілді деп сипаттайды. Осы тұрғыдан түркі халықтарымен тікелей генетикалық сабақтастықты дәлелдеу лингвистикалық деректерсіз қиын болады. Монографияда лингвистикалық немесе генетикалық (ДНК) деректерге сілтеме жоқ. Байланыс тек материалдық мәдениет пен этнографиялық параллельдер негізінде тұжырымдалған. Материалдық ұқсастық этникалық сабақтастықты автоматты түрде дәлелдемейді. Ол мәдени диффузия немесе конвергенция арқылы да түсіндірілуі мүмкін.

Автор осы тұстарды монографияда жеткілікті дәрежеде талдамайды.

Монографияның басым және әлсіз тұстары

Біздің шолуымыздың басты міндеті еңбектің тек жетістіктерін ғана емес, кемшіліктерін де көрсету. Осы тұрғыдан алғанда төменде біз Ә.Т. Төлеубаевтың «Раннесакская шиликтинская культура» еңбегін талдау барысында алынған нәтижелерді баяндаймыз.

Басым тұстары

Монографияның ең басты әрі айқын артықшылығы – ауқымды далалық деректер базасының қалыптасуы. Он бес жыл бойы жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде 300-ден астам ескерткіш анықталып, ғылыми тұрғыдан құжатталған. Бұл көрсеткіш Черников тіркеген 51 ескерткішпен салыстырғанда шамамен алты есеге артық (Черников, 2018: 40–41). Осындай кең көлемді деректер қоры Шілікті жазығындағы сақ мәдениетін зерттеуде жаңа ғылыми мүмкіндіктерге жол ашады.

Екіншіден, пәнаралық зерттеу қорытындыларын кеңінен пайдалануы десек қателеспейміз. Еңбекте радиокөміртекті талдау, дендрохронология, металлография, антропология, остеология, спектрлі-элементтік талдау және 3D модельдеу әдістері кешенді түрде пайдаланған. Мысалы, бір ғана Бәйгетөбе обасының абсолютті мерзімін анықтау үшін үш түрлі зертханада талдау жасатқан. Бұл ескерткіштің мерзімделуі туралы түрлі күмәнді сөйілетеді.

Үшіншіден, Шілікті жазығында шоғырланған археологиялық ескерткіштер тұңғыш рет толық жүйеленіп, топтастырылған. С.С. Черников жазықтағы ескерткіштерге «Шілікті қорымы» деп жалпы атау берсе, Әбдеш Тәшкенұлы ескерткіштерді жеке-жеке қорымдарға бөліп, Шілікті 1,2,3,4,5,6 деп алты қорымға бөледі. Әр қорымдағы обалардың санын, олардың өлшемдерін, сақталу деңгейін, хронологиялық шегін сипаттайды. Бұл болашақ зерттеулер үшін маңызды картографиялық және деректер базасы болып табылады.

Төртіншіден, Бәйгетөбе обасынан табылған 4303 дана алтын бұйымға жасалған металлографиялық талдауды ерекше атап өтуге болады. Талдау жұмыстары Ресейдегі Эрмитажда жасалған. Зерттеу нәтижесіне сәйкес ежелгі зергерлер әшекей бұйымдарды

жасауда микродәнекерлеу, матрицалық қалыптау және түйіршіктеу әдістерін кеңінен қолданғаны дәлелденді. Сонымен қатар алтын кен орындарын іздеу бойынша жүргізілген геологиялық зерттеу жұмыстары Шілікті жазығынан ежелгі тұрғындары алтынды Зайсан маңындағы Алтынқазған кен орнынан алғанын көрсетті. Бұл деректер ерте сақ дәуірінде шіліктіліктердің кен өңдеумен айналысқанын және өзіндік зергерлік мектебі болғанын дәлелдейді.

Бесіншіден, Бәйгетөбе обасынан табылған адамның киімінің толыққанды ғылыми реконструкциясы. Ұзақ жылға созылған ғылыми реконструкция жасау арқылы ерте сақ дәуірі билеушісінің сыртқы келбетін ғана емес, сол қоғамда орныққан идеологиялық және дүниетанымдық жүйелерді түсінуге мүмкіндік береді.

Әлсіз тұстары

Монографияның негізгі кемшіліктерінің бірі – теориялық тұжырымдардың әдістемелік тұрғыдан жеткілікті деңгейде қарастырылмауы. Монографияда «мемлекеттілік», «таптық қоғам», «этногенез» ұғымдары қолданылғанымен, олар әдістемелік тұрғыда толыққанды ашылмаған. Мысалы, автор Еуразия даласындағы көшпелі тұрғындардың әлеуметтік, саяси, экономикалық түсініктерін зерттеу үшін классикалық еуропалық мемлекеттілік танымдарынан өзге «өзіндік критерийлер» қажет екенін атап өтеді. Әбдеш Тәшкенұлы балама критерийлер ретінде Шілікті жазығында патша обаларының архитектуралық құрылымын, жерлеу орындарына қойылған заттарға байланысты қатардағы және ақсүйектік деп бөлу таптық қоғамның көрінісі деп бағалайды. Сонымен қатар көшпелілерде «потестарлық-саяси бірлестік» ұғымы классикалық мемлекеттілік ұғымын алмастыратын термин ретінде пайдаланады. Дегенмен автор ұсынған балама критерийлер бірыңғай концептуалды негізге біріктірілмейді.

Екінші әлсіз тұсы – дискуссиялық мәселелерде өзге де ғылыми тұжырымдар жеткілікті деңгейде талданбаған. Атап

айтқанда, сақ өнерінің қалыптасуына қатысты М.П. Грязновтың полицентрлік теориясы талқыланды. Сондай-ақ сақтардың шығу тегін түркілік компонент негізінде қарастыру мәселесінде лингвистикалық және палеогенетикалық мәліметтер қолданылмаған. Түркілік негізді дәлелдеу негізінен материалдық мәдениет пен этнографиялық параллельдерге сүйене отырып жасалған. Яғни, мәдени ұқсастықтар диффузия немесе конвергенция арқылы да қалыптасуы мүмкін екендігі ескерілмеген.

Бұл кемшіліктер монографияның ғылыми құндылығын төмендетпейді. Керісінше, болашақ зерттеушілер үшін Шілікті жазығындағы зерттеу жұмыстарының негізгі басым бағыттары қандай арнада өрістеуі керек екенін айқындайды.

Қорытынды

Профессор Ә.Т. Төлеубаевтың «Раннесакская шиликтинская культура» монографиясы ерте темір дәуірі археологиясы бойынша елімізде соңғы уақытта шыққан іргелі еңбек. Кітап бір ғана ескерткішті сипаттаудан асып түсіп, ерте темір дәуіріндегі Еуразия көшпелілерінің тарихын кең ауқымда қайта бағамдауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің пәнаралық эмпирикалық базасы өте мықты. Шіліктідегі архитектуралық шешімдердің күрделілігі, микродәнекерлеу мен бальзамдау технологиясының игерілуі, жібек матасының табылуы сақ қоғамының жоғары мәдени және технологиялық деңгейде болғанын бұлтартпас фактілермен бекітеді. Еңбекте көрсетілген сақтардың мемлекеттілігіне, аң стилінің автохтонды табиғаты және түркілік этногенетикалық байланыстарына қатысты батыл гипотезалар ғылыми ортада пікірталас тудыруы мүмкін болғанымен, олар жаңа эмпирикалық деректермен дәйектелген.

Еңбек археологтар, этнографтар, тарихшылар және жалпы Еуразия көшпелілерінің тарихымен айналысатын мамандар үшін аса құнды дереккөз болып табылады.

Мақала BR28713085 «Қазақстандық тарихшылар мен әдебиетшілердің шығармаларын талдау негізінде XX – XXI ғ. бірінші ширегіндегі зияткерлік тарихты кешенді пәнаралық зерттеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жоба аясында дайындалды

Әдебиеттер

1. Акишев К.А., 1978. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. М.: Искусство. 130 с.
2. Байболов Б., 1914. Курганы имеющиеся по Шиликтинской долине // Записки Семипалатинского подотдела Русского географического общества. Выпуск VIII. С. 6–7.
3. Боковенко Н.А., 1986. Некоторые особенности формирования погребального обряда ранних кочевников Саяно-Алтая // Скифская эпоха Алтая. Барнаул. С. 46–48.
4. Грязнов М.П., 1978. К вопросу о сложении культур скифо-сибирского типа в связи с открытием кургана Аржан // Ранние кочевники / КСИА. Вып. 154. М. С. 9–18.
5. Джумабекова Г.С., Базарбаева Ғ.А., 2017. Шілікті қорымы // Қазақстанның киелі орындарының географиясы / жалпы редакциясын басқарған Байтанаев Б.Ә. Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. 1 шығарылым. 875–878 бб.
6. Зинченко С.А., 2006. Иконография хищника породы кошачьих, свернувшегося в кольцо: варианты и модификации (на примере памятников Восточного Казахстана) // Современные проблемы археологии России: сб. материалов Всерос. археол. конф. Т. 2. Новосибирск: ИАЭ СО РАН. С. 297–299.
7. Кадырбаев М.К., 1966. Памятники тасмолинской культуры // Марғұлан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата. С. 303–433.
8. Коншин Н., 1903. Памятники старины в Семипалатинской области // Записки Семипалатинского подотдела Русского географического общества. Выпуск 1. 32 с.
9. Костров Н., 1869. Раскопки старинных могил на Алтае // Томские губернские ведомости. № 29. С. 9–10.
10. Научная деятельность подотдела. Экспедиции, поездки, исследования, 1912 // Записки Семипалатинского подотдела Русского географического общества. Семипалатинск. Выпуск VI. С. 39–49.
11. Никитин В., 1902. Краткое описание памятников древностей Семипалатинской обл. // Известия Археологической комиссии. Вып. 2. С. 103–111.
12. Омаров Ғ.Қ., 2010. Алтай-Тарбағатай аралығындағы ерте темір дәуірінің археологиялық ескерткіштері (кезеңделуі, мерзімделуі және мәдени атрибуциясы): тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Т. 1. Алматы. 145 б.
13. Скорняков Г., 1881. Сибирское обозрение // Сибирская газета. № 9. С. 258–262.
14. Төлеубаев А.Т., 2018. Раннесакская шиликтинская культура. Алматы: ИП «Садвакасов А.К.». 528 с.
15. Черников С.С., 1965. Загадка золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство». М.: Наука. 188 с.
16. Шульга П.И., 1999. Этнокультурная ситуация в Горном Алтае и северо-западных предгорьях в VII–III вв. до н.э. // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. Барнаул. С. 245–250.
17. Panyushkina I.P., Slyusarenko I.Y., Sala R., Deom J.M., Toleubayev A.T., 2016. Calendar Age of the Baigetobe Kurgan from the Iron Age Saka Cemetery in Shilikty Valley, Kazakhstan // Radiocarbon. Vol. 58. No. 1. Pp. 157–167. URL: <https://doi.org/10.1017/RDC.2015.15>

References

1. Akishev, K.A., 1978. Kurgan Issyk. Iskusstvo sakov Kazakhstan (Issyk Kurgan. The Art of the Sakas of Kazakhstan). Moscow: Iskusstvo. 130 p. [in Russian].
2. Baybolov, B., 1914. Kurgany imeyushchiesya po Shilikhtinskoy doline (Kurgans of the Shilikty Valley) // Zapiski Semipalatinskogo podotdela Russkogo geograficheskogo obshchestva. Issue VIII. pp. 6–7. [in Russian].
3. Bokovenko, N.A., 1986. Nekotorye osobennosti formirovaniya pogrebalnogo obryada rannikh kochevnikov Sayano-Altaya (Some features of the formation of the burial rite of early nomads of the Sayan-Altai) // Skifskaya epokha Altaya. Barnaul. pp. 46–48. [in Russian].

4. Gryaznov, M.P., 1978. К вопросу о slozhenii kultur skifo-sibirskogo tipa v svyazi s otkrytiyem kurgana Arzhan (On the formation of Scytho-Siberian cultures in connection with the discovery of the Arjan kurgan) // Ranniye kochevniki / KSIA. Issue 154. Moscow. pp. 9–18. [in Russian].
5. Dzhumabekova, G.S., Bazarbayeva G.A., 2017. Shilikti qorymy (Shilikti cemetery) // Qazaqstannyn kiyeli oryndarynyn geografiyas. Almaty: Archaeologia Institute. Issue I. pp. 875–878. [in Russian].
6. Zinchenko, S.A., 2006. Ikonografiya khishchnika porody koshachikh, svernuvsheysya v koltso: varianty i modifikatsii (Iconography of the ring-curled feline predator: variants and modifications) // Sovremennye problemy arkheologii Rossii. Vol. 2. Novosibirsk: IAE SB RAS. pp. 297–299. [in Russian].
7. Kadyrbayev, M.K., 1966. Pamyatniki tasmolinskoy kul'tury (Monuments of the Tasmola culture) // Drevnyaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana. Alma-Ata. pp. 303–433. [in Russian].
8. Konshin, N., 1903. Pamyatniki stariny v Semipalatinskoy oblasti (Ancient monuments of the Semipalatinsk region) // Zapiski Semipalatinskogo podotdela Russkogo geograficheskogo obshchestva. Issue I. 32 p. [in Russian].
9. Kostrov, N., 1869. Raskopki starinnykh mogil na Altaye (Excavations of ancient graves in the Altai) // Tomskiye gubernskie vedomosti. No. 29. pp. 9–10. (in Russian)
10. Nauchnaya deyatel'nost' podotdela (Scientific activities of the sub-department), 1912 // Zapiski Semipalatinskogo podotdela usskogo geograficheskogo obshchestva. Semipalatinsk. Issue VI. pp. 39–49. [in Russian].
11. Nikitin, V., 1902. Kratkoye opisaniye pamyatnikov drevnostey Semipalatinskoy obl. (Brief description of antiquity monuments of the Semipalatinsk region) // Izvestiya Arkheologicheskoy komissii. Issue II. pp. 103–111. [in Russian].
12. Omarov, G.K., 2010. Altay-Tarbaghatay aralygyndaghy erte temir dauirinin arkheologiyalyk eskertkishteri (Archaeological monuments of the Early Iron Age between Altai and Tarbagatai): PhD thesis. Vol. 1. Almaty. 145 p. [in Kazakh].
13. Skornyakov, G., 1881. Sibirskoye obozreniye (Siberian review) // Sibirskaya gazeta. No. 9. pp. 258–262. [in Russian].
14. Toleubayev A.T., 2018. Rannesakskaya shiliktinskaya kultura (Early Saka Shilikti Culture). Almaty: IP Sadvakasov A.K. 528 p. [in Russian].
15. Chernikov, S.S., 1965. Zagadka zolotogo kurgana. Gde i kogda zarodilos' "skifskoye iskusstvo" (The Riddle of the Golden Kurgan). Moscow: Nauka. 188 p. (In Russian)
16. Shulga, P.I., 1999. Etnokulturnaya situatsiya v Gornom Altaye i severo-zapadnykh predgoryakh v VII–III vv. do n.e. (Ethnocultural situation in the Gorny Altai in the 7th–3rd centuries BC) // Itogi izucheniya skifskoy epokhi Altaya i sopredelnykh territoriy. Barnaul. pp. 245–250. [in Russian].
17. Panyushkina, I.P., Slyusarenko, I.Y., Sala, R., Deom, J.M., Toleubayev, A.T., 2016. Calendar Age of the Baigetobe Kurgan from the Iron Age Saka Cemetery in Shilikty Valley, Kazakhstan // Radiocarbon. Vol. 58. No. 1. pp. 157–167. URL: https://doi.org/10.1017/RDC.2015.15[https://www.google.com/search?q=https://doi.org/10.1017/RDC.2015.15] [in English].

***Жунисханов А.^{1,2}, Маслов Х.Б.¹, Курманғалиев А.³**

¹Национальный конгресс историков, Астана, Казахстан

²Назарбаев университет, Астана, Казахстан

³Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

*e-mail: aidyn.zhunisskhanov@nu.edu.kz

ОБЗОР НА МОНОГРАФИЮ А.Т. ТОЛЕУБАЕВА «РАНЕСАКСКАЯ ШИЛИКТИНСКАЯ КУЛЬТУРА»

Аннотация. В вышедшей в 2018 г. монографии А.Т. Толеубаева «Раннесакская Шиликтинская культура» рассматривается проблема формирования раннесакской культуры. На основе комплексного изучения элитарных памятников Шиликтинской

долины Восточного Казахстана (VIII–III вв. до н. э.) автор выделяет шиликтинские памятники в самостоятельную археологическую культуру и локализует её истоки в Шиликтинско-Тарбагатайском регионе. Кроме этого, в монографии выдвигаются дискуссионные тезисы о сакской государственности и генетической преемственности между саками и тюркскими народами. В рецензии анализируются замечания как общего теоретико-методологического характера, так и частные, касающиеся обоснованности указанных концепций. Авторы высоко оценивают источниковую базу монографии, её научную ценность и последовательность применения междисциплинарных методов исследования.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, ранние саки, Шиликтинская культура, курган Байгетобе, междисциплинарное исследование, скифо-сибирский звериный стиль, социальная стратификация, этногенез, государственность саков.

Для цитирования: Жунисханов А., Маслов Х.Б., Курмангалиев А. Обзор на монографию А.Т. Толеубаева «Раннесакская Шиликтинская культура» // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). С. 238-249 (каз)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.19>

***Zhuniskhanov A.^{1,2}, Maslov Kh.¹, Kurmangaliyev A.³**

¹National Congress of Historians, Astana, Kazakhstan

²Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

³National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

*e-mail: aidyn.zhunisskhanov@nu.edu.kz

REVIEW OF A.T. TOLEUBAYEV'S MONOGRAPH THE EARLY SAKA SHILIKTI CULTURE

Abstract. The 2018 monograph by A.T. Toleubayev, *The Early Saka Shilikti Culture*, examines the problem of the formation of early Saka culture. Based on a comprehensive study of the elite monuments of the Shilikti Valley in Eastern Kazakhstan (8th–3rd centuries BCE), the author identifies the Shilikti monuments as a distinct archaeological culture and locates its origins in the Shilikti-Tarbagatai region. In addition, the monograph advances controversial theses concerning Saka statehood and the genetic continuity between the Sakas and the Turkic peoples. The review discusses both general theoretical and methodological issues and specific remarks concerning the validity of the proposed concepts. The authors highly regard the monograph's source base, its scholarly value, and the consistency with which interdisciplinary research methods are applied.

Keywords: Eastern Kazakhstan, Early Saka, Shilikti culture, Baigetobe kurgan, interdisciplinary research, Scytho-Siberian animal style, social stratification, ethnogenesis, Saka statehood.

For citation: Zhuniskhanov A., Maslov Kh.B., Kurmangaliyev A. Review of A.T. Toleubayev's *The Early Saka Shilikti Culture* // *Madeni mura*. 2026. №2 (113). pp. 238-249 (in Kaz.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.19>

Авторлар туралы мәлімет:

Жунисханов Айдын, докторант, Тарихшылардың ұлттық конгресі, Назарбаев Университетінің Қазақ тілі және түркітану департаментінің оқытушы ассистенті, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-6452-3551
Scopus ID: 57200107801

Маслов Халил, PhD, Тарихшылардың ұлттық конгресі, жетекші ғылыми қызметкер, «Алаш» ғылыми-зерттеу институты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-2027-0078

Scopus ID: 56366185600

Құрманғалиев Арман, археология магистрі, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-7492-0331

Scopus ID: 60101041900

Сведения об авторах:

Жунисханов Айдын, докторант, Национальный конгресс историков, ассистент преподавателя департамента казахского языка и тюркологии Назарбаев Университета, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-6452-3551

Scopus ID: 57200107801

Маслов Халил, PhD, Национальный конгресс историков, ведущий научный сотрудник НИИ «Алаш», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-2027-0078

Scopus ID: 56366185600

Құрманғалиев Арман, магистр археологии, научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7492-0331

Scopus ID: 60101041900

Information about authors:

Aidyn Zhuniskhanov, PhD student, National Congress of Historians, Teaching Assistant at the Department of Kazakh Language and Turkology, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-6452-3551

Scopus ID: 57200107801

Khalil Maslov, PhD, National Congress of Historians, Leading Researcher, Alash Research Institute, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-2027-0078

Scopus ID: 56366185600

Arman Kurmangaliyev, Master of Archaeology, Research Fellow at the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7492-0331

Scopus ID: 60101041900

**Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі**

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104

*Бас редактор – Абдукамалова Э.С.
Жауапты редактор – Султанова А.К.
Редактор – Байбосын Ә.М.,
Бейсенбина Б.З.
Суретші-дизайнер – Смайлова А.Б.*

Редакцияның мекенжайы:
010000, Астана қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
+7 (7172) 91 90 35; 335, 663, 664, 641 (ішкі)
Журнал сайты: <https://madenimura-journal.kz>
e-mail: journal.madenimura@gmail.com

Журналдың Instagram
парақшасына QR-код

Журналдың Facebook
парақшасына QR-код

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады.